

ТОШКЕНТ
Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

МИРМУҶСИН

АСАРЛАР

ТУРТ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

МИРМУҶСИН

АСАРЛАР

ТУРТИНЧИ ЖИЛД

ҲИКОЯЛАР
ҚИССАЛАР

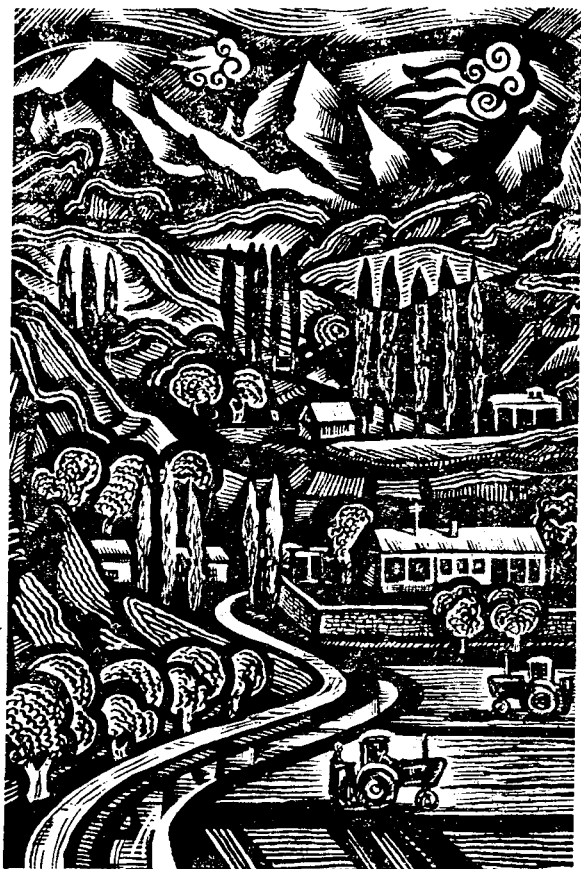
ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

Y32
M55

M $\frac{70303-52}{352(04)-83}$ 3-83 4702570200

ҲИКОЯЛАР

СУРАТ

Хайринисонинг Миржалил Мирпўлатовга турмушга чиққанига ҳам беш-олти йил бўлиб қолди. Миржалил ўттиз етти ёшларга кирган, анча босиқ, оғир йигит. У аёллар яхши деб атайдиган эрлар сингари «ичмайди ҳам, чекмайди ҳам». Бу орада бир ўғил ҳам кўрди. Унга Алишер деб исм қўйишди. Бола ҳадемай тили чиқиб, чопқиллаб юрадиган бўлиб қолди. Вақт шундай тез ўтиб кетар экан... Хайринисонинг эри ҳамма жиҳатдан яхши, ҳамма жиҳатдан унинг дидидагидек. У вазмин, ҳар қандай шароитда ҳам ўзини тутиб туради, унча-мунчага ҳовлиқиб кетмайди. Унинг хушмуомалалигини айтмайсизми, болалар уни жуда яхши кўради... Лекин бир оз рашкчилиги бор-да. Баъзан ўз-ўзига «қайси эркакда рашк йўқ» деб қўярди. Агар эрининг ана шу томонини ҳисобга олмаса, у бебаҳо киши. Уйим, бола-чақам деб тиниб-тинчимайди. Боласини эркалайди. Хайринисони севади...

Миржалил машинист, Тошкент-Красноводск магистралада ишлайди. Икки кун уйда бўлса, яна уч-тўрт кун йўлда, Хайринисо Текстилькомбинатда ишлайди. Ишга кирганига ҳам ўн йилдан ошиб кетди.

Эрта билан у шоша-пиша сочларини текислади, дуррача билан бошини танғиди, сумкасини қўлига олди-да, ичкари хонадаги кампирга қаради: «Ая книжкамни кўрмадингизми? Сумкада эди?» деди. Стакандаги иссиқ чойни пуфлаб ичаётган Миржалил Хайринисога: «Алишер ўйнаб ўтирган экан, столга олиб қўйдим», деди. Хайринисо уйга қайтиб кириб, стол устидан пропускасини олди, негадир бирдан унинг юраги орқасига тортиб кетди. Ранги қув ўчди.

У комбинатга кириш учун берилган пропускази устига муқова қўйиб олиб, бу анча эскириб қолган муқова орасида бир суратни яширин сақларди. Алишер қурмагур книжкани муқовасидан ажратибди...

Хайринисо оқариб Миржалилга қаради-ю, ҳеч нима демеди. Туфлисини кийиб коридорга чиқди-да, орқасига қайрилиб: «Сиз қай маҳалда борасиз?» деди. Миржалил лунжидаги нонни бемалол ютиб, бамайлихотир: «Бир соатдан кейин кетаман» деди. Вақт нечоғлик зиқ бўлганлиги сабабли, Хайринисо уйдан тез чиқиб кетди.

Йўл-йўлакай унинг бошини хаёллар аридай гувуллаб талай бошлади. Баъзан жизиллатиб чақиб кетишар... «У суратни кўрганмикан? Столга олиб қўяди-ю, кўрмайдими. Балки шошиб олиб қўйиб, бир қоғоз деб ўйлагандир... Суратнинг орқа томони оқ-ку? Борди-ю, орқа томони эмас, олд томони тўғриланиб қолган бўлса-чи?.. Кўрган бўлса нега индамади? У индамай туролмас эди-ку? Кўрмаганмикан? Йўқ, кўрган! Кўрган бўлса нега бамайлихотир чойини ичиб ўтира берди? Ахир унинг феъли менга маълум-ку...»

Бу кимнинг сурати? Бу — Йигитали. Хайринисонинг биринчи эри. У шу йигитни яхши кўриб, тўй-томоша билан теккан. Йигитали уларнинг боғ қўшнисини эди. Биринчи марта мана шу йигит уни шоша-пиша ўпган, шу йигит билан қўни-қўшни ўртасида жиндек «гап» ҳам бўлган. Шу йигитга теккандан кейин бир йил ўтар-ўтмай уруш бошланиб, у фронтга жўнаб кетди. 1943 йили Йигиталидан «қора хат» келди. Душман уларни бир-биридан айирди. Бу оғир жудоликни у матонат билан енгди. Йиғлади ҳам, куйиб касал бўлди ҳам, ҳаммаси бўлиб ўтди... Мана шу палладан бошлаб, унинг суратини асраб юрарди.

Миржалилга турмушга чиққандан сўнг, бу сурат гувоҳномасининг муқоваси қатига яширилди... Хайринисо ҳар замон-ҳар замонда уни очиб кўриб қўяр, қош-кўзларига тикилар, алланималарни эсларди. Қувонарди. Сирасини айтганда, бу ҳалок бўлган йигитни ҳеч унутгани келмасди. У жўнаётганда: «Мени унутмайсанми, Хайри?» деган. Бу гап худди кеча айтилгандай унинг қулоғида жаранглаб турибди. Ушанда Хайринисо: «Асло, асло унутмайман» деган эди. Уша вақтда унинг назарида, дунёда Йигиталидан яхши ва чиройлироқ йигитнинг бўлиши мумкин эмасдек туюлган эди.

Хайринисо сменаси тугаганидан кейин уйга қайтди. Эри йўқ. Чунки у уч-тўрт кун йўлда бўлади. Унинг бир чарчоғи икки бўлиб, оёқ-қўли оғриб, каравотга ётди. Ҳеч нарса егиси ҳам келмади... Кампир онаси бир

нимани сезгайдек, Хайринисо атрофида ўралашиб қолди. Хайринисо: «Куёвингиз ҳеч нима дегани йўқми? Жаҳли чиққанини сезмадингизми?» деб сўради. Кампир кўзининг ола-куласини чиқариб: «Йўқ, жаҳли ҳам чиққани йўқ, ўгли билан ўйнашди. Ишга кетди» деди.

Хайринисо эҳтимол у жўртгага индамай кетгандир, деб ўйлади. «Унинг бунақа индамаганидан индагани яхшироқ. Жаҳли чиқиб уришса ҳам майли, бир оз кўнглим бўшаларди. Бундан кўра каттароғи бўлармикан!... Чунки чой ичаётганда унинг чаккасидаги томири қаварган эди». У жуда қаттиқ газабланса шундай бўларди. Ёки Хайринисонинг кўзига шундай кўриниб кетганмикан? Миржалил ҳақиқатан ҳам суратни кўрмаганмикан-а? Йўқ, сочилиб ётган гувоҳномани столга олиб қўяди-ю кўрмайдими?.. Кўрган!

Беш кун — беш йилдек бўлиб кетди. Ниҳоят эри йўлдан қайтиб келди. Кайфи жойида, илгаридай қувноқ. Эрталаб туриб, одатича, ўгли билан бирга радиони эшитиб гимнастика қилди...

Хайринисо кечга яқин, бу ишни юрагига сиғдиролмай, ҳовлида юрган эрини чақирди. Бирдан унинг ранги ўчиб, титрай бошлади. Миржалил унинг юзига боқиб ҳайрон бўлиб қолди:

— Сенга нима бўлди? Бирор жойинг оғрияптими?

— Кечиринг... Мен... мен сиздан бекитиб,— деди ғулдираб, тили қовушмай Хайринисо.

— Нимани?

— Жаҳлингиз чиқмасин... айбим, бекитмайман...

— Йигиталининг суратиними? Мен уни сен билан турмуш қурган йилимиздан буён биламан. Қачонгача яшираркансан дердим. Нега яширасан?! Қани гапир, ахир нега яширасан?! Мен сендан қаттиқ хафа эдим. Эшитишимча, етим ўсган экан. Бизнинг уйимизда эсланмаса, бошқа эслаб турадиган уй ҳам йўқ, шундайми? Рози бўлсанг каттароқ қилиб, рамкага солиб қўярдиқ. Уйимизнинг тўрида турса, арзийди. Ахир у бизга ўхшаганларнинг бахти, озодлиги учун курашда жон берган! Нима, менда юрак йўқми? Қани, айт, нега яширасан?!

Хайринисо нима дейишини билмай турган жойида қотиб қолди. У Миржалил суратни тортиб олади-ю, бурда-бурда қилиб ташлайди, деб ўйлаган эди... Хайринисонинг ўпкаси тўлиб кетди. Унинг жиққа ёшга тўлган кўзлари: «Мен ҳалигача сизни яхши билма-

ган эканман» дегандек миннатдорчилик билан Мир-жалилга тикилди. Хайринисонинг икки дона қора кўзи сувда ётган икки дона чаросга ўхшарди.

1955 йил, Тошкент

ҲАЁТГА ҚАЙТИШ

«География ўқитувчиси Сотволдиев кечқурун уйга қайтиб келди-да, ечинишга ҳам сабри чидамай, бир қултум қайнаган сув билан пирамидон ютди. Унинг боши лўқиллаб оғирди. Бу эҳтимол папиросдан бўлса керак...

Стол устида тўдалашиб қолган газеталарга кўз ташлаган эди, кўзи телеграммага тушди. Уни дарҳол олди-да, бурни устидан жилиб қолган кўзойнагини тузатиб қўйишни ҳам унутиб, телеграммани очди.

— «Маъмуржоннинг касали оғирлашиб қолди. Йигирма иккинчида операция бўлади...» Вассалом. Бошқа гап йўқ. Ким ёзганлигини билдирмай, қўл қўймабди. Эҳтимол, бунинг ҳожати йўқ, деб ўйлагандир. Ҳақиқатда ҳам шундай. Нега қўл қўйсин...

Сотволдиевнинг юраги аргимчоқ учаётгандек бирдан шув этиб кетди.

Маъмуржон...

Столдаги, кичкина рамка ичидаги Маъмуржоннинг суратига қаради. Икки ёноғи семиз, кўзлари қисик, сочлари қўзичоқнинг жингалак баррасига ўхшаш қорамағиз Маъмуржон ҳайрат билан Сотволдиевга тикилиб турарди.

Бу сурат Маъмуржоннинг энди тетапоя бўлиб, тили чиқиб келаётганида олдирилган эди. Унинг қулоғига «да-да, дад-да» деган сўзлари эшитилиб кетди. Гарчи Маъмуржон ўша пайтда йиғлагани, қишлоқ фотографи қўнғироқ чалгани, Сотволдиев уни алдаб, стулдан йиқилиб тушмаслиги учун биқинидан ушлаб тургани, суратга унинг қўли ҳам тушиб қолганини эсласа ҳам, ҳозир Маъмуржон қўнғироққа эмас, отаси Сотволдиевга қараб турарди.

Унинг бош оғриғи ҳам билинмай қолди. Юраги тўлиб додлаб юборгудай бўлди. Секин чўнтагидан рўмолчасини олиб, кўзини артди. Кўзойнагини тузатиб қўйди. Маъмуржон гўё уни кузатиб турарди, гўё, дад-да, кўзингни арт, костюмингни кий, тезроқ менинг олдимга кел, сени соғиндим, мени соғинмайсанми, дад-

да? Энди «мама» билан уришмагин, мен қўрқаман, касал бўлиб қоламан... Мана, касал бўлиб қолдим, мана, қарагин, каша ҳам емайман, печенье ҳам егим келмайди, қўлларимни ҳам қимирлатгим келмайди, қўшни-миз Тоҳир билан ўйнагим ҳам келмайди, ҳеч нарса қилгим келмайди... Сен бўлсанг менинг олдимга келмайсан... Ишларинг кўп бўлса ҳам ахир мени бир кўриб кет. Ахир, мен касалман, қаттиқ касалман... дадажон деяётгандай, унинг юраги тўлиб, бир хўрсиниб қўйди.

1945 йил Маҳмуд Сотволдиев армиядан туғилиб ўсган қишлоғи Тўпқайрағочга қайтиб келди. Чап биқинидаги осколкадан бўлган жароҳати аллақачон тувалиб кетган. Соппа-соғ эди. У, катта тўй-томоша билан қишлоғидаги Ширмонхон деган қизга уйланди. Сотволдиев қишлоқдаги тўлиқсиз ўрта мактабда географиядан яна дарс беришини давом эттирди. Ширмонхон бўлса, ўзининг қадрдон колхозида илгаригидек звено бошлиғи бўлиб ишлайверди. Биров Сотволдиевни «Ақлли йигит чиқди, илмлик одам мана шундоқ бўлади» деса, биров Ширмонхонни «Барақа топсин, асл қиз» дер эди.

Ҳақиқатан ҳам Ширмонхонни Ширмонхон деганларича бор. Унинг икки юзи анордек қип-қизил, баланд бўйли, билаклари йўғон-йўғон. Қамчиндек сочларини дўпписи устидан чамбар қилиб юрарди, қаҳ-қаҳ уриб кулишга одатланган эди. Бундай қизларга одатда «Уғилой» деб от қўйиларди, лекин Ширмонхон деган исм ҳам жуда чиройли. Ўша кезларда Сотволдиевнинг баъзи «оғзига кучи етмаган» оғайнилари «Омадинг кепти, тараша!» деб кетган вақтлари ҳам бўлган эди. Ёшлиқда уни ҳазил аралаш «Маҳмуд тараша» дейдиларди. Унинг юзи ғотма, бўйни узун, жаҳли чиққанда чакка томири бўртиб ўқлоқдек бўлиб кетарди. Унинг фамилиясига келганда, фамилияси паспортга шундай ёзилиб қолган. Тил ва адабиёт ўқитувчиси негадир «Сотиболдиев» деб чақирар эди. Лекин «Сотволдиев» деса тўғрироқ бўларди, албатта.

Ширмонхоннинг бир камчилиги шу эдики, у қишлоқ мактабининг тўртинчи синфини тугатгандан сўнг ўқий олмай қолди. Бунга биринчидан, уруш халақит берган бўлса, иккинчидан, ўша вақтдаги колхоз раиси Юсуфали ака. У ҳозир қишлоқ советининг раиси бўлиб ишлаётган бўлса ҳам, барибир, ўша вақтдаги бундай католарини ҳозир эсидан чиқаргани йўқ. Эсидан чиқа-

риб бўбди. Чунки олдин бу масалага унинг ўзи енг шимариб киришади.

Улуғ Ватан урушига оддий солдат бўлиб борган Сотволдиев лейтенант бўлиб қайтиб келди. У харитадангина кўриб билган шаҳарларни ўз кўзи билан кўриб келди. Наинки шаҳарларни, ҳатто ўша шаҳарларнинг кўчаларигача билиб қайтди...

Уша кезларда нима бўлди-ю, эр-хотин аччиқлашиб қолишди. Эрининг уйга кеч қайтиши ва аллақандай Наима деган бир жувон билан иноқ бўлиб кетиши ўртага совуқчилик солди. Сотволдиевнинг сўзича, Ширмонхон маданий гапиришни, кийинишни билмас эмиш, қўпол эмиш. Чақалоққа кўкнори бериб ухлатиб қўйиб кир ювган эмиш. Сотволдиев бу сафар «саводсиз» демади-ю, «рўдапо» деди.

— Бу нимаси?!

— Рўдаподан ҳам баттарсан!

— Сен! — деди Ширмонхон ҳаётида биринчи марта «сансираб». Унинг қовоқлари шишиб, олчадек тўқ қизил лаблари оқариб кетди. «Заҳар» эрининг бу гапини ҳеч сингдиrolмади. «Мен шундай бўлсам, бўлмаса...» Ширмонхон бир ой ичида озиб-тўзиб чўпдек бўлиб қолди. Мана шу-шу бўлди-ю, улар «характеримиз келишмади» деб ажралишиб кетишди. Сотволдиев шу гап учун қишлоқда туролмай, Тошкентга кетиб қолди. У нафақа ҳам тўлайди...

У, Маъмуржоннинг суратига боқаркан, буларнинг ҳаммаси бир нафас бошини чулғади, хаёлини Тўпқайрағоч томон олиб қочди. Орадан беш йил ўтди. Бу вақт ичида на қишлоғини, на ўғлини кўрди. Фақат бу ердаги ҳамқишлоқларининг биридан Ширмонхон пахтакорлар қурултойига келганини эшитди, холос.

Сотволдиев ухлолмади, жиндек кўзи илинган эди. Маъмуржон унинг тушига ҳам кирди. Тушида Маъмуржон ўлиб қолган эмиш...

Тонг отиши билан аэропортга югурди. Телеграммани кўрсатиб ҳаммадан аввал самолётга билет олди. Эрта билан, соат 8 да мактаб звоноги чалинганда Сотволдиев булутлар орасида Фарғона водийси томон учиб борарди...

Сотволдиев елкасига оқ халат ташлаган ҳолда қийлоқ касалхонасининг учинчи палатасига кириб келди. Кираверишдаги иккинчи каравот ёнига бориб, қимир этмай ётган Маъмуржоннинг юзига тикилди. Каравот ёнида ўтирган хотин секин ўрнидан турди, бу билан

у эҳтимол «стулга ўтиринг» демоқчи бўлган бўлса керак (у Ширмонхон эди). Сотволдиев бир нафас тикилиб тургандан сўнг Ширмонхонга қаради.

— Нима бўлди?!

Ширмонхон гўё ўзининг энг яқин кишисига «бир ойдан бери шундоқ ётибди. Дори-дармоннинг ҳеч таъсири сезилмайди. Ҳар куни кечаси билан ухламай, юрагимни ҳовучлаб чиқаман», демоқчи бўлган эди, бир нима уни бўғди, тикка тургани ҳолда «касал» деб қўя қолди.

— Нима касал?

— Дўхтир билан гаплашарсиз, касал ичида эмиш. Эртага операция бўлади.

— Эртага?

— Ҳа.

— Ҳеч кўзини очадими ўзи?

— Воя бир очган эди.

— Иссиғи қандай?

— Ўттиз саккизу олти.

Шундан кейин Ширмонхон коридорга чиқиб, ҳамшира билан бир нима тўғрисида гаплашди-да, халатини топшириб чиқиб кетди.

Сотволдиев стулга ўтирди. У энди столи устидаги Маъмуржоннинг суратига эмас, ҳақиқий ўзига тикилиб қаради. Маъмуржон катталар каравотида ётарди. Унинг бўйи ўсиб, каттагина бола бўлганини кўрди. Ҳамшира хотин кириб, Маъмуржоннинг ақлли бола эканини, дарди оғир бўлишига қарамай, жуда чидамли эканини, тез-тез «қачон тузаламан?» деб сўрашини, ундан кейин дадаси Тошкентда велосипед олиб қўйганини, тезда олиб келишини, велосипед миниб Асакадаги бувисини кўриб келажагини ва бошқаларни гапириб берди.

Бир неча соат ичида у бир марта ҳам кўзини очмади. Куннинг иккинчи ярмида оқ халат кийиб Ширмонхон кириб келди. Сотволдиев ўрнидан туриб, стул берди. Ширмонхон рўмолчасини намлаб, Маъмуржоннинг лабларини артиб қўйди. У Сотволдиевга қарамади, қандайдир «ўз иши» билан овора бўлди, «эрталаб келарсиз» дегандек ишора қилди. Сотволдиев бир нафас ўғлига, ундан кейин Ширмонхонга қаради-да, сўнг палатадан чиқиб кетди.

Сотволдиевнинг «Тўпқайрағоч»га келганини ўша куниеъ ҳамма эшитди. Қишлоқ унча катта бўлмай, четдан келган киши биринчи куниеъ кўзга ташланарди.

Унинг нега келганлиги ҳам одамларга маълум эди. Таниш-билишлар дарҳол ундан Маъмуржоннинг соғлигини сўрашди. Эски, от тақаси қоқиб қўйилган остонасини босиб, ўз ҳовлисига кирди. Қўрғон ичида ётган Олапар депсиниб ўрнидан туриб, бир ўшқирди-да, Сотволдиевнинг ёнига келиб, думи билан ер супурди. Бу ҳовлида илгари Ширмонхон билан Сотволдиев яшарди. Маъмуржон ҳам шу ҳовлида туғилган.

Улар ажралишгандан сўнг, Ширмонхон боласини олиб ўз уйига кўчиб кетган. Ҳозир бу ерда унинг опаси яшайди.

— Ширмон эрга тегмадими? — Сотволдиев суҳбатда опасидан сўради. Чунки опаси Ширмонхон билан бирга ишларди. Ҳатто бир звенода эди.

— Улибди-да...

— Биргамисизлар?

— Уч йил бўлди-ку... Эшитганинг йўқми?

— Йўқ!

— У бригада. Анави Саври қақилдоқнинг катта ўғли Хидирвой-чи, герой бўлиб чиқди...

«Хидирвой» деган номни эшитгач, Сотволдиевнинг юрагида бир нима ловуллаб ёниб кетди. Қадимдан Сотволдиев Ширмонни негадир шу йигитдан қаттиқ қизганар эди. Гарчи у ўзининг болаликдан ошнаси бўлса ҳам, уйда унинг номи айтилишини «қатъиянман» қилиб қўйган эди. Ширмонхон эрининг бу ўринсиз талабига ҳам итоат этарди.

Ўша пайтда ўзиб-тўзиб кетган Ширмонхон яна семириб, очилиб кетди. Касалхонада бир кўришдаёқ, Сотволдиев буни сездди. Унинг назарида Ширмон илгаригидан ҳам яхши бўлиб кетибди. Ўша вақтдаги, кимнингдир «Омадинг кепти, тараш!» деган гапи яна қулоғига эшитилиб кетди.

Кечга яқин Юсуфали ака кириб келди. У гўё билмагандек: «Э... Сотволдиев, қелинг. Сизни ҳам кўрар кун бор экан-ку. Юсуфали акангизни ҳам унутиб юбордингиз» деб, Сотволдиев билан бел сиқишиб кўришди.

— Оббо, аканг айлансин, бормисан. Ўғлинг тузукми?

— Кирган эдим... ётибди.

— Ишқилиб, фалокати арисин, ўғилчанг бир ширин бўлганки, ўзингга ўхшайди. Қилиқларини айтмайсанми? Ҳа, ишқилиб пешонангга сиғсин.

Сотволдиев хомуш эрга қаради.

— Тугруқхонани ҳам ўзимиз солдик. Сой кўпригидан ўтгандирсан? Кўприкни кўргандирсан? Ўзимиз солдик. Мактабни ҳали кўрмагандирсан? ГЭСниям кўрмагандирсан? Идорамизни ҳам кўрмагандирсан? Ўзимиз қурдик. Шунақа...

Сотволдиев бу одамни болалигидан билар ва яхши кўрар эди. Фақат Сотволдиев эмас, қишлоқдагиларнинг ҳаммаси ҳам яхши кўрарди. Илгари, партизанлик вақтида босмачилар билан қандай қилиб отишганини лоф уриб юрадиган Юсуфали ака «танқиддан» кейин гўё «ўтмишдаги ишлари»дан мақтанмай кўприк солгани, ҳаммом, тугруқхона солганидан мақтанарди. Бу мақтаниши ҳам қандайдир файзли эди.

Эртасига, Сотволдиев касалхонага кетаётганда йўлда Хидирвой билан учрашиб қолди.

— Келинг, Сотволдиев. Ўғилча тузукми?

— Тузук.

— Ярашдингларми?

— Лаббай?...— деди Сотволдиев гапга тушунмагандек.

— Ширмон билан ярашдингларми?

— Ҳа...

Сотволдиев нимага асосланиб, бундай деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Эҳтимол, рашк уни шундай деб ўчакишга олиб келгандир. Хўш, нега рашк? Ахир, Сотволдиев Ширмонхон билан чиқишмай, ажралишиб кетиб қолди-ку. Хўш, нега Хидирвой Ширмонхонни «сен» лайди? Ёки улар ўртасида бирон яқинлик бўлса-ю, «ҳа» деб юборгани тўғри бўладими? Эҳтимол, Хидирвой ич-ичидан тоза кулаётгандир... Нега уни Ширмон дейди? «Ҳа» деганига тоза афсусланди. Хидирвой бўлса: «Ҳали беш-олти кун бўларсиз», деди-да, йўлида давом этди. Бу нима дегани?

Касалхонада Сотволдиев билан Ширмонхон ўртасида бўлган гап фақат қуйидагича бўлди:

— Иссиғи борми?

— Бор.

— Қанча экан?

— Бирдек.

— Кўзини очмадими?

— Йўқ.

Вирор соат ўтмай, Маъмуржонни операция конасига олиб кетишди. Хирург Сотволдиев билан ҳам, Ширмонхон билан ҳам гаплашди. Далда берди. Лекин

Ширмонхон ўзини тутолмай пиқиллаб йиғлади, у ёш-ли кўзлари билан хирургга жавдирарди.

Операция бир соат чўзилди. Бу бир соат ичида, коридорда ўтирган Ширмонхон бир марта ҳам қўзғолмади. Гўё ўзи операция бўлаётгандек қимирламас эди. Операция тугагандан сўнг Маъмуржонни яна палатага олиб киришди. Ширмонхон югурганича хирург ёнига борди. У, операция ёмон ўтмаганини, нимаки керак бўлса ҳамма чора кўрилганини, ноумид бўлмасликни айтди. Бу гапларнинг ҳаммасини Сотволдиев эшитган бўлса ҳам, палатага бора туриб, Ширмонхондан хирург нима деганини сўради. Ширмонхон такрорлади. Кечқурун Ширмонхон палатада қолди. Сотволдиев бўлса гамгин уйга қайтди.

Ойдин, қадрдон қишлоқнинг чиройли манзаралари. Майингина ёз шамоли эсади. Йўлда унинг хаёлидан аллақандай фикрлар ўта бошлади. «Очиқ гапирсаммикан? Ярашармикан... Чунки мен...»

Колхоз чойхонаси олдидан ўтишда кимдир уни чақирди. Борди. Юсуфали ака экан.

— Ўғлинг тузукми, ука?

— Тузук, операция бўлди.

— Тузалиб қолади, хафа бўлма. Яна уч-тўрт кун бўларсан-а?

— Ҳа, қаёққа борардим. Юсуфали ака, Маъмуржон шу аҳволда-ю...

— Айтиб қўяй, якшанба куни Хидирвойнинг тўйи. Бирга бўл. Албатта келгин, бўлмаса хафа бўлади.

Сотволдиев дарҳол Хидирнинг «беш-олти кун» деганига тушунди.

— Манга қара, ука, қишлоғимизда қолавергин. Ке, ярашмасанг ҳам шу ерда юргин, ахир ота болани, бола отани кўрмай ҳам бўлармишми? Энди, сани ёмон йигит демайман, илмли йигитсан, ҳамма гапга тушунасан, мен сени «ўзинг бенаватсан» демоқчимасман, нега деганинда ўша етимча Ширмонни ўзимиз кўпчилик бўлиб ўқитдик. Курсга кириб ўқиди-я...

Сотволдиев хижолат бўлди. Улар ўқимасликни сабаб қилиб ажралишгани йўқ, ахир! Характерлари келишмаганди, лекин Сотволдиев Юсуфали аканинг эзмаланишидан бир нарсани пайқади. Бунинг маъноси тахминан мана шундай эди: «Сен-ку, ўқиган одамсан. Қанча болаларни ўқитасан. Наҳотки, ўзингни хотинингга ёрдам беролмадинг? Мана; бизлар, ҳамқишлоқлари ёрдам беряпмиз, билиб қўй!»

Сотволдиев чойхонадан чиққандан кейин, ўз уйига етгунича мана шуни ўйлаб борди. Гўё Ширмонхон ҳам унга шундай дегандай бўлди.

Иккинчи куни у яна палатага кирди. Анча вақтгача Ширмонхон билан гапсиз, жимжит Маъмуржоннинг юзига термилиб ўтиришди. Кутилмаган бир пайтда Маъмуржон кўзини очди. У кўзини очиши билан Сотволдиевнинг назарида қоп-қоронғи палата ёришиб кетгандек бўлди. У, онасининг юзига қаради. Ундан кейин Маъмуржоннинг кўз қорачиғи отаси — Сотволдиевга ўгирилди. У, шивирлагандек, секин «да-да» деди. Сотволдиев эгилиб, Маъмуржоннинг лабидан ўпди. Шу пайт Ширмонхон Сотволдиевнинг сочига қаради.

Сочига оқ тушибди. Бола бедармон қўлларини секин кўтариб, Сотволдиевнинг бошини қучоқлади. У бошини кўтаргандан кейин, Ширмонхон билан бир дақиқа бир-бирларига қараб қолишди.

Сотволдиев «Айб ўзимда...» дегандек яна ўгилчасига томон эгилди.

• 1955 йил, Тошкент

ДОРБОЗЛАР

Бизнинг унча серқатнов бўлмаган, осойишта боғ кўчамиз четида уч-тўрт узун ёғоч кўп йиллардан бўён ётарди. Ёғочлар сим билан бир-бирига маҳкам боғланиб, зах чиритмаслиги учун тагига уч-тўрт харсанг тош ҳам қўйилган эди. Тошпўлат ота кечки салқин тушгач, ҳассасига тиралиб, битта-битта қадам ташлаб ходалар ёнига келар, ёнғоқ пўчоқларини ҳассаси учи билан ерга тушириб, секин ўтирар, ёғочга мих қоқиб кетган болалардан койниб ҳам қўярди. Шундан кейин анча вақтгача оғзидаги туршакни у лунжидан бу лунжига ўтказиб, тамшаниб чайнаб ўтирар, қош қорайгач, яна айланма кўча ичидаги кўримсизгина эшикка кириб кетарди. Баъзи вақтларда у йўгон арқонни невараси ёрдами билан ҳовлига ёзар, чанг-чунгини супуртирар, обдастадаги сувдан нима учундир шакароб қилиб сепиб қўярди. Бир куни у, невараси уйга кириб кетган пайтда ҳовли юзида ҳеч кимни кўрмагач, кавушини ечиб, қалтираб турган оёқларини арқон устига қўйиб, ундан сўнг ҳассасига тиралиб арқон устида юраётган чоғида деразадан мўралаб

турган невараси Асалхон тоза кулибди. Чолнинг арқон устида бир оёқлаб туриб бир оёғини ўйнатаётганини кўрган эмиш. Деразани очиб: «Ота, нима қиляпсиз?» деган экан, чол ялт этиб қараб аввал жиндек кулимсирабди-да, кейин тутақиб: «Нима қилардим! Чириб қолмадимикан деб оёғим билан эзиб кўряпман. Деразани беркитиб қўй дейман сенга!» деб бақирибди. Асалхон ҳовлига чиққанида чол ундан юзини ўгириб, ичида нималарнидир пичирлабди. Бу пичирлашни «Хаҳ, шошмай тур, сен мамадонани эрга бериб қутулмасам, хўп юрган эканман?» деб англаш мумкин эди.

Ёшларни эшитганидан кўра ҳам, кўргани ҳаяжонлантиради. Шунинг учун ҳам, бу атрофдаги ёш-яланг Тошпўлат отанинг дор ўйнаганини кўришмаган. У машҳур «Тошпўлат дорбоз»дан кўра ҳам «Тошпўлат ота» сифатида машҳур эди.

Унинг дорга чиқмай қўйганига ҳам 20 йилдан мўлроқ вақт ўтди. Унга қариллик йўл бермади. Лекин фарзандининг фожиаси Ғозибой дорбозлар сулоласини давом этишдан тўхтатди. Тошпўлат отанинг отаси Рўзибой дорбоз бўлган эмиш. Унинг отаси Қўзибой дорбоз, унинг отаси Ғозибой дорбоз бўлиб, шунақаси саккизинчи отасидан кейин у ёғи Камак Кайёнийга тугашар экан. Кўчада ётган ходаларнинг бири Қўзибой отаси давридан қолган эмиш. Лангар чўп эса Рўзибой отадан, сим дорда юрадиган декча Ғозибой отадан қолган эмиш...

Бир куни Тошпўлат ота ошнаси Абдуваҳоб сағричи деган чол билан холада ўтириб, дилкашлик қилишаётганларида: «Э худо, Эрматжонни менга кўп кўрдинг. Энди омонатингни оладиган бўлсанг тезроқ ола қол...» деб қўйибди. Абдуваҳоб сағричи бўлса белбоғига осиб олган соқол тароғини қинидан олиб, кўкрагини бекитиб турган қўнғир соқолини таради. У Тошпўлат отанинг сўзига эътироз билдириб: «Э, бу гапни қўйинг, дорбоз, бу гап ўрнига нос чекинг!»— деб носқовоқни тутади. Тошпўлат ота носқовоқни олиб, кафтига мўлгина тўкиб, тили тагига ташлаб, хаёлга чўмди. Бундай хаёл сурган чоқларида у кўп вақт ўша Аччиободдаги катта сайилни эсларди.

...Жума куни саҳарлаб Тошкентнинг тўрт томонидан бу ерга сайилчилар оқиб келиша берарди. Олисдагилар пайшанба куниеқ, келиб олишар эди. Аччиободда кўча юзи — катта майдон атрофи аравалар,

уйиб ташланган қовун тарвузлар, чойхоналар, кабоп-пазликлар билан ўралган эди. Ҳофизларнинг овози янграйди... Катта майдонга қурилган икки терак бўйи дор узоқ-узоқлардан ҳам мағрур қоматини кўрсатиб туради. Кечки салқин тушиши билан сон-саноқсиз сайилчилар баланд дор атрофини қуршашади. Айиқ билан кураш, масхарабозликлар ҳаммаси ўтади. Сайилнинг қизиғи гўё энди бошланажакдек, каттадан-кичикнинг кўзи дор арқонлари билан тепадаги соябонлик икки чийриқда эди. Машҳур Тошпўлат дорбознинг оқ яктаги энгларини шимариб майдон ўртасига тушишини ҳамма сабрсизлик билан кутмоқда. Эрталабдан буён чалинаётган карнай-сурнай овози, ноғораларнинг так-туми бирдан тўхтади. Майдон ўртасига тушган икки дўмбирачи аллақандай маршни дориллатиб чала бошлади. Тошпўлат дорбознинг шогирдларидан бири ўйин бошланишидан ярим соатча аввал майдонга кириб, болалар тўполонини тинчитади, дор тагидаги майдонни яна кенгайтиради. Ундан кейин ҳар бир «киндик»дан тушган икки арқон учини майдон атрофида ўтирган шинаванда йигитларга бериб, таранг тортиб туришларини илтимос қилади. Бир оздан кейин катта дор тагидаги майдонга оқ яктак кийиб, устидан икки қават белбоғ боғлаган, оёғига ағдарма этик кийиб олган мўйсафид киши тушади. Бу Тошпўлат дорбознинг ўзи экани ҳаммага маълум бўлади. Унинг ёнида ўттизлардан ошмаган норғул йигит билан етти-саккиз ёшлардаги бир бола ҳам турарди. Кекса дорбоз йиғилганлар билан саломлашгач, ўзининг ҳар галги одатича шошмай дорни кўздан кечириб, баъзи арқонларни тортиб кўради, Сўнгра майдоннинг қоқ ўртасига келиб:

— Ўғлим Эрматжон, қани дорга чиқинг!

Дўмбиралар бирданига зарб билан тарақлаб, чалина бошлайди. Эрматжон лангар чўпни кўтариб, битта-битта қадам ташаб дорга кўтарилади. Сайилчилар кўзи бир нуқтада — дорга кўтарилаётган йигитда эди. «Отадан ҳам ўғил уста...» эканлиги ҳақида шивир-шивирлар ҳам бошланади.

Эрматжон айрига чиқиб олгач, пастда турган Тошпўлат дорбоз Навоидан бир газал ўқиб, Эрматжонга қарайди. Эрматжон юқоридан отасига салом бериб, «Бале!» деб қўяди.

— Ўғлим Эрматжон! — деди яна Тошпўлат дорбоз.

— Лаб-бей!

— Қани, Эрматжон, биринчи, иккинчи, учинчи «киндик»ларга бориб келинг!

— Бале!

У дўмбиранинг рақсига тушиб, оёқларини олди ва орқадаги арқонга уриб, «киндик»ларга бора бошлади. Ора-чора ўзини ташлаб юбориб, арқонга миниб олганда, хотин-халаж юрагини чангалларди.

— Уғлим Эрматжон!

— Лаб-бей!

— Қани, энди тўртинчи, бешинчи, олтинчи «киндик»ларга ҳам бориб келинг!

— Бале!

У яна қанча-қанча одамларнинг юрагини ўйнатиб «киндик»ларга борар, жўрттага ўзини ташлаб юбориб арқонга миниб қолар эди. Олтинчи «киндик»ка ғизиллаб югуриб бориб, яна орқасига қараб, ғизиллаб келатганида ўзини ташлаб юбориши жуда қўрқинчли бўлди. У ярим эгилган ҳолда, лангар чўпни қия ушлаб югурганида дўмбиралар ҳам тўхтаб, одамлар нигоҳи билан уни суяб қолгандек, бир-бирларини қўлларидан беиктиёр маҳкам ушлаб қолишарди.

— Уғлим Эрматжон!

— Лаб-бей!

— Самоварни чиқаряпман, бешинчи «киндик»ка олиб бориб, олиб келасиз.

— Бале!

Тошпўлат дорбоз қайнаб турган рух самоварни тагидаги баркаши билан катта чамбаракка ўтқазиб айри тагига олиб келди. Эрматжон самоварни тортиб олади-да, баркаши билан бошига қўяди. Ундан кейин қора рўмолча билан икки кўзини танғий бошлайди. Лангар чўп посангисини тўғрилаб олиб, арқон устида юриб кета бошлайди.

Сайилчи томошабинлар яна юракларини ҳовучлаб дорбозга тикилишади. Эрматжон бешинчи «киндик»ка етиб бориб, орқаси билан қайтиб кела бошлайди. Ярим йўлга етмасданоқ, лангар чўпнинг чап томони осмонга кўтарилиб кетади. Қайнаб турган самовар дорбознинг бошида қалқа бошлайди. Дорбоз тўхтади. У бир оёғини арқондан олиб, якка оёқ билан туриб, пастдаги дўмбира зарбига монанд арқонни лопиллата бошлайди. Лангар чўпдан ҳам бир қўлини олиб бўшаган бир қўли ва бир оёғини ҳавода муаллақ ўйнатади.

— Уғлим Эрматжон!

— Лаб-бей.

— Сизнинг шижоатингизни кўриб турган бу ердаги Мулла Тўйчи Ҳофиз оғамиз, Юнус ва Имомжон оғаларимиз сизга лутф ила тасанно айтадурлар.

— Бале, саломат бўлғайлар!

— Сизнинг шижоатингизнинг давомчиси, санъатимизнинг валеаҳди, севикли набирамиз Шерматжоннинг дорга кўтарилишларини сизга маълум қиламан!

— Бале!

— Қани, неварам Шерматжон, дорга чиқинг!

Тошпўлат ота неварасини айри тагига олиб келиб, пешонасидан ўнади. Юқорида ўтирган Эрматжон бир зумдаёқ ўғли Шерматжонни арқон билан юқорига тортиб олади. Бола дор устига чиққач, у ердан пастдаги халойиққа қараб, икки қўлини кўксига қўйиб, салом беради. Бола юзидаги дадиллик, жасорат табассумини кўриб турган пастдаги кишилар бир-бирини секин туртиб қўйишар эдилар. «Уни қара, отнинг калласидай юраги борми дейман...»

Шу куни жуда ўйини жуда муваффақиятли ўтди. Тошпўлат дорбознинг ўғиллари ва унинг қўқонлик, марғилонлик икки шогирди ҳақидаги гаплар ҳаяжон билан оғиздан оғизга кўчди. Баъзи одамлар келаси жумани сабрсизлик билан кута бошлайдилар. Келаси жумада Тошпўлат дорбознинг ўзи ҳам дорга чиқармиш деган «миш-миш» тарқалиб қолди.

Келаси жумада ҳам Эрматжон катта муваффақият билан ўз санъатини намойиш қила бошлади. У ўғли Шерматжонни елкасига миндириб, арқон устида югура бошлади. Елкадаги боланинг ҳеч нарсани парво қилмай, кулиб туришига дорбоз эмас, томошабинларнинг ўзлари ингичка қил устида тургандек оёқлари қалтирарди. Эрматжон дорбозликнинг бутун қонун-қоидаларини бажо келтириб, дорнинг энг тепасидаги соябон остида ўғли билан ёнма-ён ўтирди. Бир неча минутдан сўнг чийриқ ўйини бошланиши керак. Яна Тошпўлат отанинг овози янграйди.

— Ўғлим Эрматжон!

— Лаб-бей!

— Энди чийриқ ўйинини бошланг!

— Бале!

Ўрнидан дик туриб, ўнг қанотдаги катта чийриққа осилиб, бир-икки силкинади. Дорнинг ёғоч ва арқонлари тебранади. Дор тепасида Шерматжон ёлғиз ўзи

дадасининг ўйинини кузатиб ўтирарди. Ҳар замон-ҳар замонда пастдаги беҳисоб томошабинларга — айниқса, майдоннинг юқорисидаги чинорга боғлаб қўйилган икки айиқ полвонга қараб қўяр эди. Эрматжон чийриқда бир-икки айланиб, ипак попукларини бир қўли билан ушлаб, осилиб турар, бирданига тақими билан осилиб, қўлларини қўйиб юборарди, бундай пайтларда одамларнинг юраги беихтиёр шувиллаб кетарди. Бир дамдан сўнг ўглига имо қилади. Шерматжон чийриққа осилиб, дадаси ёнига тушади. У ўглининг қўлидан ушлаб, ўзини ташлаб юборади-да, икки оёғи билан осилиб қолади. У бир оёқлаб осилиб, ўглининг ҳам оёқларидан ушлаб, чириллаб айланади-да, юқоридаги поғонага иккинчи оёқларини илаётганида бирдан чийриқдан учиб кетади. Ота-бола осмону фалакда бир дақиқа талвасага тушиб, типирлашар, ундан сўнг пастдаги Тошпўлат отанинг жонҳолатда елкаси билан уриб юборгани ҳам фойда бермай, залвар билан ерга урилади. Улар бир зумдаёқ ер тишлаб қолишади. Эрматжоннинг мажақланган бошидан қон оқа бошлайди.

Одамлар ичида фиғон кўтарилади. Тўлиб-тошиб кетган майдон, томлардаги, дарахтлардаги, йўллардаги одамлар тошқин сувдай тўлқинлана бошлайди. Ғалағовур борган сайин кучаяди. Бир хотин кўнгли озиб, ўзини ташлаб юборибди, яна кимдир туғиб қўйган эмиш. Тошпўлат дорбоз қонига беланиб ётган фарзандлари устига яктагини ечиб ёпади-да, оқариб кетган юзлари билан одамларга қарайди.

— Халойиқ, тарқалманглар! Мен дорга чиқаман. Ўйин ҳали тамом эмас.

У лангар чўпни қўлига олиши билан, шогирдлар унга ёпишади, ундан кейин эътиборли одамлардан икки-учтаси майдонга тушиб, уни маҳкам ушлашади. Лекин у ҳеч кимга қулоқ солмай, қия арқон устига оёқ қўйиб юқорига кўтарила бошлайди. Кўзларидан оқаётган ёшни узоқдан ҳам кўриш мумкин эди. У айрига чиқиб, бир дам тургач, кейин арқонга осилиб шувиллаганича пастга тушиб кетади. Сўнгра югуриб бориб фарзандлари устига ўзини ташлайди.

— Вой, отанг ўргилсин, болаларим, сенларга нима бўлди. Сенлар қулагунча, мен қуласам бўлмасмиди..

Мана бу даҳшатли фожиа Тошпўлат дорбозни икки букиб қўйди. Фақат икки букиб қўймай, уни майдондан ҳам тамом чиқариб юборди.

Орадан йигирма йилдан мўлроқ муддат ўтди. Тошпўлат дорбоз мункиллаб, кичик чорбогида ўзининг қариллик йилларини ўтказарди. Яқинда нима ҳам бўлди-ю, Тошкентга дорбозлар келибди деган хабар отанинг қулоғига етди. Орадан уч-тўрт кун ўтгач: қўшнисининг ўғли — муаллим йигит, ҳақиқатан ҳам паркка аллақаяқдан дорбозлар келганини эшитибди. Чолнинг юрагига ғулғула тушди. Кечаси билан ётиб уйқуси келмади. Эртасига у циркка кириш учун муаллим йигитнинг уйига чиқди. Отанинг илтимосини қайтармай, кечки салқинда боғ кўчалардан ўтиб циркка боришди. Муаллим олдинги биринчи қаторга иккита билет олди. Улар ҳаммадан аввал ўз жойларини толиб, томоша бошланишини кутиб ўтирдилар. Мана, цирк ўйинлари ҳам бошланди. Бир қатор масхарабозлик ўйинларидан кейин ўзбекча дор қурилди. Икки йигит ўртага чиқиб, унча катта бўлмаган дорга кўтарилишиб, ажойиб ўйинлар кўрсатиша бошлади. Пастда ўтирган Тошпўлат ота маҳлиё бўлиб қолибди. Уларнинг бири Мирсодиқ эканини эслаб топди. Дорбозлар бир ўйинни тугатиб, иккинчисини бошлаш олдидан пастга қарашди. Уларнинг кўзи биринчи қаторда ўтирган оқ соқолли Тошпўлат отага тушиб қолди. У пастга тушгач, цирк қондасини бузса ҳам югуриб келиб, ота билан қўл сиқишиб кўришади-да, яна тезда орқасига қайтади. Дорбозни кузатиб турган барча одамлар мўйсафидга қарайдилар. Дор тепасида ўйин бошланиб кетганига қарамай, анчагина одам чолга тикилиб ўтирарди.

Дорбозлар катта муваффақият билан ўйинни тугатадилар. Одамлар оёққа туриб, қарсак чалаётганларидан икки дорбоз югурганича Тошпўлат отани арена ўртасига олиб тушадилар.

Бу чол уларнинг устози, ўша машҳур Тошпўлат дорбоз экани дарҳол ҳаммага маълум бўлади. Чол учун алоҳида гулдурас қарсақлар чалинади. Лекин ҳассасига суянганича туриб, хурсанд бўлиб кетганидан кўзига ёш олади. «Бир нарса денг, ота?» — деб мурожаат этаётган конференсьегга қараб секин гапира бошлайди.

— Санъат ўлмайдими! Мана шундоқ деб айтинг...

Конференсье баланд овоз билан бу сўзни икки тилда айтади.

— Бизлар қаридиқ, мана шу сўзни ҳам айтинг, Тошпўлат дорбоз дорга чиқа олмагани билан, Мирсо-

диқ дорбоз билан Алижон дорбоз дэрнинг устрида. Ҳа...
Маня шу сўзни ҳам баланд овоз билан яхшилаб ай-
тинг! Жуда қаттиқ айтинг!

Конферансье чол айтганини бажо келтиради.

— Айтдингизми? Бале!

Яна чапак гуруллади. Чол атрофини одамлар
ўраб оладилар. Шу пайт уч дорбоз бел сиқишиб қучоқ-
лашардилар.

1956 йил, Тошкент

СОЗАНДА

Гар лофи Афзали ба тузад аблаҳе, чи бок
Танбури эътибори туро кў бувад карак!¹

Шамсиддин Шохин

Уста Сирожиддин Тўйчи ҳофизга жўр бўлиб юрган
вақтларидан бошлаб, то шу маҳалгача «қассобдан
шоир чиқмаганидек, беҳис чалинган гижжак — арра
тортишдан фарқ қилмайди...» деб юради. Дарҳақиқат,
у ўз танбурини завқ билан, маҳорат билан чертади.
Одамларнинг айтишича, шаҳримизда кекса ва чина-
кам созандалардан тўртта бўлса, бири: шу уста Сиро-
жиддин экан. Юнус ака катта йиғинларда «Ушшоқ»
айтадиган бўлса, уста Сирожиддинни топтириб келмай
иложи йўқ.

Уста ҳар оқшом ансамблдан, хизматдан қайтгач,
супасида ўтириб, аллавақтгача танбурда машқ қилади.
Чарчагач созни духоба филофига солиб, уй тўридаги
қозиққа илади-ю, ёстиққа бош қўйиб, то уйқу элитгун-
ча ёнидаги каравотчада пишиллаб ухлаётган саккиз
яшар ўғлига тикилиб ётади. Диққат билан разм сол-
ган киши, уста Сирожиддиннинг икки фарзанди бор-
лигини пайқарди. Бири — ёлғизгина ўғли, иккинчи-
си — қирқ ёшдан ошган бўлса ҳам доимо ёш бўлиб
турадиган садафкўз танбури. Бу икки фарзанд уста-
нинг кўз нури. Негаки, уста Сирожиддин бир неча
фарзанд кўриб, улар пешонасига сиғмаган эди. Ўғли-
нинг жиндай иссиғи чиқиб қолгудай бўлса, унинг кў-
зига бутун дунё қоронғи бўлиб кетарди...

¹ Афзалнинг мунофиқона лоф-ғийбатидан ранжима, чунки
у сенинг эътиборли танбурига каррак ҳам бўла олмайди.

Шу фарзанд иситмалаб ётган кунларнинг бирида, итифоқо уста Сирожиддин эшигини кимдир тақиллатди. Уста чиқиб эшик очди. Ансамблдаги юмалоқ гижжакчи йигитча, бугун кечқурун Фармоновникида катта тўй — ўғлини уйлантираётганини, созандаларнинг ҳаммаси бориши кераклигини тайинлаб айтди.

— Ҳазимизнинг каттаконимиз Фармоновми? — уста сўради.

— Ҳа, — деди гижжакчи.

— Ҳазим иситмалаб ётибди, соғ бўлганда, албатта борардим.

— Лаббай? — деди у бир оз ўйлаб, — қанақа бўларкин... Бормасангиз бўлмас, уста!

— Болам иситмалаб ётибди, деяпман, укажон. Исиги ўттиз тўққиз, қирқ...

— Икки соатча ўтираман. Кеннойим қараб турсинлар. Бормасангиз кўнглига бир гап келади. Фармоновнинг феъли ёмонроқ дейишади.

— Бормайман! Ичим йиғласа ҳам, сиртим кулиб турадиган одамлардан эмасман. Тўғриси айтсам, бугун танбурни қўлга ололмайман.

— Ҳазингиз биласиз, уста. Айтдим-қўйдим-да... Фармонов акамлар...

Гижжакчи йигит жўнаб кетди. Уста Сирожиддин эшикни ёпиб, уйга кирди-да, ўгли тепасида чўққайиб ўтирди. Хона ичида пайдо бўлиб қолган икки пашшани дарҳол тутиб, жаҳл билан эзиб ташлади. Унинг назарида, тахмонда осиглиқ турган танбурнинг ҳам исиги қирққа чиқиб, ҳаллослаб ётгандек кўринди.

Қош қорайишга яқин унинг эшиги ёнида бир машина тўхтади. Бир лаҳзадан сўнг эшик тақиллаб қолди. Устанинг юраги орзиқиб тушди. Бола тепасига хотинини қўйиб ўзи ташқарига чиқди. Ҳовлига кирган нотаниш йигитча устага бир қоғоз узатди. Фармонов ўз қўли билан тўйга келинг, деб хат юборибди. Бу — таклифномадан кўра ҳам буйруқномага ўхшарди. «Фр» деб қисқагина имзө-чекишдан хатни ғазаб билан ёзгани сезилиб турарди. «Фармоновдан таклифнома чиқмайди, фармоннома чиқади...» деб кўнглидан ўтказди уста. Хат олиб келган йигит устага тик боқиб: «Қани, машинага чиқинг» дегандек имо қилди. «Йўқ, ука, сиз кетаверинг. Мен ярим соатга қолмай етиб бораман» деди. Йигитча машина эшикларини қарсиллатиб ёпиб, гуруллаб жўнаб кетди.

Бир соатларга қолмай уста Сирожиддин танбурни қучоқлаб тўй ғала-ғовурига кириб келди. Эшикда уни бир неча олифта йигитлар кутиб олиб, ичкарига таклиф этишди. Шу ерда кўзлари қизарган, ширакайф Фармоновнинг ўзи ҳам пайдо бўлиб, устани созандалар ўтирган супа томонга юборди. Уста сўрига яқинлашиши билан бунда ўтирган созандаларнинг гурра ўринларидан турганликлари меҳмонлар диққатини тортди. Устани тўрға ўтқазиб, орқасига ёстиқ қўйишди. Гижжакчи йигит бир пиёла иссиқ чой тутди. Чунки у бир ерга борса, аввал бир пиёла иссиқ чой ичиш одатини ошналари яхши билишарди. Тўйда маст-аластнинг кўплиги устани беихтиёр бир хўрсинтирди. Чунки бундай тўйлар устага ёқмаслигидан ташқари, санъатнинг нозик-нафислигини йўқотар, унинг ўз-таъбирича, «гулни чирмовиқлар ўраб кетарди».

Уста уйига тезроқ қайтиш мақсадида вақтни ўтказмай машқ бошлади. Аввалига жим қулоқ солган одамлар, бир оздан сўнг, яна бир-бирлари билан гўнгиллаб гаплаша кетдилар. Рюмкалар жаранглаб, танбур овози кўмила бошлади. Шундан сўнг, яна бир пиёла чой ичиб, «Наво»ни бошлади. Буни сўрида ўтирган созанда ошналаридан бошқа ҳеч ким эшитмади. Сўрига яқин бир ерда турган Фармонов ошхона томон юриб кета туриб ёнида бирга бораётган кишига шивирлади:

— Уста тамом бўпти...

— Эсиз-эсиз, «Наво» ҳам бузилди. Илгари тузук чаларди-ку...

— Қариган-да... Беш-олти йилдан бери шундоқ бўлиб қолган. Ансамблдан бўшатиб юборайлик деймизу яна қари одам — тирикчилиги нима бўлади, деймиз. Ўзи ҳам ўлгудай тўнг...

Бир ҳисобда, шу икки одамнинг бугун уста машқидан қониқмагани тўғри. Сўрида ўтирган созандалар буни ҳам кўнгилларида ўтказган бўлсалар-да, тилга чиқаришмади. Уста Сирожиддин «Наво»ни дарҳақиқат руҳсиз, ёмон чалди. У машқ тугагач, ёнидаги созандага ўғлининг аҳволи яхши эмаслигини айтиб, ўрнидан туриб жўнаётган эди, Фармонов ичкаридан эллик сўмлик пул чиқарибди. Эшикдан чиқаётган уста пулни олмай, «Буни Фармоновга қайтариб беринг. Санъат пулга сотилмайди. Санъатни пулга сотадиганларни қаттиқ ёмон кўраман. Мен, тўй муборак бўлсин, деб келган эдим холос» деди...

Шу-шу бўлли-ю, Фармонов устага ола қарайдиган бўлиб қолди. Бир кун Сирожиддиннинг: «Фармоновга ўхшаган амалдорлар нўноқ дорбозни эслатади. Дорбоз арқонда у нуқтадан бу нуқтага омон-эсон етиб олиши эмас, дор устида бемалол юриб, санъат кўрсатиб, кишиларга завқ бериши керак. Фармонов ўзининг раҳбарлик қилиш қўлидан кела олишини кўрсатиш билан овора бўлган нўноқ дорбознинг ўзгинаси», дегани Фармоновнинг қулоғига етибди. Кўп ўтмай «қўли создан чиқиб кетган» уста Сирожиддин ансамблдан бўшаб кетди.

Санъатнинг катта тўйида ҳам иштирок эта олмади.

Бўлган ишлар бўлиб ўтди. Кунлардан бир кун уста Сирожиддин йўл устида ансамблдаги ўша юмалоқ гижжакчи йигит билан учрашиб қолди. Йигит чақнаб турарди. У гўё Сирожиддинга қайғудош бўлмоқчи бўлиб, ҳол-аҳволини сўрагандан сўнг:

— Уста, ўзингиз ҳам бир оз келиша олмадингиз-да... Лўлининг эшагини суғор, пулини ол, деганлар... — деди.

— Йўқ! — деди туюқиб уста Сирожиддин, — бу гапингиз тўғри эмас! Агар сиз шундоқ ният билан санъатимиз ичида юрган бўлсангиз, икки дунёда ҳам созанда бўлмайсиз!

— Одам бўлмайсиз, деб қўя қолинг, уста, — деди гижжакчи бу гапдан хафа бўлгандек.

— Ҳа, одам бўлмайсиз! Бу турган гап!

Уста Сирожиддин шу гапдан сўнг, юзини тескари ўгириб, жўнаб қолди.

...Яқинда устанинг Тоштрамда ишлайдиган бир ишчи ошнаси ўз даласида катта тўй берди. У уста Сирожиддинни боласи, хотини билан бирга далага олиб кетди...

Ўша базм кечаси уста Сирожиддин икки кўзини юмиб олгани ҳолда «Наво»ни шундай ажойиб бир завқ билан чертдики, торлар тилга кириб, дам қаҳ-қаҳ уриб, дам ноз этиб, дам эркаланиб йиғлаб, дам шўхликдан силкиниб, дам сукут сақлаб, жилмайиб, дам шалола-лардек тоғу тошни қулатиб, дам оҳиста мавж уриб, бутун бир улкан далани, юзлаб меҳмонларни чулғаб олди. Каттадан-кичик бедазор четидаги шийпон атрофида сув қуйгандек жим ўтириб тинглашарди. Устанинг санъатидан ҳайратда бўлган одамлар битта танбурдан ҳам шунчалик овоз, шунчалик дилбар оҳанглар чи-

қишига тасанно айтишарди. Еш келинчаклар деразалардан мўралашиб, энтикиб устани бир кўришга ошиқшар, кексалар бўлса, бу Мулла Тўйчи ҳофиз келган серфайз тўйларга ўхшаб кетганини айтишарди. Баъзи одамлар бундоқ қараб туриб, уста Сирожиддин сочидан тортиб, то тирноғининг учигача наво бўлиб кетганини, бу соз жаранги фақат танбур торларидан эмас, уста Сирожиддиннинг ҳаётга ошиқ қалбидан тошиб чиқаётганини сезиб туришарди.

Ишчи хонадонида ноёб танбурнинг серзавқ маъни анчагача жаранглаб турди.

Тўй шоду хуррамлик билан ўтди.

— Уста, — деди кунлардан бир куни тоштрамлик ўша ошнаси, — хафа бўлманг, сиз ўлмайдиган одамсиз. Сизни ранжитган одамлар ҳар қанча қорин солиб, керилмасинлар, бари бир танбурингизга харрак ҳам бўла олмайдилар! Биз буни яхши биламиз...

Кейинчалик маълум бўлишича, уста Сирожиддинни яна қўярда-қўймай ансамблга олиб кетишибди. Чунки унинг ўрни жуда билиниб қолибди.

1960 йил

ЯШИРИНГАН КУЧ

Узун, ярим қоронғи коридор бўйлаб юриб, чап томондаги каттагина хонага киришингиз билан димоққа папирос ҳиди урилади. Хонага тўрт стол қўйилиб, унда тўрт киши ўтирибди. Кексагина одам дамо-дам шақиллатиб чўт қоқди. Яна бир стол ёнида йўғон йигит ҳам ўтирибди. Хонага кириб келган оддийгина кийинган одамга кўзи тушган йўғон йигит дик ўрнидан турди.

— Э, э, бормисан, — у дўстининг истиқболига бориб, аввал қўл сиқишиб, кейин қучоқлашиб омонланди. У одам ошнаси бағрида туриб, кийимини эзиб қўймаслик учун эҳтиёткорлик билан ўзини тортди. Полга этигидан икки дона из тушиб қолганидан хижолат бўлди ҳам. Мулоқотдаги илгаригидай илиқликни сезиб, стулга чўкди — омонмисан? Ишларинг яхшими? Болаларинг саломатми?

— Раҳмат, ўзинг яхшимисан, Арслон?

— Яхши. Ишлаб ётибман... Бундоқ ҳолдан хабар олай ҳам демайсан!

— Ўзинг ҳам далаларга чиқмайсан? Нега?

— Чиқмоқчиман. Чиқишим керак...

— Юр, ташқарига чиқайлик, бирпас бўлса ҳам очиқ ҳавода гаплашайлик.

Улар иккови ўринларидан туриб, ташқари чиқишди. Кўп ўтмай, яна телефонга чақириб қолишди. Яғриндор Арслон далачи дўсти билан хайрлашиб, лапанглаб ичкари кира солиб, трубкани кўтарди...

Кечқурун у уйга қайтиб келди. Иштаҳаси бўлмай, каравотда ланж ётди. Унинг негадир аъзойи бадани ҳам шалвираб, қимирлагиси келмасди. Кампир овқат олиб келиб ўгли билан жиндек гаплашиб ўтиришга зор эди. Қош қорайишига яқин Арслон наридан-бери овқатланиб қайта кийинди-да, стадионга — футболга кетди. У тезроқ етиб бориш учун паркни кесиб ўтди. Яшил хиёбон, тенгсиз чаман гуллар ёнидан ўтди. Фонтан ёнидан чапга бурилиб, яна хиёбон бўйлаб юрди. Хиёбон четида қатор турган илғор механизаторлар портретига кўзи тушди. Чуст дўппи кийиб, кўксига орден тақиб олган сурат дарҳол диққатини тортди. У бир лаҳза тўхтаб, суратга қаради: суратнинг бир томони кўчиб, анча сарғайибди ҳам... Бу — унинг ўзи! Нега шунча вақтдан бери олиб қўйишмади экан! Арслон атрофга аланглади; қўл ушлашиб келаётган икки бахтиёр ёшга кўзи тушиши биланоқ, яна шатиллаганича жўнади.

Арслон бу йил йигирма бешдан йигирма олтига ўтди. У басавлат, абжир йигит. Қишлоқдалигида ошналари уни «полвон» деб аташарди. Лойга ботиб қолган бир машинани ёлғиз ўзи кифти билан кўтариб, ботқоқдан чиқариб юборганини-ю, кафтида уч ёнгоқни гижимлаб кукун қилиб юборганини ҳам ҳали эслашарди. Ҳозир ҳам тепадек кўкси, билакдаги сапчадек бўртган пайлари костюм ичида яшириниб тўрса-да, тошларни ёриб чиқишга интилган гиёҳлардек мускуллар костюмни ёриб юборгудай бўларди. Лекин ҳозир унинг иши — идорада ўтириб қоғозларга имзо чекиш. Қандай қилиб бу хизматга кириб қолганини ўйлаб-ўйлаб боши қотди. Қадимгидек терлаб, очиқ ҳавода трактор ҳайдаш йўқ... Колхозда универсал ҳайдаб юрган чоғлари қандай яхши эди! У механизация техникумини битириб, колхозида ишлади. Обрўси ошди. У ҳатто қардош республикалар далаларида ҳам бўлган...

Арслон кейинги вақтда кўп ўйларди. Дарҳақиқат, у нима ҳам бўлиб идора ишига ўтиб қолган эди. Бу ва-

зифада ҳам элга манфаат етказиш учун тиришиб иш-
лаяпти. Аммо бу иш унинг қалбидаги ҳарорат, мускул-
ларидаги қувватга ҳамоҳанг эмас.

Кунлардан бир кун, енгил машинада, туғилиб ўс-
ган колхозига жўнади. Ўзига таниш кенг далалар, ул-
кан карталар... Икки карта орасидаги тўғри йўлдан
кета туриб, тўхтайлик дегандек шоферга имо қилди.
У машинадан чиқиб, ер четида тўхтаб турган универ-
сал ёнига келди. Бошини қизил дурра билан танғиб
олган қиз қора мойга беланиб, терлаб диққат бўлиб
тракторининг бир ерини ҳадеб бурарди. «Ҳорманг!» де-
ди Арслон универсалга яқинлашиб. Қиз ялт этиб қа-
раб, қисқагина «салом» деди-ю, яна трактор моторини
хуноб бўлиб тимирскилай кетди. Бир лаҳзадан кейин
у Арслонга бошдан-оёқ тикилиб, сомон шляпаси, сил-
лиқ костюмига қаради. Арслон бўлса қиз ўз бурнини
қора мой бармоқлари билан чимчилаб, бўяб қўйгани-
ни кўриб кулимсиради:

— Тракторингиз юрмаяптими?

— Ҳа, юрмаяпти! — деди қиз Арслонга суқланиб
қараб. Унинг бел ушлаб, тик қарашидан «ҳа, юрмаяп-
ти, сизга нима! Йўлингиздан қолманг!» деган сўзни
пайқаш мумкин эди. Лекин у қўполлик бўлмасин де-
гандек, кейин «сал асовроқ...» деб гапни юмшатиб ку-
лимсиради. Лаб остидаги якдона холи жилваланди.
Унинг чиройли қомати комбинезонига шакл бериб
турарди. Комбинезон кўксига икки каптар қамалиб,
жиндек ҳаракат қилса, пориллаб учмоқчи бўларди.
Тирсагидан юқорида олтинга босилган муҳрдек — эм
изи кўриниб турарди. Қиз қўлидаги отвёрткани ўйнаб,
тикилиб турган Арслонга қараб кулди:

— Хўш, муллака... сизга раис керакдир? У киши
дала шийпонйдалар.

— Исмингиз нима?

— Бунақа гапларни қўйинг! Ишдан қўясиз...

— Рухсат этсангиз моторни бир кўрсам, — Арслон
костюмини ечиб шоферга узатди. Енгини шимараётган
эди, қиз секин: «Фу! Қўйинг, мой бўласиз! Бу сизнинг
ишингиз эмас!» деди. Арслон қизнинг чиройли юзла-
рига қараб кулди-да, кейин моторга тикилди. Бир сак-
раб юқорига чиқиб, мурватларни тортиб, аллақаерла-
рини бураб яна пастга тушди. Қиз Арслоннинг барча
хатти-ҳаракатларини кузатиб турарди. Арслон яна ер-
га сакраб тушиб, моторнинг бир винтини буради. Шун-
дан сўнг яна трактор устига чиқиб, гуриллатиб юбор-

ди. Уни юргизиб ўн қадамча нарига — эгатга тўғрилаб сакраб тушди-да, қани, чиқинг, деб ишора қилди. Қиз тракторга чиқиб, эгат бўйлаб кетди. У анча жойга бориб, орқасига қайрилиб қаради. Енглари ни шимариб, бошьяланг турган Арслонга кўзи тушиши билан яна тезда юзини ўгирди.

Арслон машинага қайтиб келиб, дам ўтмай гириллаб жўнади. Чақмоқ мўйловли шофер унга «қотирдингиз» демоқчи эди, Арслоннинг бундай мулозиматларни хуш кўрмаслигини пайқаб, нафаси ичида қолди.

Шу куни Арслон икки колхоз далаларида бўлиб, раис билан қурилиш ишларига доир масалаларни гаплашиб, яна қайтиб келди. Уйда юз-қўлини юваётганида унинг кўз олдида ўша шаддод қиз жилваланди. «Муллага» деган сўзлари қулоғига такрор эшитилди. Наҳотки у «муллака» бўлса! Исмини айтмагани ҳам таажжуб!

Қандайдир бир куч уни дала сари тортарди. Шанба куни енгил машинани ўзи ҳайдаб яна далага чиқди. Бу сафар катта карта ўртасида нотаниш бир йигит универсал ҳайдаб юрарди. Арслон бошқа карталарга ҳам борди. Лекин ўша истараси иссиқ қиздан дарак йўқ. Картада юрган йигит ким экан? Мабодо ўртоғи бўлса нима деган одам бўламан, деб дарҳол орқага қайтди. Шу куни у жуда оғир тортиб, чарчоқ ҳолда уклади. Тушида кимгадир «биз ҳам механизатормиз, қа, кулаверманг» деб гулдирётганида, босинқираяпти хаёл қилиб кампир тезда уйғотиб юборди. Эртасига — дам олиш куни, Арслон яна далага жўнади. Катта карта ўртасида юрган трактор ва унинг устидаги қизил дурралик қизни кўриб, юраги бирдан орзиқиб кетди. У машинадан чиқиб карта четида, универсалнинг яқин келишини кутиб турди. Бир оз вақт ўтгандан кейин универсал карта четига етиб келди-да, қиз Арслонга қараб кулиб қўйди. Шундан сўнг универсалдан сакраб тушиб, Арслон ёнига келди.

— Салом! — Арслон қўл узатди, — ҳорманг!

— Яхшимисиз, муллака! Ўша куни тракторимни тузатиб берганингиз учун катта раҳмат! Энди бузилаётгани йўқ.

— Тўхтаб қолган бўлса тузатай деб келган өдим.

— Кеча ҳам келган экансиз, — қиз бу гапни шартан айтди, кейин буралиб кулимсиради.

— Ҳа, дарвоқе...

— Дарвоқе эмас, келганингиз аниқ!

Улар иккови бир муддат гап тополмай жим бўлиб қолишди. Бир зумдан кейин қиз қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Исмингизни ҳам айтмайсиз?

— Исмин Раъно,— у бошқатдан кафтини комбинезонига артиб, Арслонга қўл узатди. Унинг кичкинагина қўли Арслоннинг метиндек маҳкам ва улкан кафтида йўқ бўлиб кетди. У қизаринқираб қўлини тортиб олдида, Арслонга гап қотди.— Механизатор бўлганман дейсиз, сезилиб турибди. Нега ҳозир?..

Арслон жавоб тополмай данг қотиб қолди. Қиз яна ўзи сукутни бузди:— исмингиз нима?

— Арслон.

— Хайр, Арслон ака!— у ёш болалардек шўхлик билан универсали томон югуриб кетди. Арслоннинг «тўхтанг, тўхтанг» деганига ҳам қарамай, универсалида сузиб кетди. У «хайр, Арслон ака!» деган сўзни шундай чиройли айтдики, дунёга келиб бунчалик чиройли товушни биринчи марта эшитиши эди. У узоқдан орқасига қайрилиб қараб қўйган қизга бош чайқаб, «ҳа. сизними!» дегандек бармоғи билан имо қилди.

Келгуси дам олиш куни Арслон яна далага чиқди. Унинг чиқмаслиги ҳеч мумкин бўлмай қолди. Қалбига тушган кичкина учқун аланга ола бошлади. Бу сафар Раъно билан анча вақтгача гаплашиб ўтиришди. Раънонинг укаси олиб келган тушки овқатни бирга баҳам кўришди. Арслон устма-уст папирос чекаётганида, Раъно унинг лабидан папиросни олиб ташлади. Бу Арслонга жуда ёқди. Раънонинг ҳар бир ҳаракати, гаплари унга завқ берарди.

Сухбат ичида Раъно «мен сиз бўлсам, илгариги ишимни қилардим. Сиз ишлайдиган идорада бошқа одам ҳам ишласа бўлади. Лекин сизнинг иш жойингиз — бу ер...» деди. Арслон кулди. У яна «яхши дори аччиқ бўлади, гапимга хафа бўлманг!» деб қўшиб қўйди. Раънонинг табассуми жиддийлик билан алмашди. У яна бийрон бўлиб гап қотди: «Кимдир сизга идорада ишланг деб маслаҳат берган бўлса, бу унинг хато-си! Мен ўнинчи синфни тугатиб, турсунойчилар сафига киришни маъқул кўрдим...» деди у гўё масалани чўрт кесиб.

Арслон назарида Раъно бу гапни жуда керак бўлиб қолгани учун айтганини сёзди.

Арслон кечки салқинда даладан қайтиб, уйга келди. Эртасига эрта билан хизматга борди.

Орадан кунлар, ҳафталар ўтаверди...

Раъно билан танишганидан кейин дала унга янада кўркам ва гўзал бўлиб кўрина бошлади. Лекин идорада ҳам ишни бўшаштирмаслик учун жон-жаҳди билан ишларди. Кишига эшитилар-эшитилмас бир товуш билан гўё билагидаги метин пайлари, қадоқ қафтлари, тепадек кўкси фарёд чеккандай бўларди. Далада меҳнат қилиб, терлаб-пишиб чиниққан пайлар гўё қуруққа чиқиб қолган балиқдек ҳансирарди. Раънонинг бийрон гаплари юрагини тўлқинлантириб юборди. Юрак дала сари талпинарди.

Арслон юрагидаги гапларнинг барини ёзиб, ўзини дала ишига юборилишини илтимос қилиб ариза берди. Аризаси ўқилиб, айтилган гапларнинг деярли ҳаммаси маъқул топилди. Унинг талаби ҳам қондирилди. Идора ишини бошқа одамга топшириб, туғилиб ўсган қишлоғига — колхозига кўчиб келди.

Қариндош-уруғлари, бошқа фарзандлари, невараларидан нарида яшаб турган кампир ўзини тувакдаги гулга ўхшатарди. У ўсиб ўсмай, қуриб қуримай тургандек бўларди. У энди қишлоғига келиб — илдизи ерга тегиб, уч кунда рангига ранг кириб, ёзилиб, тажангликлари, ёш боладек хархашалари ҳам тугади. Кампир билан ўғлининг кўчиб келиши тўйга айланиб кетди. Колхоз раиси Арслонни қучоқлаб кўришаётганини кўрган кампир яна қувонди.

Арслон чиройли костюмларини гардеробга илиб, комбинезон кийиб, универсал минди. Дала офтобида янги ҳаммомдан чиққан одамдек, аъзойи бадани сўлқиллаб, ишга киришиб кетди. Майин дала шамоли кўксини елпиди. Кечки чигирткалар чириллашини завқ билан тинглади.

Орадан уч кун ўтгач, ён қишлоқ — қўшни колхозга ҳам борди. Арслон Пўлатов деган механизатор йигитнинг ўз колхозига қайтиб кўчиб келганини қўшни колхоздагилар қатори Раъно ҳам эшитган эди. У Арслоннинг келишига, у билан яна учрашишига ишонар ва буни юракдан кутарди... Худди шундай бўлди: улар далада, кумуш жийда соясида учрашишди. Раъно жийда шохидан узиб олган ниҳолни тишлаб туриб Арслонга яна бошдан-оёқ тикилди. Унинг бу тикилишида жуда катта маъно бор эди. Улар яна жим туриб қолишди... Нарироқда, арава йўлида тол новдасини от

қилиб миниб, «чўҳ-чўҳлаб» кетаётган думалоқ қорамағиз болага қараб туриб, бирдан икковлари барабар кулиб юборишди...

1961 йил

ҚУМРИ ВА ТАМАННО

Қумри институт боғидаги профессор бюсти ёнига қўйилган скамейкада китоб ўқиб ўтиришни яхши кўради. Қидирган дугоналари ҳам уни шу ердан топишадди. Мана ҳозир ҳам шу ерда ўтирибди. У ўқий бошлаган бобини тугатар-тугатмас, рўпарада пайдо бўлган шўх дугоналари диққатини тортди. Кимдир имо билан уни чақирди ҳам. Қумри китобини ёпиб, тўда томон юрди, бориб кайфи чоғ курсдошлари билан қучоқлашиб кўришди.

— Қизлар, мен йўлга анча нарса оламан. Ҳамма нарса менда бор, ҳам еманглар. Мен «купальный»ни ҳам олдим, йўлда анҳорми, кўлми учраб қолар ахир,— деди чақнаб Таманнохон исмли басавлат, кўркем қиз,— сизлар ҳам олишни унутманглар. Китоб-питобингни қўйсанг-чи, Қумри! Экзаменлар ўтдимми, бўлди-да!

Қумри кулимсираб, китобини портфелига тикди. У бошқалар каби Таманно оғзига тикилгандай бўлди-ю, хаёлига кекса профессорнинг имтиҳон вақтида айтган гаплари келди: «Тўғри, биз баҳо қўямиз, лекин ҳақиқий баҳони турмуш қўяди...» Бу гапдан «биз чинакам врачми, ёки номига врачми, буни турмуш ажрим қилади», деган фикрни пайқаган эди. Таманно бетоқатлик билан билагидagi олтин соатига қаради.

— Дўстлар, мажлис бошланди! Уч минут ўтди ҳам. Юринглар тезроқ.

Таманно олдинда, бир тўп студент қизлар орқада югурганча асфальт кўчани кесиб ўтиб, зинапоялардан чопиб чиқиб, институт биносига киришди. Зал ёшлар билан лиқ тўлган. Таманно тўппа-тўғри биринчи қаторга бориб, профессор ёнига ўтирди. Кўп ўтмай мажлис бошланиб, учинчи бўлиб Таманнога сўз берилди. У минбарга чаққон кўтарилиб, залга кўз ташлади.

— Қадрли ўртоқлар! Мен институтни тамомлаб, узоқ районга ишга жўнаяпман. Ватан биз ёшлардан янги ташкил топган узоқ районларда ишлашни талаб

қиялпти. Ватан чақиригига мен, лаббай деб жавоб берман. Биз ёшлар энг қийин участкаларда ишлашимиз керак!

Залда гулдурос қарсақлар янгради. Таманно минбардан тушиб, ўз ўрнига ўтирди. Унинг ёнгинаёнда хурсанд бўлиб ўтирган кафедра мудирини ҳам «балли!» дегандек имо қилди. Мажлисдан сўнг Таманнонинг атрофини дўстлари ўради. Кимдир уни бир лаҳза тўхтатиб, суратини ҳам олди. Чақмоқ мўйловли бир йигит Таманнога савол бериб, дафтарчасига нималарнидир ёди. Афтидан у комсомол газетасидан келган мухбир бўлса керак...

Таманно ташқарига чиқаётиб, йўлкада Қумрига рўпара келди:

— Сўзга чиқмадинг? Нима, бориш ниятинг йўқми? Бу мумкин эмас!

— Ҳаммамизнинг номимиздан сўзладинг-ку, бас-да...

— Жонгинам, ахир биз иккимиз бирга кетамиз. Мен билан кетасан... Ҳар қандай хаёлларни йиғиштириб қўй. Бориш керак.

— Тўғри. Бориш керак. Лекин ёлғизгина онам бор, у қолади. Отам урушда ҳалок бўлган...

— Бундай баҳоналарни йиғиштириб қўй!

— Мен баҳона қилаётганим йўқ, сирасини гапирдим, — деди Қумри.

— Ёшлик — фундамент. Унинг ғиштини тўғри қўйиш керак, шунда иморат узоқ йиллар умр кўради. Лойдеворни қийшиқ қўйсанг, иморат қулайди... Профессоримизнинг бу гапи эсингдами? Бизни қишлоқ кутяпти, қишлоқ, — деди Таманно ҳамон ҳовлиқиб.

Таманно эртасига магазиндан шалвар, офтобдан яхши сақлайдиган оқ қалпоқ, термос ва ҳоказолар сотиб олди. Фотоаппаратини тайёрлаб қўйди. Конверт, откритка, значоклар гамлади. Ётиш олдидан беш-олти таниш қизларга телефон қоқиб, хайрлашди. Янги костюми, қўйлақларини эҳтиёткорлик билан чамадонга жойлади.

Ваъдалашишганига кўра эрта билан Қумри каттагина чамадонни кўтариб, Таманноларникига келди — бу ердан машинада тўғри вокзалга боришлари керак эди. Кўркем ҳовли ўртасидаги зина билан чиқиладиган шосупада Таманнонинг онаси чордана қуриб, рўмол устига сочилган марварид доналарини ипга терарди. У ўтирган ерида Қумрига қўл узатди:

— Келинг, омонмисиз? Мана бу Таманнохоннинг дурлари, узилиб кетган эди, шуни териб бер, деб қисталанг қилипти шу тобда,— унинг бармоқларидаги йўғон узукларнинг ёқут кўзлари, бухори сирға шокилдалари офтобда йилтирарди. У ни учини тишлаб узиб, бармоқлари билан ҳимариб, дурни ипга тизаркан, гапни лоқайд давом эттирди: — Қумрихон, бундоқ йўлани қилиб қола қолмабсизлар-да. Дунёда тўғри бўлмайдиган иш борми?

Қумри аввал ерга қараб, қулоқ солиб турди, кейин бир нима деб жавоб қилиши лозим бўлгани учун, боришимиз керак, деб қўя қолди. Уз онаси кўзларига кўриниб кетди. У шу лаҳзада қатор тўқув станоклари орасида чаққонлик билан машиналарни кузатиб турибди...

— Уша ёқда қоракўл кўп бўлади, дейишади. Қаламчасидан посилка қилинглар,— деди Таманнонинг онаси марвариддан кўзини узмай...

— Ҳа, биз шундоққина қоракўлнинг конига кетяпмиз,— деди Таманно гапга аралашиб.

Қумри она-бола гапига қулоқ солиб, ҳайрон бўлиб қолди, кейин энсаси қотди...

Бир — баланд бўйли, кўркам, бири — қорамағиз, қотма икки дугона шаҳар ғала-ғовуридан қутулиб, поездда жимжит ва кенг далада елишар эди; поезд — гўё улкан тимсоҳ, пишқириб қирларни чўрт кесиб югарди...

Бир соатдан кейин Таманно сумкасидан димлаб пиширилган товуқни олди. Кнопкани босиб, проводник чой келтиришини айтмоқчи эди, Қумри дик ўрнидан туриб, ўзи олиб келди. Шу орада кексагина аёл — проводник ўтиб кетаётганини кўрган Таманно унга, стаканни яхшилаб ювиб беринг, баллиқ ҳиди келяпти, деб қичқирди. Аёл стаканни дарров ювиб келди. Қизларим, пўчоқларни ерга ташламанглар, деган эди, Таманно тутақди.

— Хола, мояна олганингиздан кейин тозалайсиз-да!

Қумри Таманно оёғини босди. Проводник бир лаҳза бақрайиб туриб, купедан чиқиб кетди.

Бир суткадан сўнг икки қиз белгиланган манзилга етиб келишди. Поезддан тушгандан сўнг, Таманно Тошкентда ўйлаганидек аллақандай кутиб олишлар: оркестр, митинг, нутқлар бўлмади. Улар кичик бир станцияга тушиб, бир лаҳза қаёққа боришни билолмай туришди. Таманнонинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, бў-

шашди. Яхши ҳам ёнида Қумри бор, бўлмаса ҳозироқ орқасига қайтишга тайёр эди. Шу ерда ишлаймизми? — дегандек қаради Таманно Қумрига.

— Йўқ, бу ерда эмас, яна қирқ беш километр ичкарига киришимиз керак, — деди Қумри. — Бирор машинага тушсак яхши бўлар эди.

Машина учрайвермагач, улар йўлга тушишди. Бир оздан кейин Қумри чексиз даштга ишора қилди:

— Ана қирғоқ... ана пляж.. Купальнигинг эсингдан чиққани йўқми?

Улар бирдан баб-баравар хохлашиб кулиб юборишди. Қумрининг бир қўлида ўзиники, иккинчи қўли билан Таманно чамадонини кўтаришиб, станция яқинида турган юк машинаси олдига боринди ва қишлоққа жўнашди.

Қош қорайганда автомашина қишлоққа етиб келиб, бир қаватли узун оқ бино ёнида тўхтади.

— Мана касалхонангиз, етдинглар, — деди шофер.

...Олис қишлоқларимиздан бири. Паста баланд уйлар, пахса деворлар. Атроф дала. Кеч кирганига қарамай ҳаво иссиқ.

Қумри билан Таманно олдинма-кейин касалхонага киришди. Эшик олдида кутиб олган оқ халатли бир аёл уларни шу яқинида яшовчи бош врач уйига бошлаб борди. Ёши қайтган, хушфеъл аёл икки қизни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Дарҳол дастурхон ёзиб, овқатга уннай кетди...

Шу куни икки қиз бош врач уйида тунаб, эртасига алоҳида хона берилди. Таманно ён қишлоқдаги касалхонада ишлаши керак. Бош врачнинг айтишича, у қишлоқдаги касалхона ҳам бунга ўхшаш экан. У касалхона бош врачининг мақтовини келтириб, таърифлаб берди. Таманнонинг асло боргиси келмасди. Икки қиз касалхонадан узоқ бўлмаган, оқланган оддийгина бир хонага кириб келишди. Таманно хона ўртасига чамадонини қўйиб, устига ўтирди-да, бўшашиб атрофига тикилди. Андак ис босган деразадан ҳовлига қаради: ҳовли ўртасида қудуқ, нарироқда бир чипор товуқ ўн-ўн беш сариқ жўжаларини етаклаб юрибди. Девор соясида қўнғир сигир кавш қайтариб ётибди...

Қумри қараб турмай, чамадонини очиб, бир қучоқдан зиёд китобларини, совун, тиш чўтка, порошокларини олди. Бурчакдаги эскигина каравотга тўшакни ёзиб, иштиёқ билан жой қила бошлади.

— Юрагим сиқилиб кетяпти, бу ерда қандай тура-

сан? — деди тешилган пуфакдек шалзираб қолган Таманно. — Мен борадиган жой ҳам шундай бўлса ўлиб қоламан-ку!

— Нега? Ўзимиз тузатиб оламиз.

— Йў-ў-ўқ, бу есон эмас!

Қумри каравотини шай қилиб, Таманнога қаради:

— Энди чиқайлик, касалхонага — бош врачга учрайлик. Сен ҳам ўз қишлоғингга боришинг керак, ўртоқжон.

Таманно миқ этмай уйдан чиқиб, қўшни қишлоққа жўнади, ҳатто чамадонини олмади ҳам. Қумри бош врач конасида ҳужжатларини расмийлаштириб, эртасидан оқ халат кийди, энди у врач.

Лекин Таманно эртасигаёқ қайтиб келиб, кун бўйи Қумридан ажралмади, у қаёққа кирса, шу ёққа кириб, «уҳ-уҳ» қилиб юрди. Қудуқ сувини ичкиси келмай, оғзида гарғара қилиб қайтариб ташлади. Кечаси каравотда ётиб йиғлади — онасини соғинган эмиш. Бир ҳафта ўтар-ўтмас, касалман, деб ётиб олди. Тошкентга — силасига ёзган хатига кўзи тушган Қумрининг ранги оқариб кетди. «Бунчалик эмас-ку, енгилликнинг нима кераги бор?» — деди. Иккинчи ҳафтага ўтгач, Таманно «кетаман»га тушиб қолди. Қумрининг шунча куйиниб гапиришлари ҳам асло таъсир қилмади.

— Қайси юз билан борасан?

— Бу ерда ишлолмайман, касалман...

— Институтдаги нутқлар, ваъдалар нима бўлади?

— Касалман, сиқилиб кетяпман... Нима мени ўлгин дейсанми?

Таманнога қараб турган Қумри бир сўз демай, юзини чирт ўгирди: «Одам ҳам шунақа бўладими? Бу — ойимтилла, тоза енгилтак экан-ку», — деди ўзига-ўзи.

Таманнонинг «кетаман»га тушганини пайқаб юрган бош врач ҳам, зоримиз бор, зўримиз йўқ, жўнашингиз мумкин, — деди.

— Жуда ёмон иш қиляпсан-да, ўртоқ, — деди Қумри касалхона ёнида совуққина хайрлаша туриб. Қумрининг таъби хира бўлди. «Катта йиғинда, минбардан айтилган гаплари ҳам шунчаки тилёғламалик экан-да, — ўйлади у, — сочлари оппоқ профессор, ўқитувчилар рўпарасида туриб, қандай ёлғон гапирди экан?»

У қайтиб касалхонага кирди, завқли янги ҳаёт нуқоғига шўнғиб кетди... Бир куни ҳамшираларидан бири Таманнонинг кўркам қиз эканини эслаган эди, бош

врач, ҳуснининг умри қисқа, инсонийликнинг умри узоқ, деди.

Орадан ойлар ўтди. Кузга яқин Қумри бир ҳафтага онасини кўргани Тошкентга келди. У Таманнонинг бирон ерда ишламай уйда ўтирганини эшитди. Таманно Қумри келганини эшитган бўлса ҳам кўргани келмади. Беш-олти кундан кейин негадир Қумрининг қишлоққа кетгиси келгандек бўлди. Ўз палатасидаги касаллар унинг тезроқ қайтишини сўрашган эди. Кимдир уни ҳар кунни, ҳар соат кутаётганини ҳам биларди. Демак у энди қишлоққа ўрганибди. Тошкентга келганидан сўнг ўзини ўзи синаб кўрмоқчи бўлган эди. Қалбини қишлоқ оҳанрабодек кўзга кўринмас бир куч билан тортаётганини сезиб, хурсанд бўлди. «Қаерда бўлсанг ҳам омон бўл», деб бағрига босган онаси билан хайрлашиб, у яна қишлоққа жўнади.

Келаси йил баҳорда Қумрининг онаси отпусчасини қишлоқда — қизининг ёнида ўтказди. Қўмри онасидан Таманнонинг мануфактура базасида ишлаётганини билиб, ҳангу манг бўлиб, лабини тишлади.

— Уртоғинг пулнинг кетига тушган, мен буни бирга ўқиб юрган пайтларингда сезгандим. Хаёли молда ёди,— деди онаси ёстиққа суяниб.

— Бунақа экан, ўқиб нима қиларди?— деди Қумри онасига чой узатаётиб.

Орадан йиллар ўтди. Қумри шу ерлик бўлиб қолди: қишлоқдагиларнинг бири ака, бири ука бўлиб унга ҳурматлари ошди. Шифо топиб, юриб кетган одамлар касалхона врачларини унутишлари мумкинми? Илгарми Қумри — ҳозир бош врач Қумри Аҳмедовна Аҳмедова. Ҳадемай орадан олти йил ўтиб кетибди. Бу йиллар ичида у янги рўзгор тузди. Икки фарзанд кўрди. Лекин у ёшликдаги дўсти Таманнони ҳеч унутолмади. Қишлоқдан юз ўгириб кетган Таманнони эмас, студент Таманнони эсларди. Яқинда Қумри иш билан яна Тошкентга келди. У галдагидек кадрдон институтга бориб, мункиллаб қолган профессорни кўриб чиқди. Институт боғидаги, бронза бюст тагидаги скамейка ёнига келди. Қумри студентлик чоғларида бу скамейкада ўтиришни жуда яхши кўрарди. Скамейка тўла қизлар, йигитлар ўтиришарди, тик турганлар билан ниманидир баҳслашишарди. Қизлар ичида ўзининг ёшларигадагига ўхшаб кетадиган қорамағиз бир қизни ҳам кўргандек бўлди. Кимдир ўрнидан дик туриб, Қумрига ўтиришга таклиф этди. У шунча эътироз билдирга-

нига қарамай ўтқазинди. Қумри скамейкада ўтириб, студентларнинг анатомиядан баҳсини мароқ билан тинглади.

Қишлоққа қайтиб кетар кун қандайдир бир куч унга тинчлик бермай, Таманнони бир кўришга ундади. У трамвайга тушиб, мануфактура базасига борди. Анча ўзгариб, озиб кетган Таманно ярим қоронғи подвалдан чиқиб, Қумри билан кўришди. Унинг кўйлакларидан моғор ҳиди анқирди. У негадир бесаранжом, кўзалари така-пука. Бир лаҳзали ҳол-аҳвол сўрашдан сўнг у пастда ревизия кетаётганини айтди. У Қумри кўзларига қаролмай, ерга қаради. Қумрининг назарида олти йиллик ўқиш — билим, тажрибаю лекциялар моғор босиб кетгандек кўринди...

Улар яна хайрлашишди. Таманно газмоллар уйиб ташланган ярим қоронғи подвалга тушиб кетди.

Қумри бўлса ўзининг ёрқин йўлида давом этди.

1962 йил

ЗАНГЛАГАН ҚИЛИЧ

Кулайлик, дўстлар, қани яхшилаб бир кулайлик,
Кулишни ёмон кўрадиганлардан кулайлик.

Юсуфжон қилиқ

Боғ кўчаларимиздан бирида велосипед миниб бораётган бир мўйсафид чол саратонда ҳам пахталик шим кийиб ўралиб олган одамга: «Қиличўп, омонмилар!» деб ўтиб кетди. Анча жойга бориб у яна велосипед устидан орқага қайрилиб қараб қўйди. Пахталик шим кийиб олган одам чолга ўқрайиб, кейин ерга қаради. «Инсон бўлгандан кейин бундоқ қувнашни ҳам билда, хумпар!» деган гапни айтган бу чол унинг ёнидан яна ғизиллаб ўтиб кетгани энчасини қотириб, газабини қўзгади... Мана шу тажанг бўлиб кетаётган киши Кабир Қиличев. Баъзилар уни «қил-чўп» деб ҳам аташарди. У тажанг бўлмаган вақтида кўпинча боши ярим қийшайган, хаёлчан, хомуш юради. Қаҳ-қаҳ уриб куладиган одамларни ёмон кўради. Хаёл сурганда ҳам жуда узоқ хаёл суриб, баъзида бу хаёл суришни ақлликка ўхшаса ҳам, аслида бунчалик эмас. У чоғи келмайдиган лавозимга чиқишга чиқиб олиб, тушолмай ўтирарди. Баъзан идорадаги шаддод одамлардан чўчиб, «менга тегманглар» дегандек, ўзини қасадликка

хам соларди. Печатни, кабинетни ва амалдор папкани қултиғидан чиқариб юбормасликда мана шу «касаллик» жуда қўл келиб, баъзан ҳафталар бўйи қорасини кўрсатмас, баъзида шафтоли қоқидек буришиб, ўз қабулхонасида эчкига ўхшаб икки марта йўталиб, кейин кабинетига кириб кетарди. Ичкарида яна бир Кабир Қиличев ўтиргандек, у ўз кабинети эшигини ҳам секин, аҳтиёткорлик билан очарди.

— Аҳволлари қалай?— деди кунлардан бир кунни коридорда дуч келиб қолган, тирсагигача енгча кийиб юрадиган бухгалтер.

— Ўртача, азизим, ўртача... Мана шу томоним зирқираб оғрийди,— деди у биқинини ушлаб.

— Қаратинг, олдини олинг,— деди ачингандек бўлиб бухгалтер.

Қиличев «қайдам» дегандек сукут ичида ерга қаради-да, бир хўрсиниб қўйди. Ундан сўнг битта-битта юриб, қабулхонасига кирди. Машинкасини чиқ-чиқ уриб ўтирган ориққина хотин унга ялт этиб қаради-ю, аялч бир овозда:

— Тузукмисиз, Қиличев ака?— деди.— Кечагидан тузукроқмисиз?

— Тузук бўлиш қаёқда дейсиз, Лаълихон. Иштаҳа йўқ, қориннинг ана шу томони зирқираб оғрийди. Илгари қазилик ош еганда ҳам оғримаган қорин энди ширгуручга ҳам оғрийди. Ҳайронман...

Қиличев яна ўз кабинетига кириб креслога ўтириши билан телефон жиринглаб қолди.

— Ал-ло-о... Ҳа, ўзим,— деди у ғоят ланж бир кайфиятда,— маза йўқроқ. Нима бўлди дейсизми? Оби ҳаво паст келаётганлигим ёки иш чарчатиб қўйди-ми... Бош оғрийди, пирамидон ичган билан ҳам оғрий беради. Кулманг, кулманг азизим!.. Ўзимга ўзим айтаманки, ҳа эртаю кеч тинмай ишлай берадиганнинг жазоси шунақа бўлади!

Телефон трубкасини олганда жиндек одамга ўхшаган гап бошлаган Қиличев охирги сўзини ингиллаб тугатди.

Бир нафас ўтмай, кабинетга гўладан келган, мўйловдор, қувноқ бир одам кириб келди. У чақ-чақ уриб гап бошлади-ю, Қиличев юзидаги паришонликни кўриб, бир дамда тешилган пуфакдек шалвираб қолди:

— Хўжайеен, тузукмисиз? (Қиличев ўтирган ерида бош чайқади.) Ош тайёрлаган эдим...

— Э-э-э, азизим, қассобга гўшт, эчкига жон қайғи-

си... Менинг ичимдан нима ўтяпти-ю, гапингизга қаранг, бодрингга ўхшаб тагидан тахири чиқади-я, қани берироқ келинг-чи!.. Нима гап?! Одамлар мени ишдан оливади дейишаётгани йўқми?

— Йўқ! Э, йўғ-е!

— Мана шу чап биқиним санчиб огрийди, азизим.— У гапни бошқа ёққа бурди,— шундоқ огрийдики, асти сўраманг. Менга...

— Нимасини айтасиз, хўжайин, сизга ҳақиқатан ҳам жавир бўлиб кетди,— деди у хўжайинининг нима демоқчи эканини тушуниб мийиғида куларкан.

Шу тариқа ҳафталар, ойлар ўта борди...

Лекин индамай кириб, индамай чиқиб юрган бу «мусича» одамга ҳеч ким қўл теккизмасди. Ҳатто унинг ёруғ дунёда борлигини унутиб қўйган одамлар ҳам бор экан — ўспиринлигида техникумда бирга ўқишган ошнаси кўриб қолиб, қаримсиқ курсдошининг ёруғ дунёда юрганини кўриб хурсанд бўлиб кетибди. Ошнаси Қиличев учун «ҳаётий» масала бўлган амалини ҳам сўрамабди. Идора ходимлари иттифоқо рўпарадан келиб қолишса, шамолимиз тегиб кетмасин дегандай, секин ўтиб кетишарди.

Бирон йилдан кейин, дарҳақиқат, Қиличевнинг ранги жуда синиқиб, илгари сохта бош эгиб юрса, энди бунга ўрганиб, астойдил бошини қуйи солиб юрадиган бўлди. Ички чўнтакларига турли-туман таблеткалар: ҳидлайдиган, ютадиган, томизадиган дорилар солиб юрарди. Бу дориларнинг қайси аптекада мўл эканлигигача, уларнинг лотинча номларигача яхши биларди. У «игна учидек тешикдан туядек шамол киради», деб кечаси қалин пахталик нимчаси билан оёғидаги намат этигини ечмай ётарди. Мовут чопон, мошранг духоба дўппи кийган одамни учратганлар бордир. Шу киши Қиличев бўладилар!

Қиличев эрта билан қийшайиб «хизмат»га кетаётганида яна танишларидан бири йўлиқиб, бошдан-оёқ тикилди:

— Саломатлик яхшими?

— Сўраманг, азизим, сўраманг,— деди Қиличев ух тортиб. Кейин хўрсиниб ҳам қўйди,— саломатлигимнинг қаттиқ мазаси йўқ, эшитганингиз йўқми?

— Йўқ?

— Мен ҳақимда ҳеч гап эшитганингиз йўқми?

— Нима гап ўзи-а?

— Нима гап дейсизми? Э-э-э, азизим... Агар бирон

гап эшитган бўлсангиз мендан яширманг, айтнинг? Сиз ҳам яширсангиз, унда кимга бораман!

Қаршида турган одам ҳангу манг бўлиб қолди. Кейин у Қиличевга тикилиб туриб, ақволига ачиниб, билинар-билинемас бош чайқади.

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ,— деди у жиддий,— бир томонга қийшайиб кетаётганингизга, бетобмисиз деб сўрамоқчи эдим.

— Ҳа, бетобликка бетобман. Унг биқиним оғриydi. Иштаҳа йўқ. Ошқозонимда бир нима илдиз отиб кетганми дейман...

— Қўйинг-е! Восвос бўлиб қолибсиз, биродар!

— Хўп деяверинг. Касалман! Жуда касалман!.. Одамларда оқибат йўқ. Менинг идорамга кўз тиккан одамлар бор. Тиркчилик қилиб юрган одамга тегавермашадими! Мен жуда касалман...

— Шундоғми? Э, дўстим, аслида касал бўлмаганингиз яхши эдику-я, касал бўлмасангиз, деймиз-да, биродар.

— Менга қолса касал бўлай дебмидим!

— Қаратинг, хайр бўлмаса,— у одам такаллуф билан жўнаб қолди. Қиличев бўлса яна «г» ҳарфига ўхшаб қийшайиб, ўз идораси томон ҳар куни юриб ўтадиган йўлкадан жўнади. Қабулхонасига кириши билан Лаълихон ялт этиб қаради:

— Қалай, тузукмисиз Кабир Қиличевич? Сизга раҳмим келади... Дард билан ҳам ишга келганингизга ҳайронман. Сиздан бошқа одам бўлганда аллақачон кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб оларди. Телефонга жавоб қилмиш бўлса ўзимиз жавоб қилиб қўярдик.

— Э, Лаълихон, биз унақа одамлардан эмасмиз. Ҳамма вақт идора ишига жонимизни фидо қилиб келганмиз. Масъулиятни тушунамиз, дунёни сув босса тўғрига чиқармай, қаҳ-қаҳ уриб юрадиган одамларга ҳайронман! Шундоғ вақтда телевизордаги артистга қўйилишиб ашула айтадиган одамлар ҳам бор эмиш... Тавба.. Мен телевизоримни ўчириб, пломбалаб қўйганман, театрлар у ёқда турсин, ҳеч қаерга бормай, идорамизни ўйламан. Бўш вақтим бўлса, яхши табиаткалардан ютаман... Хириллаб, қаҳ-қаҳ уриб куладиган одамларни ёмон кўраман. Телефон олдидан жиймай ўтириш керак, бўлмаса нега телефон қуришган? Бирон масъул ўртоқ қўнғироқ қилганида мен бўлмай қолсам, унда нима бўлади?!

Лаълихон қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборай деди-ю, ўзи-

ни тутиб қолди. Қиличев кабинетга кириб кетганидан кейин, эшикка қараб бурнини қийшайтириб қўйди. Кўп ўтмай яна бир одам кабинетга кирди.

— Салом берде-е-ек, Қиличев ака!

— Келинг,— деди Қиличев тошга тушган тангадек жиринг этиб.

— Саломатликларини мазаси йўқ деб эшитдик?

— Кимдан эшитдингиз? Фақат саломатлигимни эшитдингизми, ёки бошқа гаплар ҳам борми? Идора-миз ҳақида ҳеч гап йўқми? Шахсан ўзим ҳақимда ҳеч гап йўқми? Ёки бир гап борми, тезроқ айта қолинг!

— Лаббай?

— Ишонган дўстларимдансиз, азизим, яширманг, хўш, ўзи нима гап?

— Мен сиздан сўрай, хўш, ўзи нима гап?— деди йўғон овозлик бу одам,— хунукроқ гапни эшитиб, сўрагани келдим.

— Хунукроқ? Бу нима деганингиз? Одамлар меъишдан олинади деяптими?

— Бунақа гапни эшитганим йўқ. Бу арзимаган гап-ку!

— А, лаббай!— деди Қиличев ўқрайиб.

— Ёмонроқ касал, деб эшитдим. Бу гапни айтганларни оғизларидан шамол учирсин, деб койидим.

— Тўғри, азизим, бу гап тўғри. Хайрият, мен бошқа хунук гап бор эканми деб ўйлабман. Касалликка касалман.

— Шундоғми?— деди у одам Қиличевнинг юзига бақрайиб. Кейин у ҳам Қиличевнинг васвасага тушиб қолганини пайқаб ҳайрон бўлди.

Яна ҳафталар ўтаверди. Фасллар ҳам бир-бирини қувиб ўтаётган бир чоғда ҳассага тираниб, баъзан дөворларни ушлаб, битта-битта босиб поликлиникага кетаётган Қиличевга одамларнинг кўзи тушди. Бировлар ачиниб, бировлар «васвасага тушиб, касални ўзига ўзи сотиб олган одам мана шу киши бўлади», дерди. Қиличевни биладиган, олтишдан ошиб кетган бўлса ҳам велосипед миниб юрадиган эчки соқол чол буришиб-қуришиб кетаётган Қиличевни кўриб, носини ерга пуржаб ташлади-да, яна рўй-рост — «инсон бўлгандан кейин ахир очиқ кўнгил бўлиб, бундоқ қувнашни ҳам бил-да!»— деб қўйди.

Шу куни ҳам Қиличев докторхонага етиб олиб, ич-қарига кириб кетди. Узун коридорда бир таниши бажай учрашиб қолди. Ранги ўчган Қиличев қисқагана

саломлашининдан сўнг кўчада, муюлишда бир одам унга жуда тикилиб қараганини шивирлаб айтди.

— Қанақа одам экан у?!— деди таниши.

— Кексароқ...

— Қўйинг-е, восвос бўлиб қолибсиз!

Лекин Қиличев бир муддатдан кейин докторхона эшиги тирқишидан кўча томонга мўралади. Бояги чол кўринмади. Оқ халатлик икки ҳамшира пахталик шим, иссиқ нимча кийиб олган Қиличевнинг эшик тирқишидан мўралаётганини кузатиб, кулишни ҳам, ачи-нишни ҳам билмай туришарди. Уларнинг кўзи ташқарида, асфальт кўчада троллейбус, автомашиналарни тўхтатиб қўйиб, кетма-кет югуришиб кетаётган оқ майкалик эстафета қатнашчиларига ҳам тушди.

Яна ҳафталар ўтди. Оқибат шундай бўлдики, Қиличевнинг ҳам ишдан бўшаши ҳақидаги хавф-хатарлари амалга ошди, ҳам касали чинга айланиб, чап биқинини кўтаролмайдиган бўлиб қолди.

1963 йил

ҚУЛАМАС ҚОЯ

Жамалаксоч қизалоқ ботинкаси билан эшикни те-пиб очиб, чулдираб, Жўрабек ака каравоти ёнига келди. У жимжима бармоқларида бир нимани маҳкам қисиб турарди. Кеча ҳам бир ниначи қанотидан ушлаб, «шундоқ яхши нарсани буvasига туҳфа» қилган эди. Яна ниначи тутиб келибди хаёл қилиб: «Учириб юбор, оппоқ қизим» деди Жўрабек. Қизалоқ бўлса уни бобосининг бурнига, мўйловига суркарди. «Ҳоу, ўлдириб қўясан, учириб юбор, жон қизим...» — деди у бир томонга ағдарилиб. Қизалоқнинг митти қўлида ниначи эмас, бир дона бинафша бош эгиб, кулиб турарди. Жўрабек тетикланди: «Қизим ойнонай, қани бир ҳидлат, оҳ-оҳ... омонлиқ-сомонлиқ...» Бобо неваррага ҳам, бинафшага ҳам тикилди — дунёда бундан ҳам гўзал нарса борми! У неварасининг сочларини оҳиста силади, назарида бугунги кун яхши ўтаётганга ўхшади. Узундан узоқ хаёллари ҳам тарқаб кетди; ёшлигида замбил-замбил узум олиб чиқиб, шинни қилишганини — шинни қумоғи асалдан ҳам афзаллигини эслаётган эди. Зухур сарроф бир мис тоғора норинни еб, ўзини ҳовузга ташлагани — сувнинг юзи керосин сепилгандай милт-милт ёғ бўлиб кетганини ҳам эслади. Уша кезла-

ри унинг ўзи ҳам овқатни яхшигина ерди. Хўп қизиқ вақтлар эди-я.

Жамалаксоч бинафшани бобосига туҳфа қилиб, яна кийикдек сакраб-сакраб ташқарига чиқиб кетди; бобонинг хонанишин бўлиб қолганидан фақат шу қизалоқ хурсанд эди — ахир у энди ҳеч зерикмайди. Айланиб келиб, севикли бобоси билан гаплашади. Ахир шундоқ яхши бобо кимдә бор?!

Бундан бир ҳафта бурун Жўрабек акани касалхонадан уйга олиб келишди, бола-чақаси ёнида бўлгани яхшироқ... дебди докторлар. Олти ой мобайнида икки операция бўлди. Москвадан профессор келиб кўрди, лекин натижа унча бўлмади. Докторлар уйга кетишга рухсат берганида у ўзини анча яхши сезаётгандек эди. Иштаҳа йўқлиги — томоқ ўтмаслигини ҳисобга олмаса, ўзи унча оғир эмас эди. Баъзида қорни қаттиқ оғирди. Касалхонадан кетиши сабабини хотини, ўғил-қизлари аниқ билишди. Буни Жўрабекнинг ўзи ҳам яхши биларди — аммо ўзи билишлигини фарзандларига асло билдирмади. Оила аъзолари бўлса, даҳшатли дардни отадан мутлақо пинҳон тутишарди. Жўрабек уларнинг пинҳон тутишаётганини ҳам биларди. Видолашув соатлари яқин эканлигини ҳам яхши биларди. Лекин у буни ҳеч билмасликка, борган сари яхши бўлаётганини хотинига, ўғил-қизларига айтарди.

Жўрабек ёстиққа бош қўя туриб, бирдан юраги орқага тортиб кетди; наҳотки у ўлади!

Очилиб қолган эшикдан баҳор шабадаси кирди; Жўрабек ҳовлига қаради, этда-бетда увада қорлар сочилиб ётарди. Тут тепасида бир қарға бўйинни чўзиб, жон-жаҳди билан қағиллаб, қор чақирарди. Уни яна хаёл қуршади; ўттизинчи йиллари Шаҳрихонда қулоқлар отди — ўқ биқинидан кириб, чиқиб кетди. Лекин душман уни ўлдиролмади. Жўрабек кўзлаган мақсадга етди — азамат деҳқонлар билан бирга колхоз тузишди. Қирқ биринчи йили Жўрабек шинель кийиб, қўлига қурул ушлаб, Улуғ Ватан урушига кирди. У кўксини қалқон қилиб, юртини ҳимоя қилди. Бердичев шаҳрини озод этишда, ёнгинасида портлаган бомба уни тупроққа қориштирди — кифтини, бир оёгини мажруҳ қилди. Яқин-яқингача унинг танида металл-осколка парчаси ётарди. Фашистлар уни ўлдира олмади. Улар танк билан қувишди, самолётдан отишди, дабдала қилишди, лекин Жўрабек ўлмади. Уни рўйнатан дейишарди, яъни ўлдириб бўлмайдиган инсон. Унинг тани

зирҳга айланган эди. У кўксига Қизил Юлдуз ордени тақиб, ғалаба билан Ўзбекистонга қайтиб келиб, севиқли касби — ўқитувчилигини давом эттирди. У диссертацияси устида иш олиб борди...

Мана, жамалаксоч неvara туҳфаси — бир дона бинафша ёстиғида туриб, муаттар ҳид тарқатарди. Олам яшармоқда, новдалар бўртиб, қушлар тинмай сайрайди...

— Мен тузалиб қоляпман,— деди Жўрабек кўрғани кирган ошнасига,— бугун ўзимни енгил сезяпман. Озгина овқат ҳам едим.

Улар анча вақтгача ўтган-кетгандан гаплашиб ўтиришди. Қадим Мирзаабдуллабой кичик хотинини «учталоқ» қўйгани-ю, халалага Жўрабек аралашганини эслашиб, роса қотишди «Тсс... Секинроқ гапир...» бармоғини лабига босди Жўрабек. Йигитлигида бедана боққани — Асқар полвоннинг беданасини қочирган туллаги жуда қизиқлиги, қўйнига солса кўксидаги холни чўқшини ҳам айтиб кулди.

Эртасига Жўрабек секин ўрнидан туриб, ҳовлига чиқди. Отпусқадаги катта ўғлига белкурак бериб, ер кавлатди. Кузда илдизини кўмиб қўйган оличаларини кўчага — йўлка четига эктирди. Ҳовлига ҳам бир неча туп олма кўчати эктирди. Ўзи илдиз ҳаво олиб қолмасин, дегандек қилиб, тупроқларни босиб, шиббалади.

— Сизга нима бўлди, қўйинг-е,— деди аччиғланиб Сабоҳатхон.

— Кўп ваҳима қила берма, нима, мен ётган касалвидим! Касал деган ҳам ишёқмасларга ёпишади,— деди Жўрабек хотинига ҳазиллашиб.

Сабоҳатхон юрагида таажжуб ва ачиниш. У Жўрабекка сўз топиб беролмай, ичкари хонага кириб кетди. Жўрабек ўғли билан олича экиб, чарчади; у барйдаги тупроқларни қоқиб, юз-қўлини ювиб, каравотга чўзилди. Эртасига эрта билан у яна белкурак ушлаб кўчага чиқди; икки туп олича экиб, яна чарчаб ётди. Эртасига астойдил йўлини тўсган Сабоҳатхонни жеркиб ташлади: «Менинг запасдаги офицер эканлигимни биласизми?! Фронгда буйруғимни бажармаганини шартта олиб ташлашим мумкин эди!!!» Сабоҳатхон лип этиб ўйга қочиб кириб кетди. Бир оздан кейин жаҳлдан тушган Жўрабекка ўз сўзи таъсир қилди: «Ҳой, Сабоҳатхон, бу ёққа чиқинг, азизим, хафа бўлманг, бир жаҳлим чиқди-да...» Сабоҳатхон кулиб ҳовлига чиқди: «Найқадим, адаси, тагин отиб қўйманг, дедим...». Улар

қаҳқаҳ уриб кулишди: «Э, жонингдан айланай хотин, манда тўппонча нима қилсин, ҳозир икки қўлимдан бошқа оғирлигим йўқ...»

Жўрабек ер қазіётган ўғли тепасида белкуракка тираниб турарди. Ўтиб кетаётган қўшниси бир нима дегандек бўлди. Жўрабек мулойимгина кулди: «Бир ҳисобда гапингиз тўғри — умид билан экаямман. Албатта мевасини еймиз. Мевага кирган дарахтларим ҳам кўп. Ҳа, мен анча йиллардан буён кўчат экаман, хонамга китоб йиғаман. Баъзилардек олтин безаклар, хрустал идишлар йиғмадим...»

Шанба куни бирдан ҳаво айниб, шамол туриб охирида ёмғир ёғди. Кечга бориб ёмғир қорга айланди. Эрта билан жамалаксоч дераза ёнига келиб ҳовлига қаради, ҳамма ёқ оппоқ қор. Қизалоқ хурсанд бўлиб кетди — энди маза қилиб чана отади. Жўрабекнинг таъби тирриқ бўлди; хайрият, токни очмаган экан. Аммо оличаларини ўтқазиб қўйгани яхши бўлди! Куннинг ўрталарида дўсти — профессор Воҳидов кириб келди. Бу одамни жуда ёқтирарди — улар қарийб йигирма йилдан буён қалин ошна эдилар, бир-бирларини «сенлашарди».

— Азизим, астойдил ётиб олдингми?

— Мундоқ қарасам, ёлчитиб ётмабман. Мана энди бақтида қилинмаган ишларни қилияпман...

— О-фарин, офарин! Бутун коллективдан сенга салом! Ўзингни кўп уринтирма, Бек. Шундоқ бўсин, ойнаниб кетай. Деҳқончилик яхши нарса, лекин ўзларига жиндек ҳам қарасинлар! Касалингизни ҳисобга олмаганда ҳам, ёшингиз борадиган жойига бориб қолган...

— Сизлашингдан, мени сўкмоқчига ўхшайсан?

— Сани сўкиб бўладими, тишингнинг оқини кўрсатиб қоласан-ку...

— Хо-хо-хо-хо... Сенга ҳам касалимни ваҳма қилишганга ўхшайди.

— О-фарин, васвасага тушиш сенга, именно сенга ярашмайди!

Жўрабекнинг шу куни кайфи яхши бўлди, азиз дўсти ёнида оз-моз овқат ҳам еди, айниқса академик Греков китобининг янги нашрини ола келгани гоятда хурсанд қилди. Воҳидов кетганидан сўнг анча вақтгача житобни варақлаб ўтирди. Ярим кечага бориб яна оғриқ тутди. Тонг отгунча қийналиб чиқди; хотини, қиёи ҳам мижжа қоқмай чиқишди. Жўрабек яна уч кун

эшикка чиқмади, тўртинчи кун и ҳавонинг чарақлаб очилиб кетгани — қорларнинг қантдай эриб кетгани завқини қўзғатди; қориндаги зирқирашга ҳам қарамай, ташқарига чиқиб, тиниқ мовий осмонга қаради; навбахор ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олди. Ҳамма ёққа ёйилиб ётган офтобга боқди — ҳамма ёқда нур. Баҳор қандай яхши — пириллаб учиб юрган чумчуқларга кўз ташлади. Бугун ёки эрта лайлак келиб қолади, эҳтимол келгандир... У, Сабоҳатхон олиб чиққан юмшоқ стулга ўтирди. Илгари бундай, номинг қурғур касал бўлмаганмикан? Аждар уни ютганида ичидан тешиб чиқарди, лекин, бу чирмашган плонни наҳотки юлиб ташлолмайди!

Эртасига бир гуруҳ студентлар Жўрабекни кўргани келишди; уларнинг айтишича, ўрнига кираётган доцент Олмосбоев бир вақтлар ўзи ҳам профессор қўлида ўқиганини фахр билан айтибди. Бу гап Жўрабекни хурсанд қилди. Ёшлар хайрлашиб чиқиб кетгач, ўридан туриб иш кабинетига кирди; полдан шифтгача китоблар, китоблар... У яна айвонга қайтиб чиқиб, юмшоқ креслога ўтирди. Шу пайт пасту баланд бўлиб икки хотин кириб келди. Улар узоқ уруғларидан бўларди. Омонлашгандан сўнг Сабоҳатхон уларни ичкарига олиб кирди. Дастурхон ёзди... Хотинлар қақиллаб гаплаша кетишди. «Инимизни касал деб эшитдик... Аперация бўптилар, ракни ёмон дард дейдилар. Ишқилиб худо шифо берсин...» Уларнинг бири олиб, бири қўйиб қақиллаши Жўрабекка шундоқ эшитилиб турарди. Улар ичкари хоналарга кириб, уй жиҳозларини ҳам кўздан кечиришди.

Жўрабекнинг негадир юраги шиғиллаб кетди; ҳа, бу ёмон дард — унинг саноқли кунлари қолгани рост. Лекин бу икки уруғининг қақиллаши, «нималари бор экан» дегандек ҳамма ёққа олазарак бўлиши энсасини қотирди. «Утган умримдан шикоят қилмайман, улар бекорга кетмади, мазмунли ўтди...» деди ичида Жўрабек.

Шу кун и кечга яқин, Сабоҳатхон йўқлигида иттифоқо эшик тақиллаб қолди, у дарҳол ўридан туриб борди. «Мулла амати, дўхтий чақийиб бейнинг». Тили чучук қора бола пиллапоя устида турарди. «Нима қилди, ўғлим?» Жўрабек болани етаклаб кўчанинг нариги бетига ўтди. Дарвоза ёнида турган кампир дарҳол Жўрабекка мурожаат қилди: «Омонмисиз, болам. Малол келмаса, доктор чақириб беринг, келнимни дард туг-

япти...» Жўрабек шу лаҳза орқасига қайтиб келиб телефон қоқди.

Инсон дунёга келяпти — демак, ўлмаяпмиз.

Орадан кўп ўтмай кўчада медицина «Тез ёрдам» машинаси пайдо бўлди.

Жўрабек яна креслога чўкди — андак кўнгли таскин топди. У ўйга толди; ёш дарахтлар кўкаради, чақалоқлар катта бўлади... Лекин инсон ўлмасайкан. Табиат қонуни қанчалик бешафқат! Мен ўлмайман, мен тупроққа қўшилганимда ҳам яна гуллар томиридан кўтарилиб, ғунча ёзаман, умр бўйи боқиб ўрганганим қуёшимни кўраман. Мен — баҳор томчиларида ерга тушаман, яна гиёҳлар томиридан юқорига кўтарилиб ёруғ дунёга қарайман. Ҳа, мен ҳеч йўқолиб кетмайман!

Шу ҳафта Жўрабек ўзини анча оғир сизди; ўзини уринтирмай ётди, баъзан ҳовлига чиқиб новдалари бўртаётган атиргулларга тикилди, ўзини офтобга солди. Тўйиб-тўйиб палов еёлмагач, тўйиб-тўйиб нафас олди. Душанба, сешанба кунлари сафро ташлаб, руҳи ёришган кишидек анча енгил тортди. Тўққизинчи синфда ўқийдиган невараси бугун мактабда ота-оналар мажлиси борлигини айтиб, бобоси бирга боришини сўради. Она дарҳол эътироз билдирди: «Эсинг борми, болам, отанг бетоблар-ку...» Жўрабек кулди: «Мен бетоб эмасман, ўзимни жуда яхши сезяпман. Чарчашим, бу кексалик... Нима, ғунан бўлиб сакраб юрсам соғу мундоқ ётсам касалми? Бораман».

Жўрабек кечга яқин невараси билан бирга мактабга кириб борди. Мактаб ўқитувчилари хаста профессорни иззату икром билан кутиб олиб, юмшоқ диванга ўтқазди. Мажлис бошлангунча, бир неча ёш муаллим Жўрабек атрофини ўраб, уни гапга солди. Афтидан, уларнинг бири тарих муаллими бўлса керак. Юқори синф ўқувчиларидан ҳам баъзилари суҳбатга қулоқ соларди.

— Менга бир нарса ёқмайди, — деди Жўрабек кўзойнаги тепасидан мўралаб, — шартта сўзлим учун олдиндан узр сўрайман...

— Марҳамат, марҳамат, устоз, — деди ёш тарихчи йигит. — Сиз билан суҳбатлашишни жуда-жуда истаймиз...

— Бошқа халқлар тарихи каби бизнинг тарихимиз ҳам ғоятда бой ва жуда узоқ асрлардан бошланади. Уни қиссиниб-қимтиниб, камбағал қилиб айтасизлар,

ажир болаларимиз фахрланса арзигулик тарихимиз бөр-ку. Эски Тошкент атрофидан қазиб олинган — тошга айланган дарахтнинг тарихи саксон минг йил... Мелоддан анча илгариеқ бу замин фарзанди Широқ чет эл босқинчилари йўлини тўсган. Бир минг бир юз йил илгари Фирдавсий «Бимолид Шоши камонро ба даст, Ба чарми гавази андар овард шаст...» деб Тошкент ҳунармандларини улуғлаган. Беш юз йил аввал Улуғбек тузган жадвал ҳозирги замон кинот илмига асос солади ва у бир неча минутгина фарқ қилади. Икки минг йил илгари ҳам водийда пахта экилган. Шуларни кенгроқ, яхшилаб айтиш керак. Бельгиялик Гольберг деган олим эллик йил аввал йигирма доривор гиёҳни топиб, ишлатгани учун Брюсселда катта ҳайкал қўришди. Лекин ғарбликлар «Ал-қонун»да улар минг йил аввал айтилганини тилга олгулари келмайди. Буни очигроқ тушунтириб айтиш, ғарбликларнинг тирриқлик билан тарихимизни оёқ ости қилишига йўл қўймаслик керак! (Жўрабек андек сукут қилди.) Мен қизиқишиб кетмадимми? Хато гапирмадимми?

— Асло. Жўда тўғри айтдингиз.

Жўрабек анча вақтгача суҳбатлашди. Кўнгли тинчимай орқасидан келган Сабоҳатхон ташқарида уни кутиб ўтирарди.

Кейинги кунлари Жўрабек тамоман овқатдан қолди. У кун бўйи атиргул ҳидлаб ётарди. У ниҳоятда озиб, қуруқ суяк бўлиб қолди. У масалага яхши тушунарди... Лекин унинг юрагидаги армони — ўзига чирмашиб ётган илонни ўлдириш. Бу унинг қўлидан келади, аммо кошкийди ҳамма илонларни ўлдира олса. Қандай яхши бўларди. У деразадан қарайди. Оличалар оппоқ гуллабди.

Илк баҳор кунларининг бирида жамалаксоч қизалоқ ҳар кунги одатидек, бугун ҳам эшикни ботинкаси билан тепиб, ичкари кирди. Лекин шу лаҳза онасининг танбеҳи ёдига тушди — у бобосини уйғотиб юбормаслик учун полда оёғининг учи билан юриб бобоси тена-сига борди. Ҳар доим юзига оқ рўмолчасини ёпиб ухлайдиган бобоси ёстуғига бир дона атиргулни қўйди, уйғонса ёстуғидан гулни олиб ҳидлайди, «оппоқ қивим, жамалак қизимдан ойнонай, дунёда энг чиройли-қизим» дейди.

Лекин севикли бобо уйғонмади. Шу куни бутун шаҳар оёққа турди, кўчалар одамларга тўлиб кетди. Кўчаларда трамвайлар, автомашиналар тўхтаб қолди,

одамлар дарёси устида қалқиб келаётган кичкинагина қайиқчага ҳамма йўл берди... Шу тумонат ичида икки киши боши қуйи, бир-бири билан гаплашиб келарди:

— Шамдек энг охиригача нур бериб қулади...

— Қулади деб бўлмайди, у тоғ тўлқинларига бардеш беролган қуламас қоя. Унинг ўзи айтганидай, у бир илонни янчиб ўлдириб ўлди. Нияти ҳамма илонларни янчиш эди...

1961 йил

ШУРАЛАГАН ҲУСН

Тўйдан кейин бир ҳафта ўтар-ўтмас «уйда юраги қисилиб» кўчага чиқиб кетаётган келин эрига табасум қилиб, бундан буён уни Вика деб аташни уқтирди. Хайринисахон деган номи ўзига ёқмаслиги, бу «эскинча» эканлигини такрор айтди. Фамилияси ҳам Бердиёрова эмас, де-Бернард бўлганида қандай яхши бўларди... Бир дафтари устига «Вика» деб ёзиб ҳам қўйибди. Норқўзи бўлса елкасини қисиб, ҳайрон бўлди: эҳтимол узундан-узоқ «Хай-ри-ни-са-хон» деб юргандан кўра, жўнгина Вика деб қўя қолгани маъқулдир. Вика эшикдан чиқа туриб, Норқўзи бўйнига осилди, юзига секин шапатилади. Уч-тўрт қадам юриб, орқасига қайрилиб қаради:

— О, синьор, гудбай!..

Норқўзи илжайди, бир ҳафта ичида уни тез-тез ўпишга ўргатгани таажжуб! Бухородан келган бир уруғи келинга қараб туриб, «қейзиқ-ку...» деди.

Вика кўчада юрганида қўлларини уч бурчак қилиб, тирсагини чиқариб, қоматини ҳаракатлантириб юради. Бу, «йиғирманчи аср юриши» эмиш... Кўчадан қайтиб келган Вика яна тошойна ёнида ўтириб, ўзига ўзи маҳлиё бўлди, сочи орасига шнша банка қўйиб, дўппайтирди, узун, сунъий киприкларини эгди...

У, дарҳақиқат, анча чиройли, кишилар гўё гўзаллик қасрига боқсалар, унингча, аввало мана шу «пештоққа» кўз ташлашлари керак. Кўпчилик ичида бошқалар диққатини ўзига жалб этишни у ғоятда ёқтиради ва баъзан бунинг уддасидан ҳам чиқади. Бошқа тилда гаплашишни севар, нега одамлар «эсперанто» тилда гаплашмас эканлар деб ачинарди. Аввалги эри

билан «характерлари келишмай» ажралишган. У эри ҳозир Вика дардида оҳ уриб, «бўйнимга ғишт осиб, ўзимни сувга ташлайман», деб юрган эмиш. Вика бўлса ойнага қараб туриб кулади, қўшиқ айтади:

— Эс-перан-то, о, эсперанто...

Вика чойни ҳам пиёлада эмас, рюмкада ичарди — «йигирманчи аср кишилари оёғига этик, бошига дўпий кийиб юрмайди, бу ўтакетган ёввойилик! Улар қисқа юбка, гулдор носки, перлон чулкилар ҳақида ўйлаши керак»... Викага негадир ўзбек тили ҳам ёқмасди. У ўзининг ўзбеклигидан ҳам қандайдир уяларди. Бир кунни кимдир уни англичанка деганига юраги ёрилиб кетгудай севинган.

Баъзан хаёлга чўмар, бир ухлаб кўзини очса-ю, Францияда — Эйфель минораси тагида бўлиб қолса. Шу атрофдаги ресторонларда эрталабдан кечгача ликиллаб «Ча-ча-ча»га танца тушса, қандоқ яхши бўларди!

Ҳафталар, ойлар шундай хаёллар билан ўта берди. Вика ҳомиладор; унинг иттифоқо «Сосо-соло»га боши қоронғи бўлиб қолди. Норқўзи бу ичимликни қидирмаган жойи қолмади. Ахийри топиб келиб, дарҳол хотинига ичирди-ю, кўнгли тинчиди. Лекин Виканинг ўнага қолганда ҳеч фарзанд кўришни истамасди, унингча — беш кунлик дунёда ўйнаб қолиш керак эмиш. Айниқса «дипломли, цивилизованный кишилар» бола-чақа боқишдан кўра бошқа ишлар билан шуғулланишлари керакмиш. Вика одамларни икки гуруҳга бўларди — ўқиган кишилар; улар лабораторияларда фақат ихтиролар қилиш билан банд бўлмоғи лозим, ўқимаган кишилар; улар ўқиган кишиларга малайлик қилиш билан банд бўлмоғи керак... Мана, Виканинг фалсафаси. Бу ясан-тусан, сатамг жувонни баъзан шаҳримизнинг гавжум кўчаларида дикиллаб юриб кетаётганини кўриб қоласиз. Унинг юзида бўёқ тегмаган ери йўқ. Шу кунларда, нега ҳозир космос даврида ёш жувонлар қулоғини бўямаскин, қулоқ масаласи ҳам ҳал бўлиб қолса, унга муносиб бирон маз топишса, катта сенсация бўларди, деб умид қилиб юрибди.

Энди Норқўзининг Вика билан танишгани ҳақида икки оғиз сўз айтайлик. Бу танишув асосан кўлдаги вляждан бошланган. Кўлда чўмилаётган Викани кўриб, Норқўзининг ҳаловати бузилди; юрак ютиб гап ташлади, у кампирининг келишини тайинлаб, блокво-

тидан бир варақча ўз адресини ёзиб берди. Норқўзининг онаси ҳам аввалига осмондаги ойни олиб, ўғлимининг қўйнига солиб қўйдим, боладим, қизини бермаганларни доғда қолдирдим, деб юрди.

Кунлар шундай ўтиб борарди: гоҳ ҳайронлик, гоҳ таажжуб... Аммо шу маҳаллалик Абдуқодир отанинг вафоти Норқўзи оиласига дарз туширди. Қазони эшитган Норқўзи дарҳол кийиниб, чиқиб кетаётган эди, Вика ётган еридан уни тўхтатди:

— Хелло, хелло, тўхта! Бормайсан! — Нега бормас экан. ахир, рулда кетаётганида ҳам машинани бир лаҳза йўл четида тўхтатиб, анча ергача тобуткашлик қилиб боради-ку, шундоқ Абдуқодир ота ўлармишу, тобутини кўтармасмишми?! Наинки Норқўзи, эшитган бўлса, бутун шаҳар ўрнидан туриб кетади.

— Нега? — деди Норқўзи жойида бир дам тўхтаб.

— Сен янгича одам!

— Ҳа, шунинг учун ҳам боришим керак!

— Эскилик бу! Сен қандай қилиб ўша қолоқ кишилар ичйда борасан, жаноза ўқийсан?! Сенинг масалангни мажлисда кўрсалар нима бўлади?! Қайт, ўрнингга келиб ёт!

— Бориш керак! Нима, сен билан мен ўлмаимизми?

— Менга ўлим истайсанми, уятсиз! — у ҳўнграб йиғлайди.

Норқўзи таъби тирриқ, маъюс кўчага чиқиб кетди — эҳ, хотин деганнинг амиркон маҳсидек йилтирани ҳам ҳеч бўлмас экан, деди ўзига-ўзи. Қайтиб келгач, уйда қиёмат-қойим уриш бўлди. Вика аразлаб онасиникига кетиб қолди. Уч кундан кейин ялиниб ёлвориб яна олиб келишди.

Ой-кунни етиб, Вика ўғил туғди. Туғруқхонадан келди-ю, болани қайнонага топширди — чақалоқ бутилкада сут ичиб катта бўла бошлади. Баъзан гўдак искаланиб, она кўксини қидирарди, лекин пешонаси бутилкага тегарди. «**Фигура** бузилади» деб ўти ёрилган Вика болани кўлга олмай, баъзан узоқдан бирон жониворга тикилгандай кўз ташлаб қўярди. Кир ювадиган машина чиқарганлару, лекин бола ювадиган машина чиқармаганлар! Уша инженерлар давлат пулини бекорга оляптилар. Агар шундай машина магазинларда пайдо бўлса, ҳаммадан аввал Вика олиб, қайнонасини хурсанд қилмоқчи ҳам бўлди. Унинг ўйича, нима учун инкубаторняга ўхшаш бир нима ясаб, хотинлар туққан

вамон чақалоқларни ўша машина ичига солиб юборсалар, бир-икки йилдан сўнг ўзи юрадиган қилиб берса... Вика фикрларини пайқаган кампир кинояли кулди: «Жуда тезлашиб кетибсиз, болам»,— деди.

Ҳеч ерда ишламайдиган, тўғрироғи, ишлашни истамайдиган Вика яна эрта билан белини сириб боғлаб, сочини ҳурпайтириб кўчага чиқиб кетди. У Норқўзига қўли билан ишора қилди: «Хелло, о, синьор; гудбай!»

— Йўл бўлсин?

— Джаз оркестри келган, кеча очередь олган эдим. Бугун кассага етсам керак, тушамиз.

— Офарин!— деди Норқўзи бош чайқаб.

— О-кей, синьор!— Вика ўз қўлини лабига босиб ўлди, кейин ашулани бошлади:

— Эсперанто, о эс-пе-ран-то!..

— Ҳей, жонинг саломат бўлгур, одамга ўхшаб бир оғиз ўз тилимизда гапирсанг-чи, ахир бўғилиб кетдим-ку! Мана, ҳозир кетганимча, кеч келаман — кун бўйи грузовойда бетон ташийман — бу осон иш эмас. Бир оғиз одамга ўхшаб гапир, жонинг саломат бўлгур, хотинжон!

— «Эсперанто, о, эс-пе-ран-то...» — Вика буралиб, ўйнаб чиқиб кетди...

Кечқурун чарчаб келган Норқўзи бугун ҳам уйда хотини йўқлигини кўриб газабланди. Бунинг устига чақалоқ рингшиб йиғларди. Кампир бола билан банд бўлиб овқат ҳам қилолмабди. Кеч соат ўнларда Вика джаз-оркестр концертдан қайтиб келди.

— Овқат қилиб қўйсаларинг бўлмасмиди?— деди Вика тарелкаларни тарақ-туруқ уриб.— Уйда экансан, бир нарса пиширгин эди!

Норқўзи ўрнидан туриб, хотинига қамти бўлди. У асабини босолмай бир шапалоқ туширганни билмай қолди. Вика ҳам Норқўзи башарасига икки шапалоқ урди:

— Безори! Маданиятсиз! Тфу!— деди у жовуллаб йиғлаганича ичкари уйга кириб кетиб,— мен ҳозир докторга бориб справка оламан! Сен феодал-хулиганин судга бераман! Парткомга ариза ёзаман, сендек ифлосларни ишдан ҳайдаттираман!!!

У чамадонга кийимларини солиб чиқиб кетаётганида кампир йўлини тўсди.

— Жон болам, қўйинг, бир сафар кечиринг, ўрталарингда бола бор, бир сафар шайтонга ҳай беринглар...

Лекин Вика кампирни силтаб ташлаб «маданият-сизлар» деганича, боласига ҳам қарамай, ҳовлидан чиқиб кетди.

Бир ой мобайнида Виканинг югурмаган жойи қолмади, ҳамма унинг ўзини ноҳақ эканини айтди. Ҳамма ерда ҳақиқат устун чиқди. Охири у «опламизни бузмоқчи бўлган онанг — шум кампир» деб, қайнанасига ёпишди. Дили вайрон бўлган кампир аламини ичига ютиб, бола боқа берди-ю, ҳеч кимга шикоят қилмади. Лекин ўйлаб-ўйлаб бир кунни Виканинг ўзига шундоқ деди:

— Қизим, инглизчани ўрганибсизу, лекин одамгарчиликни ўрганмабсиз. Ҳар ҳолда сизни яхши фарзанд деб келин қилган эдик. Ўз уйим, ўз тилимни дунёдаги ҳеч бир уйга, ҳеч бир тилга алишмайман, ўзимники яхши! Лекин сизга ачинаман. Мен биринчи паранжи ташлаб, фабрикада ишлаганларданман. Норқўзининг отаси эски фирқа, Шўро ҳукуматини тузганлардан. Ҳа, бизлар қариб қолдик... Аммо шундоқ катта мамлакатни сизга ўхшаганларга топшириб кета олмаймиз. Бу кунларга осонликча етганимиз йўқ, қанча одамлар қурбон бўлган. Сизнинг оёгингиз менинг ҳовлимда-ю, каяллингиз «гудбай» да...

1965 йил, июль

БИР ХУМЧА ТИЛЛА

Одам борки, одамларнинг нақшидур,
Одам борки, ҳайвон ундан яқшидур.

Навоий

Ҳадеб тошга қадала бергач, Ҳожи буванинг зардаси қайнаб белкуракни отиб юборди. Териб қўйилган япалоқ ғиштлар устига чўкиб, томирлари ўйнаган, қалтироқ қўлига мўлгина нос тўкиб, тил тагига отди. У ёқ-буёғига аланглади: анча нарида бульдозер кучаниб-вағиллаб девор бузарди. Ногаҳоний зилзиладан не кунларга қолдик дегандек маънос атрофига мўлғиллади чол. Ҳукуматчилик-да, агар бурунги замон бўлганда, ўлат тарқалиб кетарди — қайси бек камбағалга уй солиб берибди! Ер деган нарса ҳам асов отдек ирғишлай берса бир ёмон экан... Ҳожи бува оғзидаги носни пуркаб ташлаб, қўлига теша олди. Жон-жаҳди билан яна ғишт кавлай бошлади. Қарилик шундай бўлар-

микин — у түртта «мусулмон» ғиштини қолдириб кетгиси келмай, эрталабдан буён унналарди. Бу бир сиқим тупроқ билан тўладиган кўз тирикликда ҳеч нарсага тўймас экан-да! У терга ботиб, юраги гурс-гурс уриб, чакка томирлари ўқлоғидек ўйнаб кетарди, лекин битта қўймай ковлаб оларди. Уртаси тешик ғиштнинг тупроқларини қоқиб, хаёлга толди — даҳлиздаги ҳаник ғишти, ҳовлини Иной бойваччадан сотиб олганида ҳам шу ҳаник бор эди...

Ҳожи бува кампири билан ўғлининг участкасига кўчиб келди. Ўзининг айтишича, Госстрахдан, ишлаб пенсияга чиққан идорасидан пул берилди. Зилзиладан қулаган эски иморат пойдеворидаги япалоқ ғиштлар қолиб кетмасин деб уч кундан бери тупроқ ковларди. «Ҳой, чол, буюрмаган нарсани оламан деб, ўзингизни койита берманг, пойдевори Иной бойвачча қўйган» — дерди кампир. «Уша Иной бойваччадан бир юз олтмиш сўлкавойга сотиб олганман, ўз ҳаққим!» — дерди кўзини ола-кула қилиб Ҳожи бува, ҳозир бунақа ғиштлар топилмайди, теша билан урсанг жаранглайди-я!

Буванинг қалтироқ қўлларида қандайдир фавқулодда куч пайдо бўлиб, ерни чуқурлай бошлади: энгашиб нафтлари билан тупроқни олиб ташлар, суяк бўлиб кетган тирноқларини ерга обдан ботирарди. У тешанинг учи билан ғиштни тортиб оламан деган эди, бир нима синди. Ҳожи бува бундоқ қараса — хумча... Хумчани ярмигача очди, ичида олтин тангалар... «Ё қудратингдан!» — чолнинг кўзлари ола-кула бўлиб, ағрайиб қолди. У ёқ-бу ёғига қаради, кимса йўқлигини пайқатгач, хумча ичига чанг солди; бир ҳовуч олтинни олиб, унга тикилди; ҳа, Николай пошшо сурати солинган ён беш сўмлик олтинлар... Ҳожи бува чангалидаги тилла тангаларни яна тўкиб, хумча устига синиқ сополни ёпди-да, дарҳол устига тупроқ тортди. У ўрнидан гандираклар туриб, белқурак билан чуқурни кўмди. Тезда бошқа жойни ковлаб, хумча устига япалоқ ғиштлар уйиб устига ўтирди. Нима қилса экан? Хумчадаги тиллаларни белбоғига тўкиб, пастқам кўчалар билан уйига жўнасинми? Ёки бориб милицияга хабар қилсинми?

Ҳожи буванинг юраги дук-дук ура бошлади. У ҳайрон, чор атрофига аланглар, нима қилишини билмасди. Қоронғуга қолмай уйига жўнасинми? У жўнаса-ю пайт пойлаб турган бирор кимса ковлаб кетса нима бўлади? Йўқ, деди у ўрнидан туриб, бу нарсани ҳукуматга тоқшириш керак — бу халқ мулки. У яна ўйлаб қолди;

бу кимнинг тилласи экан, ким уни ерга кўмди? Иной бойвачча бу ишни қилмасди — у қиморбоз ўтган. Шаҳобиддин чопонфуруш кўмганмикан?..

Чол бейхтёр яна нос отди — бош кўтариб ўйга толди. Почтада узоқ йиллар ишлагани, ундан аввал — йиғирманчи йилларда пўстин тиккани, ўша йиллари Тошкент эски шаҳар мўйнадўзларига икки мингга ақин пўстин тикиб бериш топширилиб, бу ишни бажарганликлари учун справка берилган эди. Ҳожи Шоқулловга берилган справкага М. В. Фрунзе қўшинининг Штаб бошлиғи Петров имзо қўйган эди. Сарғайиб, букланган ерлари қийилиб кетган бир варақ қоғоз Ҳожи бува қутисид аҳтиёт сақланарди. Буванинг бир ўғли урушда қурбон бўлди, бир ўғли заводда ишлайди — ёмон яшамайди, турмушидан шикоят йўқ. Шикояти бўлса фақат қарилиқдан, хасталиқдан. Қарилиқ мўрт — баъзан унинг қалбига маҳшар даҳшатлари ҳам чанг солиб, худо деб қўярди...

— Ўрнингдан тур, Ҳожибой! — деб хитоб этди бирдан чол ўзига ўзи. У ўрнидан туриб, шаҳар милицияси бошқармаси томон кетди. Тилла экан-ку, ҳукуматдан жонини аямаган ўзбек тиллани аяйдими! У бузилиб, текисланаётган вайронадан катта кўчага чиқди; гавжум тротуарда — одамлар ичида кета бошлади. У бошқалардек илдам юролмас, лекин юрагидаги тўлқин уни яна ҳам тезроқ боришга ундарди. Орқасида шовқин кўтариб келаётган йигитчалар ундан ўтиб кетишаётиб, кимдир туртиб юборди. Чол мункиб ўзини аранг тутиб қолди. Офтобда ҳам ёқа кўтарилган, кўкрак очиқ, кичкина радиони бақиртириб кетишаётган ёшлардан бири буванинг гандираклаб кетганини кўриб «Пардо-он», деди-да, яна йўлида кетаверди. Ҳожи бува газабланди. Салом қани? Кексаларга йўл бериш қани? Чол ўйлаб қолди; тиллаларни ҳукуматга берсам... Мана шу беодоблар ҳам давлатнинг нонини ейди-ку! Йўқ, булар қуруқ нонини эмас, унга икки энлик сариеғ ҳам суртиб ейдилар. Бермайман, фикримдан қайтдим, деди чол ўзига ўзи. У йўлини ўзгартириб, уйга жўнади. Уйга келиб ювинди, ҳеч кимга ҳеч нима демади. Кўзлари устига қайрилиб тушган пахта қошларини бураб, соқолини қайириб чайнаб хаёл суларди. Кампир ҳам, неваралари ҳам ҳайрон — отага бир бало бўлдимми? Жиндек чиройи очилармикан деб кампир: «Ҳой, отаси, Норқўзи неварангиз кутиб ўтириб кетди, сизга йиғирма сўм қолдирди», — деди. Ҳожи бува иккита тажи

бузилмаган червонга бир қаради-ю, «олиб қўя қол» дегандек имо қилди. Кампир ҳайрон, бундоқ червонларни қуръоннинг ичида сақлайдиган чолга нима бало бўлди?

Бува миқ этмай тасбеҳ ўғирар, ҳеч кимга гапирмас, имо-ишора билан жавоб қиларди. У шу ҳолда ётиб ухлаб қолди. Эрта билан — остонада азон айтадиган Шақшақ сўфининг қўли қуримай ўрнидан туриб ўтирди. Ногоҳ буванинг қулоғига оғир юк машинасининг гувиллагани, залвар билан шағал тўкилгани эшитилди. Узоқ-узоқларда баланд кранлар турибди, соат саккиз бўлиши биланоқ улар ҳаракатга келади — неча минг одам узоқ шаҳарлардан ёрдамга келди-я! Иссиқ уйини, бола-чақасини ташлаб Тошкентга келди. Унчамунча зилзиладан бузилмайдиган қилиб уй қуриб берипти. Давлатимизнинг ҳам бағри кенг — пулни ҳам тўкиб ташлади. Андижон зилзиласида Нуъмон ака деган одам элдан пул тўплаб келиб Тошкентдан кетмон, белкурак олиб кетган экан... Шундоқ ҳукуматимиздан нарса аяган одам кўрнамак!

Бува наридан-бери чойини ичиб, яна йўлга тушди, Омонатни иссиғида эгасига топшириш керак — у катта кўчага чиқиб йўл-йўлакай Қориникига кирди. Қори деганимиз Қудратхўжаев бўлиб, эски партизан, ўн саккизинчи йилдан буён КПСС аъзоси, пенсиянер, граждандарлар урушида бир кўзини ўқ ялаб кетган. Ошналари ҳазиллашиб «Қори» дейишарди. Ҳар галгидай хурсанд чақнаб қарши оладиган дўст бу гал айвонда хомуш ўтирарди. У Ҳожи бувани кўриши биланоқ бўшашди.

— Э, келсинлар, нечук?...

— Кўргим келди.

Қорининг хотини дастурхон ҳаракатида юрганида, у гап бошлади:

— Маҳаллада, чойхонамизга беш-тўртта бекорчи, текин томоқлар уя қуриб олган. Шунини гапирсам Шобурхонга дамком ённи олиб, сўзимни ерда қолдирди. Хафа бўлиб кетасан, киши!

— Бориб, райкомга айтиб бўлмайдими?!— Ҳожи буванинг кўзи ёниб кетди.

Бува таассуф ичида бош солиб, жим қолди. Уртага сукут чўкди. Қизалоқ чой, қант-қурс олиб келиб контахта устига қўйганида, улар беихтиёр бош кўтаришди. Чойдан кейин Ҳожи бува Қорига тасалли бериб, хайр-хўшлашиб кўчага чиқди; ўша қаллобларга берадиган тиллам йўқ, деди ичида. У тўнпа-тўғри бульдо-

зер текислаётган майдонга келди. Чуқурликдаги япақ лоқ гиштларга қаради — бу эски гиштлар остида бир хумча олтин ётибди, буни Ҳожи бувадан бўлак ҳеч кимса билмайди. У яна асрлар бўйи бунда қолиб кетиши мумкин. «Наҳотки баъзи ёмон одамлар ҳам давлатдан мояна олади-я. Шуларга хумчадаги олтиндан бериб бўладими?...» У гиштга ўтириб ўйлаб қолди; бошида фикрлар талоши авж олди. Хумчадаги олтиннинг ҳаммасини, бир донасини ҳам хато қилмай давлатга бергуси келарди — давлат мулки эканини ҳам тушунарди. Аммо олтин тангалардан биронтаси безориларга, қаллобларга тушишини истамасди.

Нима қилиш керак? Наҳотки, кексаларни ҳурмат қилмайдиган, бетайин баъзи тасқаралар ўз ишчи маъқул билиб юра берса! Бундоқ ёшларга катта давлатни — қанча шаҳарлару, заводлару, аэропланлару, боғ-роғларни... топшириб бўладими? Озодликка чиққунча озмунча қон тўкилдими! Пўконида ел ўтмаган бу ёшлар тайёрга айёр бўлгани бир ёқда турсин, туртиб, ҳақорат қилгани, «пардон» деганига чидаб бўладими! «Э, пардонинг бошингда қолгурлар!»

Лекин бари бир Ҳожи бува қалбида ҳамма вақт айтиб юрадигани Шўро ҳукуматига эътиқоди туганмас эди. Баъзан ўзига ўзи, «Ҳа-а-а, хўўп, ибрат олиш керак, келиб-келиб швед ёки немиснинг боласиданми? Нега голиб халқнинг фарзандидан улар ибрат олмасину, Ғарбдаги қайси бир ресторан атрофида пайдо бўлган олифталарга тахассиб қилишса! Бу қандоқ ёдодлик!»

Ҳожи бува ўрнидан туриб, уйга қайтиб келди — куфр бўлиб, кампирни жеркиди:

— Сен ҳам ўша неваранг Робертнинг ёнини оласан (Рўзи деган ўз номини Роберт қилиб олган эди), ичиб, мотоцикл учгани-учган. Тарилламай ўл! Булардан хабаринг йўқ, ахир қандоқ қилиб хумчани берай?

— Қанақа хумча? — ҳайрон бўлиб сўради кампир.

— Хумча! — деди бақириб Ҳожи бува, — қанақа хумча? Хумча дедимми? Хумча деганим йўқ? Менда хумча нима қилади! Қулоғингга шундоқ эшитилган дир!

— Хумча дедингиз, ахир, ман карманми? Ануг-тануг эшитдим, хумчани нега бераман дедингиз.

— Деганим йўқ. Агар деган бўлсам янглиш айтганман!

— Ё, тағба! Сизга бир нима бўлдими?

— Э, сен мени кўп куткилай берма!! Жонимдан тўйде-е-ем! Яна хуноб қила берсанг талоқ хатингни бериб юбораме-е-ен!

Кампир анчагача ҳайрон бўлиб, дам ошхонадан, дам айвондан, дам йўлакдан чолга мўралаб, таажжубланарди: «Бир бало бўлганми? Кечадан бери айниб қолди...»

Кечга яқин келини Қумринисанинг кўзи ёриганини хабар қилишиб болалар келишиб қолди. Боласи терс ётгани, ўзининг пороқ касаллиги сабабли у бир ойдан буён туғруқхонада ётарди. Биров Қумриниса, деса кампирнинг юраги шигиллаб кетарди, юраги така-пука эшикка қарарди, баъзан ўтирган жойида Чилонзор томонга — келини ётган туғруқхона томонга «лоқовла...»ни айтиб дам соларди.

Кампир ҳўнгиллаб йиғлаб юборди. Туғиши оғир бўлганини докторлар кечаси билан ухламай, зўр-базўр Қумриниса ҳаётини сақлаб қолганини ҳам йиғлаб гапирди. Бир вақтлар, Норқўзига иккиқатлигида Шорохова, деган доктор ҳам ўзига шундай яхшилик қилганини гап ичида айтди. Яқинда катта министрлар, профессорлар қолиб, шу доя хотин Ленин ордени билан мукофотланганини, ҳукумат ҳам кимни тақдирлашни яхши билишини гапга қистирди. Ҳожи бува қулоғининг, ҳаяжонланиб ўтирарди. У ўзига ўзи далда берар, битта-яримта ярамас шахс — Шўро ҳукумати деган гап эмас, яхши одамлар тўлиб ётибди...

Чолнинг чеҳраси очилиб, телевизор ёнига келди, — яхшигина концерт берилаётган эди, маза қилиб тинглади. Ундан кейин кўзойнак таққан кексагина бир аёл Самарқанд, Бухоро, Хева тарихий ёдгорликларини эҳтиёт сақлаш — неча асрлар оша бизга етиб келган бу обидалар халқ мулки, халқнинг миллий гурури эканини айтди. Самарқандда баъзи ёдгорликлар янги қурилаётган бинолар орқасида қолиб, уларга путур етмоқда, деб архитекторларни койиди. Ҳожи бува беихтиёр: «Отанга раҳмат!» — деб юборди.

— Ҳей, Аҳмаджон! Қаёқдасан, бери кел! Бу доно аёлнинг исми нима? Қулоқ солиб тур болам!

— Профессор Пугаченкова, — деди неvara гапнинг охиригача тинглаб туриб.

— Ақлли хотин экан, омон бўлсин!

Ҳожи бува шу тунни роҳат қилиб ухлади — ҳаммомдан янги чиққан кишидек тан-жони ҳузур қилди. Саҳарлаб туриб, кампирдан: «Милиция идораси соат не-

чада очиларкин?» — деб сўради. Кампир яна ўйламосираб қолди; чолда бир сир бор!

— Милиса нимага керак бўлиб қолди?

— Шунчаки сўраяпман-да. Нима, сўраб бўлмайди-ми? Шуни айтишга ҳам оғзинг кира тилайдими?

— Сизга бир бало бўлган, дам милиса, дам хумча дейсиз?

— Ҳа, сен тилимга ҳам қоровулмисан! Нима десам дейвераман. Бир вақтда Назокатхон деб юборганим учун қанча азоб бериб, зулмингни ўтказган эдинг, мана ўша Назокатхонга уйланибманми? Ҳеч вақо бўлгани йўқ. Сен бундан кейин менинг оғзимдан чиққан гапларни суриштира бермагин!

— Вай, тавба қилдим,— деди кампир ҳайрон ёқа ушлаб.

Ҳожи бува чойни ҳам кутиб ўтирмай соат саккизларда диконглаб кўчага чиқиб кетди. Анчадан бери кирмаган эди, негадир кўнгли тусаб анҳор бўйидаги чойхонага кириб, бир чойнак аччиқ чой ичди. Шундан сўнг тўппа-тўғри милиция идорасига бориб, бошлиқ ёнига кирди. Кўп ўтмай улар енгил машинада бузилган уй томон жўнашди.

— Илтимосим шу,— дерди йўлда Ҳожи бува милиция бошлиғига,— шу тилла тангалардан бирортаси ҳам ёмон одамларга сарфланмасин! Шуни тайинлаб айтинг, иним!

1966 йил, август

Чет эл афгор халқлари ҳаётидан ҳикоялар

АЛ МАҲДИИ

Қоҳира шаҳри ўртасида қирғоқларига лим-лим тўлиб, баъзи ерлари тегирмон тошидек чир айланиб, баъзи ерлари баррасимон товланиб мавж уриб, баъзи ерларига беҳисоб тангачалар сочилгандай — тўлқинларда синган қуёш нурлари йилтираб, қанчалаб катта-кичик кемаларни забардаст кифтида кўтариб, пишқириб буюк дарё — Нил оқиб ётибди... Унинг икки томонида фалакка бўй чўзган миноралар, кўп қаватли бинолар, хурмолар. Дарё кўприги ёнига икки баҳайбат арслон чўкка тушиб, бароқ ёлларини ҳурпайтириб, тасмадек узун кўприкни қўриқламоқда. Дарё оқимиға қарши юрсангиз, бир муддатдан сўнг эгри-бугри кўчалар, пастқам уйлар, қўнғироқ осган тўрт гилдиракли қўтос аравалар кўзга ташланади. Бу томон ал Азҳар² шаҳар марказига қараганда ҳам тор, серчанг кўчаларда одамлар гавжум, ал Азҳар атрофидаги ал Мисрий, ал Аҳмар, Хон Халил³ кўчаларига яқинлашиш билан ноқ зарчава, қалампир ҳидлари димоққа урилади — ўнг ва сўлда атрофларига бир дунё халтачалар ёйиб атторлар ўтирибди. Улар товонларигача тушадиган гала-

¹ 1958 йил, апрель ойида СССР маданият арбоблари делегацияси составида мен Миср ва Сурияга саёҳат қилиб, бир қанча шаҳару қишлоқларда бўлдим. Мазлум араб халқи ҳаёти билан танишдим. Кўп замонлар инглиз империализми ва маҳаллий бойлар зулми остида эзилган, заҳматкаш халқ бизнинг Совет мамлакатимизга, Москвага, Ўзбекистонга ва бошқа қардош республикаларимизга катта меҳр ва ғойибона эҳтиром билан қарайдилар. Бу туйғуни мен ўз кўзим билан кўриб, сезиб, узоқ сафардан қайтиб келганимдан сўнг, шу заҳматкаш халқ вакиллари ҳақида бир қанча қўйидаги ҳикояларни ёздим. (Автор.)

² Ал Азҳар — Қоҳирадаги қадимий мадраса. Унинг атрофидаги майдону маҳаллалар ҳам шу ном билан аталади.

³ Кўчалар ва расталар.

бия² кийиб от думидан ясалган рувак билан пашша қўриб харидорнинг қадамига маҳталлар. Баъзилари одамларнинг шов-шув ва гурунгларига парво қилмай тасбеҳ ўгириб, мудрашмоқда; баъзи биров ҳафтияқдек сарғайиб, жилди ағдарилган аллақандай китобни ўқи-моқда, баъзи биров харидор билан обдан савдолаш-моқда.

Атторлар ёнидан ўтиб, бир оз юргач, қулоққа мисгарликнинг тарақ-туруқи эшитилади. Янги келган киши кўниколмас, лекин бу ердаги аттордан тортиб то мешкопчигача ўрганиб қолган. Жума куни мисгарларнинг тақ-туқи бир оз тўхтаганда, яланғоч мешкопчи нос элитган кишидек гангиб қолади. Мисгарлар қайтиб келиб, яна тарақ-туруқни бошлаб юборгач, мешкопчи ўзига келиб, жони ором олади-да, раста бўйлаб бақириб кишиларга Нил сувидан тутади.

Мисгарликда, ўнг томондаги пачоқ дўкон олдига ёйиб қўйилган мис баркаш, катта-кичик обдаста, дашшаю манқалдонга, ундан кейин сандон устига қўйилган япасқи мис тунукани терлаб, бир меъёрда болғалаётган қотма арабга кўз ташламай иложингиз йўқ. Бу киши — Иброҳим ал Маҳдий. Бу ердаги ҳамкасабалари уни арабул-асвад² деб атайдилар. Мисгарнинг ёнида ўтириб терлаганига ҳам қарамай, жон-жаҳди билан боқон тортаётган жамалак сочли олти яшар қиз — ал Маҳдийнинг етим набираси. Қизга ота-онаси умид билан Субҳ деб ном қўйган эканлар. Лекин улар Субҳнинг орзу-ҳавасини кўролмай, уч яшарлигида дувёдан ўтибдилар. Етимча Субҳ бувасининг қўлида қолибди.

Саратон кирмасданоқ Қоҳирада ҳаво қизиб кетади. Нилдан учган шабада ал Азҳар бўйлаб чопмаса, бунда, каталак дўконлар ичида терлаб, кабоб бўлиб, болға ураётганлар бир қошиқ сувга айланиб оқиб кетардилар. Хайриятки, Нил шабадаси бор.

Ал Маҳдий сопол косага сув қуйиб ичади, ундан сўнг Субҳ қизалоқ ҳам. Шу пайт тор кўчадан ўтиб кетаётган «Edington and Co Megezin» эгаси Жорж Эдингтонга мисгарлар болғаларини қўйиб тикилишади. Йўлкаларда ўтирган беш-олти чувринди бола югурганича бориб, Эдингтонга қўлларини узатишади: «Мистер, бахшиш; мистер, бахшиш...» Мистер бурни тагига

¹ Галабия — арабларнинг миллий кийими.

² Қора араб, демандир.

ча узатилиб турган майда-чуйда қўлларга қарайди. Унинг «ҳотамтойлиги» қўзғаб, бир чақа пулни тўғри келган кафтга ташлайди. Болалар талашиб чувуллашади. Мистер кир-чир қўллар оқ қўйлагига тегиб кетмаслиги учун ўзини болалардан четроққа тортади. Шу пайт орқадан етиб келган йўғон сонларига тор шим кийиб олган бир хоним, сумкасини очади-да, атир сепилган рўмолчасини оғзи-бурнига ёпади. Хоним қийқанглаб, орқасига боғлаб қўйган хачир думига ўкшаш сариг сочини серкиллашиб сигарета чекади.

Ал Маҳдий ажнабийларга тикилади, уларни бошдан-оёғигача кузатади. Болаларнинг «бахшиш, бакшиш» деб чуғуллашаётганини кўриб ғазаби қайнайди, кўчанинг нариги бетидаги мистерга: «тавба!» дегандек ишора билан бош қимирлатиб қўяди. Ажнабийларнинг қораси йўқолмасданоқ ал Маҳдий яна жаҳл билан болға ура бошлайди. Орадан бир муддат ўтгач, кўчанинг нариги томонидаги мисгар Муҳаммад Камол болгасини ушлагани ҳолда ал Маҳдий дўкони ёнига келиб ўтиради.

— «Арабул-асвад», бир нафас дам ол. Қизалоққа ҳам раҳминг келсин...

— Хўп, дам олсак олайлик.

— Савдо очдингми?

— Ҳа, бир баркаш сотдим.

— Дуруст.

— Болаларни уриб ўлдиргим келяпти. Ҳаммаси тиланчилик қиладиган бўлибди. Ё қудратингдан, бу қандай гап!— ал Маҳдий кўзларининг ола-куласи чиқади, чакка томирлари ўқлоғдек бўртади. Беш-ўн йилдан сўнг биз ҳам дунёдан ўтармиз. Орқада қоладиганларнинг барчаси гадо бўлади!

— Қизишма, асвад. Асло қизишма. Сен Эдингтонни биласанми?

— Юртимизнинг эгаси. Билмай иложим қанча.

— Балли. Эдингтон Форук олий ҳазратларининг яқин одамларидан эмиш, бу ерда биладиган одамлар бор экан.

— Биладиган одамлар бўлмаса ҳам, уларни яхши билаверамиз,— ал Маҳдий яна болға ура бошлайди.

— Бир оз тўхта!— Муҳаммад Камол ал Маҳдийнинг қўлини ушлайди,— гапим бор.

— Гапир.

— Кеча Тавфиқ ал Ҳусайн жаноблари келган эдилар...

— Саломатмилар?

— Ҳа, Тавфиқ ал Ҳусайн қизиқ гаплар эйтиб бердилар. Зиёлилар кўзи очиқ, зеҳни ўткир одамлар-да, Кўп нарсанинг фаҳмига бормай юрарканмиз. Тавфиқ ал Ҳусайннинг гапларидан сўнг, мундоқ ўйлаб қарасам, ахир биз араблар, бир соғин сигир бўлиб қолибмиз-да, инглизлар сутимизни ичаркан-да, десам, Тавфиқ ал Ҳусайн дарҳол луқма ташладилар. «Соғин сигир бўлсагу сутимизни ичса кошки эди, инглиз жаноблар танамизга канадек ёпишиб, қонимизни ичмоқда. Бир куни силламиз қуриб, йиқилишимиз турган гап. Шилиб олиб кетилаётган бойликларимиздан бечора болаларимиз садақа тилашяпти. Тиланчиликка ҳам ўрганиб қолибмиз», дедилар. Кейин, мен у кишидан пешонамизни оллоқ шунчалик шўр қилиб яратган экан-да, азиз тупроғимизни инглизлар, французлар оёқ ости қилиши ҳам бир кўргулик экан-да, деб сўрадим. Тавфиқ ал Ҳусайн бир дам сукутга кетдилар, сўнгра: «Бизлар оми одамлар эканмиз. Энди бир оз ўйлаш керак. Бола-чақаларни ўйлаш керак. Ҳамма араблар бир оқадан бош чиқариб инглиз зобитларни еримиздан ҳайдаб чиқарсак, ўз юртимизга ўзимиз эга бўламиз, пешонамиз ҳам шўр бўлмайди», дейдилар. Тушундингми, Асвад? Дунёда гап кўп, сен билан мен бу мисгарликдан бошқасини билмаймиз!

Ал Маҳдий бақрайганича Муҳаммад Камолнинг оғзига қараб қолди. У хаёл сурганида боши андак эгилиб, қалин лабларини маҳкам ёпиб ғижинар, чаккасидаги пайлари тарам-тарам бўлиб кетарди.

Дўконнинг бир бурчагида босқон тортаётган Субҳ, аллақачон лангарни қўйиб юбориб, бўйра чўпдан ясаб олган қўғирчоқларини девор қиррасига суяб, уларга қараб пичирлаб қўшиқ айтар, ясантирар, юргизар, яна деворга суяб қўярди. Субҳ мисгарнинг гапига қулоқ солмас, унинг учун дунёда бўйра чўп қўғирчоқлардан азизроқ нарса йўқ эди.

Ал Маҳдий бақрайганича тура берди. Бундай пайларда нобуд бўлган болаларини эслаб, тутқалоғи тутиб қоларди. Тутқалоқнинг бошланиб қолишидан қўрққан Муҳаммад Камол тезда ўрнидан туриб, ўз дўконига жўнади.

Мисрда бу йили рамазон баҳор ойида келди. Кечқурун қоҳираликлар ал Аҳмар, Султон Ҳасан мадрасалари, ундан сўнг Муҳаммад Али кўчаларигача чўзилган бозорларда айланишар, ҳофизларни, ваъз айтувчи-

ларни тинглашар, қаҳва ичишарди. Ал Маҳдий невараси Субҳни етаклаб анча вақтгача бозор айланди, неварасига ширинлик олиб берди. Субҳ қўлидаги мазали парвардани, гоҳо устига қиём суртилган олмани ялар, гоҳо бўйнига тақиб олган қизил маржонига қараб қўяр. Бу чиройли маржони билан гўё дунёда ундан бойроқ, ундан бахтлироқ қиз йўқ эди.

Бобо билан невараси анча вақтгача бозор кезиб, сўнг-ра уйларига жўнашди. Ал Мисрий кўчасидан ўтишаркан, узоқдан ярқираб турган икки қаватли

Megezin» кўринди. Унинг ёнидаги эшиклари қийшайган ўз дўконларига ҳам кўз ташлаб қўйдилар.

Шанба кунини туш пайтида яна болаларнинг чуғуллашган овози эшитилиб қолди. Ал Маҳдий ялт этиб кўчага қаради. Кўча ўртасида бир дам тўхтаган новчагина, Эдингтонга ўхшаш бир инглизга атрофини ўраб олган болалар яна қўлларини чўзиб: бахшиш, мистер, бахшиш» деб чуғуллашарди. Болалар ичида унинг невараси Субҳ ҳам бор. У ҳам қўлларини чўзиб ингичка овозини чиқариб: «бахш-иш, бахши-иш» дерди. Бирдан ал Маҳдийнинг юраги орқасига тортиб кетди — ёлғизгина неварасининг «тубанлиги» ғазабини қўзғатди. У дик этиб ўрнидан турди-да, югурганича бориб қизнинг қўлига бир шапати урди. Кафтига қўйилган кичик тангача учиб кетиб, ерда гилдираб ёриб, арава тагига кириб кетди. Тангани этик мойлайдиган бола, ундан сўнг мешкопчи ҳам кўрди. Лекин ҳеч ким ердан олмади. Чуғуллашган болалар ҳам тарқалишди. Ал Маҳдий Субҳнинг қўлларидан маҳкам ушлаб дўкони томон олиб кетаётган эди, инглиз гал қотди:

— Бу гадо қизни урманг!

— Йўлингиздан қолманг, мистер,— деди у. Лекин набираси Субҳни «гадо» дегани кўнглига жуда қаттиқ ботди.

Ал Маҳдий кўзлари ёниб, қалтираб турганини кўрган инглиз елкасини қисиб, атрофига қаради. Мисгарнинг бу «номаъқулчилигини», бошқалар қоралайди деб хаёл қилиб, атрофига тўпланганларга тикилган эди, бозорда бўладиган ҳар қандай кўнгилсиз ҳодисаларни берилиб томоша қиладиган, баъзан аралашиб кетадиган мешкопчи инглизга тиржайиб, кейин жон-жаҳди билан ўқрайди. Бошиқа одамлар ҳам ўқрайиб қарадилар. Банан сотаётган аравакаш ерда эшак туёқлари ёнида ётган тангачани оёғи билан тепиб инглиз ёнига келтир-

ди. Инглиз яна бир бор елкасини қисиб, ўқрайган кўзлардан ўзини четга олди. Ал Маҳдий бўлса, дўконига қайтиб келиб, анча вақтгача ўзига келолмай ўтирди. Ишлатиб тургани — янги болгани дўкон бурчагига отиб юборди-да, сопи синган эски болғачани қўлига олди. Янги болғаси хосиятсиз чиқди: қачон шу болгани қўлига олса, бир ғалва иш бошланади. У дўкон бурчагида ётган янги болғага худди бояги инглизга қарагандай хўмрайиб қаради. Бир оздан кейин овутмоқчи бўлиб, Субҳга: «Энди тиланчилик қилма, опоқ қизим, хўпми?» деди. Субҳ «хўп» ишорасини қилиб, бошини қимирлатди. «Инглизлардан садақа тиласанг, алвасти келиб бўғади, тушундингми?» Субҳ «тушундим» ишорасини қилди. Шундан сўнг, қўли ишга бормаётган ал Маҳдий барвақт дўконини ёпиб, уйига жўнади.

Шу кунни ал Маҳдий туш кўрди; тушида ёлғизгина невараси Субҳ катта қиз бўлибди-да, яна ўша новча инглиз Эдингтонга икки қўлини чўзиб, хайр сўраётган эмиш... Субҳ ғалабия — кўйлагини очиб, сочларини қирқиб, икки кўзини Эдингтон қўлидаги тангадан узмай ўйинга тушаётган эмиш. Инглиз бўлса оғзини катта очиб, хоҳолар эмиш. Ал Маҳдий югурганича бориб, Субҳ юзига икки тарсаки тортиб, сўнгра Эдингтоннинг ёқасидан бўғиб: «Нега ҳақорат қиласан, мистер?» дебди. Эдингтон бўлса: «Биз сенинг юртингни урушиб, босиб олганмиз. Сен, қора араб, ҳеч нарсага фаҳминг етмай, Миср меники, деб бақириб юрибсан. Бақирганинча бақириб юравер...Биз ишимизни билиб қила берамиз. Сенинг подшоҳ деб атаганинг Форух ҳам Британиямизнинг малайи. Сен менинг ёқамдан эмас, ўз ёқангни ўзинг бўғаётирсан. Инглизлар ёқасини бировга ушлатмайди...» дебди. Дарҳақиқат, ал Маҳдий бундай қараса, Эдингтонни эмас, ўз ёқасидан ўзи бўғиб турган эмиш. Ҳангу манг бўлиб: «Ҳаммани алдасанг ҳам, мени алдолмайсан! Биз авлод-аждодимиз билан сен, инглизларни ёмон кўрганимиз-кўрган! Очимдан ўламан, лекин сенга ялинмайман! Юртимни хонавайрон қилдинг, бир кун эмас, бир кун шу болғам билан бошингга туширишим аниқ» дебди. Эдингтон хоҳолаб: «Бундай қилсанг, бир инглиз учун ўн араб отиб ўлдирилади. Сени отадиганлар ҳам ўзингнинг арабларинг бўлади. Буни яхши билиб қўй!» дебди. Ал Маҳдий бўлса: «Мен ёлғиз худодан кўрқаман, бандасидан кўрқмайман, сен ҳам буни яхши билиб қўй! Уэ уйимда ўғридан нега кўрқарканман! Йўқол, аблаҳ!!!» дебди.

Бу сўзни айтиб бирдан чўчиб уйғониб кетди. Атрофига қараса, невараси Субҳ ҳам, хизматкор хотин ҳам пишиллаб ухлаб ётибди. У туш кўрган бўлса ҳам негадир бегуноҳ, беозор ухлаб ётган Субҳдан «гапим яна қулогинга кирмабди» дегандек ўпкалаб, бошини ёстиққа қўйди, лекин қайтиб уйқуси келмади...

Шундай қилиб, мисгар Иброҳим ал Маҳдий азонгача ухламай тонг оттирди. Эрталаб қараса, кўзлари қизариб, қовоқлари керикиб кетибди. Нонуштадан сўнг яна дўконига жўнади. Кунни билан савдо очмай, болғасини ура-ура, кечқурун уйга қайтди. Одамларга ҳам қўшилмади. Эртасига ҳам, индинига ҳам... Кунлар, ҳафталар шундай ўта бошлади. Эдингтон магазинига кириб чиқаётганларнинг юздан бири ҳам унинг дўкони ёнига келмади. Ал Маҳдийнинг хонадонида тош-тарози ҳам анча тортилиб қолди. Мол кетиб турмаганидан сўнг, болғани қанча кўп урган билан даромад келмас экан. У баъзан ичида: «Худованди карим ҳам мўмин-мусулмон араблардан юз ўгириб, инглизларга муруват қилмоқда. Эй, парвардигор, биз бечораларнинг пешонамизни мунча ҳам шўр қилмасанг! Нолаю оҳ-воҳлар ҳеч нажот бермади», деб атрофдаги бошқа мисгардек қаноат қилиб, эртаю кеч болғасини ура берди.

Кунлардан бир кун, у терга ботиб болға ураётганида, иттифоқо, кўзи кўча ўртасида новча Эдингтонни ўраб олиб, яна чуғуллашиб: «бахшиш, бахшиш...» деяётган болаларга тушди. Бу болалар ичида унинг невараси ҳам бор эди. Оёқ яланг, кичкина Субҳ икки қўлини инглизга узатиб, бошқа болалардан ҳам қаттиқроқ «бахшиш, бахшиш» дерди. Ал Маҳдийнинг қони бошига тепиб, бир зумда кўзлари қоронғилашди. У ўзи тушиб ўтирган ўрачадан сакраб чиқди-да, югурганича бориб Субҳнинг қўлларидан маҳкам ушлаб, кичкина, чиройли панжаларини тош йўлкага қўйиб, болғаси билан бир урди. Қиз чирқираганча бир-икки ер тепиниб фарёд қилди-да, ҳушидан кетиб ерга ағанади. Субҳнинг кафтидан тирқираб қон оқар, икки кичкина бармоғи узилиб ерда ётарди. Жон бераётган жўжаҳўроздек Субҳ ҳар вамон-ҳар замон питирлаб, боши, оёқлари, қўллари билан ерни чангитиб урарди. Бир дамда қип-қизил қон тошйўлакдан ариқча ясаб, пастга оқиб кетди. Ал Маҳдий нима қилиб қўйганини ўзи ҳам билмай, маст кишидек-гандираклаб, кўчанинг у чеккасидан, бу чеккасига телва-тесқари қадам ташлаб, бирдан гурс этиб йиқилди, оғзидан оқ кўпик чиқариб, хириллаб ётаверди.

Бу — тутқалоқми ёки бошқа нарсами, ҳеч ким билмади. Одамлар бир зумда Субҳ атрофини ўраб олишди. Муҳаммад Камол дарҳол қиз билагини каноп билан бўғиб боғлади-да, уни ердан кўтариб, бағрига босди. Фурсатни бой бермай, атрофни ўраган оломонни ёриб ўтиб, шифохона томон югурди. Муҳаммад Камол орқасидан яна уч-тўрт киши ҳам эргашиб чопишиб кетишди. Кўча ўртасига тўпланган одамлар бу ердан кетишни ҳам, кетмасни ҳам билмай турган Эдингтонга шундай ўқрайдики, у беихтиёр орқасига тисланиб, йўлкага чиқди-да, деворга тиралди. Йигирма чоғлик араб бир-бирлари билан аввалдан маслаҳатлашиб қўйгандек Эдингтонни қуршаб, еб қўйгудек ўқрайиб туришаверди. Капалаги учиб кетган инглиз титроқ бир овоз билан: «Айб менда эмас, қўйиб юборинглар» деди. Уни ҳеч ким ушлагани йўқ эди.

— Сени ушлагани ҳазар қиламиз. Йўқол! — деди бир араб.

Эдингтон оломон ичидан чиқиб зинғиллаганича икки қаватлик магазинга кириб кетди. Унинг орқасидан: «Аблаҳ!» «Босқинчи!» деб бақириб, тош отиб қолишди.

Ерда оғзидан кўпик чиқариб, хириллаб ётган мисгар Иброҳим ал Маҳдийни оёқ-қўлидан ушлаб, кўча ўртасидан олиб, ўз дўкони ёнига ётқизишди. Ҳамкасабалари унинг тутқалоғи босилишини анча вақтгача кутишди. У қош қорайгунча ерда хириллаб ётди, қоронғи тушишига яқин хириллаши пасайгандек бўлди. Мисгарлар дўконни ёпишдан аввал унинг ёнига келиб юзига боқишган эди, у ўлиб қолибди. Мисгарлар ҳангуманг бўлишиб, «ҳар бошда бир ўлим бор», деб юзларига фотиҳа тортдилар.

Шу кунлари мисгарликдан бир чақиримча нарида оқадиган Нил қизғиш рангга кириб оқиб ётарди¹. Эҳтимол, Субҳнинг жажжи қўлчаларидан оққан қон Нил сувларини қизилга бўягандир.

Бу фожиа бундан ўн йилча илгари; баҳор ойларида юз берган эди. Шундан бери, гўё ҳар йил баҳор ойларида Нил қизариб, жунбушга кириб, Субҳ қизалоқдек тўлғанади. Мўйсафид боболар кичик невараларини жон каби севгандек, кекса Нил ҳам ўз севиқли қизини эслаб тўлғаниб-тўлғаниб оқиб ётибди.

1958 йил, Қоҳира — Москва

¹ Нил бир йилда тўрт марта ўз рангини ўзгартиради.

БИР ҒАЗАЛ ТАРИХИ

Бу воқеага анча йил бўлган эди... Уша пайтда Муҳаммад Сидқий ўттиз беш ёшларда, анча хушбичим, мелишган йигит эди. Унинг шеърлари матбуотда кам кўринса ҳам, илгари ёзган бир нечта шеърлари билан анжуман ўртасида обрў қозонган эди. Кунлардан бир кун Сидқий маориф вазири муовинининг уйида бўлаётган зиёфатга таклиф этилди. У янги костюмини, шляпасини кийди ва чиройли кўзойнагини бурнига қўндириб, зиёфатга борди. Зиёлиллар тўдаси ичида ўтириб, суҳбатга аралашди. Сидқий бу зиёфатга бир шоир сифатида эмас, вафот этиб кетган машҳур отаси ва яна қолаверса, бир чиройли йигит сифатида таклиф этилганини кейинчалик пайқаб қолди.

Катта, дангиллама хоналарда қандиллар ёниб турибди. Европача кийинган амалдорлар гўзал хонимлар билан девордаги суратларга тикилишар, баъзан ҳовлига чиқиб гуллар атрофида айланишарди. Биров шипиллаб араб тилида гапирса, яна биров тумов бўлган одамдек гўнгиллаб, танглайи билан инглизча гаплашарди. Меҳмонлар орасида бир-икки инглиз ҳам бор эди. Бир дамдан сўнг, меҳмонлар яна катта уй ичидаги дастурхонлар атрофида тўпланиб, уй эгасига яна катта мартабалар тилаб, биллур қадаҳларни жаранглатишди. Кейин созандалар серзавқ машқ бошлаб юбордилар. Ичкари хонадан югуриб чиққан ярим яланғоч раққоса буралиб, аъзойи баданини диркиллашиб ўйинга туша кетди... Музыка ва ўйиндан кейин, нима ҳам бўлди-ю, бир хоним Сидқийнинг шеър ўқиб беришини сўради. Бошқалар ҳам «қани, қани, эшитайлик» дегандай, Сидқийга кўз туттишди. Сидқий ўнғайсизланди. Қизарди... Бир нафасдан сўнг ўрнидан туриб: «Отам билан Совет Иттифоқига саёҳат қилганимда ушбу ғазални ёзган эдим», деди-да, бир варақ қоғозни қўйнидан чиқариб, ўқий бошлади:

«Жамолинг кўркаму иссиқ, дилинг обод экан Масков,
Кўриб, меҳрингга қондик биз, элинг озод экан, Масков,
Узоқдан Синдибоддек сафар қилдик қучоғингга,
Кутиб дўстларни қанча, бағри кенг, шод экан Масков,
Эзилган бенаволар топиб сендан муроду бахт,—
Жаҳонда рўшнолик бахти виёд экан Масков...»

Сидқий шеърни тамомламасданоқ, хонадан одамлар чиқиб кета бошлади. У шеър ўртасида бир оз тўх-

таб одамларга қаради. Одамлар «Бу кутилмаган воқеа» дан саросимага тушиб, нима дейишларини билмай кетма-кет ташқарига чиқиб кетиша бошлашди. Сидқий шеърнинг охирига яқинлашганида, катта ҳонада фақат уч киши қолди. Шоир ўсал бўлмаслиги учун бир гўзал хоним ёлғиз ўзи чапак чалди...

— Шоир, — деди қолган уч киши орасидаги бўйнига «чучвара» таққан бир жаноб. — Сиз Масковни бағринг кенг, деб улуғлайсиз. Дунёда Лондон, Париж, Вашингтон деган шаҳарлар ҳам бор-ку!

— Тўғри, улар ҳам бор, — деди Сидқий шеърини буклаб ёнига сола туриб. — Мен уларнинг ҳам катта шаҳарлар эканини инкор этмоқчи эмасман, ҳурматли жаноб. Лекин бағри кенг, озодликпарвар, одампарварликда мен уларни Масковга тенглолмайман. Мен Париж, Лондонда ҳам бўлдим, Масковда ҳам бўлдим. Ўз кўзим билан кўрганман...

Жаноб лом-мим деёлмай қолди. Сидқий зиёфатдан чиқиб кетди. У кўчага чиққанида, вазир муовинининг ҳовлисида яна созандалар машқига яланғоч раққоса белларини букиб, ўйинга туша бошлаганини йўл-йўлакай эшитди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Сидқий ўз вазифасидан четлатилди. Атрофида жандарма жосуслари ўралаша бошлаганини сезиб, узоқдаги бир қариндошиникига кетди-да, у ерда яширин яшай бошлади.

Йиллар ўтди.

Шоир Сидқий анча вақт жаноблар кўзидан четроқда юриб, матбуотда кам кўринди. Лекин газеталарда Москва номини тез-тез учрата бошлади. Москва Нил дарёси арабники бўлганидай — Сувайш канали ҳам араб халқининг ўзиники деган масалани кўтариб, араб халқини ҳимоя қилди. Қоҳирада чиқадиган катта газеталар Москва арабларни қувватлаётганини, у озодликпарвар эканини ёзиб, анча илиқ сўзлар билан қайд этди. Сидқий бу сўзларни ўқиганида дарҳол ёдига бундан олти йил аввал ёзган «Масков» ғазали тушди. Газетадаги мақоланинг мазмуни унинг ғазалига жуда яқин эди. Шу орада, тўсатдан мамлакатда нотинчлик юз берди. Эрталаб радио карнайлари — Англия, Франция ва Исроил қўшинлари, ҳарбий ҳаво кучлари Мисрга ҳужум бошлаганликларини, Порт-Саид қаттиқ бомбардимон қилинганини маълум қилди. Ҳаёт-мамонт уруши бошланиб кетди. Шаҳарлар вайрон бўлиб, беғуноҳ ёшу кексалар қурбон бўла бошлади. Ўз ерини му-

дофаа қилгани—Сувайшни империализмга бермаслик учун Сидқий ҳам қўлига қурол олиб, жанг майдонига жўнади. У тупроқда ётиб, ўқ узаётганида кўз олдига вазир муовинининг зиёфатидаги бўйнига «чучвара» таққан жаноб кўринди. Сидқий ичида «Хурматли жаноб, мана сизга Лондон, Париж! Улар ўн минг миля йўл босиб келиб, ўз уйимизда бизни отиб ташлаб, мамлакатимизни таламоқчи. Агар энди ҳам кўриб пайқамасангиз, икки кўзингиз оқиб тушади!» деди. Дахшатли қирғинлар авж олиб, Миср шаҳарлари бирин-кетин босиб олинаётган бир даврда, жаҳон бўйлаб баҳодир Москванинг садоси янгради. У босқинчиларга тик қараб, урушни дарҳол тўхтатишларини, Миср тупроғидан чиқиб кетишларини қаттиқ туриб талаб қилди. Агар империализм сурбетлик қилса, унда тинчликпарвар араб халқини ҳимоя қиламиз, деди Москва. Арабларнинг ўзлари: «Дўстимиз Совет Иттифоқининг ультиматумидан кейин қутурган империализм ўз қонли қўлини Мисрдан тортди...» дейдилар. (Бу сўзни буюк адиб Маҳмуд Таймур ва шоир ал Ҳамисий бир неча бор айтганларини Мисрда эшитганман. *Автор*). Уруш тугагач, шоир Сидқий яна нашриётда ишлаб, янги шеърлар ёза бошлади.

Яқинда шоир Сидқий Қоҳира университетидagi адабий кечага таклиф этилди. Шоир келгандан сўнг, шеър ўқиши шарт. У минбарга чиқди. Залда ўтирганларнинг асосий қисми студентлар — қизлар, йигитлар эди. У аввал бир-икки ошиқона шеърлар ўқиди. Сидқийнинг ёқимли овози, ҳофиза-ю, ҳаяжони шеърига жон киритиб юборарди. Залда бўйнига «чучвара» таққан бир одам ҳам ўтирарди. У дарҳол шоирга ўша машъум зиёфатни эслатди. У сарғайиб, йиртилган эски бир қоғозни олиб, кўзойнагини тўғрилаб, ғазал ўқий кетди:

«... Кўриб, меҳрингга қондик биз, элинг озод экан, Масков...»

У бир неча мисра ўқиши билан одамлар ичида шовшув йўқолиб, еув қуйгандек жимлик пайдо бўлди. Залдагилар диққат билан минбарга тикилишди. Кимдир ёнидаги шеригига гап қотган эди, ўнлаб киши: «Тсс-тсс!...» деб, уни жим қилиб қўйди. Коридорда юрган студентлар ҳам югурганча залга киришди. Университет дарвозасига чиқаверишдаги кенг вестбюлда турганлар ҳам бирданига залга ёпирилишди. Залга одам

тўлиб, орқароқда қолганлар бўйинларини чўзишарди. Залдаги нотинчликни кўрган Сидқий ғазални охирига етказмай, тўхтади. У яна бир нафас тўхтаб, залга қараб табассум қилди, «Қайтадан ўқинг!», «Яна бошқатдан ўқилсин!» деган овозлар кўтарилди. Сидқий «маъқул, биродарлар», дегандек бош қимирлатди-да, стакандаги сувдан бир қултум ютди. У яна залга боқди. Зал лиқ-лиқ одам. Эшиклар ҳам очиб қўйилган, коридорда ҳам одам. Бутун Миср шу ерга тўплангандай.

Сидқий ҳаяжон ичида андак титраб, шеърни қайта бошдан ўқий кетди.

Сидқий шеърни ўқиб бўлиши билан залда момақалди роқдек қарсақлар гумбурлади. Ёшлар қарсагида тенгсиз бир куч бор эди. Уларнинг юзларида шодлик, мамнуният алангаланади. Тоғлар қулаганда ҳам бунчалик кучли гумбурлашлар бўлмаса керак. Зал икки минутгача қарсақ чалиб турди. Сидқий ўнг қўлини кўксига қўйиб, ташаккур айтди, бош қимирлатиб қўйди, табассум қилди... Барибир қарсақлар гуриллай берди. Сидқий ҳаяжон ичида залга тикилар, унинг кўз олдида жингалак соч, кўкраги очиқ студентлар, хизматчилар, сочи оқ профессорлар, муаллимлар шоирни қизгин табриклашиб тик туришарди. Дунёда шоир киши учун бундан аъло мукофот бўлмайди. Халқ, факат севиқли шоирига тик туриб чапак чалади.

1958 йил, Тошкент

ЖАБРДИЙДА

Дунёдаги ҳамма болалардек Абу ҳам шод эди.

Яқиндагина, беланчақда ётиб, қиқир-қиқир кулган, осиб қўйилган ўйинчоққа талпинган жингалак соч — қора қўзичоқ Абу ўрнидан туриб юрадиган бўлди. Шундан сўнг у тойчаларга ўхшаб дингиллаб чопадиган ҳам бўлди. Мана ҳозир-чи, у олти ёшда — Хуха қишлоғидан то Нил бўйигача чопиб бориб келиш унга ҳеч гап эмас. Қувноқ Абу камбағал уйнинг шамчироғи эди. Дунёни сув босса тўпиғига ҳеч чиқмасди. Унинг ўткир кўзлари чақнар, қалин лаблари кулиб турарди. Лекин пахта тозалаш заводида кўтарилган исён ва отасининг қамоққа олиниши Абунинг кичик юрагига ҳам қайғу солди. У уйга кирганида онасидек паришон ерга боқиб ўтирар, ташқарига чиққанида эса,

болаларга қўшилиб ҳеч қандай ташвиши йўқдек югурди. Онасининг айтишича, улар асли суданлик бўлиб, бундан бир неча йил илгари иш излаб Миср қишлоғи — Хухага келиб қолишган экан.

Орадан кўп ўтмай Абунинг онаси ҳам оғриб, ётиб қолди. У озиб, кўзлари ичига кириб кетди. Баъзи кунлари иситмаси кўтарилиб, бетоқат бўларди. Эрталабдан то кечгача ҳансираб, босинқирарди. Бундай пайтларда Абу жуда қўрқар, югуриб бориб қўшни хотинни айтиб чиқарди. Қўшни хотин латта ҳўллаб онасининг гешонасига босар, бошини кўтариб, қайнаган сув ичирарди. Бир лаҳза кўз очган касал она ёнида қўзичоғи Абу ўтирганини кўриб: «Абу, болам, нон едингми? Қорвинг очмадими?..» — дерди кўнглини кўтармоқчи бўлиб. Шундан сўнг яна кўз юмиб, иситма алангасида ҳаллослай бошларди. Отасининг бир ошнаси ўз пулига доктор олиб келди. Кўзойнакли, сариқ новча доктор бир дам курсига ўтириб, касал онасини кўрди-да, дори ёзиб берди. Пахта заводи ёнидаги дорихонадан сарғиш кешада дори олиб келишиб, онасига ичиришди. Абу энди онасининг тезда тузалиб қолишини ўйлаб анча курсанд бўлди. Яна кунлар ўта бошлади. Лекин унинг онаси илгаригидай иситмалаб ётаверди.. Абунинг тирноқлари ўсиб кетди. Баъзан оч, баъзан тўқ қолиб кўзлари киртайди. Энди у кўчага чиқиб болаларга қўшилганида ҳам хомуш юрадиган бўлиб қолди. Илгаригидай қўзичоқ каби ўйноқлаб югуришлари йўқ эди.

Кунлардан бир кун қолсизланиб қолган она кўз очиб, жон аччиғида ўғлига боқди: «Абу, болам, сариқ шишани, қоғозни, пулни олиб дорихонага бор. Менга яна дори олиб кел, жон болам», — деди. Абу шишани, пулни олиб, дорихона томон югурди. У бир зумдаёқ етиб бориб дорихона дарчаси олдида турган одамлар орасига кирди. Уннала-уннала туйнукча ёнига яқинлашиб, дори қоғози билан шишани баланд кўтариб ингичка овоз билан:

— Мистер, тезроқ дори беринг, — деди.

Туйнук ёнини зич ўраб турган одамлар чийиллаб гапирётган Абуга қараб кулишди:

— Мистер эмас, миссис дегин, — деди бир киши.

— Миссис, дори беринг, — у яна сариқ шишани баланд кўтарди.

Ичкарида икки хотин киши гўнғиялашиб анчадан бери гаплашишарди. Абунинг чидами етмай, одамлар ичидан чиқиб, ён томондаги эшикни очиб, дорихона

ичкарисига кирди. Ичкарида бемалол ўтириб, гап сотаётган икки сариқ аёл ялт этиб Абуга боқишди.

— Миссис, дори беринг, миссис, тезроқ дори беринг...

— Чиқ бу ердан! Туйнукдан кел, ёввойи! Ўзбошимча!

Абу қўрқиб ташқарига чиқди. У яна туйнук ёнига келиб, шишасини баланд кўтарди. Унинг бўйи туйнукка етмасди. У чўзилар, одамларга тиралиб, юқорига интилар, барибир ичкарида гўнғиллаб гаплашаётган миссисни кўра олмас эди. Кимдир: «Бу инглиз хоним ўлгудай эзма, бир гапга тушгандан сўнг бир соат гаплашади»,— деди. «Ахир шунча одам кутиб қолдику?»— деди кимдир. «Одам? Қандай одам кутиб қолди? Эй, эси паст, ахир у сен билан мени одам ҳисобламайди... Ҳали ҳам билмайсанми!»— деди тутоқиб ўша одам. «Пулмизга дори сотаяпти, бўлмаса бу ерга келиб, дорихона очармиди»,— деди яна бир кексароқ киши. Абу бўлса гапирган одамларга жовдираб қарар, миссис бугун дори сотмай қолса, унинг онаси ўлиб қолаётгандай юраги қинидан чиқиб типирчиларди. У бир нафасдан кейин яна одамлар ичидан чиқиб, дорихона эшигига келди-да, ўйлаб турмай уни очди. Орқасини ўгириб обдон иштиёқ билан гаплашаётган миссис Абунинг кирганини сезмади. Эҳтимол у сезган бўлса ҳам, гапни бўлиб, қайрилиб қарагиси келмади.

— Миссис, дори беринг... Онам касал...

Дори сотувчи инглиз хотин индамади. Абу ҳам сариқ шишасини ушлаганича титраб тураверди. Миссис бўлса шериги билан гаплашаверди.

— Миссис, дори беринг...— у яна мулойим сўради.

Хотин қарамади. Абу атрофидаги турли-туман шишаларга, дориларга тикилди. Хона ичи ҳар турли, катта-кичик идешлар, қутичалар билан тўла эди. Бир дамдан кейин Абу тахта устига қўлидаги пулни, қозни, ундан сўнг сариқ шишани қўйди-да, тахта устида турган дори солинган шишалардан бирини олди. Бу шиша ўзининг сариқ шишасига жуда ўхшар эди. Шундан сўнг у дорини чангаллаганича пориллаб эшикдан чиқиб, югурганича уйига кетди.

— Нима тарақ-туруқ?!— деди бир дам гапини тўхтатиб дори сотувчи инглиз хотин.

— Ҳалиги бола бир нарса олиб чиқиб кетганга ўхшайди...— деди шериги.

— Дори олиб чиқиб кетибди, жинни... энди нима

бўлади? Ичиб қўяди... — улар хохолаб кулишди. — Бу бадавийлар ичида ишлаш жуда қийин...

Абу дорини онасига бериб, ёнида ўтирарди. Она Абунинг жингалак сочларини силади. У гапира олмаса ҳам, ўғлининг дастёр бўлиб қолганидан жуда мамнун бўлгандек, ҳадеб бошини силарди. Шундан сўнг дорини қошиққа қуйиб, лимиллатиб ичиб юборди. Шу куни кечгача унинг онаси одатдан ташқари безовта бўлди. Ётган ерида тўлғона-тўлғона қоронғи тушганида жони узилди. Абу чийиллаб йиғларди. Қўшнилари ҳам чиқиб, мурда атрофини ўраб, кўзларига ёш олишди. Ота-онадан ажраган жабрдийда Абу шундан сўнг ризқ излаб қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар дайдиб кетди...

Бу воқеани яқинда, Нил дарёсида сузиб бораётган кемада менга Абунинг ўзи айтиб берди. У яғринлари кенг йиғит бўлган. У ҳозир Нил пристанларидан бирида ишламоқда.

1958 йил

МОНА

Қоҳирадан йигирма километрча нарида, Нилнинг ғарб қирғоғида Гиза деган кўҳна шаҳар бор. Шаҳар юқорисидаги чексиз қум тепаликлари устида фалакка бўй чўзган уч катта эҳром тўрт минг йилдан буён турибди. Эҳромларнинг энг буюғи — Хиопс рўпарасида, Гиза шаҳрига тушаверишда, шер танли, инсон бошли буюк тош ҳайкал — абулхоўл¹ ҳам сариқ қум қатламлари орасидан бир депсиниб чиқиб, кучли панжалари билан ерни ушлагани ҳолда кўксини Миср тупроғига қўйиб, ҳозиргина уч ярим минг йиллик уйқусидан кўз очгандек Шарққа тикилганча турибди. Абулхоўл юзларига қараб, ундан: «Мен асрлар бўйи тупроқда жонсиз ётиб, мана энди ёруғликка чиқдим», «ўз тупроғимни ҳеч кимга бермайман, уни бағримга босиб ётибман» ва «мен Порт-Саидда яраландим, мени ўлдира олмадилар. Мен ҳамма вақт Ватанимни қўриқлаб, ҳушёр ётибман...» деган уч фикр ва уч ҳолатни пайқаш мумкин-эди. Ҳар куни эртадан кечгача абулхоўл эҳромлар атрофи турли-туман ажнабий сайёҳлар билан тўлади. Ясатилиб, бўйнига қўнғирок осган туялар, соя-

¹ Абулхоўл — сфинкс.

бон аравалар, сополдан ясалган фиръавнлар ҳайкали ва турли антиқа ёдгорликлар сотувчи кишилар, мешкопчилар, фотографлар... бу ерда эртадан кечгача изғийди. Қоҳирадан келган енгил машиналар қум текисликлари устида қўнғиздек югуришади.

Шу атрофда, Гизага тушаверишда бир тўда пасткам уйлар бор. Сиртдан қараганда кишилар ташлаб кетган чордеворга ўхшайди. Лекин, аслида бу кулбаларда инсонлар яшайди. Яшаганда ҳам кавакдаги чўлбақалардек тигиз яшайдилар. Мана шу кулбалардан бирида олтига майда-чуйда болаларнинг онаси — ориқ, кўзлари кувачадек ичига тортиб кетган бева хотин Мона ҳам яшайди. Мона устига узун ғалабия кўйлак, бошига қора мандийл ўраб, бармоқлари тешиб чиққан чоригини судраб эртадан кечгача эҳром ва абулхоўл атрофида тентийди. Кичкина ёғоч қутичага солиб олган сопол ҳайкалчаларини ажнабий сайёҳларга кўрсатиб, сотиб олишларини илтимос қилади. Баъзи кунлар яхшигина савдо ҳам қилади. Қош қорайганда ҳам қум тепаликларига сочилган жингалак соч, қора-қура болалар ўз кулбаларига кириб, Мона атрофига тўпланадилар. Қорин тўйгач, чўзилиб ухлашади. Кенжатоё бўлса Мона тиззасида ўтириб, ориқ онани маҳкам қучоқлагани ҳолда пишиллаб ухлайди. Бундай пайтларда Мона ўтган кунларини, айниқса Қоҳирада Ал Аҳмар маҳалласида яшаган пайтларида темир йўлда ишлайдиган эрининг қамалиб, судга тушиши, ҳовлижойларини сотиб, бу ерларга келиб қолганликларини эслайди. Ҳаммасидан ҳам ёмони — амалдорларни бераҳм, бешафқат эканликларини ҳеч унутгиси келмас эди. Уша йиллари Мона эрини қамоқдан қутқариб олиш учун боласини етаклаб не-не маҳкамаларга бормади. Лекин ҳеч қаердан нажот топа олмади. «Британия фуқаросини ҳақорат қилганга нажот йўқ» дебдилар. Аслида, унинг эри мистер Хебб деган одам билан айтишиб қолиб, унинг юзига тупурган экан. Мана шу тупургани бошига етиб, турмада чириб кетибди. Ўз арабинини қадрламайдиган олифта, бўйнига чучвара галстук, бошига шляпа киядиган амалдорларни кўриб газаби қайнарди. Бу амалдорлардан у йиртқич бўрилардан қўрққандек қўрқарди. Полисменлар бўлса энг баттарини, улар ҳатто кулол ясаб берган тўрт-беш қўғирчоқ ҳайкалчаларини сотишга ҳам қўймай, «йў-қол-йўқол» деб ҳайдайдилар.

Мусибатли кунлар секин-аста Мона юрагида амал-

дорларга нисбатан нафрат уйғотди. У ўзига ўхшаш чувринди, фақир арабларидан бўлак, яхши кийинган ҳамма арабларни, улар ким бўлишидан қатъи назар, англиз ноғорасига ўйнайдиган сотқин кишилар дерди. Шунинг учун ҳам у эҳром атрофида юрганида ажнабийларга йўлдош бўлган олифта араблардан жирканар, полисменлардан қочарди.

Мона жума куни эрта билан кулол уйига бориб бир қанча қўғирчоқ-ҳайкалларни олиб келди-да, қутига териб, абулхоўл томон жўнади. Куннинг ўрталарига бориб, бу ерга кўплаб енгил машиналар кела бошлади.

Инглиз, француз бойлари ярим яланғоч ҳаёсиз хотинлари билан бирга эҳром ва абулхоўл атрофида айланитар, эҳром тошларига ўтириб, баъзан қўнғироқ оingan туяларга минишиб, суратга тушишарди. Хонимлар, қумда оёқ яланг юрган араб болаларига ҳайвонот боғидаги маймунларга тикилгандек қараб кулишар ва уларнинг кафтларига танга қўйиб, хайр-садақа беришарди.

Бир лаҳзадан сўнг бу ерга қатор олти машина чанг кўтариб келди. Полисменлар ҳам пайдо бўлиб, одамларни молдек гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа қувлай бошладилар. Машина ичидан бир неча ажнабий кишилар, яна бир қанча хонимлар чиқишди. Мона уларнинг гапидан инглиз эканликларини пайқади. Ажнабий меҳмонлар орасида араб амалдорлари ҳам бор эди. Айниқса бир қорачадан келган, хушбичим араб қизи уларни эҳром ёнига олиб бориб, инглиз тилида алланималарни бийрон-бийрон гапириб, тушунтирарди. Инглизлар бўлса қўлларисидаги оқ қўлқопларини ечмаган ҳолда эҳром карсангларини ушлаб кўриб, араб қизига « Ves », « O'Ves » деб туришарди...

Мона одамлар орасидан ўтиб, қорни катта бир инглиз ёнида турган хонимга ўз ҳайкалчаларини кўрсатди.

— Миссис, булардан ол,— деди Мона араб тилида.

Инглиз хоним Монага ялт этиб қаради-да, унинг нима деяётганини пайқади. Қути ичидаги ҳайкалчаларни қўлидаги қора тўр қўлқопни ечмагани ҳолда ушлаб, бир нечасини танлаб олди. « Неча пул туради » дегандек ишора қилди. Мона икки бармоғини кўрсатди. — « Икки фунт » демоқчи эди. Хоним сумкасини очиб, қоғоз пул берди. Шу пайт бир новча инглиз хонимга яқин келди-да:

— Булар сохта, сиз ўйлагандек ердан қазилиб топилган эмас,— деди.

— Нега? Булар фиръавнлар-ку,— деди хоним таажжубланиб,— мана бу — Нефертити, мана бу — Тутанхотмон, Рамзес, Тутмос...

— Э, миссис, бўлмаган гап. Сиз айтганлар музейда. Булар қалбаки.

— Наҳотки қалбаки?!

Шу пайт гапга бир араб амалдори аралашди. У новча инглиз гапини эшитар-эшитмас, Монага қараб ўшқирди:

— Йўқол бу ердан!

— Сизга нима қиляпман, жаноб?

— Нега сохта нарсаларни сотиб меҳмонларни алдайсан? Пулни қайтар, бу ердан кет!

— Мен қўғирчоқ сотаяпман. Қўлда ишлангани ҳаммага маълум. Олаётганинг кўзи бор-ку. Пулни қайтармайман.

— Тезда йўқол! Бўлмаса полис чақираман!

— Уҳ-ҳў, буни дўқини қара-я! Амалинга тупурей сени! Мен сохта ўйинчоқ сотаётган бўлсам, сен бутун Мисримизни сотиб юборяпсан. Кўтара олганинга аҳромни ҳам сотиб юборардинг, жаноб амалдор!

— Безбет! — деди амалдор Монага ўқрайиб, сўнгра ажнабий меҳмонларни нариги томонга олиб кетди. Қорачадан келган араб қизи юриб кета туриб, бир қадамча орқага тисланди-да, амалдорга араб тилида бир нима деди. Амалдор жавоб қайтармади.

Бир муддатдан кейин ажнабий сайёҳлар абулхоўл томон тушишди. Мона ҳам улар орқасидан борди. Абулхоўл ёнида у яна бир инглизга қўғирчоқ ҳайкәлчаларини кўрсатиб турганида, бояги амалдорнинг кўзи тушиб, тезда юриб келди-да, Монани туртиб юборди. Нимжон хотин оёқлари чалиниб ерга ағдарилиб тушди. Қутисидаги сополлари ерга сочилиб кетди. Харсанг тош синиқлари устига гурсиллаб тушган Мона бир дам ўрnidан туролмай ерда ётди. Харсанг қиррасига теккан тирсаги зирқираб оғриди. Эрта билан чой ичмай чиққани учунми, кўзлари қоронғилашиб, одамлар бир ёқда қолиб, рўпарада турган улкан абулхоўлни ҳам кўролмай қолди. У ётган ерида бош кўтарди: унинг ерда ётиши абулхоўлга жуда ўхшарди. Шу пайт бояги яхши кийинган хушбичим араб қизи оқариб, лаблари титраган ҳолда амалдорга она тилида:

— Нега бу хотинни туртиб йиқитдингиз?! Бу қандай пасткашлик! — деди.

У югуриб бориб Мона қўлтиғидан қўлларини тикиб турғазмоқчи бўлди. Мона тура олмади. У фақат тупроқ, тош синиқлари устига ўтирди. Бир оздан сўнг ўзига келиб, атрофидаги одамларга қаради. Бояги араб қизи Мона ёнидан ажнабийлар тўдасига борди-да, йўғон бир инглизга қараб:

— Мистер, кўрдингизми, бу амалдор ўз ватандошини кўпчилик ичида хўрлади. Унга минг лаънат! Мен ўз халқимнинг бундай ҳақоратланишига ҳеч йўл қўймайман! Бундай аҳволни кўриб тургунча кўзларим оқиб тушсин. Мени кечиринглар, мен экскурсияни давом эттиролмайман...

Мистер таажжубланиб елкасини қисди. Араб қизи тўда ичидан чиқиб, Гиза томон шитоб билан жўнади.

— Тўхта! Кейин пушаймон бўласан! Меҳмонларга абулхоўл тарихини айтиш керак... — деди амалдор жон-жаҳди билан қиз орқасидан араб тилида.

— Абулхоўл тарихини ўзинг айт!

— Жавобгар бўласан! Қайт!

Араб қизи қайрилиб боқмади. У шу кетганча тўппа-тўғри шаҳарга кириб, кўздан ғойиб бўлди. Бу ерда тўпланган одамлар ўша араб қизи орқасидан анча вақтгача қараб қолишди. Ерда ўтирган Мона ҳам ўша нотаниш, шаддод араб қизи орқасидан қараб қолди.

— Бу — исён, бунд, — деди семиз мистер, — бундайлар Форук салтанатининг кушандаси...

Бир тўда ажнабий сайёҳлар абулхоўлни шундоқ қуруқ айланиб чиқиб, тайёр турган машиналарга кириша бошлади. Амалдорлар уларга эҳром ва абулхоўл тарихига доир гапларни айтиб бериша олмади. Бир зумда олти енгил машина яна саҳро чангини кўтариб, жўнаб қолди.

Ерда ўтирган Мона ўрнидан туриб, машиналар орқасидан тикилди. Енгилроқ бўлганда эҳромни ҳам, абулхоўлни ҳам, қисқароқ бўлса Нилни ҳам икки-уч бўлак қилиб пароходга ортиб Британияга олиб кетишга тайёр бу сергайрат мистерлар кўз олдидан ғойиб бўлди. Лекин бояги шаддод, кушбичим араб қизи абулхоўлдек буюк қомат билан унинг кўз олдида пайдо бўлди. Унинг гапларини яна бир карра эслади. «Маданий кийинган арабларимиз ҳам икки хил экан, — деди у ўзига ўзи, — бири — одампарвар, сермурувват, эл-юртнинг севувчи, яна бир хили — аблақ ва сотқин...»

Шундан сўнг Мона ўрнидан турди-да, этакларини қоқиб ерга сочилган сопол ҳайкалчаларини йиғиштириб, уйга жўнади. У бора-боргунча бояги араб қизини ўйлади. Унинг номини, қаерлик эканини билолмаганига ачинди. Лекин у ўша софдил араб қизини чин юрагидан дуо қилди. Кучи фақат шунга етди...

Йиллар ўтди. Кўп нарсалар унутилди. Лекин қартайган Мона юрагида ўша хушбичим араб қизи ҳамон яшамоқда. У ҳозир кўча-кўйда унга ўхшаш ёш яланларни тез-тез учратиб туради.

Мисрликлар ўз ерларига ўзлари эга бўлиб, Сувайшдан ва бошқа ерлардан инглизларни ҳайдаб чиқардилар. Монанинг икки боласи Нил пристанида ишлайди. Кенжатоин мактабда ўқийди. У ҳозир ҳам фақир яшайди, лекин фақир бўлса ҳам мустамлака ҳақоратларидан халос бўлган.

1958 йил

ОНАИЗОР

Ал Қантара шаҳри уч марта бомбардимон қилинди. Шаҳар ўртасидаги икки катта бино ҳам кунпаякун бўлди. Қулаган майда-чуйда уйларнинг ҳисобига етиб бўлмайди. Эт Тина йўли устидаги қадимий масжид ҳам, Ал Қантарадаги Сувайш кўприги ҳам қаттиқ зарарланди. Исроил томондан учиб келаётган самолётлар Порт-Саиднинг ўндан бирича келмайдиган Ал Қантара устида қовоғаридек гўнғиллаб бомба ташлаётгани бу ерда тирик қолган арабларни таажжубга солди. Ерлар ларзага келар; олов, тутун ва тупроқ бир-бирига қоришиб осмонга кўтарилар... Раста устидаги тим икки кундан буён бурқсиб ёнмоқда. Инглиз, француз ва Исроил қўшинлари Ғозп билан Ал Аришни эгаллабди, деган гаплар ҳам тарқалди. Сичқондек Исроил филдек Мисрни ютиб юбормоқчи бўлиб, жон-жаҳди билан кучанарди...

Кечга яқин отишмалар, портлашлар тинди. Вайрона шаҳар устига тун чўкди, гўё қулаган иморатлар остида қолиб, юзлари тимдаланган, пачақланган нурсиз ой бузилган кулбалар устидан шаҳарга заъфарон юзларини тикарди. Шаҳар жимжит, ўзига тўқ одамлар икки кун аввал бола-чақаларини олиб, Исмоилия, Танга, Бенха шаҳарларига қочиб кетинди. Шаҳарнинг Су-

вайш томонида жойлашган Миср зенитчиларини ҳисобга олмаганда, шаҳар асосан кимсасиз эди.

Неча минг йиллар аввал мўмийланган фиръавндай чуқур подвал ичида қимир этмай ўтирган ожиза — Шамсия ярим кечага бориб, безовта бўла бошлади. У ўрнидан туриб, бошини ғоз кўтаргани ҳолда подвалнинг ғишт деворларини тимирскилаб, миҳга илиглиқ қора мандийлини бошига ўради-да, туйнук ёнига келиб, алланимани тинглади. Бир дамдан кейин яна ўз ерига қайтиб келиб ўтирди. Орадан яна бир лаҳза ўтгач, у яна ўрнидан туриб туйнук ёнига келди-да, диққат билан қулоқ осди. У аллақандай бир овозни эшитётгандек бўларди. Нурсиз кўзларини осмонга тикар, ниманидир кўрмоқчи бўларди, одамларнинг айгишларича қаҳатчилик йили, қартайганида бирваракайига уч фарзандини йўқотиб, икки кўзи кўр бўлиб қолибди. Баъзан ҳассасини тўқиллатиб растадаги қатор дўконлар ёнидан тиланчилик қилиб ўтар экан. Кечгача бир ҳовуч чақа йиғиб ўз гўшаси — зах подвалга жўнarkan. У аксар Абдуллосарроф дўконига келиб, қўл чўзганида, «Худо берсин, зна!» деган овозни эшитарди. Шундан сўнг «худо берсин, худо берсин» деб болалар чуғуллашгач, у секин нариги дўконга ўтар. Баъзан нодон болалар кампирнинг ориқ ва титроқ қўлларига кесак қўйиб кетишарди. Кампир кесакни тимирскилаб, уни ҳақиқатан кесак эканлигини билгач, отиб юбормай, секин энгашиб ерга қўярди-да, яна ўз йўлида кетаберарди...

Шамсия подвал туйнуги ёнида бир муддат туриб, кейин увада кўрпачаси этагидаги ҳассасини олди-да, ғишт зинапоярлардан битта-битта юқорига кўтарилиб кўчага чиқди. У кўча ўртасида ҳам бир дам тўхтаб, аллақаяқларга қулоқ осди. Бир нимани кўраётгандек, бош кўтариб узоқ-узоқларга тикилди. Ҳаммаёқ жимжит... Бутун бир шаҳар қабристонга ўхшайди. Вайроналар устида ой чўғдек қизариб, дарғазаб турарди. Кечалари осмондан қичқириб, ўйин тушиб ўтувчи иблис қушлари ҳам йўқ. Шамсия буларни кўришдан ожиз. У кўча ўртасида бир нафас тургандан сўнг, эски раста томон юра бошлади. Йўлларга тушиб қолган кесакларга қоқилиб, уйдим-чуқурларга оёғи тушиб, мункиб юра бошлади. Бир оздан сўнг аллақандай бир чарчоқ, бўғиқ овоз унинг қулоқларига расмана эшитилгандек бўлди. Шамсия яна жадал юрди. Лекин у аввал ҳар кун қатнайдиган текис йўлкаларга уй имо-

ратлар қулаб, тупроқлар уйилиб қолгани сабабди қоқилар, пешонаси билан ёғочларга урилар ва баъзан ағанаб тушарди. У яна ўрнидан туриб, чап қулогини осмонга тутарди-да, инграган овоз келаётган томонни аниқлаб, юриб кетарди. Шамсия растага яқинлашган сари: «Вой-ой, мени олинглар-о-о... Во-ой, мени олинглар...» деган ингичка, бўғиқ овоз яна вайроналар ичидан чиқди.

Бемадор, қуруқ устихон бўлиб қолган Шамсия ҳолдан кетганига қарамай қадам ташлар, ҳассаси билан икки қадамча олдинни туртиб, текис ерлар келганда пилдираб, тупроқ уюмлари келганида ҳассасини судраб, тўрт оёқлаб эмакларди. Ҳаяжону ҳовлиқиш ичида қўлларини ойна синиғи тилиб кетганини ҳам сезмади. Растага кираверишдаги ариққа бехосдан ағанаб тушди. Хайрият, ариқда сув йўқ экан. Лойга ботиб, тирмашиб чиқди-да, боши гангиб мўлжални йўқотди. Бир дамдан сўнг яна ингичка овоз эшитилди. «Во-ой, мени олинглар...» Шамсия бўйнига ўралашиб қолган мандийлини тўғрилаб ўтирмай, жадал эмаклаб, босиб қолган иморат ёнига борди. Оёғи остидан икки қадамча нарида яна ўша ҳолсиз овоз кўтарилди. Шамсия ер тимирскилаб, тупроқ ва ёғочлар орасида ётган инсон бошини икки қўли билан ушлади. Унинг бўйнига тушиб, бўғаётган катта-катта кесакларни олиб ташлаб, ерда ётган одам юзларини тимирскилади. Унинг соқол-мўйлови йўқлигидан ёш бола эканини дарҳол пайқади. Икки қўли билан бола устини тимирскилаб, кесакларни олиб ташлай бошлади.

— Кимсан?

— Фуад, — деди кўзларини очиб, бир оз қўрқиб, жавдираб бола. Лекин кампир боланинг жавдираб, нажот истаётганини кўрмасди.

— Отинг Фуадми? Ҳозир сени тортиб оламан...

Шу пайт Шамсия димоғига қўланса бир ҳид урилди. У ўликлар ҳиди анқиётганини пайқаган бўлса ҳам, бир дақиқа тўхтамасдан бола устидаги тупроқни ҳовучлаб-ҳовучлаб ола бошлади.

— Ман Шамсия холанг бўламан... Қўрқма, болам!

Фуад тепасида турган ўша тиланчи «кўр хотин» эканини билди. У аввал таажжубланди, чўчиди. Кейин кўр хотин унинг ўнг қўлини тупроқ ичидан суғуриб олгач, қўли билан тупроққа тиралиб қимирлай бошлади.

— Кимнинг боласисан?

— Етимман, Абдулло сарроф шогирдиман. Ошнам Ҳусайн том тагида қолди.

Шамсия бу гапни эшитиши биланоқ бир қўлини тупроқдан олмай, бир қўли билан юзига фотиҳа тортди.

— Сарроф қани?

— Утган куни Исмоилшяга кетдилар. Ҳусайн, иккимизга молларга қараб турунлар дедилар...

— Бу том сенларни босмай, мани босиб ўлдирса бўлмайдим, — деди Шамсия, — сарроф ҳам ўлсин, инглизлар ҳам ўлсин!

Сомонли кесаклар тамом бўлгач, у тирноқлари билан ер ўйиб, чуқур ичидан юқорига олиб ташлай бошлади. Ҳар замон-ҳар замон у бола пешонасини ушлаб қўяр, Фуад бўлса, ўз юзларига томган нарса тер хаёл қилиб, ўнг қўли билан артаркан, тер эмас, ширалик қон... кампир тирноқлари кўчиб кетганини дарҳол пайқади. Лекин у Фуад танасини тупроқдан қутқариб олиш учун жон-жаҳди билан уннар; тирноқлари ажралиб, қўллари қонаб кетганини ҳам пайқамасди. Бир соатлардан сўнг тупроқ ва майда кесаклардан бола танасини ажратди. Лекин йўғон бир хода боланинг икки болдири устидан эзиб ётарди. Болага азоб бериб, уни қамирлатмаётган нарса ҳам мана шу хода экан. Шамсия ўйлаб ўтирмай ходани ҳам тупроқ-кесаклардан тозалай кетди. Терга ботиб икки қулочлик ходани тозалаб, унинг бир учини маҳкам қучоқлаб, бор кучи билан кўтарди. Йўғон, зил хода икки энликча силжиди. У яна зўр бериб, яна икки энликча силжиди-да, ундан сўнг бола тепасига ўтиб, икки қўлтиғи тагидан ушлаб, хода остидан суғуриб олишга тутинди. Бола ингради. Кампир яна чуқур ичига тушиб унинг оёқларини ушлаб кўрди. Бошини, кифтларини силади, дуо ўқиб, далда берди. Ундан кейин яна боланинг бош томонига ўтиб, унала-уннала уни хода остидан тортиб олди. Шундан сўнг тупроқ уюмлари устида ўтириб, озгина дам олди; бўйнига ўралашиб қолган мандийлини тазатди, тимирскилаб ҳассасини ҳам топиб, Фуадни авайлаб опичиб олди-да, минг машаққат билан ўз гўшаси томон йўлланди.

Бола бемажол, қовурғалари чиқиб, қалтираб, аранг юраётган кампир елкасида ҳолдан кетиб, бошини солиб ётарди. Кампир қоқилиб, судралиб, неча бор пешонасини деворларга уриб, қонталаш панжаларининг зирқирашига ҳам қарамай, ўз гўшасига етиб келиб, зинапоя-

лардан аста-аста пастга тушди-да, болани кўрпачага ётқизди. Подвал бурчагида турган сопол хумчадаги сувдан пиёлага қуйиб ичирди. Шундан сўнг, Шамсия бола ёнида чўққайиб ўтириб, тонг оттирди.

Тонг отганини Шамсия кўра олмади. Лекин Фуад тонг отганини кўриб, туйнукдан тушган қуёш нурларига тикилди. Шамсия Фуадни кўра олмаса ҳам кўраётгандек, тепасида чўққайиб ўтириб, ҳар замон-ҳар замон пешонасини силаб қўярди. Фуад эса Шамсияга тикилиб, ўлиб кетган онасини эслади. У ҳам худди шундай ориқ қўллари билан ҳамма вақт пешонасини силарди.

1958 йил, Порт-Сауд — Тошкент

МАШРИҚИЙ ҲАЁТИ

Ҳаёт ўзи нима демак?
Ер юзини сайр этмак.
Ҳаёт ўзи нима демак?
Яшаш учун курашмак.
Курашингиз, қардошлар!

Тин. (Бирма шоири)

1

Қоҳиранинг ал Азҳар даҳасидаги бир томони ара-васозликка, бир томони коппонга олиб чиқадиган кўримсизгина тор кўчада тараққийпарвар шоир Ҳусниддин Машриқий яшарди У ота касби табибликни давом эттирмай, колледжда ўқиб, муаллим бўлди. Лекин ёшликда унинг бутун муҳаббатини шеър-ғазал ёзиш иштиёқи ўзига тортиб, бадий китобларни тинмай ўқиди... Эрта билан у хонтахта ёнидаги эскигина кўрпачага чордана қуриб, ғазал машқ қилар, баъзан хаёл суриб токчага қоқиб қўйилган, ярмиси қайчи билан қийшиқ-қинғир қилиб қирқиб ташланган бир суратга тикиларди. Суратдаги хушбичим, мўйловлик йигитча Машриқийнинг ёшлиги. Ёнидаги қирқиб олинган сурат кўринмаса ҳам ҳаммавақт шоирнинг кўз олдида турарди. Ҳеч бир кун йўқ эдики, шоир бу одам ҳақида ўйламасин. Шоир ғазал ёзишга тутинаркан, у гўё сиёҳдонини ёнида эркаланиб, чала ғазални ҳам диққат билан эшитарди.

У ким?

Хусниддин колледжда ўқиб юрган чоғларида, йиғинларда Хўжа Ҳофиз ғазалларини жуда чиройли ўқирди. Узи ҳам анча силлиқ — келишган йигит бўлиб, қизлар колледжида ўқийдиган бадавлат бир хонадоннинг гўзал қизи Сурияга ўхшаб кетаркан. Баъзи бировлар уларни ака-сингил бўлса керак, деб ўйлашларини Сурия ҳам, Хусниддин ҳам эшитишиб, шулар сабаб бўлиб, улар бир-бирлари билан танишишди. Кейинчалик бир-бирларини севиб қолишди ҳам... Хусниддин баъзида туни билан ухламай Сурия номини яширган муашшаҳлар ва қанчалаб ғазаллар ёзди. Сурия бўлса Хусниддинга кумуш ручка билан икковларининг номлари ёнма-ён ёзилган рўмолча туҳфа қилди. Улар деярли ҳар кунни ўқишдан чиқишгач, Ал Сарват кўчасидаги яшил хиёбон бўйлаб Нил кўпригигача келишар, ундан сўнг икки томонга бурилиб кетишарди. Икки ёш муҳаббати эл оғзига тушгач, икки онла бир-бирларининг пасту баландликларига ҳам қарамай тўй қилиб, уларни қўшиб қўйишди. Бир йилдан кейин Хусниддиннинг «Машриқий» таҳаллуси билан биринчи китоби — «Ғазалиёт» босилиб чиқди. Лекин тирикчилик учун пул тушиб турадиган доимий манба бўлмагани, табиб отасининг вафоти Машриқий уйдан қўр-қутни кўтарди. Буюм сотишди... Бу ҳам ёрдам бермади. Йўқчилик эру хотин ўртасидаги меҳру оқибатга ҳам чанг солди; яхши кийиниб, яхши еб-ичишга — зиёфатларга ўрганган Сурия кейинчалик арзимаган бир нарса устида эри билан айтишиб, отасиникига кетиб қолди. Шу кетганича у қайтиб келмади. Бир йилдан сўнг у тери билан савдо қилувчи бойваччага турмушга чиқибди. Машриқий бу совуқ хабарни эшитгач, бағри ўтда ёниб, нима қилишини билолмай, Сурия билан бирга тушган расмидан Сурияни қирқиб олиб, ёқиб юборди. Унинг кучи фақат шунга етди.

Орадан олти йил ўтди, ҳамон унинг юрагида Сурия. Бу олти йил ичида Сувайш ва Нил бўйидаги шаҳарларни айланиб чиқди, лекин гўзал Сурияни ҳаммавақт эсласа ҳам бирон марта кўролмади.

2

Кунлардан бир кун Машриқий эшигини икки одам тақиллатди. Улар шу атрофлик созандалар бўлиб, шoirни кўргани келишибди. Шу билан бирга шўх ғазал

ёзиб беришни илтимос ҳам қилишди. Иложи борича ошиқона сўзларни кўпроқ ёзишни уқтириб, қўшиқнинг шунақа ерида бойваччалар «оҳ» ураётгани, пул ҳам мўл тушаётганини айтишди. Машриқий кулимсираб чой узатди. Бу пайт унинг икки чаккасидаги сочи оқариб кўзлари четидаги ажинлари қуюқлашганига ошналарининг кўзи тушди.

— Бойваччаларга шунақа ашула керак бўлиб қолибди-да,— деди Машриқий чой ҳўплаб.

— Жуда шўх бўлса...

— Очиқроғини айтсак,— деди иккинчиси,— серқи-чиқроқ бўлса.

— Яхши,— деди у ўйлаб, хомуш тортиб,— бундай ғазални ёзиб беришим мумкин. Илгари ҳам ёзганман... Дўстлар! Мен сизларга бошқа бир нарсани айтмоқчиман. Узоқ йили хабарингиз бор, мен Мисрни айланиб, саёҳат қилиб чиқдим. Сувайш бўйларида, Танга, Искандарияда, бунақаси Нил бўйлаб, то Асвонгача бордим. Ҳамма ерда араблар бор, араблар қул эканини ўз кўзим билан кўрдим. Етим-есирларнинг «бахшиш, мистер» деб чувиллашгани бағримни эзди. Бечораларнинг чумолгача қадри йўқ. Бойлигимизни, нефту пахтамызини инглизлар Порт-Саид, Искандарияга тўплаб, кема билан Британияга ташиб кетяпти. Ироқда ҳам, Лубнонда ҳам шу аҳвол. Сиз билан биз бойваччани қичиқ ашулага маст қилиб, беш фонд пулини олиш пайдамиз. Миср тупроғида минг-минглаб араблар қон йнгламоқда. Бу гапга ишонинглар, худо ҳаққи! Шоҳ Форуҳ айш-ишратда. Бойваччалар ҳам инглизлар билан оғизбурун ўпишган. Лекин халқимиз харобу ҳақоратланган... Гапимга ишонмайсизларми?

— Ишонамиз, оға.

— Дўстлар! Бизнинг ҳам ақлу гидрокимиз, виждонимиз бор. Бир қуртдек гимирлаб эмас, инсон бўлиб яшаш керак! Бу гапларни элга айтиш керак! Араблар жаҳолатда, қоронғилиқда ётмасин!

Созанда «Қўлимиздан келса барча инглизларни товукдек қувиб, ҳайдаб чиқариб юборардик-а...» дегандек, уҳ тортиб қўйди.

— Бир шеър ёзган эдим.

— Уқинг, оға!

«Европанинг худоси — сариғ оятин, сариғ оятин.

Шарқда худо бўлибди европалик мистерлар...

Зулаб бўғар, кўзларда интиқом, ғазаб ёлқин.

Саргардон кезишади ватанда беватанлар,
Инглиз пошнасида топталди бизнинг Миср.

Бу оппоқ сийнамизни тилганлари етмасми!
Халқимиз бойлигини шилганлари етмасми!
Хонамни оёқ ости қилганлари етмасми!
Мазлум Шарқ инграмоқда, э водариғ, водариғ,
Зобитлар пошнасида топталди бизнинг Миср.

Шимол — Совет юртида порлаб чиқди офтоб.
Зулм кишанларини парчалади инқилоб.

Ленин отлиқ қаҳрамон озодликка бошлади,
Халқлар дўст-қардош бўлиб, бирга қадам ташлади.
Зулм кишанларини парчалади инқилоб,
Ленинга боқ, ай халқлар, Ленин улуг офтоб!
Мустамлака зулмида ётмасин бизнинг Миср!»

— Ҳаммамизнинг дилимиздагини топиб ёзибсиз.
Ленин ким? Айтиб беринг, шоир ога.

— Ленин мустамлакачиликни йўқотиб, озод жум-
ҳурият тузган меҳнаткашлар мураббийси, жумла
жаҳон халқларининг доҳийси, Москвани эшитган-
мисиз?

— Ҳа.

— Бу икки номни сиз ёдингиздан чиқарманг, биро-
дарларим! Бу шеърни сизларга бераман, баралла ай-
тинглар!

Созандалар шеърни олиб мамнун чиқиб кетишди.

3

Пайшанба куни бир аравасоз ошнаси уни ўз тўйи-
га таклиф этди. Машриқий тўйга бориб, азиз меҳмон-
лар қаторида ўтирди. Куёв-келин шаънига ёзган ғазал-
лини ўқиб, инъом қилди. Сўнгра одамларнинг қисто-
ви билан «Бизнинг Миср» шеърини ҳам ўқиди. Бу
шеър меъдага теккан мадҳ эмас, янги гап экани барча-
нинг диққатини тортди. Лекин ичкари уйда ўтирган
имом, яна бир амалдор соқолларини тимирскилаб, «Ға-
лат ғазал ўқилганига» таажжубланишди. Орадан бир
ҳафтача ўтгач, эрта билан растадаги Муҳаммад-саҳоб
(китоб сотувчи) келиб, кеча икки киши ундан «Шоир
Машриқий девонини» сўраганини, саҳоб бўлса шоир-
нинг «Ғазалиёт» китоби борлигини айтиб, эртага топиб
беришга ваъда этганини айтди. Ўз ҳамшаҳарининг ки-

тоби учун атай келганлари саҳобни гоятда хурсанд қилиб, бу ерга югуртирибди.

— «Ғазалиёт»га мана бу «Бизнинг Миср» шеъримни ҳам қўшиб беринг, — деди у ўз китобидан бир нусха бераркан, — пул олмайман, агар ортиқча нусха бўлса «Қуллиёти Муҳаммад Иқбол»дан берарсиз.

Саҳоб ташаккур айтиб, чиқиб кетди.

Яна бир куни Қоҳира дорилфунунига студентлар ташаббуси билан бир қанча мисрлик тараққийпарвар адиблар таклиф этилди. Улар орасида Машриқий ҳам бор эди. Бу учрашувда Машриқий ҳам ўрнидан туриб: «Бизнинг Миср» шеърини ўқиб бериши билан гурра чапак кўтарилди. Шоир киши учун гулдурос қарсақлардан буюк мукофот йўқ! Йиғин охирида Сидқий деган профессор Машриқий ёнига келиб, шеърининг мазмуни унга жуда ёққанини айтиб, қутлади. Одамлардан холироқ ерга чорлаб, яна шундай шеърлардан кўпроқ ёзишни, бўш вақтларида унинг уйига ташриф этишни илтимос қилди.

Хурмо пишиғида Машриқий узоқ фаллоҳ ошнасиникига борди. Фаллоҳлар шоирнинг меҳмон бўлиб келганидан бениҳоя хурсанд бўлиб, уни тезда қўйиб юбормадилар. У бир неча тўйларда меҳмон бўлиб, яна ўша «Бизнинг Миср» шеърини ўқиб берди.

Кунлардан бир кун, ярим кечада, шоир эшигини номаълум уч одам бузиб юборгудай тақиллатди. Тааж-жубга тушган Машриқий елкасига костюмини солиб, сарпойчанг эшик очди. Уч полис бостириб ҳовлига кирди-да, чироғ ёқишни, уйда тинтув қилишажagini, ўзи ҳам тезда кийинишини — ҳибсга олинганини маълум қилишди. Шоирнинг рангги ўчиб, «Нима гап? Нима гуноҳим бор?» деган эди, полис унга хўмрайиб: «Нима гаплигини бу ерда эмас, бошқа жойда гаплашамиз!» деди. Шу кеча Машриқий қамалди. Шу бўйи у олти йил турмада ётиб, Мисрда Форуҳ салтанати ағдарилиб, жумҳурият тузилган куннинг эртасигаёқ озод бўлиб чиқди.

4

Лекин у дардга мубтало бўлиб қолган эди. Озиб, ранглари синиқиб, ҳар замон-ҳар замонда калта-калта йўталиб ҳам қўярди. Янги ҳукумат унга тузук бир лавозимни таклиф этди. Ишлашга Машриқийнинг сало-

матлиги йўл бермади. У уйда ётиб шеърлар ёзди, ўз она тупроғини менсимайдиган баъзи қаламкашларни ҳам найзасига илди. Газета-журналларда ҳам Машриқий шеърлари тез-тез босилиб, бу шеърларнинг кўпчилигида «Сувайш — арабники», «Совет Иттифоқи билан дўстлик-ҳамкорликни кучайтирайлик» деган ғоялар олдинга сурилди.

Баҳор келиб, олам яшарди. Чиройли кунлар орқасидан «тош қизиги» ҳам бошланиб, Машриқий тўшақка михланиб қолди. У ёстиқдан бош кўтаролмаса ҳам, ёнидаги дори шишалари орасида қалам ва қоғози тайёр турди. Қоғоз бетларига тушган мисралар ёзилишида қингир-қийшиқ эди-ю, лекин бу мисраларнинг ғояси тўғри ва ёрқин эди. Жума куни Машриқий тўсатдан қазо қилди. Аравасозликдан келган беш-ўн ошналари, созандалар эрта билан марҳум ҳовлисига тўпланишиди. Ҳассол келгунича қўни-қўшнилар ҳам чиқиб, торгина ҳовли одамга тўлди. Машриқийнинг вафоти аравасозликдан ўтиб, қўшни маҳаллаларга ҳам етди. Бир соат ўтар-ўтмас тор кўчалардан хатта-иқол ёпинган, салла ўраган қанчалаб одамлар турнадек тизилишиб кела бошлади. Бу орада, анча мўйсафид бўлиб қолган адиб Маҳмуд Таймур ҳам келди. Бу буюк адибнинг жанозага келиб, бош-қош бўлаётгани икки-уч соатлардан кейиноқ бутун Қоҳирага ёйилди. «Ал Ахбор» шоир суратини босиб, жаноза жомийда ўтказилади, деб ёзгани шаҳарни тамоман оёққа тургазди. Қанчалаб зиёлилар аравасозлик кўчаси томон оқа бошладилар. Одамлар кўчаларга сизмай, Ал Азҳар майдонига тўпланишди. Катта кўчалар бўгилиб, машина, от-улов қатнови ҳам тўхтади. Одамларнинг айтишича, бу яқин йиллар ичида бунчалик катта мотам бўлмаган экан. Тушга яқин жаноза ўқилиб, қабристон томон йўл олинди. Кўчаларга тўлган беҳисоб одамлар дарёси устида четига оқ дока айлантирилган оддийгина бир тобут кемадай қалқиб борарди. Тобут гўзал бинолар тушган Ал Сарват кўчасидан ўтишида бошқа хотинлар қатори, юзига қора мандийл тутган бир аёл мармар зинапоялардан шошилганича пастга тушиб, оғир дарвозани қия очди-да, кўчага тўлган одамларга боқди. Узоқда, одамлар елкасида келаётган тобутга ҳам қаради. У ўз кўнглида: «Бир буюк саркарда ўлибди» деган сўзни ўтказиб, қараб турди. Ундан сўнг негадир чидамп етмай, ўтиб кетаётганлардан би-

рини тўхтатиб: «Ҳурматли жаноб, ким ўлибди?» деб сўради.

— Шоир, — деди хомуш кетаётган одам.

— Шоирнинг исми нима?

— Ҳусниддин Машриқий.

Аёл бир дам ўз ерида қотиб қолди. Рангги оқарди. Титроқ қўллари билан юзига фотиҳа тортди-да, тобутга тикилган ҳолда дарвозаси ёнидаги йўлкада бешолти қадам юрди. Сўнгра, бир нима унинг қўлларидан тортгандек бўлди. У тўхтади. Анча вақтгача тобут орқасидан қараб қолди. Бу аёл — шоир Машриқий ўла-ўлгунча унутолмагани — ҳаммавақт спёҳдони ёнида турган гўзал Сурия эди...

1958 йил

НИЛ УСТИДА ОИ

1

Фатма Қоҳира дорилфунунини тамомлаб, ўз қумлоғи Хухага ишга борадиган бўлди... Доктор Абу Бакр унга диплом топшираркан, Хухадан бир неча километр нарида — «Фиръавнлар водийси» деган жойдаги илмий экспедиция раҳбари археолог Музаффар ал Маҳфузга хат ёзиб берди. Фатма муҳтарам профессор хатини қўлга оларкан, ўз она қишлоғига, яна бунинг устига илмий экспедицияга ишга боришини — бир фаллоҳ қизига кўрсатилган катта мурувват деб билиб, гоятда қувонди.

Мана, ўз қишлоғи Хуха... ўнг томон — Нил, чап томон — ям-яшил экинзорлар, пахта мойдонлари. Ундан ўтгандан кейин тепаликлар ва ғарбга қараб кетган сариқ қумликлар бошланади. Шу баланд тепаликлар орасида доктор Маҳфуз раҳбарлик қилаётган илмий экспедиция бир неча ойдан буён тупроқ қазиб, бизнинг мелоддан илгариги XIV асрда қурилган Рамоза саройини очмоқда. Фатма экспедиция ишлаётган ерга келиб, доктор Маҳфуз билан учрашди. Доктор унга вазифа тайинлаб, эртадан бошлаб ишга тушишини айтди. Фатма ишининг ўнгидан келганига бениҳоя шодланиб, уйига қайтиб келди. Шундан сўнг, илгариги одатини қилиб, кечқурун ёлғиз ўзи дарё бўйига борди. (У бир нарсадан қаттиқ хурсанд бўлса ёки қаттиқ хафа бўлса дарё бўйига бориб, баланд хурмо да-

рахти тагида ёлғиз ўтирарди.) Нил сувларининг буралиб оқишини, сувга тўш уриб учаётган қалдирғочларни, олис-олисларда оқариб кўринган елканларни завқ билан томоша қилди. Тезда оқшом қоронғилиги чўкиб, бир парча булутдек оқариб турган тўлин ой юзлари олтиндек ярқирай бошлади...

Фатма учун хушнуд кунларнинг бирида яна бир шодлик содир бўлди: дорилфунунни тамомлаган бир таниш қиз хат ёзиб, эрта-индинга етиб боришини, у ҳам экспедицияда хизмат қилишини маълум қилибди. Фатманинг бир қувончига ўн қувонч қўшилди. У дарҳол хатни отаси Абдулмўминга, катта оғасига ўқиб берди.

— Биласизми?— деди Фатма хатни ўқиб тугатган ҳамон,— биз у билан бирга ўқиганмиз. Унинг исми Фатҳия. Лекин у Виктория деб юритади. Уйидагилар уни «Вика» деб атайдилар. Отаси банк директори деб эшитганман...

— Э-ҳа-а,— деди Абдулмўмин,— жуда баланд даргоҳдан экан, қандай қилиб ошна бўлдингиз? Ахир, қизим, сен ўзингнинг кимлигингни биласанми?

— Биладан, отажон, фаллоҳ қизиман. Нима бўлибди? Фаллоҳ одам эмасми?

— Йўқ, қизим, аксинча, фаллоҳлар чинакам одам.

— Бўпти-да... Биз пахта экамиз, бу ҳазилакам иш эмас. Илгариги замон ўтиб кетган, ҳозир жумҳурият! Тушундингизми?

— Ҳа, тушунаман.— Абдулмўмин кулимсиради. Бундай пайтда қизи билан баҳслашишга ожиз эканлигини билдириб, дарҳол гапни бошқа томонга буриб юборарди.

Орадан икки кун ўтгач, хатда айтилгандай, Вика эшикдан гулдур-шалдир кириб келди. Унинг икки катта чамадонини бир ҳаммол аранг кўтариб келди. Вика илгаригидай — европача кийинган; почалари қисқа ва калта шими сонларига ёпишиб турар, сочи қирқилган, сўл билагиде олтин занжир, кўзида олма баргисмон қия қора кўзойнак. У нафасини ростламай туриб, Фатманинг ота-оналари олдида у билан инглизча сўзлашмоққа тутунди. Фатма дарҳол унга имо билан арабча гапиришни, бу ерда ҳеч ким инглизча билмаслигини айтди. Вика сув тиқилиб қалқиган одамдек, бир дам тўхтаб, ўқчиди-да, араб тилини бузиб, орачора инглизча сўз қўшиб, гап бошлади. Унинг сўзи — сув қўшилган ошдай бешира эди.

— Хуш келибсиз,— деди гапга аралашиб Фатма-нинг онаси Ойша,— ота-оналарингиз соғ-саломатми?

— Jes¹, ўзларинг яхшими!.. Қишлоқларинг жуда чиройли Саіго² Асфальт, мотор бензин ҳиди...

— Қоҳира буюк шаҳар деб эшитганмиз.

— Саіго сиз бўлган?

Ойша «нима деяпти» дегандек, ялт этиб қизига қаради, Фатма такрорлади:

— Қоҳирада бўлганмисиз, деяптилар?

— Йўқ, бизлар қаёқдан бўламиз қизим. Мана шу Луксорда бўлганмисиз деб сўрасангиз-чи. Луксорга ҳам бормаганман. Ўзимизнинг Хухадан бўлак ҳеч ерни кўрмаганман.

— Black arab, black arab³, — деди Вика Фатмага қараб.

Шундан сўнг, Вика «менга тайёрланган жой борми?» ишорасини қилиб Фатмага кўз қисди. Абдулмўмин бўлса, кулимсираб, ўқиминшли икки араб қизини — Фатма билан Викани (Фатҳияни) диққат билан кузатиб турарди.

2

Эрта билан нонуштадан сўнг Фатма тезда мандий-лини кийиб, оёғига пахта шиппакни маҳкам боғлади. Рамоза саройи картасини ва бошқа қоғозлар солинган дала сумкасини қўлига олди-да, ойна ёнида киприкларини кичик жуфтак билан қайираётган Виканинг тепасида туриб, шошира бошлади. Унга доктор Маҳфуз жуда интизомли киши экани, вақтида келмаганларни ёқтирмаслигини айтди. Бу гапни айтди-ю, Вика унинг уйида меҳмон бўлиб тургани, яна бунинг устига катта даргоҳнинг серҳашамат хоналарида эмас, бир фаллоҳнинг ғарибгина, сомон лой билан сувалганича қолган ҳужрасида қаноат қилиб яшаб турганини ўйлаб, уни шошириб, безовта қила берганидан хижолат бўлди. Бир муддатдан сўнг Вика билан Фатма уйдан чиқиб, «фиръавилар водийси» томон жўнашди. Икки қиз куни билан жазирама офтобда, баъзан ер тагига тушишиб чангда ер кавлаётганлар ёнида доктор Маҳфуз билан бирга ту-

¹ Jes. — ҳа, дегани.

² Саіго — инглизлар Қоҳирани шундай атайдилар.

³ Black arab, black arab — бу сўзнинг луғавий маъноси «қора араб» дегани бўлиб, у аксар «биз бечора араблар, соддамиз» маъносида ишлатилади.

ришди. Чўтка билан девордаги нақшларни тозалашди, тупроқ орасидан чиққан ҳар турли сополларни, сиқган хумчаларни юқорига олиб чиқиб, рўйхатдан ўтказишди. Баъзиларини доктор Маҳфузнинг фотоаппарати билан суратга олишди. Доктор Маҳфуз бўлса бугун жуда барвақт келган. Ҳеч бир илмий китобларда айтилмаган — унга маълум манбаларнинг ҳеч бирида кўрсатилмаган Рамоза саройидаги бир зинапоя унинг диққатини қаттиқ жалб этган эди. Тупроқдан очилаётган зинапояга чўкичлар тегиб кетмаслиги учун, куни билан одамлар ичида — чангда ўтирди. Бу зинапоя — унинг ёзаётган илмий китобида энг яхши боблардан бўлиши ҳеч шубҳасиз эди. Буни Фатма ишга келган кунидек пайқади. Ер остига, чангга тушиш Виканинг жонига тегди. У кўп ўтмай юқорида, соябон остида ўтириб топилган ашёларни рўйхатга олди. Фатма бўлса, янги очилаётган зинапоя ёнидан жилмас, доктор Маҳфуз ҳаяжонига шерик бўлар, у билан Тутанхомон даври, унинг юришлари, Чусер қабри, Тий ва Нефертити замони, ундан сўнг Тутмос II нинг етти ҳарбий юриши ҳақида суҳбатлашарди. Бир муддатдан сўнг чанг қўнган лабларини рўмолча билан артиб, бу топилаётган зинапоя ҳажм эътибори билан кичик бўлса ҳам, тарихий аҳамияти Хачепсут қасри зинапояларидан қолишмаслигини айтди. Доктор Маҳфуз Фатма янги топилаётган зинапояларнинг аҳамиятини улуғлаётгани учун эмас, балки у билан баҳслашаётгани учун қувонарди. Юқорида ёлғиз ўтирган Вика зерикар, у тезда кеч киришини, Нил бўйига бориб, тўлин ойни томоша қилишни, қўтос сутига маккажўхори солиб пиширилган гўжадан ичишни сабрсизлик билан кутарди...

Кеч ҳам кирди. Дугоналар ўтлоқдан қайтган қўзи-чоқлардек мамнун, лекин чарчашиб, уйга қайтиб келишди. Юз-қўлларини муздек сувда ювиб, дастурхонга ўтиришди. Бугун Ойша жуда ажойиб овқатлар пиширибди. Фатманинг оғаси мусаллас олиб чиқди. Дастурхон устига бананлар уйиб ташланди. «Катта охурдан овқат еб ўрганган» деб Абдулмўмин азиз меҳмонга гўжа пиширавермай бир бўрдоқни қўйни сўйиб, гўштга мўл қилди. Шўртанг пўстдумба солинган мазали шўрвани Вика роҳатланиб, бурни усти обдан терлаб ичди. Узатилган мусалласларни ҳам ҳеч қайтармади. Қош қорайганда «Қоқирадан келган қизни кўрамин», деб қўшниллар ҳам бир тўда бўлиб чиқишди.

Ўйининг «мозор бўлмай, бозор бўлиб кетганидан» хурсанд Абдулмўмин босар-тусарини билмай, ташқарига чиқиб кетди-да, зингиллаб бориб Муҳаммад Юсуф, Али Абдулҳолиқ, Идрис, Яҳё деган фаллоҳ ошналарни ҳам чақириб келди. Даф чалиниб базм бошланди. Ҳовли ўртасида гулхан ёқишди. Атроф-яқиндаги белалар, хотин-халаж даф овозини эшитиб Абдулмўмин ҳовлисига югура беришди. Бир йигит даврага тушиб, ўйнай кетди... Кайфи ошиб қолган Вика ҳам ўрнидан туриб, ўйинга туша бошлади. У дафнинг зарбига, миллий оҳангга тор шими сиқиб турган орқаларини чиқариб, қийшайиб, турли ҳаракатлар қилиб, фокстрот ўйнай бошлади. Хотин-халаж Виканинг қилиқларига тоза кулишди. Чордана қуриб ўтирган фаллоҳлар қоҳиралик араб қизининг «жуда маданиятли бўлиб кетганини» кўришиб, таажжубланишди. Отаси банк директори эканини эшитишгач, бир-бирларига қараб қўйишди. (Бу мамлакатда банк директори жуда катта амалдорлар билан баробар ҳисобланади.) Вика обдан ўйнаб, сакра бодом қилиб бўлгач, ўз жойига келиб ўтирди. Одамлар сукут сақлаган бўлса ҳам, Ойша яхши ўйнаганини айтиб, кифтига қоқиб қўйди...

Деҳқонларнинг солда базми Викага ёқди. Бу ерда уни фақат Фатмагина эмас, ҳамманинг ҳам хурсанд қилгиси, кўнгли нима истаса, шуни муҳайё қилиб беришга тайёр экани сезилиб турарди. Кайфи чоғ Вика ярим тунда Фатмани судраб, Нил бўйига олиб кетди. Бу ерда икки тўлин ой ярқираб турарди: бири Нил устида, бири Нил остида...

— У акси... — деди эътироз билдириб Фатма, Виканинг қўлларидан ушлаб, — иккинчи ой мана!

— No, No,¹ — деди Вика, — ундоқ бўлса, уч тўлин ой бор: бири кўкда, иккиси ерда.

— Ўртоқжон, ойнинг иккита бўлгани яхши. Икки энг яхши сон...

Улар қаҳ-қаҳлашиб кулишди.

— my darling² нега бизни оталаримиз эрга бермас экан?..

Улар яна бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Эртаси кунни жума бўлиб, экспедиция дам олди. Фатманинг отаси Фатмани, келинойисини ва Виканин аравага солиб, қўшни Асосиф қишлоғига, бир қайна-

¹ No, No — йўқ-йўқ.

² my darling — ўртоқжон.

ғасининг тўйига олиб борди. Йўлда улар «Нил, Нил...» деган ашулани айтишди. Шу куни ётиб қолишиб, тўйда қанча ўйин-кулги қилишиб, эртасига эрта билан қайтиб келишди. Икки қиз яна Рамоза саройининг қазувида бўлиб, кечқурун қайтишди. Бугун уларни Фатманинг келинойиси меҳмонга чақирди. Эртасига Идрис ал Аҳмад ўз уйига меҳмонга чақирди. Орадан яна бир кун ўтгач, Фатманинг болалик ўртоғи Сурайё уларни меҳмонга таклиф этди. Шундай қилиб, орадан бир ой ўтиб кетди. Бу бир ой ичида Вика қанчалаб хонадонда зиёфатда бўлди. Фаллоҳлар қишлоғи уни асло зериктирмади, қўйиб берса уни саватга солиб, бошларига кўтариб юргудай бўлди. Баъзан у одамгарчилик қилиб, «Қоҳирага борсаларинг, бизникига келинглар. Ал Сарват кўча, 12-уй» деб қўярди. Фатмага бўлса, деярли ҳар куни «Албатта Қоҳирага бор; сен бизникида турасан, сенга пианино чалиб бераман, театрга олиб бораман, бир машинани ўзингга бериб қўяман, истаган ерингга бориб томоша қиласан...» дерди. Фатма дугонасининг бу сўзларидан бениҳоя шодланар, худди унинг ҳашаматли қасрида яшаб, машинасида ғизиллаб учиб юргандай, унга минг бор ташаккур айтарди. Бу таклифлардан хабардор бўлган Абдулмўмин билан Ойша ҳам қувонишди. Илгаригидай «баланд даргоҳдан» келганларга унча ишонмай, «бой бойга боқар, сув сойга оқар...» деб ўйлашлари бир чеккада қолиб, Виканинг баъзи «қилиқлари» унча сингишмаса ҳам, қувноқлиги, фаллоҳлар билан кўшилиб юриши ва унинг устига астойдил ўз уйига таклиф қилиши самимийдай туюла бошлади уларга.

Хуха қишлоғи ёқди, шекилли. Вика бироз эт қўйиб, тўлишди.

3

Икки ойдан сўнг Вика яна Қоҳирага жўнаб кетди. Доктор Маҳфузнинг айтишича, у Қоҳира музейида ишлармиш, Викани Фатма, Сурайё, Ойша... эркаклардан Абдулмўмин, Идрис ва Аҳмад — ҳаммаси бўлиб ўн бешга яқин хўжаликлар кузатиб қолишди. Бунинг устига қанча совга-саломлар ҳам беришди.

Яна бир ойдан сўнг, экспедиция ҳам ўз ишнини бир ярим ойга тўхтатадиган бўлди. Бу муддат ичинда доктор Маҳфуз Қоҳира дорилфунунида лекция ўқишмоғи лозим эмиш... Қулай пайтдан фойдаланиб қарши

дош-уруғлари билан маслаҳатлашган Фатма бир ойга Қоҳирага — дугонаси Виканинг уйига бориб, яхшилаб ўйнаб келмоқчи бўлди. Абдулмўмин йиғиб қўйган галласидан бир қисмини сотиб Фатмага йўл кира тайёрлаб берди. Катта отасидан ҳам озгина пул олиб, Виканинг ота-оналарига туҳфа қилиш учун бир қути хурмо сотиб олди. Фатманинг Қоҳирага кетаётганини эшитган қўни-қўшнилар, уни келиб кўришиб: «қандай бактли қиз экан» деб ҳавас қилишди. Уни ҳам ўн беш чоғлиқ хухалик узоқ-яқин уруғлари поездга чиқариб, қўл силкиб кузатиб қолишди.

Фатма Қоҳирага кечқурун соат еттиларга етиб келди, поезддан тушиб, Викани учратмади. Телеграммада бир чатоғлик бўлган хаёл қилиб, ҳеч нарсани ўйламай, таксига тушиб ал Сарват кўчасига — Виканинг уйига жўнади. Бир муддатдан кейин, машина улкан темир дарвоза ёнида тўхтади. Фатма икки оғир тугун ва бир чамадонни аранг кўтариб, ичкарига кирди: гулзорни оралаб ўтиб, қирқоғайнидан қилинган ишком тагидан юриб, рўпарадаги икки қаватли, чиройли бино эшигини тақиллатди. Бир дамдан сўнг эшик ёнида кнопка борлигини кўриб, уни дарҳол босди. Эшикни кексагина бир хотин очди.

— Виканинг уйи шуми?

— Ҳа, шу.

— Вика борми?

— Йўқ.

— Қаёқда?

— Нима ишингиз бор эди?

— Мен Фатмаман, мен келдим...

— Ичкарига кириб, — хотин Фатманинг енгилроқ бир тугунини кўтаришиб, гилам тўшаб қўйилган зинапоялардан кўтарилиб, бир кўркам хонага олиб кирди. Бу хонадан ҳам ўтиб, узун коридор бўйлаб юриб, ошхонага, ундан сўнг ихчамгина бир хонага киришди. Фатма нафасини ростламасданоқ яна сўради:

— Вика қаёқда?

— Театрга кетган бўлса керак. У кечқурун уйда ўтирмайди.

— Сиз ким бўласиз?

— Мен хизматкор хотинман.

Фатма ҳайрон бўлди.

— Юз-қўлингизни ювсангиз, мана, ошхонанинг ўнг томонида жўмрак, совун бор...

— Раҳмат,— деди-да, у ўрнидан туриб, ювингани кириб кетди.

Бу пайт хизматкор хотин ўз каравоти ёнидаги йиртилиб, пахталари ўйнаб кетган эски диванга кўрпача солиб, устидан оқ чойшаб ёзиб, Фатмага жой тайёрлаб қўйди. Шу куни Фатма хизматкор хотин билан бирга ухлаб қолди.

Тонг отди. Фатма одати бўйича, барвақт туриб, ювинди. Катта хона полларини артаётган хизматкор хотин ёнига чиқиб, Вика келишини кутди.

— Сиз кириб ёта туринг,— деди хизматкор хотин, хоҳласангиз чой дамлаб ичинг. Ошхонада чойгум қайнаб ётибди.

— Раҳмат,— деди бўшашиб Фатма,— агар мумкин бўлса, Викани чақириб берсангиз...

— Улар данг қотиб ухлаб ётишибди. Уйготсам койишади...

— Мен келганимни Вика биладим?

— Билмадим... Лекин мен, оналарига сиз келганингизни айтган эдим...

Фатма лол бўлиб, бир дам ҳаракатсиз катта меҳмонхона ўртасида турди, девордаги чўғдек гиламларга, вардўз креслоларга, хитойи вазаларга тикилди-да, ундан сўнг яна ошхонадан ўтиб, хизматкор хотин хонасига кириб кетди. Ечиниб, бошқатдан диванга чўвилди. Бирор соатлардан кейин хизматкор хотин чой дамлаб, Фатмани чақирди:

— Қизим, туринг, бир пиёла чой ичинг...

— Раҳмат.

— Ундоқ деманг, туринг! Бу сўқимларни кутиб ичагингиз узилиб кетди. Улар туни билан зиёфатда кабоб еб, ҳингиллашиб, чарчашган... Ухлаб ётишибди. Қудратингдан ўргилай, буларники ҳар куни шу аҳвол. Бунинг устига артиб, тозалаб қўйган полга, гиламларга қусишади. Мен бўлсам, энгимни шимариб, қусуқ тозалаганим тозалаган... Қизим, отингиз нима? Қаердансиз?

— Фатма. Хухаданман...

Кун ёйилиб кетганда сочлари тўзиган, қовоқлари кўкарган Вика юқори хонадан пастга тушиб, катта хонадаги креслога ўтирди. Хизматкор хотинга имо қилган эди, у зинғиллаб кириб, Фатмани чақириб чиқди. Вика сохта табассум қилди:

— Хуш келибсан, Фатма.

— Ўзинг яхшимисан, Вика, мана мен келдим.

— Жуда яхши. Бир-икки кун бўларсан?

— Ҳа,— деди Фатма ўйланқираб, тарвузи қўлтигидан тушиб. Ахир у бир ойга келган эди-ку...

— Кеча бир ерда зиёфатда эдим, қадеб коньяк ичи раверишибди. Бошим жуда огрияпти,— у икки қўли билан чаккасини сиқди,— сен ҳовлиларимизни, уйларимизни томоша қил. Мен кириб ётай. Тузалсам, бирон ерга борармиз...

У ўрнидан туриб, яна юқори хонага чиқиб кетди. Фатма хомуш бўлиб, хизматкор хотин хонасига қайтиб кирди. Кечқурун бўлишини кутди. «Касал» Вика кечқурун унинг ёнига кирмай, қаёққадир ғойиб бўлибди. Хизматкор хотинга: — Фатмага бериб қўйинг, деб бир парча хат ташлабди. Хатда «докторга кетдим» дебди. Хизматкор хотин ҳақиқатни — унинг яسانيб театрга кетганини айтиб, «буларнинг тайини йўқ, буларнинг қилиб юрган ишига илонлар пўст ташлайди. Оталари кимсан фалончи... Э, оталарининг ўзи ҳам қизларидан қолишмайди. Мен сизга очигини айтсам, муҳтожман, бу ерда чўрилиқ қилиб ойига саккиз фунт оламан. Шу пул бўлмаса, тўртта ёш болам бор, оч қолади. Бир сабабийки бўлмаганда, бу ачиб-сасиб кетган уйда бир лаҳза ҳам турмасдим. Бу уйнинг кирини тозалайман деб, ўзим кир бўлиб кетдим...» — деди.

Фатма хизматкор хотин билан ярим кечагача гаплашиб ўтириб, ухлаб қолди. Эртасига эрта билан ёлғиз ўзи кўчага чиқиб кетди-да, шаҳарни томоша қилди. Дорилфунунга бориб, таниш-билишлари билан кўришди, устози доктор Абу Бакрнинг ёнига кириб, саломлашди. Олиб келган бир қути хурмони унинг столига қўйиб, «Отамдан сизга арзимас тухфа», — деди. Доктор Абу Бакр миннатдорчилик билдириб, отасига салом айтишни илтимос қилди. Шундан сўнг, йўл-йўлакай бир-икки магазинга ҳам кириб чиқди. Бир фунтга онаси учун мандийл, яна бир фунтга отаси учун қаҳрабо тасбеҳ сотиб олди-да, шунақаси вокзалга бориб, эртанги поездга билет олди. Шу кун ҳам ўтди. Эртасига эрта билан катта хонада яна Вика билан учрашди.

— Зерикмаяпсанми, Фатма, аксига мен жуда банд бўлиб қоляпман...

— Йўқ,— деди Фатма Виканинг чарчоқ кўзларига тик қараб.

— Ҳали яна бир-икки кун бўларсан?

— Кеча поездга билет олган эдим, бугун соат иккида кетаман.

— Вой, нега бундоқ қилдинг?

— Ҳа, энди боришим керак. Икки кунга келган эдим, мана уч кун қолиб кетдим.

— Бўлмаса, яна алоҳида келасан-а?..

— Албатта, албатта келаман.

— Мен бир ерга кетяпман, соат иккига етиб келаман... Мабодо, кечиксам, шоферга тайинлайман, сени вокзалга олиб бориб қўяди.

— Ҳожати йўқ.

— Нега, айтаман, сени машинада вокзалга олиб бориб қўяди.

Фатма индамади, Вика чиқиб кетгандан сўнг, узоқ ўйланиб қолди... Шу пайт у бир кўз юмиб очса-ю, ўз қишлоғи Хухада бўлиб қолса, қандай яхши бўлар эди. Яна тўрт соат бу ерда туриб, соат икки бўлишини кутиш, унга ўлимдан оғир туюлди. Нафаси бўғилиб, юраги ўйнай бошлади. Хизматкор хотин анча зукко экан, Фатманинг нохушлигини пайқаб, аччиқ чой дамлаб ичирди. «Шундан бошқага кучим етмайди, қизим...» дегандек ишора қилиб қўйди.

Фатма бу хонадонда уч кунни аранг ўтказиб, яна ўз қишлоғига қайтиб кетди. Кечқурун Луксорга келиб, поезддан тушгач, солга миниб, Нилни кечди. Яна ўша тўлин ой азим дарё устида ярқираб турарди. Ойнинг акси бўлса, сув ичида олтин балиқдек қимирларди. Шарқдан эсанг шамол кучайди, сол тебраниб, сув юзида майда тўлқинлар пайдо бўлди. Сувдаги ой акси тўлқинларга бардош беролмай, майда-майда бўлиб, синиб кетди-да, гойиб бўлди. Лекин ҳақиқий ой Хуха осмонида ярқираб тура берди. Фатма Нил устидаги тўлин оёга узоқ тикилганича қишлоғи томон сузиб борарди...

1958 йил, Луксор — Москва

ИЛОН ҲИНАТУВЧИ

1

Бўйнига катта бир илонни чирмаштириб олган Юсуф Асвад деган қорамағиз йиғит, бир қўлида хумча шаклидаги қопқоғли саватини, яна бир қўли билан елкасидаги илонни томоғидан ушлагани ҳолда атрофини ўраб келаётган болаларга ҳам қарамай, зил обкаш кўтарган одамдай, қийшайиб, терлаб-пишиб бозор-расга кириб келди. Илон дам-бадам айри заҳар тилини чиқарарди. Кўзмунчоқдек икки кўзи офтобда йилтирарди.

Дўқондорлар, ўткинчи одамлар маҳлиё бўлиб, илон ўйнатувчига йўл берарди. У «пўшт-пўшт»лаб, аранг ўтиладиган тор раста ичидан бир дамда ўтиб, газмол дўқонлари ёнида тўхтади. Бозор қоровулининг: «Бу ерда тўхтама, арава ўтолмай қолади!» деган дағдағасини эшитгач, у яна саватини кўтариб нари кетди. Кимдир: «Заҳҳоки моърон»¹ қийналиб қолибди, калласига қара, ярамаснинг кўзлари ёнмоқда. Агар бугун бир жонворни ютмаса, Заҳҳокни ютади...» дерди. Оғир илон баъзан Юсуф Асваднинг елкасида тўлганар, уни бўғиб томирларини ўйнатиб юборар эди. У бўлса бир дам саватни ерга қўйиб, кафтини илон билан бўйни орасига тиқар, унналар, бўйнини чўзиб, бўшаштиргач, яна саватини қўлига олиб, қийшайиб жўнаб қоларди.

Юсуф Асвад раста ёнидаги майдончага келиб, саватини қўйди-да, орқасидан эргашиб юрган болаларни ерга чўкка тушириб, катта доира ясади. Шундан сўнг ўзи ҳам саватининг ёнига келиб чордана қурди. Растандан ёпирилиб чиққан одамлар доира атрофини тўлдиришди. Каттадан-кичик Юсуф Асваднинг елкасидаги юмрон калласидай илон бошига тикилишди. Юсуф Асвад аллақандай латталарни тимирскилаб гаров найини топиб, ёнига қўйди-да, олдидаги наматча устига боши билан энгашиб, секин-аста елкасидаги илонни тушира бошлади. Иссиқ танга чирмашиб ётган илон ҳадеганда қимирлай бермай, атрофга тикилиб, айри тилини тез-тез чиқара берди. Юсуф Асвад илондай буралиб, тўлганиб, калласини айлантитар, наматча ўртасига сўл қўлининг кафтини қўйиб, илонни шу қўли устидан сирғалиб тушишга даъват этарди. Баъзан силкиниб, титраб ҳам қўярди. Бир дамдан кейин илон Юсуф Асвад биланги устидан сирғалиб тушди, намат устига кулча бўлди. Илон ерга тушгач, у манглайдаги терни этаги билан артиб, ўрnidан турди-да, кичик жез баркашчасини ушлаб, доирани айланди.

Тик турган одамлар унинг баркашчасига танга, чақа пуллар ташлашди. Чордана қуриб ўтирган қорақура болалар баркашчага бир қараб қўйишди-да, кейин намат устида кулча бўлиб ётган илонга қараб ўтираверишди. Юсуф Асвад доирани икки айланиб, озгинагина танга, чақа тўплаб олгач, яна ўз ерига келиб ўтириб, қўлига гаров найини олди. Найининг ингичка, титроқ

¹ Фирдавсийнинг «Шоҳнома» сидаги икки елкасидан икки илон ўсиб чиққан подшоҳ Заҳҳокка ўхшатади.

овозига саватчанинг ичидан ҳам чўзилиб яна иккита илон чиқди. Илонлар дарҳол бошларини ердан кўтариб, бир қаричгина думларига тиралган ҳолда қашқа таёқдек тик туриб олди. Томоғлари шишиб, дўппидек яналоқ бўлди. Илонлар Юсуф Асвадга яқин келиб, унинг башарасига тикилганча қаққайиб тураверди. Юсуф Асвад бўлса, кучаниб най чалиб, икки кўзини илонлардан узмасди. Икки заҳарли илон бўлса, сурнай овозига бошларини, белларини қимирлатиб, ўйнай бошлади.

— Бу жуда ярамас нарса! Кўзойнакли илон дейдилар буни,— деди орқада турганларнинг бири ёнидаги шеригига.— Қумда кўп бўлади.

— Совуқлигини қара,— деди шериги,— унинг олдида нариги катта илон қўйдек беозор бўлиб қолди.

— Қара, қара! Улар Юсуф Асваднинг юзига яқинлашишяпти. Ҳозир тишлашади.

— Йўқ,— деди чордана қуриб ўтирган бола,— ҳовир ўпади.

— Ўпади?

— Ҳа, ўпади. Мен ҳар куни кўраман, иккала илон ҳам бориб эгасини ўпади.

— Ё, тавба...— деди тикка турган одам,— илон ҳам ўпармиш. Шу ёшга кириб илоннинг ўлганини энди эшитиб турибман.

Дарҳақиқат, кўзойнакли илонлар тумшуқларини Юсуф Асвад юзларига тегар-тегмас яқин олиб келиб, яна орқага тисланиб кетдилар. Шундан сўнг улар, катта илон атрофида ликиллаб айландилар.

— Тирикчилик одамни нима ҳолга солмайди,— деди яна бояги киши,— битта қорним деб бечора заҳарли илон билан ҳам дўстлашибди.

— Э, қизик экансиз, бу-ку бир илон, одамлар қўлсёкли илонлар билан ҳам бир нарса важидан иноқлашадилар. Содда бўлманг, ошнам.

— Гапингиз тўғри. Хўжайинимиз Абдуллоҳнинг илондан нима фарқи бор? Ўша билан иноқлашадиганлар ҳам бор-ку!

— Эшитишимча,— деди у яна,— бу илон ўйнатувчининг Луксорда пайдо бўлганига бир йилча бўлибди. Асли ўзи Сауд томондан — Ал Важҳ шаҳридан эмиш. Қадим, уни Ақоба шаҳрида ҳам кўрганлар бор эмиш. Кейинчалик Нил бўйига келибди. Бултур Кенада юрар экан, бу йил Луксорда. Эҳтимол, янаги йили Исмоилияга жўнаб кетар. Тирикчилик-да...

Мисрда эри билан саёҳат қилиб юрган Беттерж хоним Гиза, Карнак, «Фиръавнлар водийси», Қоҳира музейи ва катта шаҳарларни томоша қилиб, охир Луксорга келди. Беттерж хоним тўрт минг йилдан буён бақрайиб ётган Абулхоўл (сфинкс) бўйнига миниб, суратга ҳам тушди. Қўнғироқ осган туя устидаги кажавага ўтириб Хиопс эҳроми атрофини айланди, дармон кирсин деб, Нил сувига оёғини ҳам ювди...

У Луксор мусофирхонасида ётиб, деразадан мавж уриб оқаятган Нилга, дарё бўйидаги баланд ва гўзал хурмо дарахтларига, олис-олислардаги қишлоқларга тикилавериб зерикди. Ҳамма ёқ «экзотика»...

— Жемс, — деди у духоба креслода оёғини чалиштириб ўтирган эрига. — Жуда зерикаётирман, музейлар жонимга тегди. Бир маймун ўйнатадиганми ёки бошқа нарса йўқми... Чиқиб мусофирхона хизматкорлари билан гаплаш: пул берсанг ҳар нарса топиб келадилар...

Жемс ташқарига чиқиб кетди. Бир муддатдан сўнг, у яна қайтиб кирди:

— Илон ўйнатадиган бор эмниш.

— Жуда соз! Мусофирхона ёнидаги боққа келсин.

Жемс чиқиб кетиб, анча вақт йўқ бўлиб кетди-да, сўнг қора бир суданликни хотини олдига бошлаб кирди. Илон ўйнатувчи бу ҳафта ўйин кўрсатмаслигини, илонларга каламуш едираётганлигини айтибди. «Агар хоним сабр қилсалар, чоршанба кун илонларимни олиб бориб тоза ўйин кўрсатаман. Ҳозир иложи йўқ», — дебди.

Бу гапни эшитган Беттерж хоним ғазабланди:

— Бўлмаган гап! Жемс, сен бу суданликка беш доллар бер, қандай бўлмасин уни олиб келсин! Унга ҳам пул бериб, хурсанд қиламиз. Бир қора арабни биз чоршанба кунигача кутар эканмизми! У эсини ебди!

Жемс суданлик билан ташқарига чиқиб кетди-да, орадан бир соат ўтар-ўтмас илон ўйнатувчи Юсуф Асвадни бошлаб келди. Юсуф Асвад иккита катта саватни ерга қўйиши биланоқ, атрофини одамлар ўради. Йўловчилар, мусофирхонадагилар дарҳол ташқарига чиқиб, допра ясашди. Бир зумдан сўнг Беттерж хоним ҳам пастга тушиб, юмшоқ креслога ўтирди.

— Хоним, — деди Юсуф Асвад, — аҳволни айтишгандир. Имконияти йўқ. Лекин сизга илонларимни ўй-

натмасам ҳам бир кўрсатай деб, олиб келдим. Нодир илонлар...

— Йўқ, ўйнатинг. Мана сизга беш доллар!

— Мен доллар олмайман, миср фунти оламан.

— Бўлмаса, мана буни олинг,— Беттерж хоним кўкси устидаги олтин тўғноғични бўшатиб, Юсуф Асвад кўйлаги ёқасига тақиб қўйди,— биласизми, бу тўғноғич эллик доллар туради. Олтин!

Юсуф Асвад қимматбаҳо тўғноғични кўриб, анграйиб қолди. Бу буюмни кам деганда қирқ, эллик миср фунтига сотиши мумкин. Ахир у жуда кўп ўйин кўрсатганида, энг яхши тушганида бир, ярим фунт пул тушади. Бирданига эллик фунт...

— Ҳазил қиляпсиз, хоним, яна қайтариб олиб қўясиз?

— Мен сиз билан ҳазиллашмайман, ҳурматли қора араб! Чиндан уни сизга бердим! Қани, ўйинни бошланг!

Юсуф Асвад ёқасидаги олтин тўғноғичга бир кўз ташлаб, дарҳол катта саватнинг оғзини очди.

— О-о, жуда катта илон экан,— хоним сават ичига энгашиб қаради,— номи борми, нима?

— Қаҳр.

— Қаҳр?

— Шундай, хоним.

У иккинчи саватнинг оғзини ҳам очди.

— О-о, икки кобра. Буларнинг номи борми?

— Номи бор: бири Фукс, иккинчиси Кукс.

— О-о, сиз инглизча от қўйибсиз?

— Шундай, хоним. Булар нодир илонлар. Нодир нарсаларга инглизча ном қўйиб келинган. Шундоғмасми?

— Ҳа,— деди хоним истехзо билан кулиб.

Юсуф Асвад ўйинни бошлаб юборди. Икки кўзойнакли илон сурнай овозига сават ичидан чиқиб, ерда бошларини роз кўтарган ҳолда лапанглаб ўйинга туша бошладилар. У сурнайни бир қўллаб чалиб, бир қўлини катта сават ичига тикди. Қаҳр билагини устига суркалиб сават ичидан аста кўтарилиб, Юсуф Асваднинг бўйинига чирмаша бошлади. Илон унинг танига тамом ўрашиб бўлгач, у сурнайни ерга қўйиб, доира атрофини айланди. У Беттерж хонимнинг ёнига келиб ўйинга тушди. Фукс билан Кукс доира ўртасида қоққан қо-

виқдай гўдайиб тураверди. Жемс биллур қадаҳла пушти ранг ичимлик олиб келди.

— Миссис Беттерж, виски ичинг.

— Ташаккур, Жемс — у илондан кўзини узмай туриб қадаҳни олди-да, ича бошлади. — Жемс, кўрялсанми жуда қизиқ бўляпти. Музейлар жонимга тегди. Нима, мен мисршуносимдим!

Бўйинга илон чирмашган Юсуф Асвад доирани бир айланиб, ердаги сурнайини олмоқчи бўлган эди, бўйнидаги илон бехосдан титраб кетди-да, унинг бўйни, кўкракларини сиқа бошлади. У дарҳол кафтини тиқиб бир қўли билан илон бўғзидан ушлаб кучи борича тортди. Катта илон уни тобора сиқиб, бўйнидан бўғди. Қизариб, бўғилиб кетган Юсуф Асвад, ўзини юз оҳангга солиб, силкиниб кўрди, бўлмади. Ундан сўнг, ялингандай — илоннинг бошларини силади, бу ҳам фойда бермади. У каламушни ўраб, эзгандай жон-жаҳди билан бўға бошлади. Кўкариб кетган Юсуф Асвад ўзини ерга ташлади. Илон уни қўйиб юбормай, маҳкам чирмашган ҳолда қаттиқ бўға бошлади. Атрофда ўтирганлар бир дамдан сўнг: бу ўйин эмас, илон чиндан ҳам Юсуф Асвадни бўғаётганини пайқаб қолшди. Кўпчилик ўртасида ғала-ғовур кўтарилди. Орқароқда турган ҳомиладор бир араб хотин оҳ-воҳ қилиб, ерга ўтириб қолди. Одамлар ёрдам беришолмас эдилар. Юсуф Асвад ерда тупроққа қоришиб, илон билан олишарди. Беттерж хоним креслодан туриб, икки қадамча орқага тисланди. У, чиндан ҳам илон одамни бўғаётганини пайқаб, қадимги юнон гладиаторларини эслади... Ғала-ғовур кўтараётган одамларнинг бир қисми полисменга хабар қилиш учун, яна бир қисми таёқ излаб мусофирхонага кириб кетди.

Орадан беш минут вақт ўтгач, кўкариб ерда ётган Юсуф Асвад қимирламай чўзилиб қолди. Унинг ориқ қўллари ҳам шалвираб ерга тушди. Лекин илон қўйиб юбормай ҳамон бўғиб ётарди. Икки полисмен югуриб келиб, ерда ўлиб ётган Юсуф Асвадга қаради. Ғала-ғовурдан чўчиган кўзойнакли илонлар атрофга лапанглаб қоча бошлашди. Мусофирхона ичидан калтак кўтариб чиққан хизматкор араблар кўзойнакли илонларни уриб ўлдиришди. Ундан сўнг, Юсуф Асвадни бўйнидан бўғиб ётган катта илонни айри ёғоч билан эзиб, бошини янчишди. У анча вақтгача ерда тўлганиб ётди. Одамлар бирдан илоннинг қорнига олтин тўғноғич қадалиб ётганини кўриб қолишди! Буни, четда хайраг-

ланиб кузатиб турган Беттерж хоним ҳам ўз кўзи билан кўрди. Бир нафасдан кейин тўлганиб ётган катта клон ҳам ўлди.

Бояги, мусофирхона хизматкори — қора араб илоннинг қорнига қадалиб ётган олтин тўғноғични суғуриб олиб, Беттерж хонимга узатди:

— Тўғноғичингизни олинг, хоним. Ҳалол экан, йўқолмай қайтиб келди...

— Унга берганман.

— Унга энди олтин тўғноғич керак эмас.

— Ҳеч кими йўқми?

— Ҳеч кими йўқ, сўққабош, шўрпешона эди.

Беттерж хоним ўзининг олтин тўғноғичининг мусофирхона хизматкори — қора араб қўлидан олди-да, ичкарига кириб кетди. Араб Юсуф Асвад жасадини қўтос аравага ортаётганида: «Бир ҳаром тилла тўғноғичнинг игнаси бутун бир одамни ва учта заҳарли илонни заҳарлаб ўлдирди» деб кўнглидан ўтказиб қўйди...

1958 йил, Тошкент

ЙУҚОЛГАН ЖАВОҲИР

1

Эрталаб Қоҳирада чиқадиган деярли барча газеталарда йирик ҳарфлар билан «Малак келди», «Малак Қоҳирада», «Раққоса Малак Абдул Саид Европани мафтун этиб, Мисрга қайтиб келди...» деган сўзлар ёзилиб, Малак хонимнинг гўзал сурати босилган эди. Газеталар талаш... Расталарда, гавжум кўчаларда, трамвай, автобус тўхтайдиган жойларда дасталаб газета қучоқлаб олган болалар овозларининг борича: «Газетада Малакнинг сурати бор, тезроқ олиб қолинг!» «Малак Лондонда, Римда, Парижда, Миланда... ўйин кўрсатиб, ҳаммани мафтун этди, тезроқ олиб қолинг» деб қичқиришарди.

Ал Гумҳурия, Уйғониш майдонлари четидаги деворларга раққоса Малакнинг улкан суратлари илиб қўйилибди. Икки тош арслон турган Нил кўприги ёнидаги «Fontano» ресторани деворларига ҳам раққосанинг яланғоч, ҳарир матога ўралган сурати қоқиб қўйилган... Унинг суратига қараганда, қулоғидаги шудринг томчисига ўхшаш бриллиант сирға, бармоқлари-

даги олмос кўзли узуклар, оқ билагидаги олтин занжирлар, хонимнинг бутун берлиги улкан бир жавоҳирга ўхшарди. Раққосанинг чиройли елкасига ярим эгилган боши, бароқ қошлари, кўзлар устида қанот ёзган бу иссиқ иқлимнинг учқур қалдирғочи-ю, лаб остидаги бир дона қора хол сизга аллақандай сўзни айтмоқчи бўлиб тургандек кўринарди. Унинг нодир ва моҳир санъатини кўриш учун кўплар орзиқиши бежиз эмас...

Кечқурун «Fontano» деворларидаги «Malas» деб ёзилган беҳисоб чироглар ярқираб ёниб, ресторани атрофидаги сайроғоҳ боғ одамларга тўлди. Бу ерда узун талабия кийиб, бошига хатти-иқол ёпиб олган икки араб қоровулдан ташқари, бошқа барча араблар европача кийинган. Боғ атрофида турли-туман энгил машиналар қатор турибди. Соат саккизларга бориб жаноблар, бадавлат хонадоннинг беклари тарвузқорин жуфтлари билан ичкарига кириб, сотиб олган столлари ёнига ўтиришди. Стол устидаги шамларни ёқишиб, биллур рюкаларга вино қуйишди. Кўп ўтмай саҳна атрофида ўтирган созандалар қандайдир бир рақс музикасини янграшди. Нозиккина бир аёл югуриб чиқиб, ўйинга тушди. Яна бир қанча раққосалар навбат билан ўйин кўрсатиб, парда орқасига ўтиб кетдилар. Бу орада «Fontano» хизматкорлари — қора суданликлар столларга вино, қаҳва, мевалар келтириб қўйдилар.

Кенг зал чироғлари тўсатдан ўчди. Зал қоп-қоронғи, гўё тўлин ой аста-секин кўтарилиб, Нил мавжлари, кенг далалар устига ёғду сочди. Қоронғилик секин-аста ёришиб, саҳнада ҳарир кийимларга ўралган раққоса Малак хоним пайдо бўлди. Музика нозик ва шикаста бир оҳангни чалди. Раққоса устидаги ҳарир ипак матоларни итқитиб ташлаб, қип-яланғоч буралиб, қулочларини ёзиб, ўйин тушди. Унинг оппоқ новдадек танидаги фавқуллодда ғайрату эҳтирос, ҳаяжон, дудоқларидаги ишва, кўзларидаги фусун; беқиёс ўйини уни илоҳий бир нарсадай қилиб кўрсатарди. Одамлар маҳлиё бўлиб қолдилар. Бир одам рюмканинг ўрнига шамни оғзига тиқиб лабларини куйдирди. Аввал ўйин кўрсатган беш раққоса ҳам парда орқасидан чиқиб, Малакни томоша қилдилар. У бир йўла етти рақс кўрсатиб тўхтади. Унинг аъзойи-баданини марварид тер қоплаган эди. Чарчаганини илиқ табассуми билан яширди. У эркаланиб, созандаларга бош эгиб таъзим қилди-да, югуриб ичкарига кириб кетди. Залда чапак, қийқириқлар момақалдиरोқдек гумбураб кетди.

Кейинчалик маълум бўлишича, Малакнинг Европадан Мисрга қайтиб келгани ҳақидаги газеталарда кўтарилган шов-шувлар шу кунгёқ узоқ Луксор шаҳрига ҳам етиб келган. Бунда бозор-расталар орасидаги бир кўримсизгина дўкончада примус тузатиб ўтирган гиёванд, хаста Абдул Саид ҳам «Ал Ахбор» газетасини сотиб олиб, бир бошдан ўқиётди, раққоса Малак сура тига кўзи тушди. У Малак жамолига тикилиб турган эди, қўшни дўкондорнинг келаётганини сезиб, дарҳол буклаб кўрпача тагига яширди.

— Хабаринг борми, қўшни?— Атторм дўкон ёнида тик турганча ундан сўради.

— Нимадан?

— Қизинг келибди.

— Ҳа...— деди совуққонлик билан Абдул Саид.

— Ишлар катта-ку?..

— Ҳа...

— Хат-пат ёзадими?

— Ҳа... Бултур бир хат келган эди.

— Пул-мул юборадими?

— Ҳа... Ушанинг топган пули нима бўларди. Ишқилиб, омон бўлсин...

— Йўқ, эшитишимча, жуда кўп пул топармиш. Сен бир хат ёз. Ёлғиз отасисан; касалмандсан, икки укаси оёқ яланг тентираб юрибди. Сенинг аҳволинг бизга маълум. Куз кирапти, озроқ қарашсин! Бу томонларга ҳам келсин. Бағримиздан чиққан шундоқ жавоҳир қизимизни бир кўрайлик. Кўриб қувонайлик... Ахир уни не машаққатда катта қилганмиз, умид қилганмиз. Луксорини унутмасин, ошнам. Хат ёз. Бу гапларни айт. Уни бир кўрайлик!

Абдул Саид аввал индамай турди-да, кейин «хўп» дегандек бош қимирлатди. Хат ёзишга рози бўлди. Ёзди ҳам... Лекин жавоб олмади.

Шу пайт қўл ва бурни қора бўлган, устига увода кўйлак кийган ўн икки ёшлардаги бола дўкон ичига кирди-да, Абдул Саидга қоғозга ўроғлик бир нарса узатди. У атторга салом бериб, ўз ўрнига ўтириб, эски бир примусни титкилаб, тузата бошлади.

— Оз берибди, ярамас,— деди Абдул Саид ёглиқ қоғозга ўралган майиздек таръякка кўз ташлаб. Кейин ранжиган бир тусда:— Энди, Убайдуллога мижоз бўламан, бу кам берапти,— деб қўйди.

Аттор ўрнидан туриб жўнаши билан, Абдул Саид бир пиёла чойга таръяқни эзиб, хўплади. Бўшашиб, пешонасидан тер чиқиб яна темирни эговлай кетди. У хаёлот денгизига чўмиб, мумиёланган мурдадек қилт этмай ўтириб қолди. Ҳар замонда бир бош кўтариб қўяр. Бундай пинакка кетган пайтда, у эҳтимол оламни чарх уриб юрган бўлади. . Отасининг пинакка кетганини пайқаган Абдул Азиз бирон нарсани тақиллатиб, чўчи-тиб юбормасликка ҳаракат қилар, қўлидаги болғачани ҳам секин ерга қўйиб, примусни латта билан артиб ўтирарди.

Кўрпача қатида эзилиб, гирчиллаётган газета Абдул Саидга яна қизи Малакни эслатди. Унинг хаёли ўтмишга йўналди:

...Раҳматлик она вафот этгач, Малак икки укаси билан етим қолди. Оналик етим—гул етим, онасиз етим—шум етим, дейдилар. Она вафотидан сўнг икки ўғил, бир қиз не-не машаққатларни кўрмади. Қўшнилар савоб учун Малакнинг сочини боқиб, ювиб-тараб қўярди. Абдул Саиднинг таръякка ўргангани ҳам шу пайтдан бошланди. Икки ука кунни билан растада — отаси ёнида ўтириб дастёрлик қилишади. Қаровсиз қолаётган Малакни бир бева хотин отасидан сўраб олиб, асраб қиз қилди. Кейин маълум бўлишича, бу хотин яллачи экан. Малак кўзларининг ёниб туриши, чиройли ўйнашини у пайқаган экан. Малак ўн беш, ўн олти ёшга киргунча шу хотин қўлида бўлди. Бир кунни улар Асван шаҳрига кўчиб кетишди. Бу ерда яллачи хотин Малакни эрга берибди. Орадан бир йил ўтмай яллачи ҳам вафот этади. Малак нима сабабдандир эри билан ажрашиб Искандария шаҳрига кетиб қолди. Бу ерда созандалар тўдасига қўшилиб ресторанларда ўйин тушиб юрди.

Тезда новдадек ёш раққосанинг шуҳрати кетиб, атр-сфида хушомадгўйлар пайдо бўлиб, йўлига қанчалаб пулларни нисор этдилар. Искандарияда юрганида икки бор Форух саройига таклиф этилиб, инъомлар олибди... Шундан сўнг у бир ажнабий пулдор киши билан тил бириктириб, Италияга кетади. Сочларини қирқиб, европача кийинадиган бўлади. Бир қанча вақтдан сўнг, у яна Мисрга қайтиб келиб, Қоҳирада яшай бошлайди. Мана, ҳозир у машҳур раққоса... Шон-шуҳрат уни олтин қаноти билан ўраб олган. Бу «олтин қанот» унинг тани билан бирга чиройли кўзларини ҳам қўшиб ўраган. У фақат шон-шуҳратни кўради-ю, бошқа ёқни

кўролмайди. Икки ғариб укаси-ю, касалванд отаси ҳам каёлидан кўтарилди. Баъзан отаси эсига тушганда: «Бир кун вақт топиб Луксорга бориб, икки юз миср фунтини отамга бериб келарман»,— деб ўйлаб, ўзига ўзи таскин берарди. Икки юз фунт ҳазилакам пул эмас, отаси ниҳоятда хурсанд бўлади.

Абдул Саид ҳар куни икки маҳал тарьяк ейди. Йўқ, аслида тарьяк Абдул Саидни ейди... У чўпдек эзиб, бемадор бўлиб қолган. Қўшни дўкондорлар — ошналари унинг юзига қараб туриб, ачинишади, «машҳур бемеҳр» қизидан ранжишади. Лекин Абдул Саид: «қизим тинч бўлса, қаерда бўлса ҳам омон бўлса бас»,— деб ўйларди. Онаси ёшлигида ўлиб кетиб, етимлик эзиб, қувнамаган эмиш. Шунинг учун қизнинг шоду хуррамлиги — унинг ҳам шоду хуррамлиги эмиш. У хафа бўлиш у ёқда турсин, қатто қизини дуо қиларди...

Кейинги кунларда Абдул Саид дўконга чиқишга мадори келмай, ётиб қолди.

3

Малак «Fontano»да бир ҳафта сурункасига ўйин қилди. Бойваччалар ҳамёнидан жарақ-жарақ сўлкавойлар тўкилиб, Франциядан келтирилган винолар Ниждай оқди. Шундай «беш кунлик фоний дунё» лаззатини суриб, қарсиллатиб ўйин тушаётган кунларининг бирида, зал этагидаги арзон столда ёлғиз ўтирган кушбичимгина бир йигит Малакнинг сержазава ўйини тугаб, терга ботиб, парда орқасига ўтиб кетаётганида, дик ўрнидан туриб йўлни тўсди. Малак ҳайрат билан йигитга боқди-да, тегишади хаёл қилиб кулимсиради. Йигит унинг оқ мрамардек яланғоч танига боқмай, ерга қаради.

— Сизда бир оғиз гапим бор, — деди ўша йигит ердан кўз узмай.

— Мен бугун бандман...— Ишва билан жавоб берди Малак. Сўнгра кириб кетаётган эди, йигит унинг кўзларига тик боқди.

— Тўхтаг! Сизнинг «бугун банд эканлигингизни» менинг учун ҳеч аҳамияти йўқ!!! Мен сизнинг ҳамшаҳарингиз бўламан — Луксорданман. Утган куни отангиз қазо қилдилар. Қазони яшириб бўлмайди. Сизга шуни маълум қилиб қўйиб, елкамдаги ҳамшаҳарлик-тобуткашлик қарзидан қутулдим. Хайр, хоним!

У кескин жавоб бериб, ташқарига чиқиб кетди.

Ялангоч раққоса турган ерида оқариб, тахта бўлиб қолди. Унинг оёқлари жонсиз ёғоч оёққа ўхшаб, қадам босолмай, аранг ичкари хонага кириб, оқ чойшабга ўралди-да, ўзини диванга ташлади. Шу ётганича мурдадек қимирламай қолди. Атрофини одамлар ўради. Ресторан директори врач чақирди. Ҳеч нима фойда бермади. Нима гап бўлганини одамлар тушунмасди.

Эртасига Малак поезд билан Луксорга жўнади. Ўзига ҳеч кимни ҳамроҳ қилмади. Икки кун деганда она шаҳри — Луксорга етиб келиб, такси билан бозор расталарини оралаб ўтиб ўз ҳовлисига кирди. Уша қадимий гирчиллаб очиладиган пастаккина эшик ҳали ҳам гирчиллаб очиларкан. Туғилиб ўсган уйлари кимсасиз ҳувиллаб ётибди.

Малак бўйра устига ўтириб, ҳўнграб йиглади. Унинг дабдаба билан кўтариб келган тўрт чамадон юки бир ёқда қолиб, уни кўргани ҳатто қўшнилари ҳам чиқишмади. Фақат бир кампир хотин кириб у билан совуққина сўрашди-да, кўчада ўйнаб юрган болалардан бирини растага юбориб, икки укасини чақиртириб келди. Опаларни ўн йилчадан бери кўрмаган Абдул Азиз билан Абдул Латиф бой, гўзал опалари билан қандай саломлашишни билмай маъюс бош эгдилар. Малак ўпкаси тўлиб ҳўнграб йиглаб юборди-да, йиғитча бўлиб қолган укаларининг бўйнига осилиб ўкирди. Шу кун отасининг мозорига бориб шам ёқди, қабристондаги шайхларга назр берди. Уруғлари, ёр-биродарлари унинг келганини эшитган бўлсалар ҳам келишмади. Каттадан-кичик негадир унга хўмрайиб қарар, негадир ундан жиркангандай, ўзларини четга тортишарди. У устидаги европача кийимларини ечиб, галабия кийди, бошига қора мандий¹ ўради: барибир ҳеч кимса келиб, у билан дардлашмади. Ҳамма ундан қочди. Бир неча кундан сўнг у яна Қоҳирага қайтадиган бўлиб қолди. Қайтмаса иложи йўқ, чунки «Fontano» директори билан шартнома тузиб, пул олган...

Малак икки укасини ҳам ўзи билан олиб кетмоқчи бўлди. Укалари иккиланиб ўйлаб қолишди. Лекин қўшни кампир гапга аралашиб: «Сиз отангизгаки вафо қилмадингизми, энди укаларингизни саргардон қилманг» дегандек гап қилди.

¹ Мандийл — араб аёлларининг миллий кийими.

— Менинг нима гуноҳим бор, холажон? Нега одамлар мендан қочади?— деди Малак оҳ уриб.— Нега мендан ҳазар қиласизлар? Ахир, мени бутун дунё севади. Мени бир кўришга зор одамлар бор-ку! Нега мендан жирканасизлар? Менга айтиб беринг, яширманг, холажон, бу нима гап!?

— Қизим, мен ҳам тушунмайман,— деди кампир эснаб,— лекҳи ҳамма сиздан ўзини тортяпти. Одамлар сиздан юзини ўгирияпти... Бу орий рост! Тушунмаёғирман деб такаббурлик қилсам, гуноҳ бўлади. Менинг назаримда, сиз фақат отангизни эмас, укаларингизни эмас, барча ҳамшаҳарларингизни, қариндош-уруғларингизни, хеш-ақраболарингизни унутиб юборганга ўхшайсиз. Назаримда, қизим, сиз киндигингизни кесиб, йўргаклаганларни, опичиб катта қилганларни ҳам унутиб юборганга ўхшайсиз. Элдан ажралгансиз назаримда! Улар сиздан ош-нон тиламайди: оч қолаётгани йўқ. Ҳар ким ўз ризқи рўзини ҳамма ерда топиб еяверади. Лекин, сиз юз ўғирманг. Назаримда сиз уларни йўқламадингиз, халқни унутдингиз. Ҳамма иллат шунда, қизим. Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор, гапимга кафа бўлманг, қизим...

Ҳўнграб йиғламоқчи бўлиб турган Малакнинг кўзларидаги ёш бир дамда қумга сингиб кетгандек қуриди. У бир сўз айтолмай, ерга қаради. Унинг назарида тенгсиз гўзал қош-кўзлари, сочлари, жилвали холлари бир зумда шўралаб ерга тўкилганга ўхшади. У гўё аллақандай бадбашара бир одам бўлиб қолди.

Барибир Малак шу куни кечқурун икки укаси билан хайрлашиб, Қоҳирага жўнаб кетди.

Яна «Fontanò»...

Малакнинг Луксордан тезда қайтиб келгани ресторон директорини жуда хурсанд қилди. Малак Қоҳирага тушаркан, чорраҳаларга қоқиб қўйилган ўз суратини кўрди. Ресторан деворида ҳали ҳам беҳисоб лампочкалардан ёзилган ўз исмини ўқиди. Яна илгаригидай созадалар рақсига жилва қилиб ўйнай бошлади-ю, лекин юрагини бир нима тимдалар, илгариги жазава, илгариги ғайрату илиқлик йўқ эди. У энди титраб, жазавага тушаётганида кўз олдига ҳамшаҳарлари келади. Улар хўмрайиб, юзларини чир ўгиришади. Шунда Малак бўшашиб кетади... Биринчи ўйинидан кейин томошабинлар ўртасида «Малак бетоб» деган гап тарқалди. У бетоб эмас. Ярим кечада ресторондан қайтгач, тонгача алланималарни хаёл суриб ётади...

Орадан бир йил ўтди.

Бойваччалар бўшапган, сўлган Малакнинг бир хил такрорлана берадиган рақсига киришдан зерикшди. Дарҳақиқат, Малакда илгариги чақнаш, илгариги жозибба, илгариги ҳаяжон сўнган эди. «Fontano» директори у билан келаси йилга шартнома тузмади. У эҳром атрофидаги майда қаҳвахоналарга миждоз бўлиб ўйнади. Ўйнаганда ҳам у фақат тирикчилик учун ўйнади. Шаҳар чорраҳаларидаги суратлари олиб ташланди. У илдизи қирқилган дарахтдек кундан-кунга сарғайиб қурий бошлади. Қоҳира бўйнида ёниб, жилва қилиб турган жавоҳир узилиб, ерга тушиб йўқолгандай бўлди. Бориб-бориб у тамоман йўқолди. Бойваччалар уни эслашмади.

Кейинчалик маълум бўлишича, луксорликлар ўзларини унутган бу гўзал қизни барибир унутмай, эслаб турарканлар.

1958 йил. Қоҳира — Тошкент

Ҳажвий ҳикоялар

ЖИБИЛАЖИБОН

Бир вақтлар, замонанинг зайли билан Оқтела қишлоғига келиб қолган Аҳрор Фузаилхонов шу ердаги тўлиқсиз ўрта мактабга завхоз сифатида хизматга кириб, кейинчалик секин-аста биринчи синф ўқитувчиси бўлиб олди. Улуғ Ватан уруши йиллари директорнинг фронтга кетгани сабабли, у мактаб директори ҳам бўлиб олган эди. Ўзининг айтишича, у секин тирикчилигини ўтказиб юганида, мактабга тил-адабиёт ўқитувчиси Саодатхоннинг келиши ошдан чиққан тошдек бўлди. Дастлаб, икковларининг айтишиб олганларига сабабчи бўлган нарса, бундан бир ярим ой муқаддам бир варақ ариза тепасига қия қилиб ёзган хати бўлди. Аризани қўлга олган Саодатхон тўрт-беш сўз ичидаги «пахта» сўзи «фахта» ёзилганини кўриб, Фузаилхоновга бу сўз «ф» билан эмас, балки «п» билан ёзилишини айтди. Кўзининг ола-куласи чиқиб кетган, Фузаилхонов бақриб, сўкиб юбормоқчи эди, бир лаҳзада ўзини қўлга олиб ранглари оқариб кетганига қарамай, мулойимлик билан:

— Янглишяпсиз!— деди.

— Ҳеч маҳалда «пахта»— «фахта» деб ёзиладими, ахир!

— Нега ёзилмасин?

— Ёзилмайди!

— Муаллимлик қилиб сочимиз оқарди. Бу мактабни мактаб қилгунча не-не машаққатлар чекмадик. Сиз бир имлони билсангиз, биз уч имлони биламиз. Чунончи: арабча, лотинча, ўрисча... Шунча йилдан бери қанча сўзларни ёзиб... Тавба, ахир, фахта ёзиб кулги бўлдикми... фахта юмшоқ нарса бўлиб, уни «фахта» ёзмай «п-пахта» ёзадими?! Бу қандай бемаънилик! Ахир, каттани каттадек, кичикни кичикдек кўриш керак-де! Ҳаммангиз аллома бўлиб кетиб-сизлар!

— Кечирасиз,— деди Саодатхоннинг энсаси қо-
тиб,— «пахта» «ф» билан эмас «п» билан ёзилади. Бу-
ни уч яшар бола ҳам билади.

Шу гапни айтиди-ю, дик этиб ўрнидан турди-да,
ташқарига чиқиб кетди...

Булар ҳолва экан. Орадан кўп ўтмай район маори-
фи томонидан мактабга Сайфиддинов деган киши ди-
ректор қилиб тайинланди. Фузаилхонов вазифасидан
озод этилиб, биринчи «Б» синфига ўқитувчи бўлиб
қолди. У бир ойча пишқириб, районда ўтирган киши-
лар устидан ҳаммаёққа арз қилмоқчи бўлди. Арз
қилди ҳам... Лекин натижа чиқмади. Икки ой касал-
ман, деб алдаб, мактабга келмади. У келмаса, мактаб
остин-устин бўлиб кетадигандай кўринди. Унинг бу
иши жибилажибон афсонасини эслатарди:

Жибилажибон ерга қўнғач, оёқлари билан ерни
босиб-босиб кўрармиш. Ер маҳкам, қўниб турса бўлади-
ганлигини билгач, бамайлихотир чивин қувлар экан.
У кечқурун ухлаганида икки оёгини осмонга кўтариб
ётармиш. Мабодо осмон қулаб тушгудай бўлса, у оёқ-
лари билан тутиб қолармиш. Попишакнинг айтишича,
жибилажибон бир ўзини ўйлаб эмас, жамики қушлар-
ни ўйлаб, касал ҳолига қарамай ҳаммавақт оёгини
осмонга кўтариб, осмоннинг босиб қолиш хавфидан
сақлаб турармиш. Попишак жибилажибоннинг бу
ишини Прометейга таққослабди. Лекин минг-миллион
йиллардан буён тушиб кетмаган осмон яна тушиб кет-
май тураверибди...

Мактаб илгаригидан ҳам яхши ишлаверганини
кўрган Фузаилхонов «мактабнинг устун» эмаслиги-
ни пайқаб, тарвузи қўлтиғидан тушди. Уйда ётавер-
май, ингичка бўлиб яна мактабга келди. Одамларнинг
қош-қовоғи, руҳиясини диққат билан кузатиб, яна
биринчи «Б» да иш бошлади. Тўғрироғи, иш эмас,
синфга кириб-чиқиб юрди-ю, кўпроқ янги директор
Сайфиддиновни майна қилиб, сасиб-бижиб юрди. Бу
ҳам бўлмади. Қаёқдандир кавлаштириб, бир вақтлар
«Сайфиддинов фалончи қизнинг номусига тажовуз
этган...» деган гапни топди. Бу тўғри чиқмади. Фуза-
илхонов шундан сўнг тониб, бу гапни мактаб завхози
тарқатганини айтди. Лекин шунча ўзини «кафтида ки-
ри йўқ»ликка солса ҳам, одамларнинг унга — туҳмат-
чига хўмрайиб қарашлари уни бир ҳафта уйда «касал»
бўлиб ётишга мажбур қилди. Биринчи «Б» синф бола-
лари дам Фузаилхонов, дам Саодатхон кираверишидан

гангиб, партани дўмбира қилиша бошлади. Кўп болалар мактабга келмай қўйди.

Кунлардан бир кун Фузаилхонов Мирсалим деган боланинг бурнига чертиб, қонатиб юборгани мактаб директори Сайфиддиновнинг у билан кабинетига жигибийрони чиқиб гаплашишга сабабчи бўлди.

— Ахир, бу қандай гап! — деди Сайфиддинов газаб билан Фузаилхоновга қараб, — бирининг бурнига чертсангиз, бирининг қўлига линейка билан урсангиз, бирининг қулоғидан тортсангиз... Мана, ота-оналаридан ариза тушди (у иккита-учта аризани ўқиб берди). Ўртоқ Фузаилхонов, ахир сиз совет педагогимсиз ёки қадимги домламисиз?!

— Ҳой! Оғзингизга қараб гапиринг! — деди Аҳроп Фузаилхонов бўйинини чўзиб.

— Нима дейиш керак, ўртоқ Фузаилхонов? Болалардан беш сўмдан пул йиғиб олишни нима деб аташ керак?

— Пул? Қанақа пул? Қачон?!

— Олтинчи декабрда — бир, йигирманчи январда — бир, саккизинчи февралда — бир...

— Ҳали сен менинг изимга тушиб, шунақа ишлар қилиб юрибсанми, аблаҳ! Вой-до-од, — деди-да, ўзини полга кўтариб урди. Девор қулагандек гурсиллаб кетди. Фузаилхонов чалқанча, оёқларини кериб ётди-да, бир зумдан сўнг хириллаб, оғзидан оқ кўпик чиқара бошлади. Капалаги учиб кетган Сайфиддинов югурганича коридорга чиқиб, ёрдамга чақира бошлади. Дам ўтмай, кабинетга Саодатхон кирди. Саодатхон ерда чалқанча ётган Фузаилхоновга сув ичирмоқчи бўлган эди, у гудуллаш бошлади: «Саф-динов кўкрагимга урди... Оҳ, ўламан...»

Саодатхоннинг ҳам ранги ўчиб, Сайфиддиновга қаради:

— Нима қилдингиз? Бу нимаси?

— Мен фақат икки оғиз гап сўрадим. Тавба... Менинг гапимга ишонмайсизми?

Сайфиддинов югурганича яна ташқарига чиқиб кетди. Бир дамдан сўнг кабинет ичи одамларга тўлди. Ҳар ким ҳар хил гапира бошлади. Шу пайт коридорда кекса, хизмат кўрсатган ўқитувчи Шокир Каримов пайдо бўлиб қолди. У тўполон устига келиб «Нима гап ўзи?!» дегандай, Саодатхонга қаради. Саодатхон Каримовнинг қулоғига ниманидир шивирлади. Ранги оқариб кетган Сайфиддинов қўлини кўксига қўйиб таажжубланди.

— Қани, ҳаммангиз кабинетдан чиқиб кетинглар,— деди Каримов масалага тушунгач.— Қуш тилини қуш билади, дейдилар.

Одамлар чиқиб кетгач, Каримов Фузаилхоновга қаради:

— Ҳой, халфа, туринг ўрнингиздан! Уят бўлади! Уят-э!

Фузаилхонов ўзини кўрмаганликка солиб, оғзидан яна кўпик чиқариб, инграйверди.

— Мени танияспизми? Одамнинг ҳар нима бўлгани яхши! Туринг дейман! Ҳамма чиқиб кетди. Фузаилхонов кўзини секин очиб:

— «Кўкрагимга урди...» — деб йиғламсиради.

— Э, қўйинг-э! Бу гапни келиб-келиб менга айта-спизми! Ешларнинг эсини чиқариб юборибсиз!

— Урди... худо ҳаққи урди...

— Ёлғон! Мен сизни билмайманми? Тавба! Ҳар икки йилда бир шунақа гиш-гиш чиқариб турасиз. Сайфиддинов янги-да, сизнинг бунақа қилиғингизни билмайди.

— Одамни эзиб ташлади! Йғво қилди.

— Сайфиддинов яхши йигит. Агар унга туҳмат қилсангиз, мен ҳам сиздан кечвораман, халфа! Қани туринг, этагингизни қоқинг. Тезроқ мактабдан чиқиб кетмасак, болалар ичида ҳам гап-сўз бўламиз. Бунинг устига, тез ёрдам машинаси чақиринибди. Га-ат, деб келиб қолса, сизни касалхонага олиб кетади. Тура қолинг тезроқ.

Фузаилхонов ўридан турди. Каримов халфани олдига солиб, ташқарига чиқиб кетишаётганида, эшитилар эшитилмас: «Ҳа, букрини тобут тўғрилар экан-да...» деди. Бу гапни сезгир Саодатхон дарҳол пайқаб, илиб олди-да, бўзрайиб турган Сайфиддиновга қараб, кўз қисиб қўйди.

Бу ҳангома ўтиб кетгач, бир кун Каримов Сайфиддиновни ўз ёнига чақирди:

— Ука,— деди Каримов,— сиз айтган тарбияга оид гаплар дарҳақиқат жиддий масала. Кабинетда эмас, педсоветга қўйинг, кўпчилик ичида гаплашайлик. Бу тўғри бўлади. Энди яна бир гапни сизга айтсам, маккорлик, қувлик — таги бўш кишиларнинг иши. Халфанинг қилиғидан ранжимай, ўз ишингизни билиб қилаверинг. У ўқитувчи эмас, «куф-суф» қиладиган домла! Кетгани яхши бўлди.

1957 йил

Узоқ қишлоқларимиздан бирида Уста Хушвақт деган чуваккина одам яшайди. Бу одам колхоз мироби. Шу билан бирга у анча таъби нозик киши, дуторни яхши чалади. Навоийдан ҳам унча-мунча ўқийди. Ойбекнинг бир романини ўқиди-ю, шундоғ ажойиб китоб ёзадиган адабиётчиларга камолу эҳтироми яна ортиб кетди.

Кейинги пайтларда у газета-журналлардан, радиодан бир қурум шоирларни, айниқса Жарангий деган шоирнинг номини тез-тез эшитиб юарди. Баъзида унинг газета саҳифасида босилган шеърини ҳам кўриб дарҳол ўқиб чиқарди. Шеърнинг баъзи мисраларига тушунар, баъзи мисраларига тушунмай таажжубланарди. Барибир нафис адабиётга бўлган чексиз эҳтироми баъзи пасту баландликлардан юқори турарди, «гуручнинг ёнида курмак ҳам сув ичади», деб қўя қоларди. Лекин шу Жарангий деган шоирни «Шариллаб оқмоқда жўякларда сув...» деганини ўқиб туриб, ўйлаб қолди. Агар шариллаб оқса, пахтанинг илдизини очиб кетмайдими? Яна ундан кейин «фалакка бўй чўзиб ўсмоқда пахта», деганини ҳам ўқиди. Демак говлаб кетибди, деди. Ундан кейин «Қўлларда ўйнасин пўлат кетмонлар...» дебди.

— Оббо, худо урди! — деди Уста Хушвақт, — кетмон пўлатдан бўлмайди-ку? Машина қўл келиб, кетмон чеккага чиқаётган бир пайтда бу шоирнинг чулдираб, бундоғ деётгани унинг бошини қотирди. Яна бунинг орасида «Тонг чоғи далага чиқаман, ҳамда азамат дўстларга дейман — ҳорманглар» деб ёзибди. Уста Хушвақт бу гапга ишонмади. Лекин, ҳар ҳолда газета-журналларда бу Жарангийннинг ёзган шеърлари тез-тез чиқиб турганидан уни анча номдор деб ўйлади. Агар бир сабаби бўлмаса, катта газеталар унинг шеърларини тез-тез босиб турармиди?

Уста Хушвақтнинг адабиётга нисбатан чексиз камолу эҳтироми бу Жарангийннинг пойма-пой гапларини ҳам кўзига яхши кўрсатиб юборди. У баъзан ҳазиллашиб, «мана шоирлар шоирининг шеъри босилиб чиқибди, ўқияпман» деб қўярди. Унинг юрагида мана шу шоирни ўз даласига олиб келиб, бу ерларни обдан яхшилаб кўрсатиш нияти ҳам йўқ эмас эди.

Пахтакорлар кенгаши муносабати билан Уста Хушвақт Тошкентга келди. У кўркем театр биносида, кен-

ганда ўтирганга хаёли «бу шаҳарда яшаб турган шоирлар шоири Жарангий»да бўлди. Ошиналари билан шаҳарни томоша қилиб юрганга ҳам хаёли ўша Жарангийда бўлди. Бир осмон остида шоир билан бирга нафас олиб турганига ҳам қувонди. Яхши шеър, ғазал ўқиса, ўша ёзувчиларга ҳурмати ошарди. У қулай бир муддатни топиб, Жарангий хизмат қилаётган жойни излаб бориб, унинг қабулхонасига кирди. Телефон ёнида ўтирган хушбичим қиз, шоир Жарангий банд эканликларини, ёнларидаги одамлар чиққач, нариги уйдаги мажлисга киришларини айтиб қўйди. «Майли кутаман, қизим,— деди Уста Хушвақт,— мен шоиримиз Жарангийни бир кўриш учун олисдан келганман.»

Уста Хушвақт Жарангийнинг қўли бўшагини уч соатча кутди. Тўртинчи соатга ўтганида Жарангий ўз қабулхонасидан чиқиб, эшикда кутиб ўтирган, оёғига ағдарма этик, бошига дўппи кийган мўйловдор Уста Хушвақтга андак илжайиб, икки қаргани бир ўқ билан урди; телефон ёнидаги қиз билан Уста Хушвақтга эшиттириб: «чақириб қолшди, нариги идорага чиқиб кетяпман»,— деди-да, шув этиб, ўтиб кетди. Шу лаҳзадаёқ кўчадан автомашина мотори гуриллагани эшитилди...

Уста Хушвақт яна атай эртасига шу маҳалда келиб, икки соат кутиб «шоирлар шоир»ини кўролмади. Ноумид бўлиб чиқиб кетаётганида басавлат Жарангий рўпарадан келиб қолди.

— Ассалому алайкум!— деди Уста Хушвақт.

— Салом, хўш?— деди Жарангий «нима гапингиз бор?» ишорасини қилиб.

— Мен Уста Хушвақт отангизман. Миробман. Ёзган шеърларингизни ўқиб тураман. Шоирларимизга тасанно! Сизга ҳам раҳмат!.. Мен сизни ўз колхозимизга таклиф қилгани келдим. Юринг, олиб кетаман.

— Адабий кеча қилмоқчимисизлар?

— Мумкин... Лекин мен сизни шундоқ таклиф қилман.

— Вақт йўқ, кечирасиз...-- деди Жарангий истаристамас қўл узатиб. Кейин қўлини рўмолчаси билан артиб ташлади-да, физиллаб жўнаб қолди. Ҳангу манг бўлиб қолган Уста Хушвақт нафаси бўғилиб, ташқарига чиқди.

Кўчада хомуш кета туриб, Жарангий «шоирлар шоири эмас, идоралар шоири экан...» деди-ю, ихлоси қайтди.

Вақт ўтди... Газетада Жарангийнинг шеър-перига кўзи тушганида, негадир улар жонсиз ясама гулга ўхшарди. Яна бунинг устига улардан саримсоқнинг ҳиди келгандай бўларди ҳам. Негаки, ўша кун Жарангий коридордан ўтиб кетаётганида ундан саримсоқ билан моғор ҳиди анқигандай бўлган эди. Кейинчалик Уста Хушвақт димоғига моғор ҳиди урилса, у беихтиёр Жарангийни, яъни «шоирлар шоирини эмас, идоралар шоири»ни эсига туширарди. Жарангийдан моғор ва саримсоқ ҳиди эсдалик бўлиб қолди.

1960 йил

ИҲВОГАР У ДУНЕДА

Кўпларни дилгир қилиб юрган Тўхлиев анчадан бери касал ётарди. У ётган ерида ўлимга чап бериш учун не-не ишларни ҳам қилмади дейсиз. Лекин фойда бермади — шанба кuni иттифоқо унинг жони узилди. Эвоооҳ!!! Тўхлиев бу ноғиҳоний ўлимидан гоятда диққат ва ҳайрон... Энди, бу ёғи қандоқ бўлади?! Унинг руҳи тилла пашшага айланиб, гингиллаб, жасади оғзидан учиб чиқди-да, хона ичида уч айланди. Кейин мурданинг бурнига қўнди. Бир дамдан сўнг яна учиб таҳмонга кирди — бунда, сандиқ остига хумча кўмилган.... Наҳотки шунча давлат қолиб кетса!

Мурда тун бўйи ётди. Эрга билан чиқарилшдан аввал ғассол икки юмалоқ кир совун билан роса ишқалаб ювди, лаҳадга қўйишда Тўхлиевнинг жони — тилла пашша ҳам гинг-г-г... этиб ичкарига кириб кетди.

Шу кuni ўтиб, эртасига ер остида елкасига уч ботмонлик чўян гурзи, қўлида бужғун сўйил ушлаган барзанги Мункарнакир пайдо бўлди. Тўхлиев дағ-дағ титраб ётган жойидан турди.

— Қани, савол-жавобни бошлайлик!— деди Мункарнакир ғилай кўзларини олайтириб.

— Лаббай?— деди мулоимлик билан Тўхлиев. У эски одатича қўлини чўнтагига тиқиб, Мункарнакирни бир четга тортди.— Арзимаган нарса... Секин олсалар. Ўзларига астойдил, умид билан атаган эдим...

— Биз пора олмаймиз!

— Бу пора эмас,— деди Тўхлиев жилпанглаб,— туҳфа, келинпошшага мендан совға. Қўлим қайтмасин, азизим...

У ўлмасдан илгари мабодо атрофида икки киши

гаплашаётганини кўрса, ўзи тўғрисида уларнинг: «ана, энг яхши одам — Тўхлиев келяпти», деб шивирлашларини сезишга уришиб, ерга қараб ўтиб кетарди. Бу билан у «ғарибни эсланглар...» дегандек, бошини яна ҳам ерга эгиб, йўлка четидан думини қисиб ўтарди. Етти бўғинлик думида захри олуда йўқлигини билдирмоқчи бўларди. Зўр-зўрни кўрганда думини қисар — у эски одатича Мункарнакир ёнида ҳам ғарибона турарди.

— Тўх-ли-еп, қани, савол-жавобга ўтайлик! Тулкилик қилманг!

— Хўп, хўп, — деди қўл қовуштириб Тўхлиев, — сиздек яхши фаришталарнинг садағаси кетсанг арзийди. Номингизни кўп эшитганман. Улмасимдан илгари ҳам сизга эътиқодим жуда баланд эди. Бошқалар Мункарнакир ундоғ, Мункарнакир бундоғ деб сизнинг мухтарам номингизни чалпишганда ҳам, мен ҳеч қачанга ёзмаганман, ҳаммавақт сизки мақтаганман.

— Гуноҳингни айт дейман? Бўлмаса гурзи билан бошингга тушираман, тариқ бўлиб сочилиб кетасан!

— Гуноҳим йўқ, бекордан-бекорга ўлганимга ҳайронман!

— Ҳа-ҳа! Маҳаллангда сен туҳмат қилмаган одам қолмади. Ҳатто уйнинг орқасида ўтин ёрган бева хотинга «уйимни лат едирасан», деб ўшқириб, кейин устидан бир қулоч ариза ёздинг... Газмолни чўзиб, метридан ураётганинг-чи! Акт тузилганида пора бериб яна қўлга тушганинг-чи? Каттароғларини кейин гапираман...

— Бу бир бўлган, энди қилмайман. Тавба қилдим.

— Йигитлигингда моёга тош, шиша синиғи қўшиб сотардинг! Кейин боғча болаларига бериладиган ширинликларни ўпириб единг! Умрингда биронта одамни яхши демагансан. Ҳамма яхши нарсаларга ҳасад билан қарардинг. Ўзинг ноқобил, қўлингдан бир иш келмагач, бошқаларни кўролмай иғво қилардинг.

— У бошқа Тўхлиевдир, мен бошқа Тўхлиевман. Худонинг хасдан ҳам пас бир мўмин бандасиман. Худо ҳаққи, шундоқ!

Худо номини сотиб фаҳш ишлар қилиб юрганингни ҳам биламиз! Сен художўйлар ичида художўй бўлиб пул топардинг, худосизлар ичида худони танимаслигингни пеш қилиб пул топардинг. Шундай йўллар

билан йиққан бир хумча пулу олтинингни ҳам биламиз. Сен аввалги хотининг устига хотин олиб азоб бериб, жиннихонада ўлиб кетишига сабабчи бўлгансан! Тўғри одамларга тухмат қилиб, беобрў қилгансан. Сенинг жонингни вақтида олмай, келишувчилик қилган ўша Азроилдан ҳам хафаман! Шунча жиддий ишларни қилган Азроил сенга қолганда билмадим, нега ғофил қолди! Бу гапни мажлисимизда Азроилнинг юзига тикка айтмоқчиман. Азроил деган ҳам шунақа бўладими-ю!!!

Мункарнакир гурзисини кўтариб Тўхлиевнинг калласини мўлжаллаётган эди, у жонҳолатда қўлини бошига соябон қилиб «Сабр, сабр қилинг!» деб қичқирди.

— Хўш?!

— Энди гапнинг очигини айтмасам бўлмайди; майли, мени гурзи билан уриб, тариқ қилиб юборинг. Лекин хотинингни... Хотинингни қилган беобрў билан биламан...

— Нима-нима?!

— Ҳа, биламан...

— Нимани биласан?

— Хотинингизни ўйнаши бор... Исботлайман...

— Ўйнаши?— Мункарнакир ўйлаб қолди. У бўшашиб, баланд кўтарган гурзисини секин ерга қўйди,— Жаброилми?

Тўхлиев лабини тишлаб, ерга қаради. Мункарнакир ғилай кўзларини юмиб, хаёл сураётганида у сугурилиб ўзини нариги гўрга олди. Қоронғилик ичида кафанларини судраб қаёққадир шаталоқ отиб қочди. Йўлда учраган майда-чуйда фаришталардан қай йўл билан жаннатга етиб олишини сўради. У ўзига-ўзи «ўлганим рост бўлса жаннатда қолганим маъқул» дерди. Шу қочишда у Азроилга учраб қолди; бирдан ўтакаси ёрилиб шамдай қотди. Бир лаҳзадан кейин у ўлган одам эканлигини эслаб, кўксига туфлади, Юрак ютиб, унга яқинроқ борди:

— Сизда бир оғиз гапим бор,— деди Тўхлиев қўлларида ўткир тиг тутган даҳшатли Азроилга.

— Ишим зарур, тезроқ гапир!— деди у тажанг.

— Хафа кўринасиз, азизим?

— Ҳа, сенинг жонингни ўттиз минг йил (у дунё вақтича) аввал олишим керак эди, кечиктирибман. Гап эшитдим! Сен хумпарни аввалроқ бу томонга ўтказганимда бунчалик хижолатбозлик бўлмасди.

Тўхлиев: «Атаганим бор эди...» дейишга лаб жуфт-лаётган эди, Азроил шахтидан қайтиб тушундим деди, у отниқидек қулогини динг қилиб Тўхлиев оғзига тўғрилади. Тўхлиев шивирлади. Азроил ҳам паст овоз билан: «Келишдик, бу ёгдаги ишларингни тўғрилай-бер, кейин жонингни архивдан топиб бераман...» деди-да, ғойиб бўлди. Тўхлиев уёққа туртиниб, буёққа туртиниб кенгликка чиқди. Маймунга ўхшаш жундор бир фаришта Тўхлиевга йўл кўрсатди: «Тўғри юрасан, чапга бурилсанг — дўзах, тўғри юрсанг — аросат, ўнгга бурилсанг — жаннат. Кафанингни тўғри-лаб йиғиштириб ол», деди.

— Чойхонами, чайнаями... йўқми бу атрофда, — сўради Тўхлиев.

— Бизлар фаришталармиз, овқат емаймиз.

Тўхлиев бармоғини оғзига тиқиб, ўйлади: «бир ҳисобда овқат емаган ҳам маъқул — пул тежалади, чиқим бўлмайди». Тўхлиев ҳар куни битта жаз билан ярим буханка нон ерди. Унинг ёнида дутордан узиб олган икки қарич ип юарди. Бу ип билан жазни боғлаб, нонга қўшиб чайнаб югарди. Жазни тортиб олиб яна нонга қўшиб чайнарди, яна ютарди... Шу тариқа битта жаз билан ярим буханка нонни ерди...

Фаришта кетгач, Тўхлиев ўнгга қараб юра бошлади. У орқа йўллар билан айланиб, жаннат панжарасига яқинлашди; эҳ-ҳе-е-е... ичкарида ҳури гилмонлар, парилар таманно қилиб юришибди. Булбуллар сайраб, товуслар хиром қиляпти. Яланғоч бир нозанин қоринни тегирмон қилиб арабча «қорин ўйини» қиляпти. Худонинг эрка бандаси — тор шим кийиб, сочини ҳурпайтирган бир йигитча сухой вино оқаётган ариқ бўйида сигарета чекиб ўтирибди. «Хўп омадинг келган йигит экансан...» деди Тўхлиев унга тикилиб, кейин «йўлини қилган-да, йўлини қилмаса шунчалик баобрў бўлармиди...» деди. Шу пайт жундор фаришталардан бири Тўхлиевнинг кифтига туртди: «Бу атрофда юриш мумкин эмас, аросатга бор!» деди. Тўхлиев дарҳол ёш фариштага қўл узатиб, ҳол-аҳвол сўрашди. «Окўси, бир илож қилиб Жабраил алайхуссалом билан учраштириб қўй. Хизмат ҳақингни бераман». Жундор фаришта кулди: «У дунёда қиладиган ишингни бу дунёда ҳам қиляпсан-а, Тўхлиев!...» Тўхлиев ҳам хингиллаб кулди: «Шикоят ёзишга, порага ўрганганмиз, оламиз ҳам, берамиз ҳам». Фариштанинг жуллари жайра бўлиб тиккайди: «Мункарнакирга таш-

виш солиб қўйдинг. Жабраил билан оралари бузилиб ишга чиқмай ётибди...»

Тўхлиев хомуш тортиб, аросат томон жўнади. Аросат саҳросида бир неча кун юрди; бу ерда санғиб юрган бир қари девни лақиллатиб, унга мингашиб, ўн минг йиллик йўлни бир соатда босиб ўтди. Бир-бирга қамти жаннат — дўзах дарбозалари ёнида у Жабраил билан учрашиб қолди. Бир лаҳзалик обидийдадан сўнг, у Жабраил этагига пешонасини суйкаб, зор-базор йиғлади; қандай бўлмасин ёруғ дунёга қайтаришини сўради. (Чунки тахмон тагида хумча қолган.) Азроил унинг жонини нотўғри олганини (Жабраил билан Азроил оралари бузукроқ эканини биларди) йиғлаб гапирди. «Азроил ҳазратлари кимнинг жонини олишни билмайдилар. У зот сизни ҳам унча ҳурмат қилмаётганликларини пайқадим», деди бидиллаб Тўхлиев. Жабраил бу гапга ишонмаса ҳам негадир ичдан зил кетди. У Тўхлиевни аросатга қўйиб, ўзи физиллаганча арши аълога учди. Тўғри худованднинг ёнига кириб, Азроилнинг порахўрлигидан шикоят бошлади. Гапнинг орасида «Тўхлиев масаласи»ни ҳам қистирди.

— Уша Тўхлиевни тирилтириб юбора қолайлик, шунча яхшилар ичда битта ёмонга жой топилиб қолар. Бу суллоқ ифвогар жуда бошимни қотиряпти. Мункарнакирни ҳам менга қарши қилиб қўйибди...

— Хабарим бор,— деди худо бароқ қошлари остидан Жабраилга тикилиб,— бу ҳаромини мен яратганманми, бошқа яратганми билмайман. Унинг жонини олишга олиб қўйдигу, лекин ўзимиз ҳам ҳайрон бўлиб қолдик. Дўзахга киритиб бўлмайди, чунки унда Тўхлиевдан ҳам разил девлар бор; улар билан келишиб олиб, бутун дўзахни ўзимизга қарши қўяди. Жаннатга ҳам киритиб бўлмайди, чунки ҳури филмонларимизни бузиб юборади. Тирилтириб юборишга ҳам қўрқяпман — ёруғ дунёга бориб яна ифвогарлигини қилиб, одамларни қийнайди...

Худо бошини икки кафтига қўйиб, чуқур хаёлга чўмди.

— Аросатда ўтираверсин, умрини аросатда ўтказиб юбора қолайлик,— деди Жабраил.

— Йў-ў-ўқ,— деди бош чайқаб, уҳ тортиб худо,— аросатда турармикни; ҳар икки кунда қабулимизга келавериб бошимизни қотиради.

Шу лаҳза дарбозада шарпа сезилгандек бўлди.

Худо билан Жабраил ялт этиб қарашди; кафанига чулганган Тўхлиев қандайдир йўллар билан арши аълога кирибди. У тиржайиб, икки букланиб худога салом берди.

— Ана, айтмадимми...— деди худо лол қотиб.

1961 йил

ЮГУРДАК

«Сепли қизим бўлгунча, эпли қизим бўл!»

Кампирнинг бу гапи Тожихонга ёқиб тушди. У далага бора-боргунча ўйлаб кетди. Киши меҳнат қилмаса, гийбат қилади. Мақсадсиз киши — жиловсиз сувори, от қаёққа олиб кетса, шу ёққа кетаверади... Лекин анави йигит жуда ёмон қарар экан-а, кишига, деди у Машрабжонга ишора қилиб.

Тожихон бирдан шох ташлаб қаҳ-қаҳ урди:

— Бувижон, кўз эркакларга гўзалликни кўриш учун, хотин-қизларга гўзалликни таманно қилиш учун берилган.

Тожихон катта карта четидан узоқ-узоқларга назар ташлади: бугун ҳам у ҳаммадан аввал келибди. Кўп ўтмай, бошқа жувонлар ҳам етиб келиб, теримга тушиб кетди. Пахтазорда қўшиқ янгради. Қўшиқни Тожихон айтарди...

Бу йил оби ҳаво унча қулай бўлмаганига қарамай гўзага яхши ишлов бериб, мўл ҳосил етиштиришди. Ҳа, югурган эмас, тайёрланган узоққа боради!

Чошгоҳдан кейин пахтазорга велосипедини зингиллатиб Машрабжон келиб қолди. У каттакон тарвузни ариқ бўйига қўйиб, картани чўрт кесиб, тўппа-тўғри Тожихон томон юрди.

— Келинг, Машрабжон ака, одамни уялтириб, тўппа-тўғри келасиз-а! Дугоналаримга салом ҳам демайсиз...

— Уларни қўяверинг, жонидан!

— Нима, нима?

— Сомону хашакнинг бозори бор, лола-ю, гулнинг харидори бор...

— Бачкана бўлманг!

— Тарвуз олиб келиб қўйдим, юрагингиз куяётгандир.

— Раҳмат.

— Кечқурун шаҳарга тушиб чиқайлик. Театрга...

Ўйда тайёрланиб турсангиз машинада келиб, олиб кетаман.

Тожихон қўллари чаноқдан олиб, қаддини ростлади. У Машрабжонга қараб табассум қилди. Хўп дегандек бош қимирлатди.

Шу кунни кечқурун у энг яхши атлас кўйлагини кийиб ясаниб Машрабжон билан бирга шаҳарга тушиб кетди. Дарахт япроғи билан, одам меҳнату ақли билан чиройли. У ишни дўндираётгани учун ҳам жуда чиройли бўлиб кетган эди, машинада ҳам бир жаҳон бўлиб ўтирар, бу ўзига жуда ярашарди. Улар шу кунни шаҳардан хурсанд қайтишди.

— Гапларимга илгари ишонмас эдингиз, ҳозир ишонасиз,— деди Машрабжон. Тожихон машинада сески елкаси билан Машрабжонга суянди:

— Қаттиқ ишонинг учун ишни ишонмасликдан бошлаш керак...

Тожихонни, ҳар қанча шаддотлигига қарамай, Машрабжон ёнида қизларга хос ифбат чулғаб оларди. Лекин анча йиллар ўтиб кетган бўлса ҳам, унинг кўз очиб кўргани — Қўчқорбой юрагининг бир томонида доимо тирик яшарди...

Ҳа, Тожихон ҳам бошқаларга ўхшаб, бўйи етгач, катта тантана билан шу қишлоқлик Қўчқорбой деган йигитга теккан эди. Уруш бошланиб, ўша йили у тез орада жўнаб кетди. Бир йил деганда қора хат келиб Тожихоннинг қалби тилка-пора бўлди. У аввал хона эшигини беркитиб олиб, ёлғиз ўзи ўкириб-ўкириб йиғлаган бўлса ҳам, кейин аламини ичига ютиб, ўзини иш билан овутди. Шу йиллар у колхозда бир ўзи уч кишининг ишини қилди деса ҳам бўлади.

Йиллар кетидан йиллар ўтаверди. Тожихон колхозда ҳам йигит, ҳам қиз бўлиб ишлади. Шу йиллари бир неча ердан унга оғиз солишган эди, у асло унамади. «Мен шундоқ ўтаман...» Лекин кейинчалик у Машрабжон билан яқинлашди. Бу хушфёъл, чаққон йигитнинг юзи Қўчқорбойга ўхшаб кетаркан. Шуми ёки бошқа бирор сабабми, ишқилиб, кейинги пайтларда улар жуда яқинлашиб қолишди.

Эртасига Машрабжон яна тушга яқин карта четида пайдо бўлди, нималарнидир чулдираб — оғзидан шакар тўкилди, ҳамма билан бир-бир сўрашди. Тожихонга алоҳида салом бўлди. Гапининг ичида «яшанглар, иш мана бундоқ бўлса, раис қувонади. Раисимизнинг кўнглини кўтарайлик...» деди.

— Тўхтаг, — деди Тожихон қаддини ростлаб, — биз раисни қувонтириш учун эмас, юрт учун ишлаймиз?

— Ҳа, албатта, ҳа... — деганича қолди Машрабжон.

Жувонлар аввал маслаҳатлашиб қўйгандек бошларини ғоз тутиб, кейин теримга тушиб кетишди.

Шу ҳафта ичи эрта билан звено ерида бурама мўйловли раис, шаҳардан келган вакил, Машрабжон ва бошқалар пайдо бўлишди. Нутқ сўзлаганида ҳар бир сўзининг охирига «нинг» қўшиб, айниқса бу «нинг»ни қаттиқ гапирадиган раис сербар камарига бармоқларини тиқиб: «Баракалло!» деди.

— Бу Тожихоннинг звеноси, — деди раис вакилга, — буларнинг бошидаги қизил дуррага қаранг. Улар юз килограммдан пастга тушмайдилар. Юздан пастга тушадиган қизил дурра ўрамайди.

Раис чўнтагидан «Беломор»ни олиб, бир дона папиросни лабига қўндирди. У ён-верини кавлаб гугуртини тополмагач, ялт этиб Машрабжонга қаради: «Гугуртни олиб келинг!» Машрабжон одатдагидек «хўп бўлади, акалари» деб зинғиллаганича идора томон жўнади. Бир нафасдан сўнг у тилини осилтириб гугурт олиб келди: «Шунча кишида битта гугурт бўлмаганини қаранг-а», деди вакил папиросини истиҳола билан тутата туриб. Орадан яна бир неча гап ўтгач, раис шимининг чўнтагига қўл тиқди.

— Ия, — деди у ҳайратланиб, кейин Машрабжонга қайрилиб қаради, — рўмолча машинада қолибди, олиб келинг!

— Хўп бўлади, акалари, — деди-ю, яна зинғиллади.

Рўмолча ҳам келди, раис бақбақасини артди, суҳбат тугаб улар жўнашди.

Эртасига таъби тирриқ Тожихон Машрабжонни чақиртирди. Кечаги «картина — ўйин» унинг назарида бир кичик дарча бўлди. Бу дарчадан Тожихон «чаққон йигит»нинг кўп йиллардан буён қилиб юрган ишларини кўрди. Бу силлиқ йигитнинг қалби шўралаганини пайқаб жуда ачинди. Сиртидаги жилва ўзини чалғитиб юрганига ҳам куйинди.

Тожихон билан Машрабжон одамлардан четда, шийлон ёнида бир-бирига тўғри келди. Машрабжон эндигина кимгадир телефон қилиб, ичкаридан чиқиб келар эди.

— Қачонгача бу югурдаклик давом этади?

— Лаббай?!

— Нега ишламайсиз? Қачонгача югурдаклик давом этади деяпман?!

— Тожихон, акаси, шаштингдан туш! Сен мени хафа қилмоқчимисан, пайқадим... Лекин мен хафа бўлмайман. Бу замонда уста бўлиш керак. Амали бўлгандан кейин эчкини тоғам деркансан-да.

— Бу енгидан кириб у енгидан чиқаман денг?

— Ҳа, балли. Уста бўлиш керак. Ке, қўй бу гапларни, ўзим ойнониб кетай сендан...

— Бекор айтибсан! — у бирдан оқариб санспради.

— Ла-бай?

— Бекор айтибсан! Югурдаклик — пасткашлик билан шаҳар олмоқчимисан? Кетмайди! Югурдаклигингга иш куни оляпсан, биламиз. Найранг билан ишни қотириб кетаман десанг, овора бўласан! Жўна! Телефонни ҳам чакагингга тута бериб ҳаром қилма, у керак асбоб! Йўқол!

— Хўп, хўп, кетайми, шу ердан йўқолайми...

— Даламдан йўқол!

Тожихоннинг аъзойи бадани титраб кетганди. Унинг даҳшатли важоҳатини кўрган Машрабжон бу ердан ингичка бўлиб жўнаб қолди.

Бу воқеа бир кундаёқ бутун колхозга тарқалди. Кимгадир Тожихон: «Инсоний ғурурини йўқотган бу югурдакни яхши билмас эканман... У Қўчқорбойнинг тирноғига ҳам арзимади...» дебди. Бу гапни эшитган раис ҳам аввал ўйланқираб, мўйловини чайнади, кейин хириллаб кулди, хоҳламаса ҳам суйкалиб бирга курортга боргани эсига тушиб кетди.

1962 йил

ФЕЪЛАН КУЧСИЗЛИК

Ҳусниддин шаҳримиздаги бошқармалардан бирида хизмат қилади. Бошқарманинг у хизмат қилаётган бўлимида асосан газ қувурлари ўрнатиш проекти тайёрланади. У ғайрат билан берилиб ишларди — бошқарманинг бошлиғи ҳам ўз дўсти Пўлат бўлгани ва унинг устига дўстининг «бирга ўқидик, бирга ишлайлик», деб қучоқ очгани беҳад қувонтирди. У иштиёқ билан югуриб-елиб ишларди. Баъзан ўйлаб, ўзининг бу хизматга жалб этилишида дўстининг аралашуви ҳам борлигини пайқагандек бўларди. У энди «Пўлат» эмас — Пўлат Азимович. Баъзида дўстининг фазилатлари ҳақида

одамларга гапирарди ҳам. Бу дўстлик унинг назарида гоёт азалийдек, уни тўп билан уриб ҳам бузиб бўлмасдек кўринарди...

У одатдагидек бугун ҳам троллейбусдан тушгач, асфальт йўлкада кўп одамлар қатори шахдам қадам ташлаб, қўллари устига даҳанини қўйиб доимо ухлаб ётадиган икки тош арслон ўртасидаги зинапоялардан кўтарилиб, бошқарма эшигига яқинлашганида, орқасида тўхтаган енгил машинанинг эшиги қарса ёпилди. Машинадан чақнаб Қандолатхон чиқиб келди. Ҳусниддин тўхтаб туриб, марварид сирғаларини серкиллашиб келаётган Қандолатхон билан омонлашди.

— Яхши дам олдингизми, Ҳусниддин Камолович? — Қандолатхон тезда олдинга ўтиб, назокат билан қайрилиб қаради, — кеча тиним кунни биз оилавий суратда қўлга овга чиқдик. Поччангиз анча каклик отдилар...

— Кўлда каклик бўлар эканми? Тагин бировнинг товугини отиб келган бўлманглар?

— Вой, топдингиз... Яхшиям жайрон отдик демаганим. Қаёқдан биласиз-а? — У шох ташлаб кулди.

Мудир ва машинистка коридордан бориб, ўз хоналарига кириб кетишди. Қандолатхон машинкаси ёнида ўтириб пардоз бошлаб юборди: лабига қизил сургди, ойна рўпарасида товланиб сочларини хўппайтирди... Ўз назарида у бошқармада хизмат қилаётган аёлларнинг энг гўзали, балки бошқарманинг гулдор, нақшич пештоқи ҳам ўзи эди. Одамлар ҳаммадан аввал унга қарардилар.

Қандолатхон ихчамгина, қора қош жувон. У хотин-қизлардан кўра ҳам эркаклар тўдасида гапга аралашниши, йигитларча буйруқ беришни яхши кўради. Биров папирос чекса ёнида туриб тутун ҳидлашни бундан ҳам кўпроқ яхши кўради. Эрига хизмат қилиши керак бўлган енгил машина ҳар кунни эрта билан биринчи навбатда Қандолатхонни «хизмат» ига олиб келиб, кейин эрини олиб борарди.

Куннинг ўрталарига бориб Ҳусниддин кабинетига Пўлат кириб келди. Ҳусниддин дарҳол ўрнидан туриб, бошлиқ билан қўл олишиб саломлашди. Икки дўст узоқ вақт бир-бирини кўришмагандек жуда қуюқ омонлашишди. Қандолатхон уларга маҳлиё, кузатиб турарди. Пўлатнинг камтарлиги, баъзида ходимлар ёнига бориши, бетоб ходимларнинг уйларига бориб кўнгил сўраши ҳаммада яхши таассурот қолдирарди.

Унинг узоқ вақт масъул вазифада туриши, одамлар унинг ёшлигига ҳам қарамай ҳурмат қилишининг сири ҳам шунда эканини Ҳусниддин пайқади. Баъзи ишларда ундан ўрناق ола бошлади. Икки дўст иш ҳақида гаплашиб олишгач, яна хайрлашишди.

Кунлар, ҳафталар мана шундай тотувликда ўтиб турди. Иттифоқо, бошқармада иш авж олиб кетган кунларда Қандолатхон ҳафталаб ишга келмади. Баъзиларнинг айтишича, даладаги бир уруғиникида тўйда бўлибди. Илгари ҳам ойнинг ўн беш куни ишга чиқса, ўн беш куни чиқмас экан. Уни суриштирадиган одам ҳам йўқ, бошқармага келган одамлар кутиб-кутиб кетаверишаркан. Хизматга келмасликнинг тез-тез такрорланиши Ҳусниддинни ўйлатиб қўйди.

Бўлим мудирларининг тез-тез ўзгариб туриши сабабли у бунда «малика» бўлиб, ҳеч кимга ҳисоб бермасди. Эри устидан «ҳукмронлиги» ни Ҳусниддинга ҳам кўрсатмоқчи бўлди. Лекин Ҳусниддинга бу қилиқ сингишмай, аввал бир неча кун таъби тирриқ юрди.

— Синглим, нечук ишга келмадингиз?

— Лаббай? — Қандолатхон Ҳусниддиннинг авзойи бузуқлигини сезиб, ишва-нозлари сўниб, рангининг қони қочди. — Касал эдим...

— Ёлгон гапни қўйинг.. Сиз бу ерда ишлайсизми ёки зерикмаслик учун ҳушингизга келганда келасизми? Мен бунга йўл қўёлмайман. Яна такрорланса, ишдан бўшатаман...

— Сиз ғалати одам экансиз-ку! — у оқариб кетди. Ҳалигача ҳеч ким унинг юзига тик қараб, бундай демаганлиги сезилди. — Овора бўласиз!

— Иш талаб қиламан. Ишламасангиз бунда савлат тўкиб ўтиришнинг ҳожати йўқ!

— Ишламайман! — Бу чоғ у бунда йўқ бир одамга ишора қилиб «хонзодахон»дек қошларини чимириб, «фалончи бун ур!» дегандек бўларди. Лекин афсуски у одам йўқ. Қандолатхон муштумини қисди.

— Сиз кеча келиб, менга хўжайинлик қилишга ҳаққингиз йўқ! — У дик ўрнидан туриб, ҳўнгиллаб йиғлаганча ташқарига чиқиб кетди. Кабинет эшиги қарсиллаб ёпилди. Ташқарида йиглаб-жовуллаб кимгадир гапирарди. Ҳусниддинни ора-чора қарғаб қўярди. Ҳусниддин шу куни бу қисқа даҳанаки жангдан таъби тирриқ уйга қайтди. Иштаҳаси бўғилиб, овқат ҳам емади. Қандолатхонга интизомни тушунтира олмаганини пайқади..

Бу воқеадан икки кун ўтгач, эрта билан Ҳусниддин ички телефонда юқори қаватга чақирилди. Ҳусниддин югурганича уч зинани бир қатлаб юқорига — Пўлат қабулхонасига кириб, кабинет эшигини очмоқчи бўлган эди, секретарь уни тўхтатди.

— Бир оз кутиб турасиз...

Ҳусниддин диванга ўтирди. Ун минутдан сўнг у қабулхона секретарига мурожаат этди.

— Мен киришим керак, у киши чақирганлар.

— Биламан, ўтира тулинг, бандлар!

Ҳусниддин стол устидаги эски газетани ўқишга тунди. У бу газетани ўтган куни деярли ҳаммасини ўқиган эди. На чора.

Қирқ минутчадан кейин у ичкарига кирди. Пўлат у билан жуда совуқ саломлашди — энсаси қотиб қўлининг учини берди. Ҳусниддин ҳайрон, нима дейишини билмай бўғилди. «Очкўроқ гапир, нима гап ўзи» демоқчи қам бўлди-ю, аммо бу сўзни тилга чиқармади. Бир дамдан сўнг Пўлат томдан тараша тушгандек: «Энди тахт талашамизми?» деди.

— Гапингга тушунмаётирман?

— Тушуниб турибсан!

Ҳангу манг бўлиб қолган Ҳусниддин бундан бошқа гап бўлмагач, бир лаҳзалик сукутдан кейин ранги оқарганича кабинетдан чиқди. Унинг кўз олдига марварид сиргасини серкиллашиб Қандолатхон келди. «Бу — феълан кучсизлик самараси» деди ўзига-ўзи. «Бирон гийбатчи макр ўйлар экан, оға-инидан аъло икки дўст ўртасига ҳам совуқлик тушириши мумкин», деган гап хаёлидан ўтди. Ҳусниддин йўлдаги қандайдир бир чўгиртак — қозиқни кўрмай, унга қоқилиб тушгандай бўлди. Лекин кейинчалик иш билан дўстлар бир-бирини топди. Макр эса, тутундек бир кўзни ачиштирди-ю, орадан кўтарилиб ғойиб бўлди.

1962 йил

ЧОҲ

Ҳазратов ҳар куни уйқудан кўз очиши билан орасига темир панжара ўрнатилган қўш қават деразасининг кир ойналаридан осмонга қарайди. Осмонда қорамтир булутлар... Ундан сўнг ялт этиб кўча четидаги теракларга кўз ташлайди. Тераклар учи жим — шамол йўқ... У таажжубланади: қавода булут бўлса-ю, шамол бўлмаса! Бу қанақаси?!

Саратонда қалин жузли пижама кийиб, бўйнига шарф ўраб ҳовлига чиқади. У ўз ҳовлисида юриб кета туриб, ҳавода мутлақо булут йўқлиги, беғубор, мусатфо эканлиги, ҳаммаёқда офтоб-оламтоб ёйилиб ётганлиги билан иши бўлмайди. У ҳар куни ўша хиралашган доғли дераза ойнасидан осмонга қарашга одатланган. Гўё бошқа ердан осмон кўринмайдигандай!

Ҳазратов (унинг исмини ҳеч ким билмайди: ҳамма Ҳазратов деб атайти. Шу атрофдаги болалар ҳам «Ҳазя-топ» дейди. Марҳума хотини ҳам Ҳазратов деб чақиришга одатланган эди...) ҳовлидан уйга қайтиб кириб, кеча кечқурун бошлагани — катта шикоят хатини қолган жойидан давом эттирди. У олти катта тахта қоғозни тўлдиргач, таблетка ютди. Бир муддатлик дам олишдан кейин яна қўлига ручка олиб, тайёрлаб берилган ёзма нутқни ўқимай, ўз сўзи билан ҳисоб берган маҳаллий совет депутати устидан «тегишли ерга» хат тайёрларди. Докладни ўқимай, ўзича гапириш қандоқ бўлди?

Ҳазратов ишчи гапи ичидан бир неча «хато» сўзларни териб олиб «ҳужжат»га «далил»лар қилди. Шу куниёқ уни конвертга солиб жўнатди. Унинг назарида конверт қутига, ишчи эса чоғга тушиб кетгандай бўлди. У йўл-йўлакай ҳаммомга кирди. Кимдир: белингизда бод бўлса, айиқ ёғи суриг, ҳаммомнинг иссиқ хонасида ётнинг деган эди. Аввал шубҳаланиб эшигидан ўтиб кетаётганида еб қўяётгандек кўринган ҳаммом кейинчалик негадир Ҳазратовнинг диққатини тортди, у юрак ютиб ҳаммомга тушди. Чиқаётганида ходимлардан бири бир пиёла иссиқ чой узатди. Олишни ҳам, олмасини ҳам билмай турган эди: «олинг, мулла ака, совуқ сув ичгандан кўра бир пиёла иссиқ чой ичган маъқул. Юрагингиз куяётгандир», деди. Дарҳақиқат, Ҳазратовнинг юраги куйиб, томоғи қақрарди. У чойни пуфлаб-пуфлаб ичди-ю, лекин ўйлаб қолди: «Ҳаммомда чой узатиш қаёқдан чиққан? Бунинг тагида бир гап йўқмикан?!» У ҳаммом ходимининг фамилиясини, исмини сўраб ёзиб олди. Чиқаётганда кўзойнак тақиб ҳаммомнинг номерини кўриб, ходимнинг тахминий ёшини ҳам аниқлади. Шу заҳоти ҳаллослаганича уйга келиб, ручкани қўлга олди. У икки тахта қоғозни тўлдириб, «Ҳаммомдаги шубҳали маншат...» деган хатни шаҳар ижрокомига юборди. Шундан сўнг унинг юраги андек таскин топди.

Бундан йигирма йил муқаддам, маҳалладаги бир муаллимнинг нутқидан «тезаксиз майдон бўлмас», деган гапни топиб, бу ёмон хато деган эди. Муаллим йигит тўғри кўнгилда айтгани ва илло-билло урганга ҳам қарамай, устидан қанча ҳужжатлар тўплаб, тоза бошини қотирган эди. Ушанда бу уч сўздан иборат мақолни минг томонга йўйиб, саккиз ярим қоғозлик айбнома ёзган Ҳазратов «қаҳрамон» бўлиб, одамларни зириллатган эди.

Яқинда йўли уй-жой бинолари тушиши керак бўлган массивга тўғри келди. Эски деворларни бузаётган бульдозерга тикилиб, бирдан тутоқди. У чумчуқдек чирқиллаб, бульдозернинг уёқ-буёғига ўтди. Бош инженерни излаб топиб, нималарнидир гўлдираб, дўғурди. Инженер кулиб, писанд қилмади. Ҳазратов югурганича уйга қайтиб келиб, «уй бузарлар» ҳақида ёза кетди. Аллақандай ток новдаси бульдозер тишлари орасида мажақланганини, бош инженернинг «ваҳший» лисини... ҳам ёзди. Бу хатни раҳбар ташкилотлардан бирига юборди. Икки ҳафта хатнинг «натижаси»ни — инженер билан бульдозерни чоғга тушиб кетишини кутди. Қурилиш ишлари илгаригидан ҳам кенг қаног ёзиб, авжига кира борганини кўриб, тарвузи қўлтигидан тушди. Раҳбар ташкилотда ҳам «ишончсиз» одам бор гумон қилиб, эски одатича кадрлар бўлимига тумшуқ суқмоқчи бўлган эди, йўл беришмади. Ҳазратов ғазабланиб кўкарди, ручкасини сиёҳга ботираётганида, билаклари етти бўғинли чаён думидек гажак бўлиб, титрзб сиёҳдонга ниш ура бошлади. Бир неча кун дарғазаб юриб, кўзига кўринган одамларга ниш урмоқчи бўларди. Ҳазратовни яхши билиб юрган одамлардан бири: «илон тўғри келган кишини чақади, лекин Ҳазратов танлаб, билиб чақади», деган эди. Уша одам Ҳазратовни кўп йиллардан буён яхши биларкан. Ҳазратов шаҳримиздаги бир неча ошхоналарга кириб, овқат чақириб еб, тарелканинг тагида икки қошиқча овқат қолганида «пашша чиқди» деб, ошпазни, овқат ташувчиларни ҳақоратлаб кўпчилик ичида гафго кўтараркан. Охири пул тўламай чиқиб кетаркан. Тарелкада ётган пашшага кўзи тушган ошпазнинг ўтакаси ёрилиб, ломлим демай қоларкан. Ҳазратов бўлса: «Э, падарингга лангетлар, кўзларингга қараб овқат пиширсаларнинг бўлмайдими!» деб тўнғиллаб чиқиб кетаркан. Эртасига у яна бошқа ошхонада овқатланиб бўлиб, икки қошиқ таом қолганида «пашша чиқди»ни бошлаб гўлу

кўтарганида, унинг бундай ишнини пайқаб юрган киши Ҳазратовнинг ёқасидан маҳкам ушлаб, ёнини кавлаган эди, ўлдирилган пашша тўла гугурт қутичаси чиққан. Одамлар унга қўл тегизишмай, «Минг лаънат сенга!» деб ҳайдаб чиқаришган.

Кўринишда «мусича одам» бўлиб юрадиган Ҳазратов ҳозир эртаю кеч ҳаммаёққа шикоят ёзади...

Шанба куни Ҳазратовдан уйқу қочди. У ярим кечгача қиёмат уяқинлашиб, яъжуз-маъжуз чиқаётганини ўйлаб... тажанг — эртага эрта билан катта шикоят хатни энг юқори ташкилотга юборишни мўлжаллаб, люминал таблеткасидан ютиб, уйқуга кетди.

Ҳазратов туш кўрди: тушида ўлиб қолган эмиш... Э, воҳ энди қандоқ бўлди?!

Хонада Ҳазратовнинг жасади ёлғиз ётибди. Жасад ёнида ручка, сиёҳдон, шикоятномалар... Жасаднинг тепасида Ҳазратовнинг руҳи тилла пашшадек учиб юрарди. Эҳ, наҳотки у ўлган бўлса! Ҳали шунча ариза, шикоят, хуфия хатларнинг натижасини билмай, қанча ёмон кўрган одамларини чоҳга итармай ўлиб кетаве радими?! Йўқ! Бу асло мумкин эмас!!!

У жуда куйиб кетди: дод дейман деса овози чиқмайди. Чунки у ўлган — учиб юрган нарса унинг руҳи... Тавба, энди қандоқ бўлди! Наҳотки, у ўлган бўлса!

Тонг отиб, кўчаларда ҳаракат бошланди. Лекин ҳеч ким унинг жасади ёнига келмасди. У ўз жасади тепасида тилла пашшадек айлана-айлана, кейин ташқарига чиқди. Кўча тўла одам. «Мен вафот этдим, жасадим уйда ётибди, ҳей, халойиқ, киринглар!» демоқчи бўларди. Лекин асло овози чиқмасди, чунки ўлган. У жуда тажанг бўлар, агар қўли бўлганида ҳозир бу одамларнинг ҳаммасини ёзиб, «тегишли жойлар»га берарди. Ҳаммани чоҳга итариб юборарди.

Унинг жасади хона ичида уч кун қолиб кетди. Ўз руҳи ҳам хонада — ўлик тепасида айлана бериб зерикди. Тўртинчи куни унинг ўлганини уч-тўрт киши эшитди-ю, «ўлибдимми-а, ростдан ўлибдимми? Ифво — ўлибди-да...» деб қўя қолишди. Таъзия ҳам бўладиганга ўхшамади. У шу атрофда учиб юриб бу гапларни яхшилаб эшитди. Яна тутоқди: «Ҳаф, сенларнимми, ўлмаганимда ўзим билардим!» деди.

Йўқ, унинг ўлганини ҳамма эшитган бўлса ҳам, ҳеч ким келмади. Охири икки киши жасадини қопга солиб, жарга олиб кетаётганида тепасида учиб юрган

тилла пашша бирдан фиғон қилиб, уйғониб кетди. Кўз очиб қараса туши... Хайрият, ўлмаган экан.

У қаттиқ ғазабланиб, бутун халқ устидан шикоят ёзмоқчи бўлди. У шу йўл билан жамики кишиларни чоғга итариб юбормоқчи бўлди.

Ҳазратов карахт, кўзларини ишқалаб, ис босган, ярим қоронғи хонасидан ташқарига чиққан эди, осмонда ярқираб турган офтобнинг ўткир нурлари кўзларига тушиб, ерга қаради. У яна ғазабланди, туюқди. Шундоқ қўлларини чўзиб, офтобни гиёҳдек юлиб ташламоқчи бўлди. Лекин қўли етмади. У яна қоронғи уйига қайтиб кириб, ўз таъзиясига келишдан бош тортган халқ устидан шикоят ёзишга ўтирди.

Кимга ёзади? Ахир ҳаммаёқ, ҳамма идоралар халқники-ку! Ана шу ҳақда ўйлаб, боши қотди. Кўз олдига минг-мингларча кишилар келди. Улар:

— Ҳе, хом сут эмган Ҳазратов, ифвогарсан, айри тилли илонсан! Элга чоқ қазиганнинг ўзи ўз чоғига қулайди!— дерди.

1962 йил

МУСИЧА ОДАМ

Маҳаллаларимиздан бирида Абдимўмин қори деган одам яшайди. У анча кексайган, чўққи соқол, чуваккина киши. Бировга тик қарамас, кўчадан ўтганда ҳам, йўлкаларнинг энг четидан деворга суйкангудек бўлиб ўтади. Баъзилар уни «мусича одам» деб аташарди. Дарҳақиқат, у бир қараганда мусичадек беозор, соясидан ҳам чўчийдиган, бировга тил-оғзи тегмайдиган бўлиб кўринарди. Уруш йилларида у бирдан ўзгаррилиб, баъзи содда одамлар ичида «гирмон Оқмачитга келибди...» деган ифво гап тарқатди. Шу маҳаллалик ишчи Тошпўлат ака аввал ҳайрон бўлиб, кейин Қорининг гирибонидан ушлаб, милицияга судраган. Бу гапга ҳозир қанча йиллар бўлди, раҳматлик Тошпўлат ака ҳам дунёдан ўтган — гўё қор ёғиб, излар босилган. Лекин шу кунларда яна мингаймас Абдимўмин қори қилиқ чиқариб баъзи одамлар қулоғига: «Кир совун олиб қолинглар, бундан буёқ кир совун бўлмас эмиш...» деб пичирлаб ўтадиган бўлиб қолди. Шу кунёқ дўконда кир совун қолмади. У яна кунлардан бир кун: «Ёғ олиб қолинглар, ёғ бўлмас эмиш...» деб пичирлади. Бу гап ҳам узун қулоқ бўлиб, баъзиларни шошириб қўй-

ди; катта бидон кўтариб магазинга югурганлар ҳам топилиб қолди. Мусича одамга зимдан назар ташлаб юрган — Тошпўлат акага ўхшаш бир ишчи яна Қорининг ҳиқилдоғидан бўғди. Лекин ўртага одамлар тушиб, Қори тавба-тазарру билан оломондан қутулиб қолди. У ўзини панага олиб пусишга пусди-ю, лекин ўша ҳиқилдоғидан ушлаган ишчининг пайига тушди. Аввал дуойи бад қилди. Бу бўлмагач, ишчини тамоман ўртадан кўтариб юбормоқчи бўлди.

Якшанба куни у қўшнисининг қизини айтиб чиқиб, ниҳоятда хуфия арзнома ёздирди. Арзногани қора қоғоз қўйиб, икки нусха ёздирди. Бу тахминан мана шундоқ эди:

«Арзнома... Етиб маълум бўлгайким, сосиял шаҳарча, иккинчи қават, 3-уйда турғувчи ишчи Болтабой Тешабоев фирқа аъзоси бўла туриб, шу ойнанинг ўн саккизи — жумаҳшанба куни қазо қилган Расул ҳожидан кимсанинг жанозасида иштирок этди. Фирқа аъзоси бўла туриб, шундоқ ишларга аралашмоғи янги ишларга зид эмасму? Шул шахс ўзининг олти яшар ўғлини ҳам суннат тўйи қилиб, имининиё деб овоза қилгани бизга маълум. Билъакс, бундоғ ярамас одамлар ҳукуматимиз номи шарафига носазо гапларни ҳам айтиб юрмоғи мумкинди. Бундоғ ёмон одамлар биздек маҳалла кексаларини нотинч қилмоқда. Кексаларвар ҳукуматимиз шундоқ кимсаларнинг жазосини беради деб маҳалла кексалари номидан...» Бир неча номаълум имзолар қўйилди.

Қори икки нусха қилиб ёзилган бу «арзнома»ни конвертга солди-да, раҳбарий идоралардан бирига кириб секретарь хотинга ташлаб кетди. Шундан сўнг ҳар куни ишчи ҳовлиси томон қулоқ осиб, унга бирон шикаст етишини кутиб ётди. Хотинига ҳам гапни очиқ айтмай, «Қўшнинг томонга қулоқ солиб тур», деб қўйди.

Орадан бир ой ўтди. Лекин Болтабой «чоҳ»га тушиб кетмай илгаригидай ишлаб юра берди. Қори бир куни ундан «ҳа, нима гап? Хафа кўринасан?» деб сўради. У, ишлар жуда жойида эканини айтиб, пинагини бузмади.

Охири сабри чидамай шикаятнома копияси остига ўз имзосини очиқ ёзиб, газета редакциясига борди. Арз ва шикаятлар билан шуғулланадиган йнгит Қорини ўз кабинетида қабул қилди. У қўшнисини устидан ёзган шикаятни стол устига қўйиб, шу аризада номи зикр этилган шахснинг ёмонлиги, маҳалла кексаларига куни

бермаётганини айтиб, жиндек кўз ёши қилиб олди. Мазкур шикоятни газетада тезда босиб чиқаришга даъват қилди.

Газета ходими «мақола» ни бошдан охиригача сич-чиклаб ўқиб чиқди-да, «Хўш, нима қилайлик?» дегандек Қорига тикилди.

— Бундоқ ярамасларни газетага ёзиб, жазосини бериш керак!

— Наҳотки шу гаплар тўғри бўлса?

— Тўғри? Жуда тўғри! Ичида битта ҳам ёлғони йўқ!

— Лаббай!

— Ҳа, нимаики ёзилган бўлса, бари рост! Буни тезроқ босиб чиқариш керак! Мазкур нимарсани босиб чиқарганингиздан кейин, мен маҳаллада бўлиб турадиган айрим ишларни ёзиб ҳузурингизга келиб тураман...

— Мана бу ҳам сизники бўлса керак? — газета ходими галадондан худди шунинг копиясини олди. Бу учварақ остига «фалончи» деб хуфия имзо қўйилган эди. «Фалончи» — сиз бўлсангиз керак.

— И-я, э-э-э!

— Бу сизникими?

— Ий-я, қандай қилиб бу ерга келиб қолди? Мен уни... Ҳа, тушунарлик. Кечирасиз, ўртоқ энди қачон босилиб чиқади?

— Ҳеч қачон!

— Устингиздан шикоят қиламан!

Қори кўзини ола-кула қилиб, стол устидаги «мақола» сини кўтариб ташқарига чиқди. Найранги ўтмаган «мусича» одамнинг кўзлари ёниб, атрофга алангларди. Унинг ҳозирги туриши мусича эмас, эски намаз остида кўкариб ётган етти бўгинли чаёнга ўхшарди. Шу Қори ҳозир газета ходимининг ҳам пайига тушиб, қоғозбозлик қилиб юрибди.

1963 йил

ҲУЖЖАТ

Чанг ва аччиқ губор бўлмаса,
ынсон минг йил яшарди...

Ибн Сино

Қашқирбек яна тажанг, кимми тишлашини билмайди. Унинг феълени яхши биладиганлар, югурдак

келиб бирон гап етказганга ўхшайди, деб ўйлашди. Етказганда ҳам оёғини осмондан қилиб етказган бўлса керак. Аслида гап бундоқ бўлган эди — йиғилишда Ҳанифахон: «Қашқирбек ака кўпчиликдан ажралиб қолган. Қизгин терим кунларида четда бўлиш яхшими! У киши атрофга одам тўплаб, олишиш замони ўтиб кетганини тушунмаяптилар. Колхозда иш ошиб-тошиб ётибди...» деган эди. Орқароқда даҳанини муштира қўйиб ўтирган эчки соқол Сўфака шу кунгек бу гапни оқизмай-томизмай эгасига етказди. Қўр тўкиб юрадиган Қашқирбек туклари тиккайиб тишини гижирлатди. Ҳанифа айтганидек, у дарҳақиқат, ўтмишдаги ишларини пеш қиларди-ю, колхозга қарашмасди. У катта ҳовуз четига кўрпача ташлаб ўтириб, сувга келганларга «буёқдан ол, уёқдан ол», деб буйруқ берарди. У шу кунда Ҳанифанинг изига тушиб, устидан ҳужжат тўплашга киришди. Қийратиб ўрганган Қашқирбек яна эски ҳунарини қила бошлади.

Ҳанифа — колхоз ранси. Ўттиз ёшларда, кўзга яқин жувон. Эри ўлиб, икки бола билан қолган. Баъзилар одам қўйди, лекин негадир розилик бермади. Оёғига қизил этик кийиб, эртадан кечгача ишлайди, чарчашни билмайди...

Қашқирбек кейинги кунларда идора атрофида ўрлашиб қолди. У Ҳанифанинг қаёққа кетганини, ким билан учрагани, телефонда нима деганини диққат билан кузатарди. Якшанба куни у дафтарига қуйидагиларни ёзиб қўйди. «Ҳанифа П. кишиларга мурожаат қилганида «жоним» деган сўзни кўп ишлатади. Бу унинг бузуқ аёл эканлигидан далолат бериб турибди...» Ҳанифа йўқлигидан фойдаланиб, оёқ учи билан юриб, унинг кабинетига кирди. Уёқ-буёққа аланглади. Стол устига кўз ташлади, ғаладонини тортган эди, қулф экан. Ташқарига қайтиб чиқиб, яна дафтарига қуйидагиларни қайд этди. «Ҳ. П. кабинетидан атир ҳиди аниқийди. Эри йўқ — тул хотиннинг бунчалик безаниши, атир-упа суриши нимани кўрсатади?! Шундоқ мешчанка раисликка муносибми?! У хотин-қизларимизни беибо, юзсиз қилиб, бузиб юбориши мумкин. Ҳанифадан дод!!!»

Қашқирбек яна ҳовуз бўйига келиб, кўрпачага ёнбошлади. Беихтиёр унинг кўзи йиғирма қадамча нарида гўнг титаётган куланкур хўрозга тушди, у бир лаҳза тикилиб қолди. Унинг тикилишидан: «Э, куланкур султон, ўз ишингизни билиб қилсангиз-чи, титини ўзи-

мизга қўйиб беринг» деган маънони пайқаш мумкин эди. Кечга яқин уйига қайтиб келиб, дафтарига яна алланималарни ёзди. Ярим кечагача уёққа ағанаб-буёққа ағанаб ухлолмай, Ҳанифанинг бузуқлигини ўйлади. Эрта билан у омборнинг бу ёғида туриб, деворнинг нариги томонида юз юваётган қўшнисини Ҳанифани кузатди, унинг аксини сувдан бемалол кўриб турарди. Ариқдан ифор ҳиди анқиди. Шу лаҳза Қашқирбек чўнқайган ўрнидан туриб бориб, қаламни қўлга олди. «Ҳанифа сентябрнинг йигирма бири, эрта билан «Кармен» совунида юз ювди. Совуннинг нархи 22 тийин. Колхозчилар ҳақини ўмармаса, ҳамма вақт шундай совунларга ювинармиди! Бу юлғич пул ўғирлаш билан колхоз кўксига ханжар урмоқда — иқтисодий диверсия қилмоқда...»

Шанба кунини кечқурун даладан қайтишда Ҳанифа бригадир Норқўзи билан учрашиб қолди. Улар йўл четига жийда тағида бир муддат гаплашиб қолишди. Шу лаҳза паранжилик бир кимса уларга тикилиб ўтиб кетди. Ҳанифа ҳам, Норқўзи ҳам ҳангу манг бўлиб қолишди; паранжи деган маразнинг қишлоқда йўқ бўлиб кетганига ўттиз йилдан ошиб кетган эди-ку, бу осмондан тушдими? Улар бир-бирига қараб, елка қисилди. Тавба, бу ким бўлиши мумкин? Паранжилик кимса нарироқ боргач итлар ҳам, таажжубдан бўлса керак, бирдан вовуллашиб юборишди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Сўфака қиқирлаб кулиб, Ҳанифага паранжида ўтган Қашқирбекнинг ўзлари эканини шивирлаб айтди. У яна бу гапни зинҳор-базинҳор Қашқирбек билмасинлар, деб илтижо билан тайинлади. Ҳанифа бош чайқаб, ёқасини ушлади. Жирканч бир махлуққа кўзи тушиб қолгандек афтини буриштирди.

— Қашқирбекнинг йиғиб юрган ҳужжатлари бир катта папка бўлиб қолгандир-а?

Сўфака хотинчалиш овоз чиқариб ҳингиллади.

— Орий, Ҳанифа қизим... «Ҳужжат тўплашини қўйинг, Қашқирбек иним, қўлингиздан бир иш келмайди, дедим. Ҳанифа Пўлат қизини раисликдан олиб ташлолмайсиз дедим... Хафа бўлма, қизим, мен унга ҳужжат тўплама, раҳминг келсин бир мўмин-мусулмоннинг фарзандига, деб айтиб қўяман...»

Ҳанифа тутақиб, бир дамда ўзини яна қўлга олди: «Э, эсиз, хайф» деди-ю, ичида «ҳа, мараз» деб қўйди. Шу кунини кечга яқин правление мажлисига кетаёт-

ган Ҳанифа қоғозга ўроғлиқ бир нимани изидан айроқчилик қилиб юрган Сўфакага берди:

— Бунни Қашқирбекка беринг, ҳужжатлари ёнига қўшиб қўйсин. Ҳамма нарса шунда — бу энг яхши ҳужжат.

— Хўп бўлади, — деди Сўфака ва қоғозга ўроғлиқ нарсани дарҳол олиб қўлтиғига қисди. Сўнгра зинғиллаганича Қашқирбекнинг ҳовлиси томон жўнади. Ўроғлиқ нарса — кир пайтава эди...

1964 йил

ЮЗИДА НИҚОБИ БОР

Деҳқонбой ота каттакон тўрлама қовун тумшуғидаги ириган ерини ўткир пичоғи билан ўйиб ташлаб, кярж қилиб сўйди. Оқ-оқ қовунмисан қовун... Қирқиб ташланган пўчоқдаги қумирсқаларга ҳам қараб қўйди.

Куз бу йил гоятда яхши келди — ноябрнинг охиригача ҳаво муътадил туриб бериб, деҳқонни хурсанд қилди. Пахтакорлар хонадонида тўй, вазифалар ўталиб, азаматлар кўкрак керди. Аммо «Зарбдор» колхоз ишни эплолмай, хижолатдан юзи қизарди. Баъзи кишиларнинг фикрича: экишда ҳам, парваришда ҳам, теримда ҳам колхозга комиссия устига комиссия келавергани ишнинг белига тепган эмиш. Ҳа, битта игвогар бутун бир районни нотинч қилиши ҳам мумкин. Колхоздаги тарафкашликни бартараф қилиш ниятида Деҳқонбой отани раис кўтаришган. У ишнинг боришига разм солиб, астойдил энг шимарди. Қани энди бу иш тўрлама қовун тумшуғидаги ириган жойини кесиб ташлашдек жўн бўлса.

Деҳқонбой ота ҳафталарча дала айланди, одамлар билан гаплашди, яйловга ҳам бориб келди. Шундан сўнг бир куни идорага кириб илгариги раисдан ёдгорлик — пружинаси тешиб чиққан юмшоқ креслога ўтирди. Шу атрофда юрган жуссаси кичик, ранги зақил бир киши ичкарига кириб, раисга тавозе қилди.

— Ас-са-лому алайкў-ўм! — у икки қўлини қайчи қилиб кўксига қўйди.

— Салом!

— Безовта бўлманг, хўжайин, фақат салом бериб чиқиш учун кирдим, — деди у, — исми-из Сухсурбек, қани бир танишиб олайлик.

Эртасига яна бир одам ота ёнига кирди. У ҳам қуюқ

мулоқотдан сўнг, ўзини Миттижон деб танитди. Кечга яқин, Урхўжа билан Сурхўжа деган ҳам ота йўливи тўсиб, танишиб олишди. Бу «зот»ларни ота на бригадада, на яйловда кўрган эди. Уларнинг сўзлари ҳам дарров қовуша қолади. Шундоқ танишув кунларнинг бирида Миттижон дегани отани зиёфатга таклиф қилиб, қўярда-қўймай олиб кетди. Зиёфатда, жиндек кайф устида ота бу ошналардан бири елкасига қўлини қўйди:

— Азизларим, ким бўласизлар?

— Бизлар: Миттижон, Мимиттижон, Сухсурбек, Урсунбек, Ниҳонхўжа, Илонхўжалар бўламиз...

— Касби корингиз нима?

— Ҳамма касбдан оз-оз... Илгариги ране биз билан келишолмагани учун думи тугилди. Биз урган одам асло ўнғалмайди!

— Шу-на-қа-ми? — деди Деҳқонбой ота тикилиб, — яъни сизлар билан ҳисоблашмаса бўлмас экан-да?

— Балли.

— Бир гуруҳ бўлиб олишдан мақсад нима?

— Яшаш керак!

— Сен экиб ҳосил ундир, мен уни ейман, демоқчисида?

— Йўғ-е-е, — улар ялт этиб бир-бирларига қараб олишди, — унчалик эмас-дур-ов...

Шу кун зиёфатдаги гуфтигўдан кейин «келишиб олдик» дегандек «номи шарифлари» юқорида эиқр этилганлар Деҳқонбой отанинг шохидан ушлаб, тумшугидан тизимча ўтказиб олгандек бўлишди — ишнинг қулоғида ҳозир у нозир туриб, гўё жиловни ўз қўлларига олдилар. Улардан бири, агар Деҳқонбой силкиниб, бизларни ўз елкасидан тўкиб солса, қайтадан югуриб келиб ёпишамиз, чақамиз. Агар у бизни ҳайдаб йўлатмаса, узоқдан кесак огамиз, гуваламиз ҳам заҳарга йўғрилган, дебди...

Деҳқонбой ота дўппини столга қўйиб, обдан тана-сига ўйлади; иш қилаётган заҳматкашлар бир ёқда-ю, бу — аслида текинхўрлар, юзида ниқоби бор силлиқ кишилар бир ёқда. Елкаси офтобда куйиб, кафти қабарганлар саккиз томонга ариза ёзишни, қувлик-шумликни билмайди. Аммо бу ниқобликлар пашшадан фил ясашади. Жиноят Қонуни Кодексини эзибички қилиб олишган «Уроғда йўқ, машоқда йўқ айёрлар — ноқобил одамлар! Бошқалар ишласа-ю, сенлар кўринишда «кафтида гири йўқ, аслида сичқонбой бўлиб келар»

саларинг!...» Деҳқонбой ота тутоқди: у ниқобли шахсларга ёмон гапирмади-ю, ишини билиб қила берди — ҳалол одамларга суянди. Улар чолнинг қувлигини пайқаб, бирдан ҳужум бошлашди, бошқарма газетасида «Ерга қаранг, бурнингиз қонаяпти...» деган бедалил фельетон чиқди; гўё Деҳқонбой ота бир кампирга тегишган эмиш. Ундан сўнг чол устидан жойларга юма-лоқ катлар уча бошлади; кутилмаганда колхозга бирикки ревизор ҳам келиб, қоғоз титкилай бошлади. «Э, товуқ бўлиб кетинглар-е!» деди Деҳқонбой ота кулиб. Бу иш бир йил давом этди; колхоздаги баъзи соддадил кишиларни чалғитиб раисга қарши гижгижлатмоқчи ҳам бўлдилар. Йўқ, иш чиқмади!

Қиш ҳам яхши келди — декабрнинг охирига бориб, гупиллатиб қор ёғиб берди. Уч кунлик сурунка ёққан қордан сўнг бирам совуқ турдики, ҳашаротлар, кўзга кўринмас махлуқлар қирилиб кетди. Қиш яхши — унинг аччиқ совуқлари жарроҳдек далага ҳаёт бағишлайди. Дала оппоқ ва мусаффо. Яна бир ҳафта қор ёғди — тизза бўйи оппоқ қор, бу — ҳосил, бу — ошу нон. Буни қаранг, қаттиқ қишдан сўнг яна баҳор яхши келди. Баҳорнинг яхши келганини яна бир томони шунда бўлдики, юзида ниқоби бор одамлар даладан ғойиб бўлди. Кейинчалик Деҳқонбой ота колхоздан нарида улардан бирига дуч келиб қолди. У дарҳол ўзини четга олди — Деҳқонбой ота ҳам ўзини кўрмасликка солди, нарироқ бориб оғзидаги носини пуркаб ташлади... Шу кунни биз ота билан учрашган эдик; у курсанд бўлиб кетганидан шу ерда унган шакар қовунни сўйиб турган пайти эди. Деҳқонбой ота яна ўша қовун учидан ўйиб ташлагани — ириган пўчоқларга кўз ташлаб қўйди.

1964 йил

ТИРИК ТОВОН

Одамзод мулойим бўлса шунчалик бўлар-да, — Зайнобиддиннинг гўштдор, қонталаш юзларида ҳаминша жилмайиш... Баъзида андаккина қочиримга ҳам оғзи қулоғида хирр-хирр кулади. Бундай одамни зақав қилиб ҳам топа олмайсиз. «Беш кунлик дунё»ни Фароғатда ўтказиш ниятида чиганоқдай аста сурилиб, чумчуқдай шоша-пиша «сочилган насиба»ларини те-

риб еб юарди. Азонлаб трамвайга югурган, осмони фалак ҳавозаларда гишт терган одамлардан энасн қотар; шусиз ҳам «мулла жиринг» ўлгурни топиш мумкин-ку, дерди ўзига ўзи...

Зайнобиддин эрта билан одатдагидек ўз кабинетига кириб, йўлбарс панжалик креслога ўтирди — область маданий-оқартув идорасининг бу қадимий креслоси кўпларга маълум. Бошлиқ келганини пайқаган ходимлар қоронги коридорнинг икки томонидаги эшикларни бирин-кетин очиб, саломга кириша бош-лашди. Ҳаммадан аввал хўжалик мудирини Поччаев ташриф буюрди:

— Ассалому алайкум, хўжайин! — у бир даста қоғозни стул устига қўйди.

— Салом, дўмбоғим! — Зайнобиддин жилмайди.

— Мана бу путопкангиз. Мана бу Сочи шаҳар маданият-оқартув идорасига командировка пули ва гувоҳномаси — тажриба алмашиб келасиз, ҳи-ҳи-ҳи... Самолётга бориш-келиш билетингизни кетар кунингиз оласиз, пулни санаб олинг, ҳисобли дўст ажралмас.

— Ташаккур! Идора ихтиёрини ўзларига топшираман. Эҳтиёт бўлиб, раҳбарлик қилинг!

— Қуллуқ, — у бир неча қадам орқасига тисарилиб, чиқиб кетди.

— А-а-ссалому алайкў-ўм, — шолғом бурун Эшонча деган одам кирди, — қалай, мол-жон омонми? Яхши ётиб турдингизми?

— Яхши, яхши...

— Ушбу ҳужжатга қўл қўйсалар; буниси, курортдан қайтиб келганингиздан кейин уйингизда чет эллик меҳмонлар бўлади; ремонт, краска ва ҳоказолар учун давлатдан маблағ сўрадик. Мана буниси — сизга кийдирилган тўн, тўппи, қийиқ... ўзингиз билган фонддан, буниси — ўзлари курортга жўнаш зиёфати учун ажратилган пул...

— Қўя қолинглар, овора бўлиб нима қиласизлар.

— Ия, бошлиғимиз курортга борармишу, провод қилмаймизми! Қаерда бор бунақа закон! Мана бу қоғозга ҳам қўл қўйиб юборинг, сизга, ўзимга, Поччаевга ишхонада кийиб юриш учун уч пар юмшоқ туфли. Мана бунисига ҳам — ишлаб ўтирган вақтимизда буювил дардига мубтало бўлмаслик учун уч пар грелка ҳам олганман...

Зайнобиддин қайрилма дум имзо чекди. Эшонча чиққач, эшик қия очилиб, «ғазнабон» Муовазахўжа-

нинг узунчоқ башараси кўринди. (Бу одамни Мағзаваҳўжа ҳам дейишарди). Зайнобиддин уни имлаб чакирди-да, ўтирган жойида қўл узатиб, сохта жилмайиб қўйди. Мулоимликда ҳикмат кўплиги, шундан топанлигини бу бухгалтерга ҳам айтиб берган эди.

— Янги олган шкафлардан бирини, ёзув столини — ўзи ҳам ажабтовур полеровать этилган, ҳовлига юбордим. Уйда ҳам бари бир сиз ҳукумат ишини қиласиз-ку...

— Ҳа, албатта. Менда ҳукумат ишидан бошқа яна нима иш бўларди. Стол билан шкаф идорамизда турди нима-ю, уйимда турди нима!

Хўжа чиқиб кетиши билан яна Поччаев кирди.

— Қани, дўмбоғим, бир оз сатранж суришайлик, ишлайвериб кўзим тиниб кетди. Биз — оқдан...

— Бугун кўп ишлаб юбордик, хўжайин. Жонимизни жабборга бериб ишлаётганимизни ҳукумат билармикин?

— Билади, — деди Зайнобиддин хаёл суриб, кейин сўради: — Менга характеристика ёзиб юборганимдиларинг?

— Хотиржам бўлинг, ҳаммаси ҳал бўлган. Худо хоҳласа...

— Бас, бас! Ишқилиб нафасни яхшилаб туринглар.

— Ҳа, биз ҳам давлат инвентаридек гап, бирон еримизга тунукача қоқиб қўйилмаганига ҳайронман, — завхознинг кўзи шкаф ёнидаги инвентарь тунукачага тушди.

— Мен аспни сурдим, хаёлингиз жойидами, юринг!

— Нима, қолиб берайми?

— Ундоқ қилсангиз ҳам қоласиз, бундоқ қилсангиз ҳам. Яхшиликча инсоф билан қолинг!

Уйин тушгача давом этди. Поччаев чиқиб кетгач, секретарь қиз Зайнобиддин кабинетига устига оқ сочиқ ёпилган патнис олиб кирди. Яна қайтиб чиқиб, чой ҳам олиб кирди. Зайнобиддин овқатга қаради; у қуруқ беда еётган отдай қурт-қурт гўштни қирқарди, чақаклари тарам-тарам бўлиб жуда чиройли ерди. Овқатдан сўнг кекирди — бу қабулқонадаги кишиларга ҳам эшитилди. Бугун у яна секретарга ким келса «ўзининг йўқлиги»ни айтиб, кабинетни ичидан қулфлаб, диванда ухлади. Шу ётганча соят олтиларда кўзини очди.

Эртасига эрта билан у идора ходимларини ўз кабинетига тўплаб, мажлис ўтказди, роса папирос чекишди. Хона деразаларидаги оқ бахмал дарпардалар сарғайиб кетган эди. Мажлиснинг ярмида секретарни чиқариб юборишиб аския бошлашди. Поччаев аскияда хўроз бўлиб, Зайнобиддин ичагини узди; Мағзава-хўжа ҳам ўрни келганда «тузук» деб, Поччаевни бир тишлади... (унинг лақаби Бойтеват эди). Аския тугагач, Зайнобиддин ўрнидан қўзгалди:

— Яхшилар, қўшни ташкилот мени мажлисга чақирган, боришим керак,— деди қийиқ кўзларидаи кулги ёшини артиб,— қани энди ишланглар. Ҳужжатларга эртага қўл қўяман.

— Хўп бўлади, хўжайин,— улар баб-баравар ўринларидан туриб, қўл қовуштиришди.

Зайнобиддин мулойим илжайди: «Сиздек азаматларим бор, не ғамим бор...» Қўл қовуштириб турганлар: «Ўзлари омон бўлсинлар, бошимизга соябон бўлсинлар» дегандек бир чайқалиб қўйишди.

Зайнобиддин қўшни ташкилотдаги мажлисга ҳам бориб, узоқ ўтириб келди. Шу мажлисда ўзидан бир поғона баланд амалдор билан ўпка ташлаб, омонланди. Қўр тўкиб ўз жойига мамнун ўтиргач, яна унга «ғарибу гураболарга карам қилинг» дегандек мулойим қараб қўйди.

Шу кунги у бир оз кечикиб уйга қайтди: йўлда андак тўхтаб автоматдан газсув ичмоқчи бўлди. Ёнини кавлаб уч тийинлик топди. Автоматга ташлаш олдидан бир лаҳза тўхтаб, чўзган қўлни дарҳол тортиб олди. Ахир бу ўз пули-ку! Зайнобиддин тангани чўнтагига солди-да, йўлида давом этди. Эртасига у баъзи ҳужжатларга имзо чекди. Шундан сўнг, Эшонча билан Поччаевни чақиртириб, масала фақат курортдан қайтгунча уйини ремонт қилиб қўйиш эмас, ахир у бу йил ўғлини ҳам уйлантирмоқчи — фарзанд давлатники, бу тўйнинг жуда бўлмаганда олтиш процент харажатини ҳукумат кўтариши кераклигини айтди.

Шанба кунги — эртага курортга учини керак бўлган кунги Зайнобиддиннинг қовоғи салқиб, комуни келди. Поччаев, Эшончалар югурганча унинг ёнига киришди: Даҳага кирган қўртдек бош кўтариб турган Зайнобиддин бир лаҳзалик сукутдан кейин юрагини очди.

— Яхшилар, бугун бир ғалатирақ туш кўрибман.

Келинингизга айтсам, оғзидан қўлансароқ гап чиқариб юборди. Ҳай, ҳай, бас! — дедим. Туш мана шунақа... Сизлар нима дейсизлар?

— Тушингиз ёмон эмас, — деди афлотун қараши қилиб Поччаев, — бундақа тушларни биз кўп кўрганмиз... (бу гап бошлиқни менсимагандай бўлдими, у дарҳол ўзини ўзи тузатди.) Йўқ, йўқ, мен янглишибман, бундай туш кўрганам йўқ, кўришим ҳам мумкин эмас. Бундай туш кўришни бизга ким қўйибди!

Зайнобиддин «балли, камтарсиз...» дегандек Поччаевга жилмайди.

— Бу тушнинг таъбирини биз айтайлик, — деди хўжа, — илгари худди шундай, йўқ, бундан пастроқ бир туш кўрган эдим — ўшанда хотин пошшо суратли йигирма беш сўмлик пул топиб олган эдим. Эркакларнинг туши ўнг келади, хўжайин, бир нима топасиз. Йигирма беш сўм деган гап, икки юз эллик сўм, йўқ, йўқ, бу кам, икки минг беш юз сўм топасиз. Мени айтди дерсиз, албатта топасиз!

— Айтганларинг келсин, — деди Зайнобиддин, — дўстлар, менинг шунча йиллик хизматларим бор... Ўз қарамоғимиздаги биронта клуб ёки кутубхонага номимни қўйиш ҳақида ўйламаётирсизлар. Сиз халқсиз, халқ бўлгандан кейин талаб қилсаларинг бўлмайдими! Кўзим тириклигида кўриб қолай... Хат ёзиб илтимос қилинглар! Менга пул керак эмас...

— Хўжайин, ўша хотин пошшо сурати солинган пулни инқилобдан олдин топиб олганман. Ҳозир эмас, кечиринг, тушунмабман...

— Менимча, — деди яна Зайнобиддин, — туш таъбирига келганда, ўртоқ Поччаев сўзининг иккинчи ярми анча объектив бўлди...

Шундай қилиб, якшанба куни Зайнобиддин Сочи-га учди — аэропортда унинг «қатордаги норлари» фармонбардорликни ўрнига қўйиб, уни кузатишди. Кузатувчиларнинг ҳар бири бошлиққа «ўз садоқати» ни билдириш учун ҳар хил қилиқлар ҳам қилишарди.

Ҳадемай бир ой ҳам ўтди. Зайнобиддин гулдуршалдур кириб келди. Уч кун уйда келди-кетди кутиб, тўртинчи куни ишга чиқди. Бешинчи куни йўлбарс панжа креслосида қўр тўкиб ўтирган Зайнобиддиннинг ёнига хипчадан келган икки киши киришди. Аввал пинагини бузмай, назар-писанд қилмай ўтирган Зайнобиддин, булар халқ контроли ходимлари

эканини билгандан сўнг, мулойимлик билан илжайди. Кнопка босиб секретарь қизга тезда чой дамлаб киришини айтди. Қўлидаги бир юмалоқ чойни меҳмонларга кўрсатиб, «мозор босиб келгани» — аъло чой эканини билдирарди.

— Давлат чойи бўлса керак? — деди ўтирганларнинг бири, — «сахий» одамларнинг садағаси кетсанг арзийди...

— Ҳа, балли, — деди ичидан қиринди ўтиб Зайнобиддин, — хизмат, азиз ўртоқлар? Бизга қандай жомуш бор?

— Илдизини кемираётган бузоқбошини оташкурак билан олиб ташлаш керак, бу ишда бизга ёрдам беринг, — деди халқ контроли ходимларидан бири.

— Бузоқбоши ёмон нарса, дарахтни қуритади, — деди аввал мулойим жилмайиб турган Зайнобиддин ранги бирдан қув ўчиб. Кейин у шолғом бурун Почаев билан Эшончани чақиртириб, папкаларни, ҳужжатларни, актларни... бу одамларга кўрсатишни буюрди. Ўзи бўлса қандайдир бир оташкурак белидан маҳкам сиқиб тургандай, чой ҳам ичолмай бақрайиб ўтирарди...

1965 йил

ҚУРУМСОҚ

Хуш дор-ки дар назди вужуди инсон
Чун нохуну муст узви беҳис бисёр...¹

Ведил

Қарилик ҳар хил бўларкан: биров хушфёъл, одамларга меҳрибон, дилкаш қайтади — ўзгаларнинг шодлигидан завқланади. Биров сассиқ қарийди — сўзидан ҳам, ўзидан ҳам чак-чак заҳар томиб туради. Бадриддин қори деган япасқи одам ҳам қариди: у, терган термулмас деб, зўр бериб пул йиғарди. Наинки пул, нимаики кўзга илинадиган бўлса, йиғаверади. Кўчадан ўта кета туриб бурчакда ётган консерва банкасини ҳам олиб, пачақланган ерларини текислаб, ҳужрасига териб қўярди. Мана, икки йилча бўлди.

¹ Эсингни бошингга йиғ, чунки бир назмдек инсон вужудда маст машшоқнинг темир ноқунидек (тирноқ) ҳиссиз аъзолари ҳам кўн,

Бадриддин қори катта ўғлини уйлантирмоқчи бўлиб ташвишга тушиб қолди. Унинг кириш эшиклари лангиллаб очилиб, чиқим эшиклари тақатақ бекилиб, орқасидан тамбаланди. Ўз болаларига ҳам совуқ хўмрайиб: «Очофатлар, ҳамма нарсани еб қўйяпсанлар» деб ўшқирарди. Бундан бир ҳафтача илгари ўз ҳовлисида ўтин ёрган қўшнисини — бева хотинини ҳам иморатимни лат едирасан, деб роса қарғаб сўкканди. (Қорининг жаҳли чиқса дам хотинлардек қарғаб, дам эркаклардек сўкиб соларди...)

Бадриддин қори ўртанча ўғлини уйлантирмоқчи. Унинг бу режасидан хотини Рисолатхон ҳам хабардор; шу сабабли оилада ҳамма нарсани тежаш керак! Тўйнинг ўзи бўладими? Хотини ҳам эрининг гапини маҳкам тутиб, хуфтонга бориб, оби ёвгон бирон нима пиширарди. Ҳар куни эрта билан олтига майда болаликки буханка нонни бурдалаб, қуруқ чой билан ичиб олишар, кечгача гезариб юришарди. Сут, ширинлик, сариеғ деган нарсалар бу хонадонда анқонинг уруғи бўлиб қолди. Тўрт яшар Жамалаксоч деган қизалоқ кўчада ширинлик еб юрган болаларни кўриб қолол кетидан ялиниб «битта ялий» деб эргашиб юради. Кун бўйи остонада ўтириб, кутади. Оилада тўй учун тежашнинг гармсели ҳаммадан аввал мана шу қизалоқнинг палагини сарғайтирди. Кейинги кунларда унинг силласи қуриб остонада ҳам ўтирмай, дадасини кутолмай кўп вақт чўзилиб ётарди. Отаси Бадриддин қори қуруқдан-қуруқ шўппайиб кирганини кўргач, хўрсиниб қўя қоларди.

Қори бир куни тахмондаги тўшак орасидан тахлоғлик червонларни олиб санаётганида Жамалаксоч булар қандай чиройли қоғозлар экан, деб маҳлиё бўлиб турди. Агар дадаси шулардан бирини берса, у ҳеч йўқотмай қўғирчоғи уйига ясатиб қўярди ҳам...

Бадриддин қори катта ўғли, келини топиб келган пулларни ҳам туфлаб тахлайверди. Ишдан қайтиб келгач, бир дам ҳовлида бўлиб, кейин қоровулчиликка борарди. Ўзи нос сотиб олмас, умр бўйи тилаб чекиб келарди. Қариндош-уруғ, таниш-билишлари билан учрашганида: «Тўйнинг ўзи бўладими, чиқимим кўп» деб, ҳасратидан чанг чиқарди. Рисолатхон эрта билан болаларига чой ичиргач, салқин йўлакка шолча ташлаб, бош кўтармай дўппи тикар, ҳар ҳафта кўтарачиларга йигирма дўпписини сотарди. У ҳам дўппидан толганни Бадриддин қорига тутқазарди. Хо-

тини топган пулга танача сотиб олишди. Бадриддин қори бозордан ярим қоп писта олиб чиқиб, иккинчи синфда ўқийдиган ўғлига кўчада стаканлаб соттираётган эди, Сельмашда ишлайдиган қўшнисни чақиртириб, роса сўкди: «Уят эмасми болаларни олди-соттига ўргатиш! Э, тўй қилмай қуриб кетинг!» — деди. Бу гапни эшитган Бадриддин қори ингичка бўлиб уйга кириб кетди, йўл-йўлакай писиллаб қўшнисини қарғади.

Май ойининг охирларига бориб Бадриддин қори ҳовлисидаги икки туп гилос қип-қизариб пишди. Қори бу гилоснинг бир донасини ҳам болаларига едирмай, териб олиб, икки катта пақирни тўлдириб бозорга олиб кетди. Жамалаксоч қизалоқ гилос тагига келиб, ҳар кунни тикиларди, стул қўйиб бир-иккита олиш у ёқда турсин, тагига қуришиб тушганларини ҳам олиб оғзига солгани отасидан қўрқарди. «Акасини уйлантиришади, шунинг учун пул тўплаш керак» лигини тўрт яшар қизалоқ ҳам биларди.

Июнь бошланиши билан эрта пишар оқ олма етилди. Бадриддин қори бу олмани ҳам битта қўймай териб олиб, сотиб чиқди. Жамалаксоч бўлса олмага қарайвериб, аранг пиширган эди. «Бу йил олмамиз яхши гуллади» деган гап ҳам қулоғида қолган, ҳатто баҳорда асаларилар олма гулига ёпишганда рашки келган эди — улар оқ олмани еб қўяётгандай бўлишган эди. Акасининг тўйи жуда керак нарса — шунинг учун ҳам дадаси битта қўймай териб олиб, сотиб чиқди. Тагига тушган бир қурушқоқ олмани қизалоқ анча вақтгача қўлида ўйнаб, эркалаб юриб, куннинг ўрталарига борганда билмай еб қўйди...

Саратон кириши билан Жамалаксочнинг силласи қуриб, чўзилиб қолди. Докторга кўрсатишган эди, ўпкасида касал бор деб, касалхонага йўллашди. Докторлар қизалоқнинг қони камайиб кетганини — витамин етишмаслиги бу дардга дучор қилганини айтишди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Бадриддин қорининг олти яшар ўғли ҳам шу касал билан оғриб қолгани маълум бўлди. Касалхонадан келган врач Бадриддин қори уйини кўрди, бу дарднинг қаердан чиқаётганига тушунолмай, таажжубланди. Кейинчалик билди ҳам. Рисодатхон кимгадир кўз ёш қилди. «Касалхонада ётган икки боласи бағрини ўртаётган» эмиш. Лекин шунга қарамай, Бадриддин қори шанба кунни тўй деб маҳаллага хабар қилди. Кунини чойхонада ўтказадиган

баъзи сўлоқмон йигитлар Бадриддин қориникига кириб сабзи тўғрашди. Қимизак олмаларни ҳам силкитиб, қоқиб ейишди — ароққа закуска қилишди. Қори бўлса, қўл қовуштириб, олинглар, олинглар, қоқиб енглар деб турарди. Танача ҳам сўйилиб ошга босилди, бир бўлаги қуданикига юборилди. Уч йил емай-ичмай тўплаган ҳамма нарса бир кунда талон бўлиб кетди...

Тўй ўтгач, Бадриддин қори касалхонага бориб, сарғайиб ётган икки боласини кўрди; отаси қўлида бир пачка печенье билан шишадаги сутга кўзи тушган Жамалаксоч қизалоғи хурсанд бўлиб кетганидан кулиб юборди, кўзларига ёш келди. Отасининг бўйнига осилиб, соқол-юзларидан ўпди...

Лекин қурумсоқ отаси — Бадриддин қорининг пасткаш шахс эканини мутлақо билмасди.

1965 йил, июнь

ФАРИШТА

Ҳузуржонов бошлиқ ёнига кирадиган бўлса, анча аввал келиб, қабулхонада кутиб ўтиради. Агар ичкарида одам бўлмаса ҳам кутарди. Секретарь аёлнинг «кираверинг, ҳеч ким йўқ», деганига ҳам қулоқ солмай, «бир оз кутайлик, вақтимиз кўп...» деб қўярди, гўё шундай қилиб кирса ширинроқ бўладигандай... Агар бошлиқ чиқиб қолиб: «Э, Ҳузуржонов, кутиб қолибсиз-ку, қани-қани, ичкарига марҳамат...» деб қолгудай бўлса, катта баланд эшикдан ҳам бош эгиб ўтиб, стулнинг бир чеккасига токчага қўйилган тухумдек эҳтиёткорлик билан ўтирарди.

Бу ташкилотнинг бошлиқлари ҳам тез-тез ўзгариб, янги бошлиқ келиб турарди. Лекин келганларнинг ҳаммаси ҳам бу маҳкамани ёмон ходимлардан тозалайман дерди-ю, гал Ҳузуржоновга келганда қўл текизмай ўтиб кетаверишарди...

Ҳузуржоновнинг билгани билган, у ўз одатидан толган одам эди. Бировлар, бунинг қонида бор дерди, бировлар, ёмон бошлиқлар бечорани шу ҳолга солиб қўйган дейишарди. Узига тааллуқли бўлмаган ҳеч нарса билан иши йўқ, ҳамма нарсага лоқайд қарарди. Эрталаб келиб, кечқурун кетар, келишда ҳам, кетишда ҳам бир йўлқадан юрарди. Асфальт йўлка уйига беш ерда қайрилиб, икки ерда кўприкдан ўта-

ди. Лекин, қизиқ, қайтишда у негадир икки минг бир юз саккиз қадам бўлиб, келишда ўттиз беш қадам фарқ қилади. Таажжуб! У йўлқадан пилдираб ўтиб кетаётганида унга кўзи тушган одамлар: «Ана, дунёда энг яхши одам кетяпти...» деяётганликларини эшитиб тургандай бўларди. Уни фаришта дейишарди ҳам. Баъзилар худойи таоло ёруғ дунёдаги иккита бандасидан жуда хурсанд эмиш, уларнинг бири — Эшматхўжа (у ўз вақтида омонатини топширган), иккинчиси, мана шу Ҳузуржонов экан. Бу икки бандаси яратганидан буён ҳеч ўзгармай турибди дейишарди.

Кунлардан бир куни маҳкамада силлиққина кетаётган мажлис ўрталарида нима ҳам бўлди-ю, Дангалбой сўз сўраб қолди. Бу одам билан бир хонада қамтима-қамти ўтиришади. Эшикка яқин, бурчакда тиззасига салом бериб ўтирган Ҳузуржонов ялт этиб қараб, юрагини ушлади; бу нодон яна бир шўришни бошлайдиганга ўхшайди! Ё тавба! Идоранинг ишига аралашиб ким обрў топибди! Ўт тушиб кетганда биров сендан сўрармиди!.. Ҳузуржоновнинг назарида зилзила бошланиб, иморат синчлари қисирлагандай бўлди. У беихтиёр шифтдаги қандилга қаради — қандил жим турибди...

Дангалбой бу сафар шоша-пиша бир нима деди-ю, жойига ўтирди. У Каримовга ҳам, Аҳмедовга ҳам теккани йўқ, уларга шама ҳам қилгани йўқ. Хайрият, худо ўзи асради! Бу одамдан ҳар нарса кутиш мумкин. Дангалбой минбардан тушгач, Ҳузуржонов секин ер тагидан бошлиқларга қараб қўйди; улар бамайлихотир ўтиришибди. Каримов жимжилогига рўмолчаси учини ўраб бурнини кавлаяпти. Аҳмедов бўлса Хуморкон билан кўз уриштириб ўтирибди. Демак, осойишталик, тинчлик... Ҳузуржонов секин хўрсиниб, мамнуният билан яна илгаригидай қўл қовуштириб, тиззасига салом бериб ўтиришини давом эттирди.

Шанба куни Ҳузуржоновнинг хотини туғди. Бунини эшитганлар табриклашди:

— Жуда яхши бўпти-е, эсон-омон қутулиб олибдилар, — деди ҳаяжон ичида Хуморкон.

— Ҳа, шундоқ... — деди Ҳузуржонов совуққонлик билан, кейин у яна қитиллатиб ёзишини давом эттирди.

— Учинчи фарзандингизми? Ота бўлиш қандай яхши, ич-ичингиздан қувониб кетаётгандирсиз?

— Ҳа, эҳтимол...

— Нега эҳтимол бўларкан! Камтарлик қилманг, Ҳузуржонов, туғруқхонададилар? Отини нима қўймоқчисиз?

— Ҳей, хотин, мени тинч қўясанми, йўқми! Иш-лолмаяпман!

— Вой, анави кишини қаранг...— деди Хуморхон буришиб.

Куннинг иккинчи ярмида коридорда Дангалбой Ҳузуржоновнинг йўлини тўсди:

— Янги меҳмон муборак!

— Уртоқ Дангалбой Болтаев, иккинчи марта табрикладингиз. Бир марта айтдингиз бўлди-да! Нима, ёғи чиқадими!

— Узр сўрайман,— деди Дангалбой юрагини чангаллаб,— мени юз бор табрикласалар юз бор қувонардим. Нима қилай, фарзандга зорман.

— Бундай гапларни қўйинг, ишлаш керак. Уртоқ Каримовни қўллаб-қувватлайлик, иш соатидан унумли фойдаланайлик. Бу ҳақда кўрсатма бердилар-ку.

— Тўғри. Лекин мен ўртоқ Каримов учун ишламайман...

— Тс, тсс!— у бармоғини лаби устига қўйди, ранги оқариб кетди,— номларини айтманг, тушундингизми!

— Ҳа-а, жаннатдан чиққан қуён.

Улар бир-бирларига бақрайганча жим бўлиб қолди. Шу ҳафта яна бир қайғули ҳодиса рўй берди. Ҳузуржоновнинг биттагина пенсионер акаси бор эди. Шу одам анчадан буён касал ётарди. «Уладиган касалнинг ўлгани яхши, уйдагиларнинг тингани яхши» деб юрарди Ҳузуржонов хотинига. Кўп ўтмай у ўлиб қолди. Уни кўмиб келиб тинчишди. Бу воқеа бирон ҳафталардан кейин маҳкамага етиб келди. Жони ачиб кетган Дангалбой (у Ҳузуржоновнинг акасини яхши биларди) ошнасига юракдан ачиниби, таъзия билдирди:

— Кўп яхши одам эдилар, қазо қилибдилар... Қайғунгизга биз ҳам шерикмиз.

— Ҳа, шундай бўлди. Тирикларни ўйлаш керак,— деди ҳеч нима бўлмагандай.

Бу совуқ гапни эшитган Дангалбой ачиниби, кўзига ёш олиб гапирганидан хижолат бўлиб ерга қаради.

Душанба куни эрта билан Ҳузуржонов папкаси»ни қўлтиқлаб хизматга кетаётганида, ўз ҳовлисидан бир оз нарироқда ўт тушган уйнинг устидан чиқиб қолди. Иккинчи қават деразасидан бурқсиб тутун чиқар, одамлар тўпланган, хотин кишининг йиғиси эшитиларди. Кимдир чақалоқ болани қучоқлаб тутун ичидан олиб чиқди... Ҳузуржонов чап томонга, ўша тутун чиқаётган иккинчи қаватга бир қаради-ю яна йўлида давом этди. У муюлишга етганида ўт ўчириш командаси ҳам сурон билан етиб келди. «Бу ҳам ҳар замон, ҳар замонда бўлиб турадиган ҳол» деди-да ўзига ўзи, бир томонига қийшайганча йўлида давом этди. Маҳкамага етиб келгач, ҳар кунги одатидек, соат тўққиз бўлишини кутиб, коридорда папирос чекиб турди. Роса тўққизда столига чўкиб, қоғозларни варақлай кетди. Ун минутча кечиккан Дангалбой, хонадагиларга салом бериб, киоскадан олган икки-уч газетани столга қўйди.

— Азизим, эшитдингизми, — деди Дангалбой Ҳузуржоновга тикилиб. — Ҳиндистонда сув тошибди, неча минг киши ўлган эмиш, гўдаклар оқиб кетган эмиш...

— Бу ҳар замон, ҳар замонда бўлиб турадиган ҳол, — деди Ҳузуржонов столдан бош кўтармай. Кейин Каримов кабинети томон ишора қилди, — жиндак ишлайлик, хўжайин ранжимасин, газетадаги гаплар ҳақида танаффусда гаплашамиз.

Дангалбой ели чиққан пуфакдай шалвираб, жойига ўтирди.

Шу куни ишнинг ўрталарига бориб, маҳкамага Ҳузуржоновнинг ўн тўрт яшар қизи келди. Отасидан андак пул сўради. Қизининг маҳкамада пайдо бўлгани унга ёқмади, у бир неча бор Каримов кабинети эшигига қараб қўйди. Қизини қувгандек қилиб тезда кўчага олиб чиқиб жўнатди. (Пул бердими, бермадими, бу номаълум). Кўчадан қайтиб келишда устига қора клеёнка қопланган бошлиқ эшигига яна тикилиб, ўтиб кетди.

Каримовнинг атрофида парвона бўладиган Ҳузуржоновни кузатиб юрган қоровул чол Каримовнинг ўзига шу одам жаннатими, дўзахими, билиб бўлмайди деди. Аммо лекин эртаю кеч жаннатни ўйласа керак у, янги замоннинг воҳиди деб қаҳ-қаҳ урди. Чолнинг аччиқ киноясига Каримов ҳам қўшилишиб кулди.

— Узини ўйлайди, отахон,— деди Каримов,— шунинг учун ҳам фариштадек покман деб юрибди. Аслида ифлос одам. Анави Дангалбойни танийсизми? Унинг юраги тоза, баъзан бизга ҳам тегиб қўяди, аммо ҳалол одам...

— Отангизга раҳмат, Каримов ўғлим! Одам танир экансиз...

Баҳор кунларининг бирида Дангалбой яна куфур бўлиб қолди:

— Э, дард-е!— деди тўсатдан Дангалбой Ҳузуржоновдан юзини ўгириб,— одам деган ҳам шунақа бўладими-ю!

— Гапга тушунинг, ўртоқ Дангалбой Болтаев,— деди ингичка овоз билан Ҳузуржонов,— мен сизга ҳозирги бодрингларнинг ҳаммаси тахир чиқяпти деганим йўқ, менинг бундай дейишим ҳам мумкин эмас. Наҳотки мен шундоқ десам! Мендан бунақа гап чиқмайди. Ҳозирги бодринглар асосан яхши, ширин дейиш ҳам мумкин. Эҳтимол, тахири ҳеч чиқмас, менимча шундоқ бўлиши керак. Ҳозирги илгор техника методлари билан экилган бодринглар ҳеч тахир бўлмайди. Қатъий фикрим шу, ўртоқ Дангалбой Болтаев.

— Мен сизга бодрингни айтаётганим йўқ,— деди яна хуноб бўлиб Дангалбой,— сиз ўзингиз одамми-сиз ёки фариштамисиз! Бирон нарсага хурсанд ҳам бўлмайсиз, ачинмайсиз ҳам, сиз ўзингиз кимсиз?! Ҳозир пақ этиб ёрилиб кетай деяпман, Ҳузуржонов!

— Сиз билан бодринг ҳақида гаплашяпмиз,— деди Ҳузуржонов бақрайиб,— мен ўша аввалги фикримда қоламан, яъни бизнинг бодринглар тахир эмас...

1965 йил

СУПУРГИГА САЖДА

Чет эллик меҳмонлар «Бўстон» колхозига боради, деган хабарни эшитган Қамчинбек у ёқ-бу ёғига қараб қўйди-да, секин маққамадан чиқиб кетди. У тўппа-тўғри маҳалла чойхонасига кириб, самоварчининг қулоғига шивирлади:

— Эрта билан бу ерда чет элликлар бўлади..

Чойхоначи ҳайратланиб Қамчинбекка қаради:

— Нима қилсак экан?

— Азонлаб кўчага сув сепларинг,— деди Қамчин-

бек зағча кўзларини чақчайтириб.— Хонадонлардан палак, гилам, сўзана олиб чиқиб, чойхонани ясатиш керак. Ола-була байроқчалар оснш лозим...

Шу лаҳза Қамчинбекнинг кўзи чегаланган бир чойнакка тушиб қолди.

— Бу нима?! Уларнинг кўзи тушиб қолса нима деб ўйлашлари мумкин?— У чойнакни ерга уриб чилчил синдирди.— Яна бошқа шунга ўхшащ чойнаклар борми?— У янги чойнак, пиёлалар ичидан иккита эскироғини топиб, шу оннинг ўзидаёқ ерга урди.

Қамчинбек чойхонадан чиқиб, маҳалла комиссияси раисининг уйига борди, «фавқулодда ҳолат»дан уни ҳам хабардор қилди. Эртага чет элликлар ўтаётган пайтда кўчага Турнақори билан Абдуқодир отага ўхшашларни чиқармаслик кераклигини ҳам тайинлади.

— Абдуқодир ота пенсионер, икки ўгли жуда масъул ишда ишлайди-ку, чиқаман деса иложимиз йўқ,— деди маҳалла комитетининг раиси.

— Иложи бор, эртага нариги маҳаллада тўй, Гилосхон келиб ашула айтармиш десангиз, зинғиллаганича жўнаб қолади. Маҳаллани кўзғатиш керак, тонг отмасдан кўчага сув сепишсин, шарманда бўлиб қолмайлик!

У маҳалла комитети раисининг ҳовлисидадан чиқиб кета туриб ўзича ўйлади: чет эллик меҳмонларни «Бўстон» колхозида қандоқ кутиб олишаркин? Уша Қўзибой ака бўладиган бўлса ҳеч нима қилмайди, индамай кутиб олади... Молхонага ҳам киришса керак, сигирлар шундоқ бемалол кавш қайтариб ётишган бўлса-я! Эҳ, Қўзибой, Қўзибой, бир чатоқ иш бўлмаса яхши бўларди. Ихтиёр Қамчинбекда бўлганда-ку, сигирларни ўрнидан турғазиб, қатор сафга тортиб қўярди. Иложи бўлса шохларини, туёқларини бўяб, йилтиратиш ҳам қўярди. Чўчқаларнинг ҳам бўйнига ҳар турли ленталардан боғлаб қўярди.

Шу куни Қамчинбек қош қорайгунча оёғи куйган товуқдек маҳалланинг жинкўчаларига кириб чиқди.

— Э, Маккадан ҳожи келармиди, намунча!— деди Абдуқодир ота.

— Мияси айниган чол, бу ишларга аралашманг, бу — жиддий масала!— Қамчинбек шу куни чарчаб ухлади. Унинг таъби тирриқ, назарида ўзи яшаб турган ер бир култепа-ю, меҳмонлар шундоққина жан-

натнинг қоқ ўртасидан чиқиб келишаётгандай.. Чет эл деганда унинг кўз олдига ариқларида шарбат оқадиган шаҳарлар келарди, чет элнинг одамлари ҳам бошқача — пайғамбарларга ўхшашроқ кўринарди. Бир куни кимдир Қамчинбекнинг фикрига эътироз билдириб:

— Ҳа, гарбликлар билимдон, лекин улар қадимдан бизнинг Самарқанддан, Тошкентдан, Бухородан нодир китобларнинг асл нусхасини ўғирлаб кетишган. Бу китоблар Брюссель, Лондон музейларининг пўлат сандиғида турибди, — деган эди. Бошига тагдўзи дўппи, оёғига қизил этик, бўйнига галстук боғлаб юрадиган баъзиларнинг айтишича, товуқ бозорининг олифтаси Қамчинбек ўшанда у одамни сўкиб солган эди.

Тонг қоронғусида Қамчинбек бошлиқ чойхонанинг кунда-шундалари ҳайҳайлашиб, кўчага сув сепишди. Ҳовлилардан келинларнинг палагини олиб чиқиб, чойхонага ошишди. Кўча томондаги шўралаган деворларга гиламу палос, бўғотларнинг тагида нафталинда ётган дорпечларни узун тортишди. Соат тўққизларга бориб, ўттиз чоғлик одам фармонга бардор бўлиб, ўт ўчириш командасининг сафига ўхшаб, чойхона олдида савлат тўкиб туришди. Қамчинбекнинг юраги дук-дук уриб, йўл ўртасига тушди. У узоқ-узоқларга қўлини соябон қилиб текиларди. Баъзи ўткинчи юк машиналарни ҳам кўчадан ўтказмай, бошқа кўчадан ўтишга мажбур этарди. Сомон ортиб келган туя карвонини калтаклагандай қилиб боши берк тор кўчага қамаб, чўктириб қўйди. У фиғон бўлиб туякашнинг сўкарди. Ахир туя деган нарсани меҳмонлар кўриб қолса нима бўлди! Э, туянг бошингда қолсин! Бу бесўнақай ҳайвон янгиликларга эришишимизда тўғаноқ, ҳозир силлиқ-силлиқ автомобиллар чиқиб турганда бирон ери тўғри бўлмаган бу ҳайвон кўчамизда юриб нима қилади!

Кун ёйилиб кетгунча улар чет элликларни куттишди. Улардан дарак бўлмагач, тўпга яқин бориб, тарқалиша бошлашди. Тор кўчага қамаб қўйилган нортюлар ҳам оғзини кўпиртириб бақириниб ётарди. Қамчинбек ҳам икки қўли билан белини ушлаганча, кўча ўртасида гўдаиб туравериш чарчади. Шу орада, маълум бўлишича, меҳмонлар нариги кўчадан колхозга ўтиб кетишибди.. Қамчинбекнинг тарвузи қўлтиғидан тушди: Қайси ноинсоф тайёрлаб қўйилмаган кўчадан олиб ўтиб кетди экан!

Тушдан кейин Қамчинбек яна чойхонага қайтиб кирди. У бир нодоннинг айби билан ясатилган кўча бу ёқда қолиб, чет элликлар нариги кўчадан кетишганини айтган эди, бегона бир одам кулди.

— Хўш?— деди Қамчинбек ҳам тиржайиб.

— Уша сиз кутган меҳмонлар чой ичиб ўтиришибди,— деди у одам ёнидаги иккита қирра бурунли кишини кўрсатиб,— мана ўшалар. Колхоздан қайта туриб, бу ерга кирдик.

Қамчинбек ўрнидан туриб, илонга йўлиққан бақадек бақрайганича қараб қолди. Унинг тили сўзга келмай гўлдирарди, оғзини очиб, дам ҳалиги одамга, дам меҳмонларга қарарди.

— Бу киши билан танишинг,— деди меҳмонларга инглиз тилида ҳалиги одам. Меҳмонлар чақнаб Қамчинбекка қўл узатишди:

— Фифтенштейн... Смит...

— Мен, Қамчинбекман.

— О, гут!

Меҳмонлар бир муддатдан кейин ўринларидан туриб, йўл четида турган машина ёнига боришди. Уларнинг бири сумкадан ойна қутига ўхшаш нарсани олдида, машинанинг тумшугига қўйди. Узи шимини тўғрилай бошлади. Меҳмонлар атрофини ўраб турганларнинг энг олдида Қамчинбек турарди. У ҳалиги ярим очиқ нейлон қутича ичида жимирлаб турган нарсага жон-жаҳди билан тикилди. «Бу нима экан-а? Шу нарса билан гапимизни ёзиб олмаётганмикан?» У орқасига қайрилиб қараб:

— Ҳой, оғизларингга қараб гапирларинг, ёзиб оляпти,— деб шивирлади.— Эҳтимол, шу живир-живир симли нарса билан заҳарли модда тарқатаётгандир! Ёки, мана бизнинг илму ҳикматимизни кўриб қўйинглар, деяётганмикан! Ё товба! Буларнинг ишига ҳеч ақл бовар қилмайди.

Қамчинбек жуда тикила бергач, меҳмон нейлон қутичанинг қопқоғини барала очиб, уни Қамчинбекка яқинроқ суриб қўйди. Қамчинбек бир оз чўчиди, кейин шерлиги қўзгаб меҳмонга илжайди, бояги қутига яқинроқ бориб бош эгди: «Жуда улуғ нарса экан. Эҳтимол бу живир-живир нарса осмонга учадиган асбобмикан?» Бир оздан сўнг меҳмон ҳам бу таъзиму имо-ишораларга ҳайрон бўлиб, Қамчинбекка бақрайди. «Бебаҳо, бебаҳо», дерди дам-бадам Қамчинбек қўли билан қутичани кўрсатиб. Меҳмон у ёқ-бу ёғини тўғрилаб бўлгач,

ўша нейлон қутичадаги «живир-живир нарсани» олди-да, у билан елкасидаги чангларни супура бошлади. Қамчинбек ҳайратланиб меҳмонларни бошлаб юрган йигитдан бу қутичадаги нарса нима эди, деб сўраган эди, супурги деб жавоб берди.

— Супурги?

— Ҳа.

— ...демоқчисизми? Яъни мураккаб аппарат?

— Супурги деяпман, инсон, супургини биласизми? Кичик, оддий супурги...

Қамчинбек бу нарсанинг супургилигига ҳеч ишон-гиси келмасди.

Меҳмонлар жўнаб кетишди. Қамчинбек эса ҳамон йўл четида ғўдайиб турарди. Баъзилар унга қараб ҳи-қилаб кулиб тарқалишди. Баъзилар бу лўттибозликдан ранжиди:

— Ҳа, чет элликлар жонингни олгур, — дегандек бўлишарди. Кун бўйи тор кўчада қамалиб ётган туя-лар ҳам бақириб йўлларига равона бўлишди. Битта-битта қадам ташлаб кетаётган Абдуқодир отанинг чак-касидаги томирлари ўқлоғидек бўлиб:

— Ишқилиб, юртимиз иши мана бундай ўз қадри-ни билмаган ўпкаси йўқ тайлоқчаларга қолмасин-да, — деди. Чойхонага, кўчага қоқиб ташланган палагу гиламлар, дорпечу сўзаналар шошиб-пишиб йиғиб олинди, баъзиларининг михи чиқмай йиртилди ҳам...

1965 йил

КУРИНМАС ҲАЛҚА

Илмий текшириш институтларидан бирининг ди-ректори бошқа вазифага ўтганлиги сабабли шу ўрин бўш турарди. Бу лавозимга кўпдан кўз тикиб юрган кишилар ҳам йўқ эмас, айниқса анча йиллардан буён маъмуриятда хизмат қилаётган Сиддиқ Азларович ҳам бу лавозимга ғоятда ишқибоз. Илгариги директор иш-лаб ўтирганида кириб, кенг кабинет, ундаги чарм крес-лоларга суқи келиб боққан Азларов бу мансабга чи-қишни астойдил умид қилиб юрарди. Кейинги кунлар-да бу тўғрида мишмишлар ҳам тарқалиб қолди; Сид-диқ Азларович директор бўлармишлар... Бу мишмиш-лар унинг юрагини наводай ёқимли қитиқлай бошла-ди. У энди бу мартабани эгаллаш учун жиддий қара-кат қилди — уёқ-буёққа югурмай ўз тан маҳрами Бодомхонга айтди... Бодомхон Хонзодахонга...

Ҳа, қадим бу шаҳри азимнинг ўн икки дарвозаси бўларди, чунончи: Кўкча, Чигатой, Камолон, Самарқанд, Бешёғоч, Тешиққопқа ва ҳоказо... Бу дарвозаларнинг ўша замонда аҳамияти бор эди. Ҳозир...

Шанба куни Бодомхон телефон қоқди. Пушкин кўчасидаги уйлардан бирида телефон жиринглади.

— Алло, Хонзодахонми? Ойнониб кетай Хонзодамдан, тан-жонинг соғми? Мен — Бодомман. Эринг келдими? Келмаган бўлса ҳозир келиб қолади. Эрингга тушунтир. Азларовни кўтариш керак. Гап бор, фойдасини кейин биласан, тушундингми! Ёлғизгина Хонзодамдан айланай. Хайр!

Шундан кейин Урицкий кўчасидаги уйлардан бирида телефон жиринглади:

— Хело, Олмахонмисан, бу мен — Пушкин кўчасидан! Ўн беш минут аввал институтда умумий мажлис тугади. Ҳали замон ўртоғинг келиб қолади, бўлган гапни эшитасан. Азларовни подержка қилиш керак! Ҳусниддинов мажлисда Азларовни танқид қилган ёмиш, уни яккалатмоқчимиз — холодильникка кўпроқ «Двин»дан ғамла. Гапга тушундингми? Эрингга айт, Азларовдан бошқасини чизсин!

Орадан кўп ўтмай Кисловодск кўчасидаги уйлардан бирида телефон жиринглади. Хонтахта устидаги оқ рўмолчага сочилган марварид доналарини чийратилган ипакка тераётган жувон ўрнидан туриб бориб трубкани кўтарди.

— Лаббай,— деди у буралиб. Трубкадан шангиллаб овоз эшитилди: «Жаннатхон, ўзингмисан опўси? Мен — Олмахон опангман. Соғлигинг яхшими? Насроениянг қалай? Бир одамда нўхатдек-нўхатдек дур бор экан, олиб берайми? Қўрқма опўси, қарз узилиб кетади. Сен эслик-хушлик хотинсан, уйингни қақур-қуқурлар билан тўлдирма, битта нарса ол, биракай бўлади. Энди эзмалик қилмай, масалага ўтай, эринг келдими? Келмаган бўлиши керак, у ҳозир келади. Эрингга тайинла, Азларовни қувватласин! Фойдасини кейин биласан. Тушундингми?»

Жаннатхон ҳам хонтахта устида сочилиб ётган марварид доналарига бир кўз ташлади-да, шу лаҳза трубкани қўйган жойидан кўтарди. Бу сафар Собир Раҳимов кўчасидаги ҳовлилардан бирида телефон жиринглади.

— Алло, Хуморхонми? Мени танидингми? Мен — Кисловодскдан гапиряпман... Азларовни ҳимоя қили-

шимиз керак эмш. Хуснидинов қайда-ю, Азларов қайда! Уша чиноқбойни директор қилиб бўлармиши, аввал ўзини эплаб олсин, ёқасини кирини кўрганми-сан! Хотини ҳам ўлгудай шалтоқ... Бебаҳо Хуморгинам, ўз эрингга яхшилаб тушунтир. Азларов акани қимоя қилсинлар, гап бор... Йўқ, йўқ, гап эмас, топшириқ бор... Катталар билан гаплашсин, жамоатчилик фикрини ташкил этсинлар. Қандай бўлмасин, Азларов акани кўтариш керак! (Бир лаҳзалик паузадан сўнг, Жаннатхон секин қиқирлаб кулди.) Ишларинг қалай, кўзидан? Кеча косметикада кутдим, дарагинг бўлмади? Ҳали ҳам шайдо бўлиб юрибсанми? Ҳа, бўпти, гапирмайман, бўлди, бўлди, телефонда бунақа гапларни гаплашиб бўлмайди. Менга қара, Хуморгинам, эрингга айт, Азларовни...

Шу кун соат учларга бориб, Чигатой кўчасидаги уйлардан бирида телефон жиринглади.

— Ке-е-м, эшитаман,— деди дўмбоққина бир жуво,— вой, сизмидингиз Хуморхон.

— Гулечка, узоқда бўлсам ҳам оҳу кўзларингни шундоқ кўриб турибман. Янги гаплардан хабаринг борми? Аввал менга айт-чи, эринг келдими? Келмаган бўлса ҳозир келиб қолади, эшит! Унга яхшилаб уқтир. Азларовни қимоя қилсин! Биламан, уни эрингнинг жини суймайди. Лекин ҳозир жиддий масала ҳал бўляпти, шу сабабли майда гапларни кўнгилдан чиқариш керак! Жон дўстим, гап шундай, эрингга айт, Азларов акани қимоя қилсин ва у директор бўлиши учун қўлидан келган ҳамма ишни қилсин. Шунда ҳаммамиз учун ҳам яхши бўлади. Менимча Хонзодахон ҳақ. Азларов қайда-ю, Хуснидинов қайда, шўрва — шўрва, палов-палов. Агар шўрва яхши бўлганида палов бўлмасиди! Азларовни қувватлаш керак! Упаман! Хайр!

Соат тўртларда Бешёғочдаги бир туپикда телефон жиринглади.

— Эшитаман.

— Ҳа, айланиб кетай, Чиннихон. Ўртоғингиз келдиларми?

— Ҳа, нима, яна бирор гап борми? Ревизор келиб-дими?

— Йўқ, ўтаканг ёрилмасин! Бизлар турганда ревизорга бало борми. Улдирадиган ҳам, куйдирадиган ҳам ўзимиз! Гап шундоқ, эрингга айт — гарчанд завхоз бўлса ҳам қўл кўтариш ҳуқуқи бор. Азларовга ўша

маймоқ қўлини бир кўтариб юборсин. Агар алдасанглар, кейинчалик ўзларингга ёмон бўлади!

Кечга яқин Камолон дарвоза, ундан кейин Чилонзорда телефонлар жиринглади. Маликахонлар билан Ёзорияхонлар ҳам масаладан огоҳ бўлишиб, ўз эрларининг уйга етиб келишларини бетоқатлик билан кутишди. Эрлари келгач, уларнинг томоғидан хиппа бўғишди: «Мажлисда нима гап бўлганини сиз айтиб бермансангиз мендан эшитинг...» Эр ҳанг-манг бўлиб қолди.

Орадан уч кун ўтди, бу уч кун ичида яна бир неча телефонлар телефонга уланиб, мисқол париларнинг қуршов ҳалқаси борган сари қисиб кела бошлади. Учинчи кун охирига бориб, таранг асабий шнурлар бўшашиб телефонлар бир чеккадан яна қувноқ оҳангда жиринглай кетди.

— Алло, Бодомхон, вой ўзим ойнониб кетай Бодомимдан, чиройли кўзларингдан опанг ўргулсин! Ёнингда бўлганимда қучоқлаб, бебаҳо юзларингдан ўпардим. Азларов акамлар директор бўлганга ўхшайдилар, қутлайман! Зап иш бўлди. Эринг ҳам ўғил бола экан...

— Алло, мен Олмахон, ўзим ўргилиб кетай Хонзодахондан, иш тўғри бўлганга ўхшайди...

— Хело, хело, Бодомхонни чақириб беринг. Тома чақиряпти денг. О, Бодомечка, табриклайман! Энди ишлар жуда яхши бўлади. Маладес! Менинг Есентукига кетишим олдидан бу масаланинг ҳал бўлгани жуда яхши бўлди...

Шундай қилиб, кўзга кўринмас қуршов каттақон шаҳарни олгандай бўлди. Шу орада Хонзодахон гап берди — базми жамшид авжига чиқиб ойимтиллалар, мисқол парилар йиғинининг асосий мавзуи — Азларовнинг янги лавозимга кўтарилажагида ҳар кимнинг қўшган ҳиссаси ҳақида баҳс кетди. Базмга Азларовнинг ўзи хонтахтадек торт киритиб, устига «Жононларимиз омон бўлсин» деб ёздирибди. Бошдан охиригача садаф ёпиштирилган дутор ярим кечагача сайради; дам чертмагу, дам фиғон авжга чиқди. Эрта билан парилар сарҳуш, бошлари оғриб, уй-уйларига тарқалишди...

Лекин шу куни кечга яқин Бодомхоннинг мотамсаро телефон қилгани хонимлар кайфини учириб юборди. Академиянинг президиуми чала мулла Азларовни эмас, ёш бир фан докторини институтга директор қилиб тасдиқлаб юборибди... Бу гапни эшитган Бодомконларнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, юмшоқ-юмшоқ

креслоларга поқ-поқ ўтиришди. «Бизнинг режамизни буза оладиган, биздан ҳам кучлироқ одамлар бор эканми», деди хомуш ўтирган Хонзодахон. Уларнинг қора кўзларига ўша кекироқ чоллар, қари-қури мўйсафидлар, академиклар кўриниб кетди. Наҳотки Бодомхонларнинг кучли қуршовини шу кексалар бир зарб билан дабдала қилиб юборган бўлса! Бодомхон чаккасини ушлаб, пирамидон ютди. Жаннатхоннинг қон босими ошиб кетибди, эртадан стационарга борса керак. Хонзодахоннинг капалаги учиб, юраги ўйнаб, йигирма томчи валокардин ичди. Олмахон қайси бир уруғиникига қочиб, қорасини кўрсатмай қўйди. Хулласи калом, шаҳарни ўраган нобоп ҳалқа узилиб кетди..

1966 йил

ЎТИРСА УПОҚ, ТУРСА СҮПОҚ

Йўлчиевга ҳуши бўлмайд қолган Номозов бу сарф ҳам уни кўриши биланоқ чимирилиб, ўтирган жойида тиззасига салом бериб қолди. Уккидек ҳурпайди, ёнимга келиб бир нима десанг чанг соламан дегандай бўларди. Чакка пайлари тарам-тарам бўлиб кетди. Йўлчиев ҳайрон, нега у бундай ҳурпайиб юрибди? Ахир, Абдулҳамидов билан ярашишиб олишган-ку!

У Номозов столи рўпарасидаги креслога ўтириб, гап қотди. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ мудир уни жеркиб ташлади: «Мен — Номозовман! Билдингизми?! Жамоллидин ака эмасман!» («Ака» сўзига урғу берди.) Йўлчиев «тушундим» дегандек бош ирғаб, жим ўтира берди.

— Менга қаранг! — деди қовоғидан қор ёғиб ўтирган Номозов андак бошини кўтариб, — сиз нима учун овқатни кусурлатиб ейсиз?

— Лаббай?

— Отга ўхшаб ейсиз?

— Ҳеч отга ўхшаб емайман, кечирасиз, Жамоллидин ака...

— Такрор айтаман. Мен — Номозовман!

— Номозов ака.

— Бу ер қаер? Қаерда ўтирибсан? Яъни, қаерда ишляпсан?

— Лаббай? — Номозовнинг бидиллаб гапирганидан унча пайқамай қолган Йўлчиев калака бўлиб қолди.

Уни ишга олиб келган ҳам шу Номозов бўлганлиги сабаблими, мулоҳазага бориб, бақрайиб қолди.

— Гапир!

— Почтада.

— Алоқа министрлигининг 72-Дархон бўлимида!

— Почта деб қўя қолса нима қилади?

— Бундоқ дея қолсанг тилинг кира тилайдими?! Эрталабдан кечгача «Ке-ро-син» деб юрган вақтларингни эсла? Алоқа министрлигининг бир тузук ходими бўлгин деб мен сени бунда олиб келган эдим; тилгинангинг ёмонлигими, ўзгинангинг ёмонлигингми, анқовлигингми, ҳасадгўйлигингми, ишқилиб, бир ниманг бор — Абдулхамидовга ҳам ёқмай қолдинг, хумпар!

— Йўқ, ўртоқ...

— Хап тур! — Номозов Йўлчиев гапини бўлиб ташлади, — нега сен дўпди кийиб юрасан?! Нега қулоғингга тушириб, бир томонга қийшайтириб киясан? Менга алоқа ходимларимиздан кимдир айтди. Баъзан дўпнинг орқасини қайириб ҳам юрармишсан? Чапанимисан?!

— Ҳеч қайирганим йўқ.

— Йигирма йилдан бери бир сестемада ишлайдиган одам ёлгон гапирадими! Хўш, чойхонага кириб, банги ва бошқа одамлар билан чойхўрлик қилишингни нима деса бўлади?! Битта пиёладан чой ичасанлар, сен билан қўл бериб кўришгани ҳам киши ҳазар қилади!

Иш чаппасига айланиб кетаётганга ўхшади! Йўлчиев андак паст келди:

— Ўртоқ Номозов, анча-мунча камчиликларимиз бор, кечиринг, тузатиб оламан...

— Бор, чиқиб кет! Елкангни уёқ-буёққа ташламай тўғри юр! Одамларнинг олдида овқат еганингда кусурлатмай е! Кусурлатиб еганин бошқалардан ташқари мен ўзим жуда ҳам ёмон кўраман. Сенинг кусурлатиб ейишингни икки мартаба ўз қулоғим билан эшитдим. Шайхулисломов ҳам эшитиб, менга келиб айтди. Ё тавба дедик, янги беда еяётган отга ўхшаб кусурлатиб овқат ейдиган одамни биринчи кўришимиз дедик. Хўш, сенинг тишинг ҳам бизнинг тишимизга ўхшайди, биз еган нарсани сен ҳам ейсан, нечук сен еганингда кусурларкин? Ана шунга тушунмай доғдамиз. Бор, ишингга кетавер: камтар бўлиб ишлайвер!

— Тўртта болам бор, ўртоқ Номозов, тагин ишдан...

— Ҳозир бўшатмаймиз, ишлайвер! Лекин сен овқатни кусурлатиб еб, феълимизни айнитиш билан умум ишимизга халақит берсанг, шуни яхши билгинки, бу ўртоқ Абдулҳамидовга ёқмайди, айб ўзингда, яъни думинг тугилади!

«Дум» сўзини эшитган Йўлчиевнинг дилидан «ўзингиз думсиз, дум бўлганда ҳам, анча орқада қолган дум экансиз» деган гап ўтди. Қани бу гапни тилига чиқара кўрса, дарҳақиқат думи тугилади. Унинг айби фақат битта эди — «ер қимирлашда жавон устидаги хрустал идиш ерга тушиб кетди, дарз кетибди, шунга ҳам акт тузиб, госстрахдан хунини тўлатиб олган одамлар бор» деган эди. Бу гап шаҳар почтасининг бошлиғи Абдулҳамидовга тегиб кетиб, Номозов ёнида «ходимларингиз мана шунақа» дегандек қилиб бурнини жийириб қўйган эди. Бу кайфиятни сезган Номозов Йўлчиевни сиқштириб юрарди. Аммо Абдулҳамидов унинг софдил, почта ишига берилган киши эканлигини билиб олиб, кейинчалик Йўлчиевни яхши кўра бошлади. У ўз велосипедида эрталабдан кечгача ҳаллослаб хонадонларга газета, журнал, хат таширди. Кунлардан бир кун Абдулҳамидов ҳамманинг олдида Йўлчиевнинг бир йилдан бери қилаётган ишини мақтаб, пешонасини силагандек бўлди. Шу ерда ўтирган Номозовдан тер чиқиб кетди; ахир у бир йилдан бери уни сиқиб сувини ичаётган эди. Шу кунийёқ йиғиндан кейин Номозов Йўлчиевга қараб илжайди:

— Ҳа, хумпар, жуда ширин бўлиб кетибсан-а, танқиднинг меваси бу! Овқатни кусурлатиб ейишларинг ҳам сезилмай қолди, ҳозир кусурлатмаяпсан.

— Унча кусурлатаётганим йўқ... — деди Йўлчиев яна ишни бузиб қўймай дегандек қилиб; лекин дилида: «Орқада қолган дум кишини қийнаб қўяркан» деди ўзига ўзи.

Йўлчиев ҳамон дўппи яримта, велосипедда югуриб елгани-елган, кусурлайдиган овқатни кусурлатиб еб юрибди. Почтами ёки Алоқа министрлигининг 72-Дархон бўлимими, ундоқ деса ҳам, бундоқ деса ҳам барибир бу жой умрбод ўзиники эканини яхши биларди.

1967 йил

СЎГАЛ

Маишат кимга ёқмайди — шинаванда ошналар атрофингда қўл қовуштириб хизмат қилиб турса, дастур-

хон устида ноз-неъматлар, анвойи таомлар, чунончи, япроқланган қази-ю, коньяк, бир томонда шёзи ансурий, бир томонда анор суви, бир томонда мурғ ила сомса. Жизиллаб келган кабобни тишлаб, исенқ сикдан суғириб-суғириб олсангиз. Қувноқ ошналар чақчақ уриб сенинг руҳингга мос гапларни айтиб, кайфингга кайф қўшиб турса, бундан лазизу латиф нима бор? Киши яшаради, ахир биз дунёга икки бор келмаймизку, беш кунлик дунёда кайф суриб қолиш керак деб тўғри айтган машойихлар...

Дулдулбек ер тепиниб андак сиёсат қилиб, бошқарма ходимларига зарур иш билан командировкага кетаётганини, йўқлигини билдирмай фаол ишлаб туришликни тайинлаб ҳайё-ҳув деб водийга жўнади. Бошқарма ходимлари бўлим бошлигининг ҳар сафар шу томонга диконглаганидан таажжубланмас эдилар. Ҳа, у Қаргин чўлида нима қилади! Салқин ва гўзал қишлоқдаги базми жамшид турганда иссиқ ва чанг Тошкентда ҳам нима қилади!

Фарғона атрофидаги Сусанбилнамо қишлоқлардан бири — «Бўстон» колхозидаги катта ҳовуз бўйида яна эрталабдан буён тайёргарлик: қўй сўйилган, катта дастурхон ясатилиб, қозонларга ўт ёқилган. Бурама мўйловини силаб, раиснинг ўзи гўдаийб турибди: унинг бир неча «маҳрамлари» зир югуриб йўқ ердаги нарсаларни топиб келиб, стол безашмоқда. Ҳовуз четидаги улкан садада тўрқовоқларни силкитган беданаларнинг ва-вақ, ва-вақ, битбилиқ-битбилиғи авжда... Тошкентдан Дулдулбек ака Забихуллоев келаётган эмишлар. Аллақаерда концерт беришга кетаётган область театри артистларини ҳам зўрлаб олиб келишиб сўрига ўтказилди. Забихуллоев бузоқ гўштини яхши кўрарлар деб, молхонадаги икки ойлик бир бузоқнинг ҳам шўри қуриб бўғзига пичоқ тортилди. Иккита тирик катта балиқнинг бўғзидан каноп ўтказиб, ҳовузга ташлаб қўйилди.

Вокзалга чиқарилган машиналар кечга яқин Дулдулбек ва унинг икки оғайнисини олиб, гулдур-шалдир кириб келишиб, ҳаммани шод этиб, базмга файз киришиб юборишди. Хонандалар «Фарғона тонг отгунча»ни чунонам завқ билан айтишдики, бунақа файзли базм ҳеч маҳал бўлмаган. Бу завқ Дулдулбекнинг гўштдор, шолғом бурнини ҳам чимчилаб қўйгандек шинам ва гўзал қилиб кўрсатарди. Унинг орқа бўйнидаги лаққа гўшт бағбақасини-ю, тарвузга иккита чўп суқиб қўй-

гандек чиллак оёқлари-ю, юмалоқ қорнини ҳам ярашимли қилиб кўрсатарди. Булар коньякнинг мўъжжиси — ширакайф суйилиб, раиснинг кафтига қўл урар; уни тўғрилаб бераман, буни тўғрилаб бераман... деб ваъда қилар, раис ва унга яқинроқ кишилар бонг эгиб, қўл қовуштириб унинг оғзига маҳлиё бўлиб ўтиришарди.

— Қуй, тўлдириб-тўлдириб қуй! — деди раис шиванавада йигитлардан бирига. — Менинг ўзимга ҳам қуй, ўртоқ Забихуллоевич билан уриштириб ичаман, менинг бундоқ олижаноб дўстларим бор экан, юким ерда қолмайди.

— Балли, — деди кекириб Дулдулбек лаб-лунжини қўли орқаси билан артиб, — сиз Ҳамроқул акалардек машҳур раиссиз. Колхозни бундан ҳам яхши қиламиз, қани кўтаринглар, оқ ичайлик!

Дулдулбекнинг бу «сермазмун сўзи» ҳурмати учун ҳамма коньякларни лиққа-лиққа ютиб юборишди. Кимдир чеккароқда «То оғзидан гапи чиқмагунча нодон ҳам ақлли бўлиб кўринади» деб пўнғиллади.

— Арофат куни анодин таваллуд қилган эканмиз, — деди маст бўлиб Дулдулбек яна, — шу сабабли падари бузрукворимиз «Она қорнида ҳожи бўлгансиз, ўғлим, иншооло ҳеч хор бўлмайсиз» деган эдилар. Мана еганимиз олдинда, емаганимиз кейинда. Амал ҳам бор...

«Вой бетамиз-е», деди секин бояги одам ёнидаги шеригига. Шериги бўлса лабини тишлади: «Тилингизни тишланг, бундоқ гапларни айта кўрманг, хап туринг, раис ота эшитиб қолсалар...»

Базм тонг отгунча чўзилди, азонга яқин шийпондаги атлас кўрпалар бағрига кириб ухлашди. Эртасига Дулдулбек шу колхоз бригадирининг уйида меҳмон бўлди. Яна тонготар базм. Унинг эртасига ферма мудири уйига чақирди — жўжа кабоблар, мусалласлар...

Дулдулбек боғ кўчада саккиз тепкилик атлас устида ялт-ялт ёниб кетаётган ёшгина бир жувонга тегишган эди, жувон билмай елкасидаги кетмонини ерга қўйиб: «Қорнингни тарвуздек ёриб ташлайман, максимумча!» дебди. Бу одобсиз гапни эшитган Дулдулбек тирақайлаганича қочиб, ҳовлига кирди. Эртасига раисга «колхозчилар орасида тарбиявий ишларни яхшилаш» кераклигини тайинлади.

Уч кунни мўлжаллаган Дулдулбек, қишлоқда бир ҳафта қолиб кетди; уни кетишга асло қўйишмасди.

Ун кун деганда мош еган хўроздек қип-қизариб Тошкентга қайтди. «Районда кўп ишларни битириб келгани» ҳақида одамларга гапирди.

Сентябрда қовунлар гарқ пишади, узумлар сарғайиб новвот бўлади. Дулдулбек яна ўша томонга командировкага отланди. У яна ўн-ўн беш кун зиёфатбозликни ўтказиб, қайтиб келди. Қиш ичида ҳам бориб осма қовун, девзира гуручдан қилинган ошларни еб келди. Баҳор кириши билан жиндек кўк емоқ ҳам керак; у яна ўша томонга жўнаб, ялпиз, исмалоқли сомса еб, сумалак ялаб келди (Бу шунчаки номига, аслида коньяклар базми бўлган эди). Қишлоқнинг катта-кичиги Дулдулбекни яхши танишар, зукко раисни иззату икром қилгач, бу одамда бир гап бор деб қарашарди. Шундай қилиб ойлар кетидан ойлар ўта бошлади... Ора-чора шу қишлоқликлардан биронтаси Тошкентга келиб, Дулдулбекнинг қўлидан бир пиёла чой ичиш у ёқда турсин «ўртоқ Забихуллоев қабули»га ҳам йўл тополмай қайтиб кетишарди. Раиснинг ўзи ҳам икки-уч келиб, унинг билан учрашиш йўлини тополмай қайтган. Бу гап секин-аста бўстонликлар ичида тарқалиб, Дулдулбекдан ихлослари қайта бошлади. Биров «Ҳа, беш қўл баробар эмас» дебди. Биров «Яхшилигингизни билмаса билмас, ўзига қийин» дебди. Биров «Номард экан, номарднинг катта-кичиги бўлмайди...» деб қўя қолибди.

Бўстонликларнинг тамоман ихлоси қайтганини пайқамаган Дулдулбек қовун пишигини мўлжаллаб яна қишлоққа келди. Аввал ўша сой тепасидаги чойхонага тушиб, енгил келиб оғир кетадиган чамадонини ерга қўйди-да, пастликка — «Бўстон» колхозини қишлоғига қаради: дала шийпони, ҳовуз, соя-салқин ишқомлар йўқ. Қишлоқнинг бир томони текис дала, чап томонда одамлар уй солишяпти. «Бўстон» колхозига кираверишдаги қатор тераклар ҳам йўқ... Бошқа чойхонага келиб қолдим хаёл қилиб, ўрнидан тураётган эди, ўзини четга олиб турган чойхоначи ўзини кўрсатди:

— Э, бормисиз Ғуломназир ака! — деди Дулдулбек, — нима, мен бошқа ёққа келиб қолдимми?

— Йўқ, ўша келиб юрган жойингиз.

— Ҳовуз қани, шийпон қани, раис, ўртоқлар қани?

— Ҳаммаси саломат. Аммо ҳовузни, шийпонни, уйларибизни сел олиб кетди...

— Ия, сел оладиган ерга қурган экансизларда, — деди Дулдулбек пастга, сел ювиб кетиб, яримта-юрим-

та бўлиб қолган иморатларга тикилиб, — энди нима қиласизлар?

— Қуряпмиз, давлат қуриб берапти...

— Хабаримиз бўлмабди-я, — деди Дулдулбек.

— Хабарингиз бўлганда, бўлмаганда ҳам сиздан хафа бўладиган жойимиз йўқ, биз бошқа одамдан хафа бўлдик. Сел ювиб кетганини эшитса ҳам келиб, ҳолимиздан хабар олмади. Сиздан хафа бўладиган жойимиз йўқ.

— Ҳа, балли.

— Сиз танадаги сўгалдек нарса экансиз, сизнинг ифлос одам эканлигингизни кейинроқ пайқаб қолиб, қўлимизни ювиб қўлтиққа урганмиз...

— Ия, бу қандоқ гап?!

— Чамадонни олинг, ўрнингиздан турнинг, тагингизни супуриб оламан! Бу ерни Фарғонанинг чойхонаси дейдилар. Ҳаром-ҳариш одамга бунда жой йўқ!!!

Дулдулбек Ғуломназир аканинг белбоғида осилиб турган ярим газлик пичоққа, сўнгра кўзидаги ғазабга дош беролмай чамадонини кўтариб ўрнидан турди: «маданиятсизлар, қўполлар» деди сўкиниб.

— Ҳа, номард! — деди Ғуломназир ака орқада қолиб, кейин ўзига-ўзи деди: — оёқдаги бит бошга чиқар деганлари шу экан-да.

1967 йил

ҶИССАЛАР

ОҚ МАРМАР

I

Кучсизгина эрталабки шабада тўпгача аранг етиб борди-да, кейин қизиган қумликлар бағрига сингиб кетди. Тўпдан сўнг ҳар кунгидек ҳаво қизиб, тақир ва шўр тупроқ ерлардан кўтарилган ҳарорат дамга ура бошлади. Иссиқ ва дим. Қумликлардан кўтарилган қўнғир чанг ичида тухум саригидек кўриниб турган қуёш чексиз саҳрони қўрғошиндек эритиб юбормоқчи бўларди. Баъзан қаноти сийраклашиб, чўлтоқ тароқ бўлиб қолган дашт қузғуни ер бағирлаб учиб, анча нарига бориб қўнар, олисдан туриб карвон сарой томонга қараб, уада патларини ҳурпайтириб силкитарди. Карвон сарой ичида донлаб юрган беш-олтита товуқ ҳам четан арава соясига тўпланиб, тинмай хансирашар, томоқларини лиқиллатиб баъзан дашт жимлиги ичра бирдамгина кўз юмиб мизғишар ва яна от-уловнинг ер тепиниб дукурлашидан чўчиб дарҳол кўзларини очишарди. Карвон саройдан ташқарида бўлса олдинги икки оёқлари боғлиқ беш-олти туя ҳакачоқлаб юриб, янтоқ ковшарди. Жулдур юнглари тўкилаётган кекса бир туя саройнинг қулаган дарвозаси ёнида янтоққа ҳам бўй чўзмай, оғзидан кўпик оқизиб, жазирама офтобда маст бўлиб турарди. Икки томонга қайрилиб тушган ўркачлари ёмғирда қолгандек намчил эди.

Карвон сарой ичидаги от-улов тинмай хансирар. Човига, кўзлари жиягига ёпишиб олган итпашшалар бир дамгина йўнғичқа ейишга қўймас; улар ер тепиниб, пишқирар, думлари билан саваларди, лекин пашшалар ҳеч қаёққа кетмас, ғувиллаб учиб, қайтадан от-улов танига ёпишар, қон сўрарди. Тажанг отлар баъзан ҳангиллаб, бир-бирини тепишар, тўполон қилиб, карвон саройни бошига кўтаришарди.

Деворлар остидаги сояларда чўзилиб дам олиб ётган қуллар — олтмишга яқин ҳар хил ёшдаги кишилар

отларнинг ҳангиллашидан ҳам уйғонмай, донг қоғиб ухлашарди. Бир-икки аравакаш йигит югуриб келиб, отлар жанжалини тўхтатишарди-да, сарой ўртасидаги қудуқдан сув келтириб отларга тутишар, бир дамгина ҳуштак ҳам чалиб туришарди.

Карвон сарой ёнидан уч йўл ўтади: уларнинг бири— Саҳар йўли деб аталиб, жанубга томон кетади. Иккинчи йўл — дарё бўйлаб шимолга — Дорғонота томон кетади. Туя карвонлари Дорғонота орқали тўғри Хевага, ундан сўнг Урганчга кириб боришарди. Учинчи йўл — Фароб йўли аталиб, у тўғри дарё бўйига олиб борарди, Амударёдан ўтгач Фароб, ундан кейин Олот келар ва шунақаси Бухорога олиб борарди. Фаробдан сузиб кетган қайиқлар Дояхотин, Дорғонота, Тупроққалъалардан ўтиб, тўппа-тўғри Чалишга боришарди...

Карвон саройдан Фаробга кетадиган арава йўли четида уйиб ташланган катта-катта харсанг тошлар, япа-лоқ, сайқал берилмаган мрамар тошлар, ундан нарироқда телва-тескари ташлаб қўйилган узун-узун ҳодалар, арча ёғочлари шу бугун-эртаёқ бу ердан олиниб кетилишидан дарак берарди. Баъзан тошлар йўл ўртасига тушиб қолиб, четан араваларни айланиб ўтишга мажбур қиларди.

Харсанг тошлар орасида ҳавонинг иссиқлигини писанд қилмай юрган икки яланғоч, қорачадан келган бола тош майдаларини олдиларига тўплаб олиб, йўл четида турган юмронга отишарди. Тапиллаб тушган тошлардан чўчиган сарғиш юмрон лип этиб тешикка кириб кетарди, яна бир дамдан сўнг юзага чиқиб, ҳеч нарса бўлмагандек қараб тураверарди. Болалар тош отишар, ундан кейин панжаларини очиб, гўё йўлбарсдек даҳшат сочиб, ҳурпайишиб, юмрон томонга аста-секин боришарди. Юмрон кўздан ғойиб бўлгач, улар ингичка овозларини баралла қўйиб, қаҳқаҳлашар, яна харсанг тошлар орасига яширинишарди.

Икки гўдак ўйини, кулгиси бу ердаги мазордек сўлгин жимликни бузиб, бунда ҳам ҳаёт борлигидан дарак берарди. Улар жимжитликка бўйсунмагандек, офтобнинг ёндиришига ҳам қарамай қулунлардек югуришар, қийқиришар, муғомбир юмроннинг тумшугига тош билан туширишни мўлжаллашарди.

Нега бу икки гўдак даштда юрипти? Бунга аниқроқ айтиш қийин, албатта. Улар юришни ўрганмоқ учун аравага қўшилган она от ёнида бораётган тойчаларни ҳам эслатиб қўярдилар.

Ҳали кун қайтмасданоқ, бирдан карвон сарой ичида жонланиш пайдо бўлди. Сояларда ётган ярим яланғоч, юпун кишилар ўринларидан туриб, қоқиниб, пешоналарини тангиб боғлаб, сарой дарбозасида пайдо бўлган от устидаги, бошига катта чўгирма, этиклари қўнжига қамчи суқиб олган соҳибга қарашарди. Соҳиб ғазабнок кўзлари билан одамларни бир-бир кўздан кечиргач, бир кишини чақирди:

— Эй, Жуманазар, бунда кел!

Яғриндор, соч-соқоли ўсган ўрта яшар бир киши соҳиб ёнига келиб қўл қовуштирди.

— Ун чоғлиқ одам билан бу кеча,— деди жиддий бир тусда соҳиб,— катта тошларни олиб, Чалишга жўнамоқ лозим. Мармар тошларни эҳтиёт қилинглар, синмасин. Бақувват йигитлардан ол!

Жуманазар орқасига қайрилиб, харсанг тошлар уюми томон кетаётган қуллар тўдасига қўшилиши биланоқ, от устида турган соҳиб яна бир кишини чақиради:

— Эй, сен ҳам бу ёққа кел!

Яна бир ўрта яшар, баланд бўйли киши соҳиб ёнига келиб, қўл қовуштирди. Соҳиб унга ҳам илгариги мазмундаги сўзини такрорлаб, охирига қўшиб қўйди:

— Тошни эҳтиёт сақланг. Кимматбаҳо тошлар. Хевада усталар Мунтазир. Буюмларни етказгандан сўнгра хон ҳазрати олийлари фармони билан сизларнинг ҳам аксарларингиз ўз эл-юртларингизга кетасиз...

Новча қул ғамли юзларига фотиҳа тортди-да, тошлар уюми томон жадал юриб кетди. Орадан кўп ўтмай зил тошларни елкаларида кўтарган кишилар дарё четида турган катта қайиқлар, соллар томон чумолидек ўрмалаша бошлади. Бояги икки қора бола бўлса икки тошни аранг кўтариб, инқиллаб, ҳаммадан аввал олиб бориб қайиққа қўйдилар-да, ўзлари ҳам ўтириб олдилар. Улар қалқиб турган қайиқ ичида ҳам шўхликни қўлдан бермай, тезда қайиқнинг дарё устида сузиб кетишини бетоқатлик билан кутишарди.

Иш қизиғида ўттиз чоғлиқ туя карвони қумликдан чиқиб карвон саройга кириб жойлашди. Тошлар уюми ёнида ғўдайиб турган соҳиб сарой томонга кетиб, анча вақтгача кўздан йўқолди. Шу куни, Хева яна нотинч бўлиб қолгани, хон қанча навқару қорачирик тўплаб Қипчоқ ва Шуманай устига бостириб кетгани ҳақида гап тарқалди. Дейнавандан келган бу туя карвони тарқатган хабар, харсанг тошлар орасига ҳам кириб, бир

зумдаёқ қулоқдан қулоққа ўтди. Серқирра, оғир бир тошни кифтидаги увада устига қўйиб, эгилиб, битта-битта қадам ташлаб кетаётган Жапақбой, тошни ерга гурс ташлади-да, бурни учидан оқаётган терни бармоқлари билан сидириб, Жуманазарга қаради.

— Оға, магам айт, не деб суйлий?

— Шуманай эли бош кўтарибди,— деди Жуманазар,— тусиндинг бе!

— Тусиндим-ов,— деди Жапақбой бош чайқаб,— жаман бўлди... Қон бала-чақа-ди чапади...

Жапақбой жулдур тўнни юмалоқлаб елкасига олди-да, ердаги қиррали тошни тўмтоқ бармоқлари билан ушлаб, бир-икки унналиб кўрган эди, лекин ердан узолмади. У Жуманазардан уялиб, яна бир-икки унналиб кўрди, бўлмади. Шундан кейин носқовоқни олди-да, бир-икки уриб тупроқ бўлган кафтига тўкди. Қўлини узатган Жуманазарга ҳам берди. Тошни ердан уза олмаганига, негандир баданидан дармон кетганига тааж-жубланиб, Жуманазарга қаради. У яна унналаётган эди Жуманазар, ёнидан ўтиб кетаётган норғил, пахса девордек қалин кўкраклари, елкалари қуёшда куйиб, пўст ташлаган Мардонқулга гап қотди:

— Мардон, тошни ол!

Мардон Жуманазарга ялт этиб бир қаради-да, шу дамнинг ўзидаёқ, энгашиб, ерда ётган катта зил тошни бир гувраниб азот кўтарди. Салкам сандиқдай харсанг лип этиб, азаматнинг елкасига қўнди. Тошни қоқ белидан сиқиб турган икки билагидаги пай-мускуллари сапчадек юмалоқ бўлиб, ўйнаб чиқди. Олдинга чиққан, тепадек қалин кўкси, тўшлари тарам-тарам бўлиб кетди. Тош залварида оёқ бармоқлари керилиб, бургутдек, ерни маҳкам чангаллаб турарди. Елкадан тош қаттиқ эзиб турганига қарамай у ўзини эркин тутар, қарашларида, рўпарасида турган ёши катталарга нисбатан итоткорлиги сезилиб турарди. Туташ қошлари, қирра бурни ўзига ярашиб, чўғирмани бостириб киявериш натижасида бироз эгилиб қолган қулоқлари ҳам сезилмас, балки девкор қоматига муносиб эди.

Мардонқул тошни кўтариб, олдинга бир қадам босиши биланоқ Жапақбой эътироз билдирди:

— Жўқ, елкемге қўйиб жубор!

— Узим олиб бораман, қўявер.

— Жўқ, жўқ!

— Оғам айтди!

— Усундай бўлса ҳам, мейли, елкемга қўйиб жу-

бор, иним, — деди Жапақбой Мардонқул йўлини тўсиб, — барағуй, бир кушимни синаб қўрмоқшимен.

Мардонқул кулимсиради-да, кейин тошни Жапақбойнинг жулдур тўни устига авайлаб қўйди. Жапақбой йўрғалаб кетгач, Жуманазар Мардонқулга «ўтир» дегандек ишора қилди. Мардонқул тош устига чўкди.

— Соҳиб айтди: ўн киши бўлиб мана шу икки катта тошни олиб кетарканмиз... Беш ботмонча келиб қолар?

— Бемалол.

— Майдалари солда кетармиш.

— Ҳа-ҳа, — деди Мардонқул тошга қараб қўйиб.

— Сен бўлсанг, Жапақ, ундан сўнг Хидир — туркман, анов Ураз, Мусулмонқул... Унта бўлдикми?

— Мусулмонқул ака, Ураз оталарнинг болалари билан ўн учта бўлдик.

— Бўлади... Хабар қилиб қўй!

— Яхши, — деди ўрнидан қўзғолиб Мардонқул.

У узоққа бормай, йўл ўртасига тушиб қолган катта бир тошни ердан узиб олиб, елкасига қўйган эди!

— Ҳой бола, жонингда қасдинг борми! Ерга қўй! — деди Жуманазарнинг аччиғи келиб, — ахир бу бир киши кўтарадиган тош эмас, ўзингни майиб қилиб қўясан. Бундай тошларни кўпчилик бўлиб, судраб олиб борамиз. Қувватингга қойилман, лекин ўзингни бир оз сақла. Қирқ йўлбарснинг қуввати бор йигит экансан.

— Оға, майли. Буёғи яхшилик-ку. Озод бўламиз...

— Ҳа... Лекин бу тошни кўтарма!

Мардонқул қулоқ солмай, тошни дарё бўйига зингиллаб олиб кетди. Шундан кейин Жуманазар қойил қолиб, мийиғида кулиб қўйди-да, оғзидаги носни ерга пуркаб ташлаб, қўзибой тарвуздан каттароқ тошни гарданига олиб кетаётганида Саримсоқ деган бир чолнинг оёғига тош тушиб кетиб, йўл ўртасида «вой-войлаб» ўтирганини кўриб қолди. Унинг мажақланиб кетган бош бармоғидан тирқираб қон оқарди. Мусулмонқул унинг оёғини латта билан боғлаётганини кўрган Жуманазар тўхтамай, йўлида давом этди. У анча жойга борганича Саримсоқнинг оҳу фиғонини, ора-чора алам ичида сўкинаётганини эшитди. Мусулмонқул Саримсоқни елкасида кўтариб, ортмалоқлаб сояга олиб бора туриб, йўл-йўлакай насиҳатомиз гаплар ҳам айтарди.

— Фалокат-да. Ҳар иш худодан. Хон ҳазратларини сўкманг, соҳиб пайқаб қолгудай бўлса, яхши бўлмайди.

— Э!!!

— Ҳазрати олийлари фармон чиқариб, бизга ўхшаш ғариб-мўминларни ўз элига қайтариб юбормишлар. Бу мужда.

— Э, ёшули! Хон уруш қилаётир.

— Лаббай, яна туркманлар бош кўтарибдими?

— Шуманай устига кетибди.

— Ёп-пирай, гайридинлар яна бор экан-да?

— Билмайман...— деди у инграб.

— Худо деяверинг, худо десангиз тузалиб ҳам кетасиз, мушкулингиз ҳам осон бўлади. Эрта-ю, кеч худо деяверинг... Ҳамма нарса худодан,

— Вой оёгим, вой...

— Оғир бўлинг,— деди Мусулмонқул Саримсоқнинг эзилган оёғини силаб,— бандаси бу дунёда қанчаки кўп азият чекса у дунёда фароғат топармиш. Имом Ҳасанни Карбалода шаҳид қилганларида Ҳазрати Али шери даргоҳ тишларини тишларига қўйиб, худо таолога шукур келтирган эканлар...

— Вой, вой... ярамга шўртупроқ тушганга ўхшайди... ачишиб кетаётир... Тирноғим осилиб қолибди, секин узиб ташлай қолинг. Вой...

II

Кеч кира бошлади. Кун бўйи далаларни хумдондем қиздирган қуёш ғарбда, узоқ қум тепаликлари устида, негадир ботиб кетгуси келмай «яна ёндираман, куйдираман» дегандай дарғазаб турибди. Эрталабки кучсиз шабада дарё томондан учиб келиб, қора терга ботиб харсанг ташиётган кишилар баданига қанотини уриб ўтди. Чигирткаларнинг чириллаган овози, бўта-лоқларнинг эркаланиб бўзлагани, карвон саройдаги отлар кишнаши дала бўйлаб тарқала бошлади.

Кечки салқинда ўн чоғлиқ азамат катта тошлардан бирига ёпишиб, уни аранг ердан силжитиб, тўнкариб олдилар. Шундан сўнг, қандай қилиб дарё бўйига олиб бориб, қайиққа солишни ўйлашди. Улар фақат ўйлаб ўтирмай, карвон саройга кириб кетган Жуманазарни ҳам кутишди. Беш ботмонча келадиган қиррадор бу мрамар тошни ердан узиб олиш мумкин эмас. Катта харсангларга елкасини тутиб турадиган Мардонқул ҳам аввал бир-икки ўзини чоғлади-да, кейин пахса тагида қолган бақадек бўлиб қолишига кўзи етиб, кексалар гапига қулоқ солди.

— Деви аҳраманд тоғни қулатиб юборганда,— деди Мусулмонқул тош атрофида чўққайиб ўтирган тўққиз чоғлик киши диққатини ўзига тортиб,— Рустами-достон чап оёқлари билан чунон тегиб юборгон эканлар; етти қават осмонга чиқиб кетган экан. Шу аснода бизга ҳам бир Рустам даркор бўлиб қолди.

— Рустам эмиш — деди тўнғиллаб, энсаси қотиб Хидир.— Ана Рустам! (Мардонқулни кўрсатди) Қаери кам? Лекин бу тошни кўтариб бўлмайди. Қани, қария,— деди у Ҳразга,— бир фикр қилинг. Фикр билан у тошни енгил қилиб бўлмайдими?

— Бўлади,— деди анча кексайиб қолганига қарамай қаддини тик тутиб юрувчи Ҳраз чол,— фикр қилган яхши... Лекин ана, Жуманазар келаётир, Жуманазар қани ўзинг айт, тошни қандай олиб борамиз?

— Фароб йўли дарёгача қия,— деди йўгон овози билан Жуманазар,— пишанг билан думалатишдан бошқа илож йўқ.

— Тўғри,— деди Ҳраз чол,— ҳўкиз билан тортиб бўлмайди, кўтариб ҳам бўлмайди. Остига пишанг суқиб, думалатган маъқул.

— Маъқул,— деди Мусулмонқул ҳам,— қани азаматлар, бир фотиҳа тортиб юборинглар. Оо-мин!

— Мардонқул!— деди буйруқ аломати билан Жуманазар,— бошла! Пишанг ёғочни қўлга ол!

Мардонқул тоғдек елкалари билан бир гувраниб, карсанг тош тагига тиққан пишанг ёғочни азот кўтарди. Бир ҳўкиз гавдасича оқ мармар тош қалдираб, икки газча ерга сурилиб ағдарилди.

— Қани, бўшашманглар!— деб Жуманазар, Ҳраз, Жапақбой, Хидир — туркман ҳам қўлларидаги пишанг ёғочларни харсанг тош тагига, ёнига тираб, тошни олдинга сура кетдилар. Жуманазар бўлса киши билмас Мардонқулнинг шижоатини тамоша қилиб, кулимсиради.

Саҳрода «ҳа, қани бўл!» «Бўшашма!» «Итаритар!» «Чапдан ол!» деган ҳайқириқ, бақирӣқ овозлари ҳаммаёқни тутди. Улкан тошни чумолидек тортиқилашиб итаришиб, дарё томон сура кетишди. Мусулмонқул билан Ҳраз чол тошни суриш ўрнига кўпроқ жалақит бера бошлагач, Мардонқул уларнинг четга чиқиб туришларини сўради.

— Қариялар!— деди Жуманиёз дарҳол сезиб, пешона терини бармоқлари билан сидириб,— ҳали йўлимиз олис, иш кўп... Сизлар қумгон қайнатасиз...

Йўлга ўтин тайёрлаб олинлар. Тўрни ҳам тайёрлаб қўйинлар!

Икки кекса хайқириқ ичидан сиргилиб чиқиб, карвон сарой томонга кетишди. Қолган саккиз азамат харсанг тошни думалатишда давом этди. Тошни олиб боришгач, дарё қирғоғи билан кема четига териб қўйилган ёғочлар устидан секин, авайлаб пастга туширишганида, каттакон, ялпоқ кема тош залваридан қалқиб, ўйнаб кетди. Шунда кеманинг бир бурчагида турган икки бола кўзларининг ола-куласи чиқиб, кема эшакларига ёпишишди. Кеманинг бир томони қияроқ бўлиб қолди. Ёғочлар устидан хатлаб пастга тушган Мардонқул, тилиниб, қон чиқаётган билакларига ҳам қарамай, узун ёғочини тош тагига тикиб, уннала-уннала тўғрилади. Кўнгли андак саранжон топгач, яна илгариги ашуласини баралла қўйди:

Қошингни қораси ювса кетарми,
Сенингдай тоза гул борда биларми...

— Айт, иним, айт!— деди кифтлари, бўйнини чақётган чивинларни белбоғи билан ураётган Жуманазар очилиб,— бу ёғини ҳам айт, азамат!

Мардонқул қўлидаги ёғочини кемага қўйди-да, эски тўни устига чордана қуриб ўтирди. Билагидаги чивинни шапалоқлаб уриб, бир зумлик жимликдан кейин, дарё шов-шувини ҳам босиб кетадиган баланд овози билан қўшиқни давом эттирди:

Сани излаб боргон одам боласи
Интизорлиқ билан шунча кутарми...

Дарё четида чўққайиб ўтирганлар юзида бир табасум аломати пайдо бўлди. Куни билан жазирамада жизгинак бўлиб, зилдек тошлар эзган яғринларни дарё шабадаси силаб ўта бошлади. Лекин чивин жонга тегарди. Мардонқул бўлса қўшиқни тўхтатмади:

Айвонингни олди айланма солма,
Қора гўзим, суйган ёрингдан қолма.

Ошиғлигимизни пайқаб ўзгалар
Алдаб сўрасалар, бўйнингга олма!
Алимни узатдим балхи тутлара,
Гетма деб йиғлодим олис юртлара,
Гатдинг сен қалбимни юз пора этиб,
Ишқи-ҳижронингдан сийнамда яра...
Гул узмагай эдинг, сўлмагай эдим...
Сани мунча яхши кўрмагай эдим.
Сани мунча яхши кўриб, мен ёниб
Йўлингда девона бўлмагай эдим...

— Кам бўлма, ўзимизнинг Мардон-йигит! — деди Жуманазар Мардонқулнинг кифтига уриб.

Дарё четида бурқиб, сасиётган олов устидаги қумгон шақиллаб қайнаб қолди. Лекин шу орада ўралашиб юрган Мусулмонқул ота қаёққадир ғойиб бўлибди. Томоғи қақраган Жапақбой ўрнидан туриб чолни ахтара бошлади. Анча олисда, янтоғлар орасида номоз ўқиётган Мусулмонқулга кўзи тушган Жапақбой, яна юрагига сабр тўплаб, чўққайиб ўтирди. Бир дамдан кейин дарё бўйига ўтиб, юз қўлини ювишга тутинди.

Амударё бўлса лим-лим тўлиб, жимирлаб оқарди. Дарё устида ўн тўрт кунлик ой ярқираб, кечки шамол қамишзорни тинмай шовиллатарди.

III

Ойдинда ҳар хил тошлар солинган икки катта сол, ундан сўнг кетма-кет уч-тўрт катта-кичик кемалар Фароб ёқишидан (пристанидан) Дорғонота томон сузиб кетди. Бу йилги саратон бошқачароқ келиб, шу ойларда анча пасайиб қоладиган Аму, далалар бўйлаб ёйилиб, гирдоб ўраб, баъзи ерларда иккё, учга бўлиниб, тенгсиз бир куч билан айқириб оқарди. Сол ва қайиқлардан анча кейинда унча катта бўлмаган елканда катта қора чўгирмасини кийиб олган соҳиб ўтирарди. Унинг ёнида уч навкар ҳам бор. Мармар тошлар ортилган қайиқлар бир-биридан анча узоқлашиб кетди. Олдин сузган икки катта сол кўз илғамас олисларга кетиб қолди. Оғир кемаларнинг эшкаклари тинмай шўлл-шўлл сувга ботарди. Баъзан тўлқинлар лопиллатар, кема мувозанатини бузиб, ёнламаси қайириб юбо-

рар, оғир тошлар бўлса кемани дарё тубига қараб тортарди.

Икки улкан, қиррадор оқ мрамор тош ва яна бунинг устига соҳибнинг зўрлаши билан бир қанча майда тошлар ортилган катта кема елкандан олдинда, сол ва кемалар карвонининг орқасида секин сузиб келарди. Фароб кечувидан беш чақиримдан мўлроқ йўлни сузиб ўтгунча ҳеч кимнинг дами чиқмай, тумшуқда ўтирган Жуманазарга, баъзан ўнгдаги биринчи эшкакни ураётган Мардонқулга қараб-қараб қўйишарди. Кема жуда оғир бўлганлигидан дарё суви кема четидан икки қаричча пастда турарди. Эшкаклар эҳтиёткорлик билан секин-секин ташланар, кучсизгина тўлқин лопиллатса, ҳаммадан аввал дўпписига зоғора нон солиб еб ўтиришган икки боланинг кўзи ола-кула бўларди. Кема бир неча чақирим йўлни ўтгач, одамлар юзидаги жиддий тарқалиб, ора-чора гап бошланди. Кеманинг думида гужанак бўлиб, оҳиста аллалашдан мизғиган Мусулмонқул дамодам, зағчадек кўз очиб одамларга, ундан кейин дарё сувига қараб қўярди. Диққатини тортадиган ҳеч нима кўринмагач, неварандек бўлиб яна аста кўз юмиб, эчкиники каби чўзинчоқ калласию, чўққи соқолини энгаштирганича мудрарди... Ҳраз чол бўлса, чивин дастидан белбоғи билан бошини ўраб олиб, Мусулмонқул пинжига тиқилиб ётарди.

— Қани, ука, кечаги ҳикояни бошла! — деди Жуманазар мўйловини силаб Мардонқулга.

— Оға, қайси бирини?

— Бибижонни.

— Қўшиқ айтиб берақолай?

— Қўшиққа ҳам гал келади.

— Менинг ҳасратим кимга керак, оға?

— Ҳай тентак, гапир, кўнглинг бўшайди. Ҳасрат битта сендами? Ман асли Марвданман, ўз элимдан ажралиб асир тушиб, қул бўлиб юрганымга йигирма йил бўлди. Хотиним, икки яшар ўғлим қолиб кетди. Кифтимга қара! (Унинг кифтида қиздирилиб босилган тамға изи бор эди.) Энди мен қаерга борсам ҳам, қул, деб ушлайдилар. Жапақбойнинг елкасини ҳам кўр. Тамға! Сизлар фармон дейсизлар....

— Ундоқ дема, жигарим, — деди кўзини чақчайтириб Мусулмонқул, — фаришталар омин деб юборади, асло ёмон сўзни тилга чиқарма... Ҳаммамиз ҳам ҳаз-

рати олийларининг фармонларидан умидвормиз. Ман ўзим қишлоғимизнинг ғассоли эдим, бир савдоки тушиб, уч ойдан бери қуллар ичида қул бўлиб юрибман. Утган ой Чалишдан чиқишда соҳибнинг ўзлари ўз оғизлари билан айтганлар. Бунда сарсону саргардон бўлиб юрган жумла мўмин эл-юртига, бола-чақасининг ёнига кетади, деган гапни Хевада ҳам ўз қулогим билан эшитганман...

— Эшитган бўлсангиз, жажши...— деди кулимсираб Жапақбой.— Хонинг Шуманайни саваб, чопажатир, қарт.

— Утағаси,— деди яна Мусулмонқул эчки соқолини силкитиб,— ноумид шайтон. Худоитаоло хон ҳазрати олийларининг кўнглига меҳр-шафқатни солса ажаб эмас. Ўн саккиз минг оламини игнанинг тешигидан ўтказиб юборишга қодир обло-карим, биздек мўмин бандаларини озод қилиб юбораман деса ҳеч гап эмас. Ишқилиб, дилингизда эрта-ю кеч «Ло-о-илоҳа илло анта субҳонака...»ни такрор-такрор айтиб юринг. Ман ҳар куни бир мингу бир юз марта айтаман. Кечқурун неварам учун ҳам бир мингу бир юз марта айтаман.

Бақрайиб қараб қолган Жапақбой, нима дейишини билмай, Жуманазар билан Мардонқулга қаради-да, кейин эшкакни яна сувга ура бошлади.

— Мардон, қани, Бибижон ҳақида гапир,— деди Жуманазар,— ўн саккиз ёшдами?

— Шундай.

— Ҳақиқатан чиройликми?

— Шундай, оға. Ҳали бундай қиз дунёга келмаган. Оға, озод бўлсак, сизни қишлоғимга олиб бораман. Албатта олиб бораман.

— Бораман, ука, бораман,— деди Жуманазар беихтиёр кўзига тўлган ёшни одамларга сездирмай артиб ташлаб.

— Питнакдаги қазув вақтида кўтарилган ғалаён,— деди Мардонқул,— кучайиб кетиб, элликбошини ўлдириб қўйганимиздан сўнг, орадан икки кун ўтар-ўтмас хоннинг туркман навкарлари қишлоққа бостириб кириб, чопқин бошлади. Ғалаённинг кўтарилишига сабаб, бир таноб, ярим таноб ери борлар ҳаммаси оға-иниси билан қазувга чиқиб, ботқоқ ичида бўлсаю, ери катталар, амалдорлар маоб бўлса. Элликбоши пора олиб, одамларни олди-сотди қилиб юборгани ҳам фуқаро ғазабини келтирди. Мана шундан кейин ғалаён бўлиб

кетди. Хон навкарларни чопқин қилганларида аксар халқ қумга қочди. Тутиб олинганлар ичидан беш кишининг бошини кесдилар. Улар орасида менинг оғам ҳам бор эди. Бизларни Хевага ҳайдаб келдилар. Бир ярим йил Қўшадарбоза ёнидаги зиндонда ётдим. Мана бир йилдан буён ишлаб юрибман. Питнақда тутиб, қўлларимизни боғлаганда Бибижон йиғлаб қолган. Ҳаммавақт йиғлаб тургани кўзимга кўринади. Тунов куни карвон саройда ухлаб ётганимда Бибижон тушимга кирибди. Иккаламиз далада юрган эмишимиз. Ман уни яхши кўраман, оға, айтчи ман уни қайта бориб кўраманми?

— Кўрасан, иним, албатта кўрасан!

— Бибижоннинг биргина ёлғиз қари ойиси бор. Отаси ўлган. Бибижон ақлли қиз.

— Ёшулли! — деди гапни бўлиб Мусулмонқул Жуманазарга хитобан, — қоронғи тушди, кемани тўхта-тайлик.

— Ўн тошча суздикмикан? — деди Жуманазар қирғоқларга аланглаб, — ўн тош сузишимиз керак эди. Дейнав кўринмайдимми?

— Кўринмайди, — деди Жапақбой.

— Дейнавгача сув яхши боради. Айланма ҳам йўқ. Дейнавда кемани боғлаб, ёқишга чиқиб дам олиб, эрта азон билан яна сузамиз. Олдинги кема кўринмай-дими?

— Йўқ.

Дарё бир-икки буралгани учун олдиндаги кемаларни кўриш мумкин бўлмади. Бирон милтираган чироқ ҳам кўринмади. Ҳамма ёқ жимжит, фақат дарё буралиб оқар, қамишлар шовилларди. Дарё тепасида тўлин ой ярқираб турарди.

— Улар кўринмайди, — деди яна Мусулмонқул.

— Бўлмаса кемани қирғоққа бурунлар! — деди Жуманазар Мардон билан Жапаққа қараб, — Дейнавга етмаган бўлсак ҳам зарари йўқ. Шу ерда тунаб қолайлик. Орқада соҳиб қайиғи кўринмайдимми?

— Йўқ, — деди Мардонқул, — улар тунда сузмайдилар, қўрқадилар.

Шу кеча катта тошлар ортган кема Дейнавга етмай, берида тўхтади. Мусулмонқул ва шериклари кемани маҳкамлаб боғлаб қўйгач, ўзлари қирғоққа чиқиб, увадаларни ерга ёзиб, ётиб ухлашди. Тонг отиши билан ҳаммадан аввал Мусулмонқул туриб, ювиниб,

дарё четларидан жингил юлиб келиб қумғон тагига олов ёқиб юборди. Оқ тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарила бошлади. Йигитлар бўлса ҳали донг қотиб ухлашарди. Қумғон ёнига қозонни ҳам осиб, кечаги Фаробдан олган икки-уч балиқни сасиб, «увол бўлиб қолмасин» деб, пичоғи билан тангаларини қуриб, ичларини тозалаб, бурдалаб қозонга солди. Қозон тепасига чўққайиб ўтирган икки бола тупук ютиб, қовури-лаётган балиқ этларидан асло кўз узишмасди. Бирин-еирин бошқалар ҳам уйқудан кўз очишди. Пастга, дарё бўйига тушиб юз-қўлларини наридан-бери ювиб, қумғон атрофида давра қуриб ўтиришди. Нон ўралган каттагина, кир дастурхон ўртага ёзилди. Кемтик сопол идишларга лойқа қумғон чойидан қуйиб олишиб, энди-гина битта хўплаб, бир бурда нон тишлаганларида, узоқда уч киши пайдо бўлди. Бир дамдан сўнг, бу яқинлашиб келаётганларнинг бири соҳиб эканини Жуманазар билди-да, таажжубланди.

Соҳиб ва унинг ёнидаги чўгирма кийиб олган навкарлари етиб келгач, ўтирганлар таъзим этишиб, ўринларидан туришди.

— Ўтириб, нонушта қилаверинглар, — деди кулимсираб соҳиб, — бир давон ошдик, эрта кечқурун Дояхотинга яқинлашиб қоламиз. Тўғрими, миршаб?

— Тўғри, ёшулли, — деди миршаб итоаткорлик билан.

— Дояхотинда балиқхўрлик қиламиз-а? — Бу гаини айтганда оз-моз кайфи борлиги сезилиб қолди.

— Худо хоҳласа.

— Чойларингни ичаверларинг. Яхшилаб дам олларинг. Ҳали анча иш бор. Дояхотинда яна тортамиз-а, миршаб?

— Худо хоҳласа.

— Мана бу балиқни қовуриб олайлик-а, миршаб? — деди соҳиб навкарга кўз қисиб.

Қумғон атрофида давра қуриб ўтирганлар соҳибдан кўз узмай кузатишар, унинг ғайри-табиий қилиқларини кўриб таажжубланишар эди. Мардонқул билан Жуманазар хомуш ерга қарашар, гоҳо-гоҳо бошларини кўтариб, ўзини тик тутолмай, чайқалиб турган соҳибга, ундан сўнг навкарларга қараб қўйишарди. Мусулмонқул бўлса, ўрнидан туриб, соҳиб кулса, ёнига қўшилишиб содда кулиб қўяр, «марҳамат қилсинлар»

дегандай илтижо билан ўтиришини, ёки тикка-тин туриб бўлса ҳам чой ичишини илтимос қиларди. Соҳибнинг қўлидаги тугунчага ҳам дамо-дам қараб қўярди.

— Қарт, мунда кел!— деди соҳиб ўн қадамча нарида, қум ёнида кенгура деган махлуққа ўхшаб, қўл қовуштириб, ғўдайиб турган Мусулмонқулга қараб:— манови рўмолдаги балиқни ўзимизга қовуриб бер!

— Хўп бўлади,— деди Мусулмонқул зингиллаб келиб тугунни соҳиб қўлидан оларкан.— Жоним билан. Ўтирсинлар, бир нафас дам олсинлар, бирпасда яхши-лаб қовуриб бераман.

— Қовуравер, биз тик тураверамиз,— деди яна кўз қисиб соҳиб.

Шу дамнинг ўзидаёқ у негадир кулиб юбормоқчи эди, ўзини тутиб қолди.

Мусулмонқул қозон ёнига келиб, маҳкамлаб боғланган тугунни қийналиб ечди-да, энди очаман дейиши биланоқ қамчин дастасидек чипор илон билагига бир уриб, сапчиб чиқиб кетди. Эси чиқиб кетган чол ўтириб қолди-да, бир зумдан сўнг қўлини силкитганича, ўрнидан тура солиб, бақриб қоча бошлади. Икки бола ҳам илонни кўриб қумғон ёнидан қочди. Қумда лапанглаб қочиб кетаётган чипор илонни кўрган одамлар ўринларидан туриб кетишди. Соҳиб бўлса, ичаги узилиб, хахолаб кула бошлади. Унинг ёнидаги икки навкар ҳам «соҳибнинг бошлаб қизиқчилик қилгани»га қотиб кулишарди. Илон қочиб, кўздан йўқолди.

Мусулмонқул ўтирганлар атрофидан чирқираб бир айланиб чиққач, кўзларини катта очиб, билагини чангаллаганича оҳ ура бошлади. Билаги озгинагина қонаган эди. У, ерга ўтириб олиб, бармоқлари билан тирсагидан маҳкам сиқиб, ёш боладек бўкириб йиғларди. Чолнинг беўхшов ноласидан илон чаққан киши тортаётган азоб қанчалик даҳшатли экани сезилиб турарди. Тинчгина нонушта қилиб ўтирган бу ер бир дамнинг ичидаёқ даҳшатли бир тус олди.

Ўрнидан тура солиб, югуриб келган Мардонқул қаҳқаҳлаб кулаётган соҳибга бир хўмрайиб қаради-да, Мусулмонқул билагини оғзига олиб келиб, қонаган ерини ҳадеб сўра бошлади. У чолнинг беҳузур титрашига, фарёдига қарамай, билакни сўриб, оғзига чиққан қонни туфлаб ташлайверди. Ундан сўнг пичоқ уч

билан чолнинг билagini тилиб юборди. Озгинагина қон оқиб тушди. Мардонқул яна сўраверди.

— Ий-я, қўлини чақибди-ю,— деди соҳиб ёнидаги навкарга жиддий тусда,— дарров тишлаб қўяқолибди-да фаросатсизлик қилиб эт-бетини эзиб қўйганга ўхшайди. Бўлмаса чақадиган илон эмасди-а, миршаб?

— Ҳа, унақа ёмон илон кўринмовди шекилли... Битта чипор илон-да, аждарҳо эмас-ку.

— Бизни чақмади-ю...

— Жонворга тегмаса, у ҳам тегмайди,— деди яна навкар соҳиб хижолатини йўқотиш мақсадида,— бир кор ерига текканки, у ҳам тегди...

— Ҳой, қараб ўтирмай, олиб тушиб, чолпи бир дарёга пишиб олларинг,— деди гудуллаб соҳиб,— хуши ўзига келиб, тузалиб кетади!

Одамлардан четроқда, эси чиқиб, дириллаб йиғлаб турган бола қаттикроқ бақира бошлади...

— Соҳиб, сиз энди бундан жўнанг!— деди газаби қайнаб Мардонқул, кейин ҳайрон бўлиб турган соҳиб ва икки навкарга ўқрайиб қаради.— Кет бу ердан!

Соҳиб одамларга қаради, яна бир оғиз гапирса, шайланиб турган кишилар баббаробар йўлбарсдек сапчишини яхши пайқагач, индамади-да келган йўли томон жўнади. Шу кетганича, қайрилиб қарамади ҳам. Фақат Мусулмонқулнинг оҳу ноласини, неварасининг чийиллаган аччиқ йиғисини эшитиб борарди.

Мусулмонқулнинг фарёди, тўлганиб додлаши то чоштгоҳгача давом этди. Бу пайтгача катта кема сузиб кетолмай, дарё қирғоғида турди. Одамлар кўкариб кетган чол атрофида айланишиб, ҳар хил йўл билан унга ёрдам беришга унналдилар. Ҳеч нима фойда бермай, айни чошгоҳда чолнинг жони узилди. Қолган тўққиз киши қум устида жаноза ўқиб, чолни тупроққа топшириб, чошгоҳдан ўтгач, кема арқонларини ечиб, сузиб кетишди. Кеманинг бир бурчагига тиқилиб олган бола қовоқлари шишиб кетиб, ўпкасини бо-солмай йиғларди. У сузиб кетаётган кемада туриб, узоқларда қолаётган тепаликка тикиларди. Бу тепаликда Мусулмонқул бугун эрталаб қувнаб қумғон қайнатиб, балиқ қовурган эди. Ҳозир у шу тепаликда ерга кўмилиб ётибди...

Тўрт кун деганда кема Дорғонотага етди. Бу ерга етгунча ҳеч кимнинг чиройи очилмай, хафақон бўлиб сузишди. Бу сафар оқимга қарши сузмай, дарё билан баробар, балки ундан ҳам тезроқ сузиб бориш Чалишдан Чоржўйга келишдан юз баробар енгил эди. Одатда тошларни ортиб олгач, фақат кемани қирғоққа уриб олишдан, дарё ўртасидан чиқиб қолган қум тепаларидан, саёз ерлардан сақлаб бориш лозим эди. Кемани дарёнинг ўзи оқизиб борарди. Шунинг учун ҳам Амударё заҳматкашлари Чалиш томон оққанларида чеккан машаққатлари фақат чивин талаш бўлади. Баъзан Дорғонотага ўхшаш дарё бўйи қишлоқларига етганда жиндек ўйин ҳам қилиб олишарди.

Кемани боғлашаётганларида, Мардонқул яна ғамли бир оҳангда гингиллади:

Қо-шинг-ни қораси юв-са кетарми,
Са-нинг-дей тоза гул боғда битарми...

— Жиян,— деди Жуманазар йиғлайвериб қовоқлари шишиб кетган бола қўлидан ушлаб.— Юр, Дорғонотадан сенга обаки сотиб олиб бераман. Ман — тоғангман. Қўй, йиғлама, ман борман-ку, ахир...

Тўққиз кунда тош ортган сол ва кемалар Чалишга етишди. Бу ерга келганда Мардонқул ҳам, Жуманазар ҳам йўлда олдинги бир сол Тупроққалъа ёнидаги айланмада қийшайиб, устидаги тошларини дарёга тўкиб юборгани, устидаги икки қулни навкарлар тоза савалаганини билишди. Қулларнинг бири ҳамон дарё четида сасиб қолган балиқдай чўзилиб ётарди. Мардонқул бир-бир қараб қўйди-да, кейин яна бамайлихотир ўз ишига тутинди.

Кема билан қирғоққа зич терилган ёғочлар устидан «ҳаҳалашиб» икки катта оқ мрамарни қирғоққа олиб қўйишгач, бир яхшилаб нонушта қилиб олиш учун эски дастурхон атрофига тўпланишди. Жуманазар болага ширинлик олиб бериб, тезда қайтиб келиб, йўлдошлари ёнига чўкка тушиб ўтириши билан, бу ерда пайдо бўлган соҳиб ғўдайиб турганича гап қотди:

— Эй, Жуманазар!

Жуманазар ўрнидан турмоқчи бўлган эди, у мулоимлик билан илтифот қилди, жойида ўтираверишини айтиб, елкасидан босди:

— Мана бу бир туман тилло пулни боланинг бир ерига маҳкам тугиб қўй...

Жуманазар тилло тангани оларини ҳам, олмасини ҳам билмай, ҳайрон бўлиб қолди. Давра қуриб ўтирган йўлдошларига кўз ташлаган эди, улар ҳам индашмади. Шундан кейин «нима қилай» деган маънода Мардонқулга боқди. Мардонқул ерга қаради-да, «боланинг ўзидан сўранг» дегандек ишора қилди.

— Жиян,— деди Жуманазар ёнида пинжига суқилиб ўтирган гўдакка,— ёшулли соҳиб сенга тилло танга бераётирлар, оласанми?

Соҳибни кўриб қўрққанидан титраб турган бола: «мени соҳиб олиб кетаркан...» хаёл қилиб, бирдан бақриб юборди-да, Жуманазар белбоғидан маҳкам ушлаб, ёпишиб олди.

— Майли, майли, жиян, йиғлама,— деди Жуманазар бола пешонасини силаб.— Бола тилло тангани олмайди, соҳиб. Ман қараб юраман, ўзим ўгил қилиб олдим. Майли, Мусулмонқул отанинг арвоҳи хурсанд бўлар...

Соҳиб тилла тангасини яна қайтариб ҳамёнига солиб қўйди.

— Катта тошларни бу ёгига қандай олиб борасизлар?— деб сўради соҳиб,— арава кўтаролмайди.

— Шундай,— деди Жуманазар.

— Тошларни синдириш қатъий ман қилинади! Булар қимматбаҳо оқ мармарлар. Хон ҳазрати олийлари Қиндистондан қанча тиллога сотиб олганлар. Бу тошлар қанча тоғу, қанча дарёларни кечиб, мунда келди... Тошлар синмай Хевага етгач, сизлар анча туман оқча инъом оласиз, ундан кейин фармон билан озод бўлиб, ўз элу юртларингизга қайтгайсизлар...

— Айтганингиз келсин, соҳиб,— деди кимдир дара ичидан.

— Виз, мана, тўққиз чоғ одам,— деди Жуманазар,— бу икки катта тошни Хевага етказиб берамиз! Қандай қилиб олиб боришни ҳам ўзимиз ўйлаб кўрамиз. Бўлдими?

— Бўлди, жойига етказсаларингиз бўлгани.

— Гап тамом, соҳиб.

— Баракалло, баракалло...— у бошқа қайиқлар томон жўнаб кетди.

Нонуштадан кейин Жуманазар яна ўша илгариги тадбирни таклиф этди.

— Тошларни аравада олиб бориб бўлмайди. Аравага сиғмайди,— деди Жуманазар,— агар сиққанда ҳам ўқи тоб беролмай синиб кетади. Агар ўқи синмаганда ҳам ғилдираклари синиб кетади. Ҳаммаси бақувват бўлган тақдирда ҳам, бу тош ортилган арава ғилдираклари ерга ботиб кетади. Хуллас, арава тўғри келмайди. Чора — яна пишанг билан думалатиб олиб бориш. Илож йўқ...

— Бошқа илож бўлмагандан сўнг, майли, думалатамиз,— деди Мардонқул шайланиб.

Бояги соҳиб оғзидан чиққан «фармон» ҳақидаги гаплар Мардонқул танига яна куч ва ғайрат қўшгани, яна ҳам тегиклангани, ҳатто Мусулмонқул фожиасидан бошланган ғазаби ҳам анча пасайгани аниқ сезилиб турарди. У қандай бўлмасин, тезроқ Хевага бориб, икки катта қимматбаҳо тошларни усталарга етказиб беришга ошиқарди. Агар унга соҳиб: «ёлғиз ўзинг бу икки мармарни елкангда Хевага олиб бор!» деса, ана шунга ҳам рози ва қодир эди. У тошларни кемадан қирғоққа чиқариб олишда йўлдошларига оғирлик туширмаслик учун ҳам нечоғлиқ жонбозлик кўрсатди.

— Хева неча чақирим?— деди Хидир туркман.

— Уттиз чақирим келиб қолар,— деди Жуманазар.

— Мўлроқ келар,— деди Ўраз чол.

— Қани, мен иш бошладим!— деди Мардонқул икки тошнинг бирининг — каттароғининг остига пишанг ёғочини тиқиб, бир зўр билан босди-да, тепаликдан пастга думалатиб юборди. Тош ўн газча ерга қалдираб, думалаб бориши биланоқ, ерга ўтиришиб қолмаслиги учун, югуриб орқасидан борди-да, яна остига пишанг ёғочни тиқиб, тепаликда турган одамларга қаради:— Жуманазар оға, сиз, Жапақбой, Ўраз ота, билан тўртовлон, қани, бу тошни олиб кетдик! Хидир полвон, сиз бешов нариги тошни...

— Сизлар бир кам бўлиб қолдинглар-ку, иним?— деди хавотирланиб Хидир,— яна бунинг устига катта тош?

— Иккита тойчамиз ҳам бор,— деди Мардонқул,— агар биз чарчаб қолсак, аравани тойчаларимиз тортади, ғам еманг.

Чиройи очилиб кетган Жуманазар, ялангоч бад-
нига тақиб олган энлик камарни яна ҳам сиқиб қўй-
ди-да, кафтларига туфлаб, тошни итара кетди. Нон
ўралган эски дастурхонни бошига қўйиб олган икки
бола ҳам тош билан бирга, Хевага олиб борадиган
узун дала йўлида секин-аста юра бошладилар. Тош
думалаб, дарё қирғоғидан анча олислағач, терга чўм-
ган Мардонқул яна қўшиғини яримта-юримта қилиб
айта бошлади:

Қошингни қораси ювса кетарми,
Са-нинг-дай тоза гул боғда битарми,
боғда битарми...

Шу кетишда то хуфтонгача тош юмалатишди.
Тунда бир неча соат мизғиб олишгач, тонг ёриши би-
лан яна дала йўлида тошни юмалатиб суришди. Эрта-
сига, кечга яқин Урганчининг кун чиқар томонидаги
Чандр-Қиёт йўлига етишгач, бу ерда ҳам андак на-
фасни ростлаб, яна Хева қайдасан, деб улкан оқ мар-
марни юмалата бошладилар.

Мардонқул энг сўнги куч-мадорини тўплаб бўлса
ҳам тошни итарарди. У қанча куч сарф этса, қанча
терлаб пишса, қанча азият чекса, туғилган қишлоғи
Питнакка ва у ерда интизор бўлиб кутаётган Биби-
жонга шунча тез етаётгандек бўларди. Шунинг учун
ҳам йўлдошларини таажжубга солиб, танида пайдо
бўлган ғайри табиий, беқиёс Рустамона куч билан
оғир тошни қалдиратиб, коптокдек ўйноқлатиб ол-
динга сурарди. Неча ботмонлик мрамар тош бу куч
қаршисида ўз оғирлигини йўқотиб қўйиб, паҳлавон
олдида ўйин тушиб бораётганга ўхшарди.

Чандр-Қиётдан ўтгандан кейин ҳаво яна Чоржўй-
дагидек қизиб кетди. Саратон иссиғи дамга урди.
Тўрт азамат манглайларини маҳкам танғиб олиб, қа-
доқ кафтларининг ёрилиб, қон тирқираб чиқишига
қарамай, чексиз дала ўртасида ҳўкиз чоғлиқ тошни
итаришарди. Улар олис уфқларга тикилиб, Хева ма-
норасини қидиришарди. Ўн чақиримдан қаламдек бў-
либ кўриниб турадиган катта манора негадир улар
кўзига кўринмасди. Демак ҳали ўн чақиримдан зиёд
йўл бор экан-да... Ҳаммадан аввал Ўраз ота, икки гў-
дак, ундан кейин дарди-фикри Шуманайдаги чопқин-
да бўлган Жапақбой чарчаб қолишди. Мақсадсиз ки-

ши — жиловсиз сувори, деганларидек, Жапақбой гўё уларни Хевада кутаётган «хон фармони»га ҳеч ишон-гуси келмас эди. Шунинг учун ҳам у чарчаб қолган бўлса керак.

Беш кун деганда, узоқдан гугурт чўпидек бўлиб Хева манораси кўринди. Мардонқул бир нафас тўхтаб, қўлларини пешонасига соябон қилиб, манорага тикилди. Бирдан юрагига гулгула тушиб, гўё уларни шаҳарнинг Қўшадарбозасида ноғора-карнай билан қарши олаётгандай, гўё уни севиқли Бибижон кутиб тургандай юраги ҳовлиқиб кета бошлади. Чарчаб, ҳолдан кетганига қарамай у яна тошни сура кетди. Орқада икки бола билан судралиб, бемадор келаётган Ураз чолга ора-чора ҳазил ҳам қилиб қўяр, қақроқ томоғини озгина намлаб, «қошингни қароси...»ни айтарди. Ҳафтасига етганда тўрт азамат улкан мрамар тошни ҳаммадан аввал Хеванинг Қўшадарбозасидан ўтказиб, тўппа-тўғри Урда томон олиб кетишди. Дарбоза олди жимжит, фақат ўтин ортган икки-уч эшак-кина бозор томон дикиллаб борарди. Дарбозанинг ўнг томонидаги кўҳна зиндон деворлари ҳам жазирама иссиқда мудраб ётарди.

V

Мардонқуллар оқ мрамар тошни Урдага — харам қурилишига олиб келиб, мрамар йўнувчи наққошларга топшириб, каттакон «баракалло»ни эшитганларидан буён мана уч кун ўтди. Лекин ҳамон «фармон»дан дарак йўқ. Одамларнинг айтишича, Муҳаммад Раҳимхон «дашти қипчоқ, Шуманай ғалаёнларини» баргараф қилиб, муваффақиятдан сўнг ўз ўрдасида ишрат сураётган эмиш. Уч кундан сўнг Мардонқулнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, қайси йўл билан бўлмасин, тугилган қишлоғи Питнакка жўнаш йўлини излади. Аввал яқин дўстидан ажралгуси келмаган Жуманазар бу ишга унчалик рози бўлмади. Кейин кундан-кунга этини еб сўлаётган, ранглари саргайиб кетган Мардонни кўриб, унга қаршилиқ кўрсатмай, «ўзинг биласан, иним» деб қўяқолди. Яна бунинг устига «фармон» бўлмаган гап эканини, бундан аввал ҳам соҳиблар шундай ёлгон ваъда бериб алдаганларини Мардонга илгари ҳам айтганини эслатди. Қуллар тўдаси ичида бошини қуйи солиб ўтирган

Мардонқул бир хўрсиниб қўйди. Эрта билан соҳиб бир ясовулни юбориб, Хидирлар олиб келаётган иккинчи тош уч кишининг йўлда оғриб қолгани сабабли Қўшадарбоза яқинида тўхтаб қолганини ва тезликда бориб олиб келиш зарурлигини айтибди. Жуманазар Жапақбой билан бирга кечки салқинда боражакларини айтдилар.

Мардонқулнинг қочиб тараддудини эшитган Ҳузур чол Ҳурда атрофида бир бева кампир «хонга арзга кираман» деб оҳу фиғон қилиб сарсон бўлиб, охири, кўчада тиланчилик қилиб юрганини айтди. Афтидан ўғли зиндонга тушган-у, шуни озод қилишни сўрамоқчи эканини пайқаган амалдорлар уни хонга йўлатмаганлар. Ёки бошқа бир мусибат бошга тушган... Ҳузур Питнаклик экан.

— Мардонқул болам,— деди Ҳузур чол,— кампир коппонга кираверишда, йўлдакада ётган эмиш, олиб кет, савоб бўлади. Бунда саргардон бўлиб, кўчада ўлиб кетса яхши иш бўлмайди. Ҳамқишлоғинг.

Мардонқул иккита кулчани белига тугиб, йўлдошлари билан хайрлашиб, Коппон бозорига келди. Дарҳақиқат, бир девор тагида бошига эски нимчасини ёпиниб, узун енгини осилтириб, қўл чўзиб тиланиб кампир ўтирарди. Мардонқул одамлар гала-говур, ичидан тўппа-тўғри кампир ёнига келди-да, садақа бераётган кишидай тик тургани ҳолда кампирга гапирди.

— Кампир, Питнакданмисиз?

Кампир юзини очиб, Мардонқулга шилпиқ бўлиб қолган кўзларини тиккан эди, офтоб тушиб, яна ерга қаради.

— Питнакданман, болам.

— Юринг, олиб кетай. Мен ҳам питнакликман.

— Мани... мани...

— Йўлда бирон арава учраб қолса, тушириб юборарман...

— Болам, сан Питнакданмисан? Ким бўласан?

— Мардонқулман. Омонқул миробнинг ўғли...

— Мардонқул? Болам, ман Уллибиби холангман, танидингми? Бибижоннинг дарди-фироқида шу алфозга тушиб қолдим...

— Йй-я, Уллибиби хола! Нима гап?

— Асти сўрама... — у ҳўнграб йиғларди.

— Ё товба! Бу тушимми, ё ўнгимми!

— Ёлғизгина Бибижонни бек, элликбошилар хон-

га инъом қилиб юборишди. «Агар бермасанг, хон тухумингни қуритиб юборади», дедилар. Ҳақиқатан жувонмарглар тухумимни қуритишди! «Хонга қуда бўлдинг», деган эдилар, қуда эмас, қизимдан жудо бўлдим. Каниз бўлган қизгинамни бир кўриб кетай десам, ичкарига киргизмадилар. «Қизинг бунда йўқ, қизингни хон Қушбегига бериб юборган»,— дейдилар. Қушбегининг қўрғонига борсам, ҳайдаб юбордилар: «Қизинг каниз бўлса, Ўрдадаги харамда бўлади» дедилар. Бибижон қизгинамни битта кўриб, ўлсам армоним йўқ эди.

Мардонқулнинг бирдан ранги ўчиб, икки оёғидан дармон кетиб титрай бошлади. У, кампир ёнига чўққайиб ўтирди-да, гапидан адашиб, нима дейишини ҳам билмай, бақрайиб тураверди. Негадир шу дам унинг кўз олдига илон чақиб тўлғанаётган Мусулмонқул ота келиб, кўкариб, войвойлаб, ғужанак бўлиб ўла бошлади. Мардонқулнинг пичоқ билан тилиб юбориб, ваҳарланган қонни сўриб ташлашлари ҳам ҳеч ёрдам бермай, чол сулая бошлади. Бирдамдан кейин Мардонқул ўрнидан турди-да, белбоғидаги икки кулчани ечиб олиб, кампир қўлига берди.

— Хола, мана бу кулчани олинг.

— Бисмиллоҳи...— Кампир кулчаларни олди.

— Ман кечга яқин келаман, бирга кетамиз.

— Хўп бўлади. Мардонқул болам, мани Питнакка олиб кет. Бунда хор бўлиб кетдим. Шу ердан жилмай сани кутаман, болам.

Мардонқул ўрнидан туриб, тўппа-тўғри карвон саройга — Жуманазарнинг ёнига келди. У қандай қилиб, қайси кўчалардан юриб қуллар ётоғи — карвон саройга келганини ўзи ҳам билмас эди. У ичкарига кириб, ўзи ётиб юрган бордоннинг устига бемор кишидек чўзилди. Унинг қайтиб келганидан таажжубга тушган Жуманазар, Жапақбой ва яна бошқалар дарҳол ёнига келиб, атрофини ўраб олишди. Мардонқул ҳамма гапни Жуманазарга айтиб берди. Бошқа йўлдошлари ҳам хабардор бўлиб, таассуф билдиришиб, «пешонада бор» эканлигини айтишди. Ҳаммадан ҳам кўра тиланчи бўлиб юрган кампирга ачинишди.

Мардонқул кечгача бордон устида карахт бўлиб ётиб, кечга яқин Жуманазарга, энди Питнакка жўнамаслигини, у билан бирга Қўшадарбозага бориб, қолган тошни олиб келишлигини айтди. Аввал

хайрон бўлиб турган Жуманазар, кейин «маъқул» деди.

— Сиздан ажралмайман ёшулли. Энди сиздан бошқа бирор яқин кишим қолмади,— деди Мардонқул.

— Майли, иним, бирга бўлайлик. Тақдирга тан бериш керак. Мен ҳаммавақт тақдирга тан бериб келаётирман. Бу ерларда нони насибамиз бор экан, қаммасини териб еб кетмай илож йўқ.

Кечки салқин тушиши билан, Жуманазар, Хидир, Мардон ва Жапақбой тошни суриб келиш учун пишанг ёғочларини елкага қўйишиб, Қўшадарбозага келишди. Йўл ўртасида туриб қолган катта оқ мрамар тош арава ҳамда от-улов қатновини анча қийинлаштириб қўйган эди. Тўрт азамат тошни пишанг билан қўзғатиб, Урда томон юмалата кетишди. Тош Урдага яқинлашиб, харам кунгуралари кўринган сари Мардонқул юрагидаги ғазаб жунбушга кела бошлади. У ўртада туриб, олиб, яна жон-жаҳди билан тошни итара бошлади. Ёнидаги дўстларига ҳам қарамас, илгаригидай сўзламас. Бу сафар у севган қўшиғи: «Қошингнинг қароси ювса кетарми...»ни ҳам айтмас. Жуманазарнинг кампир ҳақидаги сўроқларига ҳам жавоб бермай, бир лаҳзада у жуда тунд бўлиб қолди.

Ғазаб билан тошни итариб бораётган Мардонқул ёнидаги уч йўлдошини ҳам унутиб, оғир тошни ёлғиз ўзи юмалатиб кетаётгандай ҳис этарди. Даҳқақиқат, у бошқалардан кўпроқ куч сарф қилаётган эди. Мардонқулнинг назарида, ҳозир ер юзидан қалдираб думалаб бораётган унинг тоғдек улкан тоши-ю, Рустамидостондек аъзойи бадани чўғ бўлган ўзи-ю ва рўпарада кичкина, қўғирчоқлар уйига ўхшаб серкунгура хон харами, Урда ва саройлар турарди. Ундан нарироқда тиламчилик қилиб, қўл чўзиб турган Уллибиби, бирдан фиғон кўтариб, хон амалдорларини қарғаб, Мардонқулга: — «Булар сарой эмас, зиндон! Буларнинг қаммасини янчиб ташла!» дегандай бўларди.

Мардонқул улкан тошни шиддат билан хон ўрдаси устига думалатарди. Момақалди роқдек гумбурлаб, ердаги хару-хасларни мажақлаб эзиб, тош ўрда томон даҳшат билан югурарди. Мардонқул ҳеч нимани кўрмас ва сезмасди. У фақат ғазаб алангаси ичида тошни итарарди. Тош бўлса жонланиб кетгандай, Мардоннинг қўли тегар-тегмас, гилдиракдай чириллаб айланиб, хон ўрдаси устига чопарди. Шу ўт-аланга билан Мардон-

қул тошни қалдиратиб, ўрдага олиб борди. Назарида хон ўрдаси тош остида қолиб, мажақ-мажақ бўлиб кетди. Ундан ўтиб харам деворларига урилиб, ҳамма ёқни кунпаёкун қилиб юбормоқчи бўлди. Улкан тош харам кунгуралари томон тепаликка кўтарилаётганида, дўстларининг: «Ўзингни четга ол, тош тепаликдан орқага ағдарилаётир!» — деган бақирини унинг қулоғига чивин гингиллашидек бўлиб эшитилди, холос. Мардон ҳеч қаёққа қочмади. У яна харамни ҳам бостириб, мажақлаб ўтиб кетиш учун тошни итаришга тутинди. Лекин улкан тош дўнг тепаликдан орқасига қараб ағдарилиб, думалаб, Мардонни бир қадам тислантирди-да, унинг зўр беришига қарамай, устига босиб тушиб, мажақлаб тўхтади. Атрофга қон сачраб кетди. Мардоннинг тошдан чиқиб қолган икки оёғи билан ўнг қўли бир силкинди-да, кейин шалпиллаб ерга тушди. Тош остида мажақланиб ётган тана ва калласидан оқиб чиққан қон тепаликдан бир неча ариқча ясаб оқиб пастга силқиди...

Бир зумдаёқ хон ўрдаси ёнида қий-чув, тўполон кўтарилди. Ўрда ичидаги амалдорлар, атрофлардан югуриб келган ясовул, миршаблар катта мармар тош атрофини ўраб олишди. Эси чиқиб, лаблари оқариб кетган Жуманазар билан Жапақбой шунча уналиб, пишанг ёғочлари билан тошни кўтариб, тагидан Мардонқул жасадини суғуриб олмоқчи бўлсалар ҳам барибир тошни қўзғота олмадилар. У худди ўз эгасига човут қилган йўлбарсдек, бор оғирлиги-ю, ўткир қирралари билан Мардонқулни ерга ёпиштириб, суякларини мажақлаб, яна бунинг устига унинг жасадини ҳам бўшатиб бермай ириллаб ётгандай бўларди. Орадан оз вақт ўтгач, тош тагидан зирқираб оқиб чиқаётган қуюқ қоннинг ариқча бўлиб оқиши ҳам тўхтади. Қон қота бошлади. Бу орада пайдо бўлган бир тўда пашшалар ҳам қон устида гувиллаб учдилар.

Эртасига, одамларнинг айтишича, тош босиб ўлдирган питнаклик Мардон деган қулнинг мажақланган жасадини тош тагидан йиғиштириб олишиб, бир эски қопда гўристонга олиб кетишибди. Олиб кетганлар фақат 4 киши: Жуманазар, Жапақбой, Ўраз чол ва Хидиртуркман экан. Бу оғир мусибат юз берган пайдан икки кун ўтгач, соҳиб яна одамларни кемага солиб Чоржўйга олиб кетди. Яна мармар тошлар келган эмиш... Бир ярим ой деганда Жуманазар билан Жа-

пақбой соғ-саломат бир туркум оқ мармар тошларни яна ўрдага ташиб бердилар.

Жуманазар унча катта бўлмаган тошларни елкасида кўтариб, аркни қураётган усталар ёнига олиб келиб ташлаётганида, ўтган сафарги олиб келинган икки катта тош йўниб текисланиб, сиртига ўйилиб нақшлар солинганини кўрди. Уларнинг иккови ҳам шахмат пиёда-си шаклига солиниб, арк айвони лабига ўрнатилган. Нақш ўйилган оқ мармарлар устига осмон баробар баланд, гулдор икки устун тик қўйилган. Бу устунлар нақшин пештоқли айвон томларини кўтариб турарди. Лекин иккинчи устуннинг пастида, бир томони қизил, сариқ, зангори нақшлари усти қорайиб, кўмир бўлиб қолганига бошқалар қатори Жуманазар ҳам таажжуб билан тикилиб қаради. Тош йўнаётган бир нақшошнинг айтишича, бундан бир неча кун аввал хон канизакларидан бири ипак кўйлаklarини ёгга белаб, ўзининг устига ўзи ўт ёқиб юборган эмиш. Ловиллаб ёнаётган канизак харам ичидан чиқиб усталар ишлаётган ерда фарёд чекибди. Орқасидан қувиб борган ясавуллар уни тутиб ололмабди. Саройга ўт кетказиб юборишидан қўрққан миршабу навкарлар ҳам орқасидан қувлаб тутолмабдилар. Канизак бақириб, югурганича нақшин мармар тош устидаги устунни қучоқлабди-да, шу ерда ёниб жон берибди...

Бу гапларни эшитган Жуманазар: «оқ мармар — оқ мармар...» деди-да, елкасида олиб келган тошни ерга қўйиб, устига ўтирди. Ғамли бир оҳангда хиргойи қилиб ашула айтаётганида бир томчи ёш думалаб юзига тушди...

Қо-шингни қароси ювса кетарми, Сенинг-дей тоза гул боғда битарми.

ХОТИМА

Йўлингиз Хоразм томонга тушиб, Хевага борсангиз, бу ерда ажойиб боғларда бўлиб, меҳмондўст ёр-биродарлар билан мулоқатда бўласиз. Бу қандай саз! Шу билан бирга осмонга бўй чўзган қадимий миноралар, оқ мармарларга ўйилган нақшлар, кошинлар, зарҳал қуббалар, баланд кўҳна иморатларнинг кунгурдор пештоқлари диққатингизни тортмай қўймайди. Шаҳар атрофидаги ўркач-ўркач бўлиб қолган, қулаган қўрғонлар ўтмишдаги қонли қирғинларнинг шоҳи-

ди бўлиб турибди. Кўҳна сарой томларини кўтариб турган оқ мармарлар устидаги баҳайбат устунларга ҳам кўз ташламай илож йўқ. Саратон жазирамаси, со-вур ойларининг шиддатли ёмғирлари, барханлари оша югурган шамоллар бу устунлар нақшини ялайвериб, оқартириб қўйган. Мана шу қатор турган баланд устунларнинг ўнгдан иккинчиси остида турган улкан мармар азамат Мардонни мажақлаб ташлаган; унинг суяклари ҳамон шу тош тагида ётибди. Бу оқ мармар ёнида ғариб Бибижон ёниб кетган. Устуннинг бир томони қорайиб кетгани ҳам ана шундан...

Мен экскурсия қилиб, мана шу ерга келганимда оқ мармар тош остидан Мардонқулнинг овози эшитилгандай бўлди: «Нақш ва кошинларни кўриб ҳайратда қолганингда, сен тош тагида янчилганларни, уста наққошларни ҳам эслаб қўй. Бунда қанча-қанчалаб қулларнинг ҳаёти бор...» Бу нидо илҳом бериб, ушбу қиссани ёзишимга сабабчи бўлди.

1955 йил

ЧУРИ

Биринчи боб

Сарбоз Қулмуҳаммаднинг гарданидаги битиб кетган исфихон жароҳати наврӯз ойига келиб яна бошқатдан шишиб, яллиғланиб, азоб бера бошлади. Зўр бериб малҳам сурганига ҳам қарамай хасмолдек лўқ-лўқ алам берарди. Уша кезлари, қумдаги чопқин саратонга тўғри келиб, жароҳатга латта куйдириб босиб, қонни тўхтатган эди. Кейинчалик турлитуман дори-дармонлар билан тўрт ой азоб чекиб тузатгани ҳам бир бўлди-ю, яна жароҳатнинг битиб кетган ерларидан бошқатдан маддалаб, шишиб зирқираётгани ҳам бир бўлди! Қулмуҳаммад тишини тишига қўйиб, узоқ кечаларни беуйқу ўтказарди. Луқмони Ҳакимдан қолган малҳамки таъсир кўрсатмаганидан сўнг, табиблар нима қила оларди. Улардан бири «исфихон заҳар билан суғорилгани» эҳтимолдан холи эмаслигини айтиб, таассуф билдирди. Дарғазаб сарбоз оҳ тортиб, «Мард бўлганда исфихонни зарб билан уриб, бошимни узиб ташларди!.. Бу на номардликки, заҳарли тиг билан жароҳатласа!..» — деди кўзларини ола-кула қилиб. Табиб чиқиб кетатуриб, «Сабр қилиб, худога ёлворинг!..» — деди, холос.

Қулмуҳаммаднинг гўшанишин бўлиб, тўшакда ётиши қулаган минорага ўхшарди. Бу йўғон, басавлат одам ёстиқдан бош кўтаролмай дам у томонга, дам бу томонга ағанаб, оғриқнинг зарбидан иситмаларди. Баъзида гўлдираб босинқирар, уйғониб кетиб тангрига ёлвориб, нажот тиларди. Баъзида, оғриқ андак босилгандай бўларди. Бундай чоғларда жангу талашларни хаёлидан ўтказарди. У йигирма йил Олий ҳазратга (Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон биҳишт маконга) навқарлик қилиб, кўп талашларда қатнашди. Кейинчалик, ёш навқарларга сарбозлик-

ни ўргатиб, хонга сидқи дилдан хизмат қилди. Ундан кейин «Асфандиёр олам паноҳ»га беш йил чамаси бажонидил хизмат қилиб, оғир жароҳати ва бунинг устига кексайгани сабабли навкарликдан бўшаб, қишлоғига қайтиб келди.

У жангу талашлардан ғоятда чарчаганига қарамай, асаса-дабдабалардан узоқ, жимжит қишлоғида ҳам сипоҳларга хос виқор, фидойилик руҳида яшарди...

Кунлардан бир куни арзимаган нарса устида қўшниси Пирназар билан тортишиб қолди. Хон амалдорларидан кўп жафо чеккан, Хевада, кўҳна арк ёнидаги зиндонда олти йил ўтирган Пирназар қўлидан келса, Асфандиёр бошини илондек янчиб ташлашга тайёр эди. Оға-иниларининг ҳаммавақт таъкидлаб «оға, тилингизга эҳтиёт бўлинг», деганига ҳам қарамай, баъзида яқин ошналари даврасида «фитнага кон чириган сарой ичини-ю, фахш Асфандиёрнинг зулми»ни гапириб қоларди. Болалик ошнаси ва бунинг устига кўнгли очиқ, полвон Қулмуҳаммад билан бўлган ширин мулоқотда яна у хон зулми ошиб кетаётганидан шикоят қилди. Қулмуҳаммад бу гапга ҳайрон бўлиб, бир лаҳзадан кейин тутоқиб кетди:

— Мен сарбозмен, ўнта жоним бўлса, ҳаммасини ҳам ҳазратга бағишлаймен, Пирназар! Сиз бундай носазо сўзларни менинг уйимда айтманг!

— Телбасиз, сарбоз! — деди Пирназар. — Майли, гапирмасам гапирмайман. Лекин кучим етганда, унинг зиндони билан жаллодлари бўлмаганда, бошини янчардим! — деди у яна ўрнидан туриб чиқиб кетатуриб.

Қулмуҳаммад индамай, ошнаси кетидан хўмрайиб қараб қолди.

Лекин унинг кексаликда яна дардга чалиниб, йиқилиб қолгани ғариб хонадонидagi ором-осойишни бир ёққа йиғиштириб, бу уйда тошу тарозини ҳам енгиллатиб қўйди. Ҳамқишлоқларининг айтишича, ботмонлаб кирган дард мисқоллаб чиқаётган эмиш... Баъзи кунлари иситма аъзойи баданига илондек чирмашиб, биқинига, яғринларига захри-олуд тишларини ботиргандай бўлар, гавдаси чўғ бўлиб ёнарди. Суяклари майда-майда бўлиб, чақилиб зирқирарди. У тўшақда ётиб, баъзан тилсиз беҳуда хаёллар гирдобига шўнғирди.

Кейинги пайтларда Пирназар ҳам кам келадиган

бўлиб қолди. Иниси — Қулаҳмад ҳам илгаригидай бу кўримсиз хона эшигидан энгашиб ичкарига кириб, бемор акаси ёнига чўкка тушиб, аҳволини сўрамайдди. У — элликбоши. Амалдорликни гоят яхши кўргани сабабли, ошналари уни мазах қилиб «Меҳтар»¹ деб атардилар. Қулаҳмаднинг кўнглида «Меҳтар» бўлиш орзуси ҳам йўқ эмасди. Хон амалдорларидан бири, «Эътиқодингиз учун олий ҳазрат вақти келиб сизни қотоғон фармон бирла меҳтар кўтарсалар ҳам ажаб эмас...» деган эди. Бу ноёб гап анчадан буён унинг юрагини қитиқлаб келарди. Акасининг хон «фидойи»ларидан бўлиши бу юқори мартабага етишишда асосий таянчлардан бири бўлиб келарди.

Аммо, кейинги пайтда йўқлаб келиш ҳам, акасининг гўлдираган бир-икки оғиз пойма-пой гапларини эшитиб: «худо шифо берсин», — деб туриб кетиш ҳам йўқ. Жигарининг бир зумгина ёнида ўтириши Қулмуҳаммадга қанча-қанча мадор берарди. Бундай пайтларда уй даҳлизидида хомуш қўл қовуштириб турадиган Бибигул амалдор амакисини итоат, ҳурмат билан эшиккача кузатиб қўйиб, яна тезда уйга қайтиб кирар, отасининг пешонасидаги латгани қайтадан намлаб, эҳтиёткорлик билан манглайига ёпиштирар, яна одатдагидек уй даҳлизидида чўққайиб ўтириб, ниманидир зўр бериб игна билан чатарди.

Қулмуҳаммад иситма ичида ҳаллослай-ҳаллослай ухлаб қолгач, Бибигул секин ўрнидан туриб, ерга ташлаб қўйилган бўйралар шитирлаб кетмаслиги учун эҳтиёткорлик билан қадам қўйганича, ота ёнига келарди. Юзларига қўниб безовта қилаётган пашшаларни елпиб ҳайдарди, бир парча сарғайиб кетган докани ёпиб қўяр, шундан сўнг даҳлиз четидаги сопол кўзани олиб, ташқарига чиқар эди.

Эрта баҳорнинг илиқ шабадаси Бибигулнинг манглайидаги соч толаларини ўйнар, юзларига уриларди. Жонланаётган табиат, ерларда ўрмалаётган қурт-қумурсқалар, қийқириб учган қушлар, ниҳолларда бўртиб чиқаётган куртаклар қиз юрагига завқ берарди. У зил кўзани қўлларида енгил ўйнаб, тўйиб-тўйиб нафас оларди. Пасқам деворлар ёнидан илдам ўтиб, ўнгга буриларди-да, қишлоқдан анча

¹ *Меҳтар* — Қушбеги даражасидаги юқори лавозим бўлиб, хон саройида хорижий ишлар мутасаддиси ҳисобланарди.

нари — кенг дала ўртасида қаққайиб турган қадимий сардоба томон югурганича кетарди. Хева томондан келадиганлар уни «дошқудуқ» деб атарди, лекин жанубдан, — Сақар томондан келадиган карвонлар уни сардоба дердилар. Баъзиларнинг айтишича, сардобанинг минг йиллик умри борлиги, уни қадим замонда донишманд Беруний қурганини ҳам айтардилар. Бибигул йўл-йўлакай энгашиб, ўт-ўланлардан юлиб олар, тўдаланиб донлаётган тўрғайларни пириллатиб учириб юборар, ўзи ҳам кенг далалар бўйлаб қанот қоқиб учаётгандай, осмонда чарх уриб учиб юрган ёввойи каптарлар тўдасига қўшилиб, кўз илгамас узоқ ерларга учиб кетаётгандай бўларди. Лекин бир зумда унинг оёқларидан бир нима тортиб ерга туширарди-да, юзларидаги баҳор севинчларини юлиб олиб ташларди. Бу — отасининг дарди эди. Бибигул яна хомуш бўлиб, аста-аста қадам ташлаб, узоқдаги сардоба томон борарди.

Қумликлараро бир тўда пасту баланд уйлар, қийшиқ-қинғир деворлар, томлар устида ғўдайган мўрилар, пастак гужум дарахтлари... — бу даштни кесиб ўтган йўл четидаги Жайронқочди қишлоғи эди. Баҳор кезларида қишлоқнинг ғарбидаги тепаликлар ўт-ўланлар билан ўралиб, файз кирарди. Саратон иссиғида ўт-ўлан қовжираб, қум устидаги қишлоқ товадек қизир, бунда яшовчи одамлардан тортиб, то жониворларгача ҳансираб, жазирама офтобдан салқин катакларга кириб жон сақлашарди.

Қишлоқдан анча нарида, кенг дала ўртасида қадимий гумбаз — сардоба турарди. Узоқдан қараганда у кенг сайҳонлик ўртасига тушиб қолган улкан харсанг тошга ўхшарди. Узоқ йўл босиб келган, чарчаган ташна карвонлар кўҳна сардоба ёнига келиб тўхташар, ҳордиқ олиб яна йўлда давом этишарди. Уни ҳатто қушлар ҳам яхши танирди. Гумбаз тепасида чарх урган каптарларни ҳам кўрмай иложингиз йўқ. Бунда баъзан жайронни ҳам учратганлар бўлган... Улар ҳам муздек сувдан ичиб, ҳордиқ чиқаришарди. Баъзан ташналикка бардош бера оладиган нортуялар ҳам бир неча кунлик йўл юришдан сўнг, оғизларидан кўпик чиқариб, чайнашга ҳам мадор қолмаганида, сардоба ёнига чўкишар, челақларда сарбон олиб чиққан сувни роҳат қилиб ичишарди. Узоқ-узоқлардан кўриниб турувчи эски сардобага жануб томондан — Соғажадан ўтиб, қумлар оша

келаётган карвонлар унга етиб олиш учун бор кучини сарфлаб, интилишар эди. У ҳамма учун, ҳатто бу қумликдаги барча жониворлар учун ҳам ҳаёт бағишловчи бир манба эди.

Бибигул югурганича келиб, катта-кичик дағал харсанг тошлардан ишланиб, баланд кўтарилган баҳайбат гумбаз ичига кириши биланоқ бир тўда ёввойи каптарлар париллаб учиб кетди. Улар осмонда бир-икки айланиб, сўнг кўз илғамас қумликлар томон учиб кетди. Бибигул бир лаҳза қараб турди-да, кейин тошқудуқ ёнига борди. Унинг тўрт томонга очилган дарвозаси, тепадаги уч-тўрт туйнукларидан тушган ёруғлик гумбаз ичини ёритиб турарди. Энди бир қулоч қалин тош деворлар қуёш ҳароратини тўсиб, қор, сел, ёмғир сувларини, нишабликдан оқиб тўпланган катта сардоба сувини ёз бўйи қуритмай салқин сақларди. Жазирама саратон ҳамма ёқни қовжиратганда ҳам сардоба ичига туйнуклардан шабада кириб елпигандай бўлиб турарди.

Бибигул идишни сувга ботираётганида негадир яна Ниёзмуродни эслади. Юзларидаги хомушлик бояги каптарлардек учиб кетди. У беихтиёр харсанг тошлар орасидаги тўрт бурчак туйнукка ялт этиб қаради. Қулоғига Ниёзмуроднинг: «Аввалдан билмадим нодонлигимни» деб айтадиган қўшиғи эшитилиб кетгандай бўлди. Туя калласига ўхшаб, бўртиб чиққан харсанг тошга ҳам бир қараб қўйди. Бу харсанг тошнинг туя бошига ўхшашлигини биринчи бор Ниёзмурод айтиб кўрсатганида Бибигул маҳлиё бўлган эди. Дарҳақиқат, туя калласига ўхшашлигига ажабланган. Шу маҳлиё бўлиб турганида Ниёзмурод уни тўсатдан ўпиб олган эди. Шундан кейин у анча вақт Ниёзмуродни кўрса, қизариб, бир-бирларининг юзларига қарай олмай юрдилар. Яқин-яқиндагина улар яна гаплашадиган бўлишди. У энди индамай кетмай Ниёзмуроднинг саволларига жавоб берарди. Бу унинг «гуноҳи»ни кечирганлигига бир белги эди. Бу «гуноҳ»ни кечириб, унутгандай кўрингани билан аслида унинг қалбида чуқур ҳаяжон яшарди. Бибигул ҳар гал бу ерга келганда «туякалла» тошга ялт этиб қараб қўярди.

Бугун тошқудуқ ёнида пайдо бўлган оёқ шарпаси Бибигулни дик ўрнидан туришга мажбур этди. У сув тўла кўзани кўтариб, эшикка чиқаётганида, йўғон бир гавда йўлини тўсиб, ўтиб кетишга қўймади. Бибигул йигит қўлларини куч билан итара бошлади.

— Қўйиб юборинг!
— Бирдам тўхта, Бибигул, гапим бор...
— Йўқ, қўйиб юборинг. Сувни тез олиб боришим керак.

— Ахир бир оғиз гап...

— Йўқ, йўқ!

— Бир нафас.

— Йўқ! — зарда қилди Бибигул.

— Хафа қилмайман... Шундоқ гаплаша қолайлик.

— Йўқ!

— Бўлмаса ўтказмайман!

— Хўп яхши! — у аччиғланиб нариги томондаги эшикка югуриб борди-да, ташқарига чиқди. Ундан сўнг айланиб ўтиб қишлоқ томон жадал юра кетди. Изза бўлиб қолган йигит Бибигул кетидан югуришга журъат этолмади. У овозининг борича сўрай бошлади:
— Бибигул, ҳо Бибигул, Қулмуҳаммад отам тузукмилар?

— Тузуклар... — ўз-ўзига пичирлади, — касални туздалада сўраб юрмай, уйига келса бўлмайдимми! У яна қариндош эмиш! Отам уни қандай яхши кўрарди...

Кунлар, ҳафталар турна қатор ўта бошлади. Жайрон қочди далаларда ўт-ўланлар ўсиб, файз кира бошлади. Кечаси осмон тўла юлдузлар чақнайди. Олис Аму томонга, бақасимон қуриллаб, тун қоронғилиги ора турналар галаси ўтади. Кундуз кунлари хас ташлаган каптарлар осмондан ерга шўнғиб, кўздан ғойиб бўладилар. Улар ўзлари тухум ёриб, кўз очгач, қудуқлар ичидаги уяларига шўнғишарди.

Икки ой деганда сарбоз Қулмуҳаммад ҳам аста-секин ёстиқдан бош кўтарди. Дардининг қайтишига у қўйчивон ошнаси яйловдан олиб келган «Лисан ал ҳамал»¹ деган ўтти қайнатиб ичганини сабаб қилиб кўрсатарди. Ҳақиқатан ҳам бу ўт даво бўладими ёки жароҳатга малҳам даво бўлдими, буни билиб бўлмасди. У аста-секин юриб бориб эшик тагига эски бир пўстакни ташлаб, ўтган-кетганини ўтириб томоша қиларди. Кечки салқин шамол келди дегунча, ўрнидан қўзғалиб уйига кириб кетарди. Чунки, жароҳат — қилич излари зирқираб оғрирди. Иссиққина пўстак устида ўтирган пайтларда Қулмуҳаммаднинг хаёллари яна жуда узоқларга учарди. Хон навқари бўлиб, Марв устига боргани, дашти Қипчоқ устида бўлган қирғинлар, Туп-

¹ Лисан ал ҳамал — Ибн Синонинг «Ал Қонун» китобида тиг жароҳатига тавсия қилинадиган доривор ўт.

роққалъага ҳужум...Бари-бари унинг хаёлидан рўёдек бир-бир ўтарди. Уй қозигида осиглиқ турган узун зил қилич қанча жангу жадаллар гувоҳидир.

Қулмуҳаммад навкарликдан бўшаб, қишлоққа қайтиб келгач, брадан кўп ўтмай хотинини тупроққа топширди. Узоқ интизорликда умр ўтказган ғариб аёл дийдор кўришганида армон билан дунёдан ўтди. У ёлғизгина қизи Бибигул билан қолди. Фарзанд қизми, ўғилми — барибир, отанинг нури-дийдаси! Аммо, шундай бўлса ҳам Қулмуҳаммад ўша қилич тутган навқирон чоғларида бир ўғил кўришни умид қилган эди. Кексайган йилларида ёлғиз қизи Бибигул бўйига етиб, отага тирак бўлди. Хонадонига ғарибликни йўлатмай, бу уйда ҳамма вақт чироқдек ёниб турарди. Бу уйнинг пастак деворлари ёнига баъзан қанчалаб қизлар тўпланишар, қаҳ-қаҳ уриб кулишар, ўйин тушишар...улар Бибигулнинг шўх дугоналари! Бу пастак уй деворларига, Хевадаги баланд қасру минораларга тикилгандай, ҳайрат билан тикиладиган ёшлар ҳам йўқ эмас эди. Бу ҳовли фақат Қулмуҳаммад билан Бибигул учун қадрли бўлиб қолмай, Жайронқочди қишлоғидаги анча- мунча одамлар учун ҳам қадрли бўлиб қолган эди.

Ўша йиллари Қулмуҳаммад кўҳна исфихонни камарига осиб, Хевадан Жайронқочдига келганидан сўнг, ота касби — кулолчилик қилди. Қишлоқдаги Абдимўмин кулол ҳам икки йил муқаддам қазо қилиб, товоқ-идишлар анча тақчил бўлиб қолган эди.

Қулмуҳаммад эски жомакору бўйра-мўйраларни ямаб-ясаб алмисоқдан қолган чархни тузатиб, устига минди-да, секин-аста товоқ, тоғорача, хурмача ясай бошлади. Абдимўминнинг ўғли Ниёзмурод, Қулмуҳаммад аканинг қизи Бибигул лой ийлаб, ундан сўнг ясалган идишларни чарх устидан олиб, офтобга қўйишарди. Кулол тупроқни куйдиргани учун бойнмайди дейишади. Етти пушти кулол ўтган Қулмуҳаммад дарҳақиқат боймаган, бири икки бўлмаган киши эди. У не-не қирғинларда жонини жабборга бериб, хон амрини бажо келтиради. Лекин, барибир, тўни иккита бўлмай, мана кексалик ҳилқатини кийиб, ота касбини қилмоқда. Уч газ пастдаги қумтош аралашмаган соғ тупроқдан сақичдак лой ясар, уни хамирдек обдан ийлаб, лўмбоз-лўмбоз қилиб, айириб олиб каллакка қўяр, ўзи бўлса кундакка миниб олиб, кун билан идиш ясар эди. Чархга минганида у ўзининг эски «Қаро қуш қич-

қириб ўтди-и-й, уёси-и-да илон гўрмиш...» ашуласини хиргойи қилиб айтарди. Идишлар қуриб, тарашдан чиққач, гилвата қуярди. Бундай кезларда ҳашарчилар қанча кўп бўлса, иш шунча тез битарди. Бибигул қўшни қизларни — дугоналарини ҳам ҳашарга айтиб чиқарди. Кечгача ҳовлида «ҳа бўл, ҳа бўл!» авжига миниб ўйин-кулги билан иш қизирди. Идишлар гилватаси офтобда қуригач, уларга нақш солиш бошланади. Қулмуҳаммад товоқ, тоғорачаларга эчки юнгидан боғлаб, ясаб олган мўйқалами билан икки-уч чизиб, қалампир шаклини чизарди. Кейинги кунларда Бибигул ўзига ҳам мўйқалам ясаб олиб, зерикмай, майдалаб, идишларга ҳар турли гуллар тасвирини чизарди — қўрғошин кукуни хумдондан қизғиш бўлиб чиқарди. Бибигул унда лола япроқларини тасвирларди; узун япроқларга ложувард ранг бўёқ суркар, чунки чўян кукуни тўқ қўнғир ранг бўлиб чиқарди. Қиз лола гули тағларига тўқ қўнғир чўян бўёғидан нақш берарди. Бу бўёқларни таёрлашда Ниёзмурод роса терлаган. У чўян кукунини сувга қўшиб, куни бўйи ёргучоқ айлантиради. Ложувард ранг билан қўрғошинни ҳам икки кун ёргучоқда тортди. Қозонда қўрғошин куйдириш ҳам жўн иш эмас! У тўморча, саксавул тўплаб келиб, катта қозонда қўрғошин эритди... Бу бўёқларни сопол косаларга солиб олган Бибигул дўппи тиккандек майдалаб ҳар турли гуллар тасвирини нақшларди. Чолга бу ёқмас эди. У баъзан чарх устида оғзидаги носини туфлаб, Бибигулга гап қотарди:

— Имиллама, қизим, ахир бунақада тонг отадими! Эрталабдан буён бештагина тоғорачага гул чиздинг. Булар бозорники, тезроқ-тезроқ чиза бер!

— Хўп бўлади, отажон, — Бибигул кулиб, иш суръатини тезлаштиргандек бўларди. Лекин бир оздан кейин яна илгаригидай гуллар тасвирини чиза бошлар, ҳовлидаги бўйра устида лой ийлаётган Ниёзмуродга ҳам секин кўз қирини ташлаб қўярди. Бибигулнинг йўлини тўсиб, гапга солишни яхши кўрадиган Ниёзмурод бу ҳовлига киргач, Қулмуҳаммад ота ёнида қилт этмай ишлар, у ҳатто, баъзи кунлари Бибигулга бир оғиз сўз демай, иш тугагач, ўз уйига чиқиб кетарди.

Ниёзмурод Қулмуҳаммад отадек суяклари бузуқ, йўғон йигит чиқди. Хатти-ҳаракатлари ҳам ўхшовсиз, яғринлари кенг. Кийган кийими ҳамма вақт қисқа ва тор, энги калта, лозими почасидан тўпиғи чиқиб қол-

ган, ҳаммавақт тирсаги йиртиқ юарди. Овози дўриллаб турганлигига қарамай, бақириб ашула айтишни яхши кўрарди. Тенгқурлари ичида ҳаммадан аввал унинг мўйлови сабза уриб, юзларига ҳуснбузар сочилди. Баъзан уй холи қолганида, қозиқдаги эски исфихонни ғилофидан суғуриб олиб, ҳовлида бирикки силкирди. Бибигул учун зилдек оғир бўлган катта қилич Ниёзмуроднинг қўлида қамчиндек ўйноқларди. Лойга сув ташиб, тошқудуқ томон югурганида ҳам челақлар ўйинчоққа ўхшаб қоларди. Онаси Пошшахон «Ёмон кўздан асрасин» деб ўғли бўйнига тумор осиб қўйди. Лекин тумор ҳам узилиб, аллақаяқларда қолиб кетди. Унинг юриши ҳам жуда қизиқ эди, қадам ташлаганида елкаси бир бошқача, қўллари ва оёқлари бир бошқача ҳаракат қиларди. Орқадан қараб туриб, кишининг беихтиёр кулгиси қистарди.

Ниёзмурод Қулмуҳаммад ота навкарликка кетганида уч яшар бола эди. Мана қоплондек йигит бўлибди. Қулмуҳаммад Хевадан қайтиб келгач, Ниёзмуроднинг қадди-қоматига қараб қувонди. Унинг хатти-ҳаракати, меҳнатни севиши ёқиб қолди.

— Пошшахон, — деган эди кунлардан бир кун Қулмуҳаммад, — жияним менга қарашсин. Болаларнинг ишлаб, ҳунар орттиргани яхши. Раҳматлик Абдимўмин ҳам яхши кулол эди. Биргалашиб идиш яса-сак, ахир у ҳам беш-тўрт танга пул орттирар...

Она рози бўлди. Мана шундан кейин Ниёзмурод Қулмуҳаммад ота билан бир бўлиб, тинмай идиш ясай бошладилар. Ниёзмурод ишнинг бутун оғирлигини ўзига олиб, чолга фақат чарх устида идиш яшани қўярди. Бибигул чой қайнатар, тайёр идишларга нақш соларди. Бир йил ичида Қулмуҳаммад Ниёзмуродга жуда ўрганиб қолди. Кечқурунги овқатда ҳам бирга бўл-маса, хафа бўларди.

Бибигул отасининг Ниёзмуродга бўлган муҳаббатини яхши пайқар, шунинг учун ҳам у бу давангир йигитга ўз оғасидай қараб, жуда ўрганиб қолган эди. Ёлғиз қолган пайтларида, баъзан унга ҳазил қилар ва Ниёзмуроднинг дўриллаб қаттиқ гапириб юборишидан қўрқиб, яна бир зумда ўзини жиддийликка соларди.

Кунлардан бир кун Ниёзмурод икки кунга етарли лойни яхшилаб ийлаб, лўмбоз қилиб тайёрлаб қўйди-да, чарх ёнига келди. Қулмуҳаммад ота унга «барака топ» ишорасини қилиб бош қимирлатди. Ниёзмурод каллакдаги лой зуваласига тикилиб туриб:

— Ота, мен сиздан бир нарса сўрамоқчиман,— деди.

— Мендан? Хўш? — Қулмуҳаммад чархни оёги билан тўхтатиб Ниёзмуродга қаради. Негадир, бир лаҳза ичида чол бошидан аллақандай хаёллар ўтди. Қумғон қайнатаётган Бибигулга ялт этиб қараб ҳам қўйди. Кейин у негадир яна чархни тепиб, айлантириб юборди. Бу, албатта, Ниёзмуроднинг «бемаънироқ» бир гап айтиб юборишидан чўчиш эди. Дарҳақиқат у баъзида, хурсанд бўлиб кетган кезларда ўринсизроқ гаплар айтиб юбориб, Қулмуҳаммад отани нохуш қилиб қўйиш одатлари ҳам йўқ эмасди.

— Қиличингизни менга беринг.

Бу гапни эшитган Қулмуҳаммад яна чархни оёқлари билан босиб тўхтатди-да, Ниёзмуродга қараб кулиб қўйди. Унинг юзида мамнуният аломатлари пайдо бўлди. Бу, албатта, Ниёзмурод у кутганидак ўринсиз бирон гапни айтиб юбормагани учун бўлган хурсандчилик эди.

— Қиличними? — деди Қулмуҳаммад,— ола қол, болам. Сўрамаганимда ҳам уни сенга берардим. Менда икки қилич бор, хоҳлаганинг сеники. Энди биз қилич ушлармидик. Биз қолган беш кунлик умримизни тоатибодатда ўтказамиз. Сенга қилич керак бўлса, ола қол болам. Мендан сенга ёдгорлик бўлсин. Лекин худодан тинчлик-омонлик бўлишини тилагин. Ишқилиб тинчлик бўлсин, бу қилич ҳам савлат тўкиб тура берсин!

Ниёзмурод бу гапни эшитгач, хурсанд бўлиб кетганидан босар-тусарини билмай қолди. Қумғон ёнида ўраллашиб юрган Бибигулга қараб бир кулиб қўйди-да, яна орқасига қайтиб бориб, лой ийлай бошлади. Бу пайт Бибигул челақ кўтариб ҳовлидан чиқиб кетди. Ниёзмурод ҳам ҳовлидаги лўмбозларнинг селгиб қолганини баҳона қилиб, каттакон хумчани ортмачоқлаб, Бибигул кетидан тошқудуқ томон жўнади. Бибигул Ниёзмуроднинг орқасидан қорама-қора келаётганини сезиб, қадамини тезлатди. У тошқудуқ ичига кира солиб пақирни сувга ботирди-да, қадини ростлаб, эшик томон икки қадам босар-босмас, бир йўғон гавда эшикдан тушиб турган ёруғликни қоплади.

— Бибигул, бир оз тўхта,— деди Ниёзмурод сўл қўли билан йўлни тўсиб,— сувингни ҳам ўзим олиб бориб бераман.

— Йўқ, қўйинг, ўзим олиб бораман.

— Бир оғиз гапим бор.

— Гап бўлса ҳовлида гаплашамиз.

— Майли, ҳовлида гаплашамиз. Лекин бир оз тўхта. Сендан сўрайман!

— Қани, айтинг,— унинг лаблари устидаги билинар билинмас сабз туклар чиройли кўриниб турарди.

Ниёзмурод ортмачоқлаб олган хумни ерга қўйиб, Бибигулга яқин борди-да, йўғон қўллари билан қизни маҳкам қучоқлади. Бибигул қўлидаги пақирни ташлаб юбориб, Ниёзмурод қўлларида чикиб кетиш учун бирикки уналаиб кўрди. Кучи етмади. Ниёзмурод бўлса Бибигулни қўйиб юбормай, чиройли лабларидан ўпиб олди. Нима қилишини билмай эсанкираб қолган Бибигул пиқиллаб йиғлай бошлади.

— Отамга айтиб бераман. Сиз мени ҳеч қўймайсиз... Тунов куни ҳам шундай қилган эдингиз!

— Йиғлама, Бибигул, сендан ҳам ширин нарса борми дунёда,— у қизнинг бурни устига оқиб тушган ёшларини қўли билан артиб, бурнини секин чимчилаб ҳам қўйди. Бибигул беихтиёр кулиб юборди. Ниёзмурод қизнинг каптардек питирчилаётганига ҳам қарамай қучоғидан бўшатмади.

— Мунча чиройликсан?! Мана бу лабингдаги холингдан ҳам бир ўпай...— у яна ўпди.

— Бас! Ҳаддингиздан ошманг!— деди Бибигул унинг қучоғидан отилиб чиқиб.

— Бибигул...

— Агар шунақа қила берсангиз, қилични бермайман!— Бибигул эркаланди.

— Қилични отам сен билан менга — икковимизга бердилар,— деди Ниёзмурод,— нимаики нарсам бўлса — ҳаммаси сеники. Мен бу ерларда сени деб юрибман.

— Мен бўлмасам-чи?

— Сен бўлмасанг, мен ҳам бўлмас эдим. Бўлганимда ҳам бу ерда юрмай, қўйчивон бўлиб кетардим...

— Кета беринг!

— Йўқ, кетмайман. Сени ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман. Мен сени яхши кўраман. Мана очигини ўзингга айтдим-қўйдим.

Бибигул ерга қаради. Ерда ётган пақирни қайта қўлига олиб, сувга ботирди. Ниёзмурод пақирни Бибигул қўлидан олиб, ҳовлигача элтиб бермоққа уринди. Лекин Бибигул эътироз билдириб:

— Йўқ, ўзим олиб бораман,— деди Ниёзмуроднинг қўлини мулойимлик билан итариб. Кейин кулимсира-

ди: — Сиз, то мен ҳовлига етганимча бу ердан чиқманг, Биров кўриб қолмасин. Кейин келасиз.

— Хўп бўлади,— деди Ниёзмурод Бибигулга йўл бераркан.

Ниёзмурод анча пайт нимқоронғи гумбаз ичида ёлғиз ўтирди. У ўтирган жойида негадир завқланар, ҳаяжонланар эди... Дунёда Ниёзмуроддан ҳам бахтли одам бормикан. Йўқ, бўлмаса керак! Бўлса ҳам Ниёзмуродчалик бахтли эмасдир...

Иккинчи боб

Шанба куни қишлоқ элликбошиси Қулаҳмад оға бошига амалдор чўғирмасини кийиб, йўрға отда қишлоқни айланди. У, бугун кечгача ҳовлиларни, майдонкўчаларни супуриб, тозалаб қўйишликни, эрталаб тонг ёриши билан йўлларга сув сепишни буюрди. Ундан сўнг, қишлоқ кўчаларида санғиб юрган итларни ҳам боғлаб қўйишни тайинлади. Эртасига эрта билан у яна қишлоқ бозорига келиб, тўпланганларга отдан тушмай жар солди:

— Фуқаро! Ҳозирдан бошлаб ҳар ким ўз қўрғон ва ҳақроҳаларини супуриб, тозалаб, сув сепиб қўйсин! Сўнгра Жайронқочдидан Қўтирдалагача, йўлга эрталабдан бошлаб сув сепамиз. Чошгоҳга бориб жамийки фуқаро катта йўлга чиқиб тургай! Маълум бўлгайким, Асфандиёр хон ҳазрати олийлари бир неча кун шикор омода этиб, қишлоғимизга дохил бўлмоқлари мумкин. Иншоолло, қўл қовуштириб кутамиз. Биз мўмин-мусулмонлар эрта билан тўн хилқатларимизни кийиб, шоду хуррамлик билан баякбор муборакбод этиб, навозиш ила пешвоз чиқиб, қарши олмоғимиз фарздир! Яъни, етти ёшдан етмиш ёшгача фуқаро йўлнинг икки томонидан туриб «ассалому алайкум!» деб ҳазратга қўл қовуштириб, эгилиб таъзим этсунлар!

Шундан кейин у отининг бошини Гўнгтепа томон буриб, бунда жувоз ҳайдаётганларни ҳам эшикка чақириб, юқоридагидек гапларни айтиб тайинлади.

Терга ботиб жувоз ҳайдаётганлар элликбошининг ҳовлиқишини кузатиб, кулиб қўйишди. «Яхши, хон ҳазратни кутиб оламиз...» дегандек ишора қилишди. Эсанкираб қолган Қулаҳмад оға бу ердан ҳам тезда от бошини қайириб, сарбоз акаси — Қулмуҳаммадникига чопди. Дарҳол отдан тушиб қамчини дастаси билан

эшикни тақиллатди. Бирдамдан кейин эшик очилиб, Ниёзмуроднинг йўғон гавдаси кўринди.

— Оғамни чақир!

— Хўш?

— Билиб қўй, эрта билан кўчага сув сеп! Бошқаларга ҳам хабар қил!

— Сепсак сепа берамиз, оға.

— Ҳа, яхшилаб, қалин сепинглар! Оғам уйдами?

— Йўқ.

— Қаёққа кетди?

— Хабарим йўқ, ёшулли, — Ниёзмурод гапини тамомламасданоқ, эшик олдида Бибигул пайдо бўлди.

— Отанг қаёқда, қизим?

— Бозорга идиш олиб кетган эдилар.

— Сен ҳам билиб қўй, тезда ясаниб, бизнинг ҳовлимизга кел. Опаларингга қарашадиган ишинг бор, тундингми? Тезроқ бўла қол!

— Маъқул, ёшулли.

— Бор энди, менинг лаганимни олиб чиқ! Оғам менга лаган ясаб бермоқчи эди.

Бибигул югурганича ичкарига кириб, ўзи гул солган чиройли лагани олиб чиқиб, элликбоши амакисига узатди.

— Бай-бай... Жуда чиройли. Исломхўжа жаноблари ҳам бундай наққошни тополмайди...

Саҳарлаб бозор майдонига тўпланган юзга яқин одам Қўтирдалага борадиган катта йўлни бўлишиб олиб, жадаллик билан тозалаб, сув сепиша кетди. Булар орасида Ниёзмурод ҳам бор эди. Қулаҳмад элликбоши бўлса, йўл тозалашга чиқмай қолган кишилар эшигига бориб дағдаға қилар, агар «йўлда тозаланмай қолган жой қолиб, бу хон ҳазратларининг таъбини бузгудай бўлса, уруғ-аймоғини қуритиб юбориши»ни айтиб дўқ урар, унинг оғзидаги ҳаккам-дуккам, қурт еган тишлари орасидан тупуги сачраб кетарди. Бирдам ўтар-ўтмас йўл тозалаётганлар ёнига бориб, кимгадир: «Баракалло!», кимгадир: «Тез бўл, шалпайма!», кимгадир: «Ҳей энағар, нега қўл қовуштириб турибсан!» — деб бақирарди. Миниб олган оти тинмай сўлиғини чайнар, депсинар, тасир-тусур чопганида йўл чангиб қоларди. Бир зумда Жайронқочдидан ўқдек отилиб Қўтирдала томон чопар, йўл-йўлакай одамларга ўшқириб, тезроқ бўлишни, сувни қалинроқ сепишни буюрарди. Қудуқ ёнида у яна Ниёзмуродга тўғри келиб қолди!

— Эй, отимга сув тутиб юбор!

Ниёзмурод ёнидаги йигитга қараб кўз қисиб қўйди-да, челақдаги сувни элликбоши отига тутди. От челақдаги сувни ичаётганида, Ниёзмурод ҳуштак чалиб туриб, Қулаҳмад оғанинг башарасига тикилди. Элликбоши ўз башарасига тикилганларни ёмон кўрарди. Албатта, унинг қора чўтир юзига, ёшлигида қамчи тегиб эзилиб кетган бурнига қараган кимса уни майна қилаётганга ўхшарди. Шу сабабли у ўз башарасига тикилганларни мутлақо ёқтирмасди. Ҳозир бирдан унинг зардаси қайнаб кетди:

— Эй, челақни тўғри тут, сув тўкиляпти.

Ниёзмурод дарҳол нигоҳини элликбоши Қулаҳмад оға «жамоли»дан олиб, пачоқ челақка тўғрилади. От сўлиқ чайнаб, пақирдан бош кўтариши билан, биқинига шилт тушган қамчи зарбидан ўзини олдинга уриб, лўкиллаб юриб кетди. У нари кетгач, Ниёзмуроднинг ошнаси гап қотди:

— Нега ёшуллини хуш кўрмайсан?

— Сен хуш кўрасанми?

— Мен ҳам хушламайман.

— Жуманиёз оғанинг қизини мурдак аравада Хевага олиб кетдилар-а?

— Ҳа.

— Бу, Қулаҳмад элликбошининг иши...

— Тавба!

— Ундан аввал ҳам қишлоқдан икки қизни Хевага жўнатган, дейдилар.

— Вой, отангни!..

— Эшитиб қўй. У...

— Лаънати!

— Хон бу моховни яхши билади... Қани энди сувингни сеп!— деди Ниёзмурод гапни бўлиб, — буни бошқаларга айтма, чўтирнинг қулоғига етиб қолса, бошимизни узади-я!

Узун йўлда одамларнинг «ҳа бўл, ҳа бўл» қилиб супуриб, сув сепишлари чоштгоҳгача давом этди. Чоштгоҳга бориб хонадонлардан чиққан ёшлар, қариқартаглар, хотин-халаж — бутун қишлоқ аҳли йўлларда Қўтирдала томон кўз тикиб, бу томондан хоннинг пайдо бўлишини кутардилар. Одамлар олдида от гижинглатиб, белига узун қилич осиб олган Қулаҳмад элликбоши ва яна бир амалдор бошларидаги қозондек чўгирмани серкиллатиб болаларни йўлдан ҳайдаб, қариқартагларни олдинроққа чиқиб, бир қатор бўлиб

туришларини, ҳазрати олийлари етиб келган ҳамон қариялар қўлларини очиб, дарҳол дуо қилишларини такрор-такрор эслатиб турди. Шундан сўнг қўлларини пешонасига соябон қилиб, Қўтирдала томон кўз ташлади. У яна бир оз олдинга юрар ва яна пошнаси билан от биқинига ниқтар, чоллар ёнига қайтиб келиб, дуо қилганларида қўлларини баландроқ кўтариб дуо қилишларини, зероки хон ҳазратлари буни яхшироқ кўриб олишлари даркорлигини яна бир карра уқтирарди.

Чошгоҳдан бир оз ўтгач, Қўтирдала томондан икки отлиқ намоён бўлиб, одамлар орасида жонланиш пайдо бўлди. Баъзи чоллар ҳовлиқиб бир неча бор қўлларини дуога кўтардилар. Баъзи бировлар зир-зир титраб, «минал золимин»ни такрорлашди. Қулаҳмад оға бўлса, узоқдан кўринганлар истиқболига от чоптириб кетди. Бир зум ўтар-ўтмас хоннинг икки навқари етиб келиб, йўлга тўпланганларни кўздан кечиргач, Қулаҳмад билан бирга одамлар олдида нималарнидир гаплашишди. Эллиқбоши хизматкорларидан бирини тезда ўз ҳовлисига жўнатди.

Орадан кўп ўтмай яна ўша Қўтирдала томондан бир тўда отлиқлар пайдо бўлди. Одамлар олдида от ўйнатиб турган Қулаҳмад эллиқбоши дарҳол отдан тушди-да, отини хизматкорига тутқазиб, ўзи йўл ўртасида қўл қовуштириб, гоҳ-гоҳ орқасида турган одамларга қайрилиб қараб, «дуони унутманглар!» дегандек ишора қилиб турди.

Шикор қилиб юрган хон эллиқ-олтмиш чоғлик тийрандоз навқарлари билан қишлоққа дохил бўлди. Одамлар қўл қовуштириб, бошларини ерга эгадилар. Эллиқбоши тайинлагандек, чоллар дуо қилиб, фотиҳа ўқидилар. Болалар чуввос солишди. Уларни оқ от устидаги заррин тўн кийган хондан кўра кўпроқ отларга ортмачоқлаб олгани жайронлар қизиқтирарди. Хон одамлар тўдасига яқин келиб, андак тўхтади, ергача эгилиб-тўнқайиб салом берган Қулаҳмад эллиқбошига кўз қирини ташлаб, секин бош қимирлатиб қўйди. Шундан кейин яна одамларга кўз ташлади. Унинг нигоҳи бош эгиб турган қари-қартанглар устидан ўтиб, орқада чақчайиб, бўй эгишини ҳам, эгмасини ҳам билмай олазарак бўлиб турган йигитларга, юзини рўмолдан ярим очиб турган қиз-жувонларга тушди. Хон оти туёқларидан унча узоқда бўлмаган Қулаҳмад оға, секин хон нигоҳи тушган томонни кузатди. Орқадаги

қурулланган суворийлар отлар жиловини маҳкам тортиб, сукут сақлашга уриндилар. Хон кексалар орқасида турган баланд бўйли Ниёзмуродга, унинг ёнидаги ошналарига тикилиб қаради-да, ундан сўнг дуо қилаётган қарияларга бош қимирлатиб, миннатдорчилик билдирди. Элликбоши тавозе билан айтган таклифи бўйича, унинг қўрғони томон юра бошлади. Хон орқасидан отлиқ навкарлар ҳам отиб ўлдирилган жайронларни тақимга босиб, қўрғон томон юрдилар.

Бибигул бу бир лаҳзалик учрашув учун икки кундан буён йўл тозалашлар, югуриб-елишлар, бақирешларни хаёлидан ўтказди. Ёлдор оқ от устидаги хоннинг кўзи унга тушгани, халойиққа мамнуният билан бош қимирлатиб саломлашгани, одамларнинг унга бош эгиб туриши ва қолаверса, хонни биринчи марта кўргани унда катта таассурот қолдирди. «Даҳшатли Асфандиёрхон» унча даҳшатли бўлиб кўринмади. Ахир унинг отаси Қулмуҳаммад ҳам дуо қилди-ку... Демак, унинг «золим, қотил»лиги шунчаки гап экан-да!

Хон Қулаҳмад элликбоши қўрғонига тушгач, бу ерда бир соатча бўлишини, бундан чиқиб то қош қорайгунча Ҳазораспга етиб олиб, бекникида тунаб, тонг билан Хевага жўнашини маълум қилди. Чўғдек ёниб турувчи туркман гиламлари билан безатилган элликбошининг каттагина уйда уч-тўрт қават шоҳи кўрпачалар устида чордана қуриб ўтирган хон, турли мевалар, нозу неъматлар билан обдон безатилган дастурхон атрофида ўтирган бир сардорга қараб гап қотар, она-бола жайронни отиш ажойиб бўлгани ва умуман Қўтирдала билан Жайронқочди атрофида кийиклар кўп бўлиши, паррандалар ҳам кўп бўлишини айтарди. Яна ора-чора, бу атрофларда «лаънати Жунайд одамлари» ҳам баъзан учрашини айтарди. У бир пиёла мусаллас ичиб олгач даҳлизда қўл қовуштириб тик турган Қулаҳмад элликбошига ҳам эътибор бермай, кейинги пайтларда, Жунайд навкар йиғаетгани, анча кучга эга бўлиб қолгани, бир эмас-бир кун Хева устига фалокат бўлиб тушмаслиги учун уни қумда қириб ташлаш режаси ҳам йўқ эмаслигини гапирарди. Ўтирган ерида ҳовлидан пилдираб ўтиб кетаётган ясан-тусан Бибигулга ҳам, чопон кийиб, устидан қилич тақиб олиб, ошхона ёнида турган сарбоз Қулмуҳаммад отага ҳам кўзи тушди. Бош қимирлатиб қўйган хонга Қулмуҳаммад ергача эгилиб салом берди. Жунайднинг қа-

роқчи эканлигини гапириб лаънатлаётган сардор сўзини эшитиб турган Қулаҳмад элликбоши хонга эшитириб:

— Шохсиз ҳўкизларга сузишни ким қўйибди! — деди Жунайдага ишора қилиб, — у такаёвмитнинг қиличу қалқондан бўлак нимаси ҳам бор... Уларда милтиқ деган нарсалар борми!

Хон хахолаб кулиб юборди. Сардор ҳам.

— Ҳа, сен... — деди кулгидан ўзини босиб хон, — чўтир бўлсанг ҳам Афлотунсан.

— Қуллуқ, олий ҳазратим, — Қулаҳмад элликбоши ерга эгилди.

— Сени яхши кўраман. Сен чўтирни яхши кўрмай иложим йўқ.

— Қуллуқ, қуллуқ...

— Мундагроқ кел!

Қулаҳмад элликбоши хон кўрпачаси ёнига келиб чўкка тушди.

— Янгани сарупо билан қадрладим...

Бу гапни эшитган элликбоши тилида яна «қуллуқ-қуллуқ» сўзлари такрорланди. Хон элликбоши қулоғига бир нима айтмоқчи бўлганини сезган сардор дик ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди.

— Уй товуғидан кўра тус товуқлар гўшти ширинлигини биласан-а, чўтир!

— Албатта-албатта, ҳазратим.

— Қизил духоба нимча, оқ рўмол...

— Ҳа-ҳа...

— Қимнинг қизи?

— Ҳовлимда Уллибиби хизмат қилиб юрибди. Жувозкашнинг қизи. Унинг ёнида Жумагул, ошхонада оғамнинг қизи Бибигул ҳам хизмат қилиб юрибди...

— Қоши туташ, тушундингми? Қоши туташ қайси? Лабининг остида холи бор?

— Ҳа, тушундим, тушундим... Бибигул, оғам Қулмуҳаммаднинг қизи.

— Қалай?

— Ҳуснда тенги йўқ. Қизларнинг пошшахони. Билар экансиз, ҳазратим. Ўзи ҳам ўн еттидан ўн саккизга ўтиб турибди. Ана қадду ана қомат, ана қошу ана латофат. Қишлоғимнинг гули, ҳазратим. Жайронқочдидан хунук қизлар чиққанми! Бу ернинг одамлари кўркам, хушфеъл ҳазрати, олийларига содиқ. Битта ман шундай бедаво чўтир бўлиб қолганман. Чўтир бўлсам ҳам ҳазратимнинг содиқ, жафокаш қулиман... Қу-

лингизман! Энди, Бибигулга келсак, уни агар император хазратлари ҳам бир нигоҳ ташлаб кўрсалар, ошиқи беқарор бўлиб, бутун мамлакатни бағишлаб юборар эдилар...

— Бас, алжима, пардали гапир! Вақти келиб ўзингни Ҳазораспга бек қиламан. Фармонларимни яхши адо этиясанми?

— Иншоолло, қуллуқ-қуллуқ...

— Хўш, энди ўша қоши туташни Хевага юбориш йўли қандай бўлади?

— Бу ишни ўзимга ҳавола қилинг. Ҳар ким ўз ишини ўзи яхши билади...

Шу пайт, ичкарига бир навкар кириб, элликбошини имлади. У ташқарига чиқиб, анча вақтгача дарвоза олдида одамлар билан ғижиллашди. Ғала-ғовурни бошиш учун кимгадир ўшқириб, бир-икки пўписа ҳам қилди. Сўнгра:

— Уйларингизга қайтинг! Эртага гаплашамиз,— деди дарвоза ёнида турган беш-ўнта қари-қартагларга қараб,— хон хазратлари истироҳат қилаётганларида арзга кириш жоиз бўлмайди!

— Нега жоиз бўлмас экан? Арзимиз бор...— деди ҳассасига тиралиб бир чол,— қўйиб юборинг, кириб айттайлик. Шу ҳам инсофми!

— Қандай арз? Ахир кимдан арз қиласизлар!

— Буни ўзларига айтамыз.

— Қишлоғимиз чиройли, фуқаро мўмин бўлғони сабабли олий ҳазрат меҳмон бўлиб келдилар. Улуғ меҳмонимиз қошига шундоқ дарғазаб кирмоғлиқ одобдан эрмас! Кетинглар!

— Юртни сўровчи хонга арзимиз бор!— яна бошқа чол кўзининг ола-куласини чиқариб гапирди,— хонавайрон бўлиб кетдик... Талаб, қашшоқ қилдилар! Бир саёқ итчалик қадримиз қолмади!

— Ҳой, тек туринг!— деди ёнидаги бошқа бир чол қўли билан туртиб, элликбошининг зарда билан ичкарига кириб кетганини кўргач,— ахир бу гапларни хоннинг ўзига айтамыз. Бу энағарнинг ўзи устидан арз қиламыз!

Қулаҳмад элликбоши уйга кириб, яна хон ёнига чўкка тушди. Хон сардор билан гапини тугатиб, «нима гап» дегандай элликбошига қаради. Элликбоши юзидаги дарғазабликни, лабларидаги титроқни бир дақиқада сохта табассумга айлантириб, нечоғлик усталик билан кулса ҳам, негадир лабларидаги титроқ ичида-

ги ҳаяжонини билдириб турарди. Чўтир башараси бадтар хунук бўлиб кетди.

— Бир-икки оёқ яланг арзимиз бор деб келибди. Нима жавоб қилай, ҳазратим?

— Арзи нима экан?

— Нимадан арз қиларди! Арз эмас, ғаламислик... Буларнинг танглайини арз билан кўтаришган...

— Чиқиб айт, мен ҳозир арз эшитмайман!

Элликбоши пилдираб эшикка чиқиб, анча кўпайиб қолган тўдага хоннинг арз эшитмаслигини кескин гапирди. Одамлар саросима, ҳайрону хас бўлиб, ҳамманинг тарвузи қўлтиғидан тушиб турганларида, милтиқ осган навкарлардан бири зарда қилди.

— Хон ҳазратлари истироҳат қилаётганларида арзга келиш айб эмасми? Арзи бор одам Хевага борсин. Сизларники гийбат!

Бу гапни эшитган кексалар мулзам бўлиб, элликбоши дарвозасидан юз ўгириб жўнаша бошлади. Баъзилари хонни дуо қилганларига минг пушаймон бўлиб, ўсал бўлиб яна бунинг устига ноумид ўз уйларига жўнашди.

Элликбоши билан бояги навкар одамлар жўнаб, кўздан йўқолгач, ичкарига кираётиб бир-бирларига кулимсираб қараб қўйишди:

— Сипоҳларга хос дадил сўз айтдингиз,— деди Элликбоши навкарни туртиб.— Мендек элликбоши бўладиган сиёқингиз бор. Ҳазратимга содиқ экансиз, билдим, худо хоҳласа мартабангиз бора-бора баланд бўлиб, қушбегилик лавозимига кўтарилиб кетасиз.

Бир муддат вақт ўтгач, ширакайф ўтирган хон ён чўнтагидан олтин соатини олиб, очиб кўрди-да, яна соат қопқоғини қирс этиб, ёпиб, занжирларини чувалаштириб қўйнига солди. Отларни тайёрлаб қўйишни буюрди.

Хон ўз навкарлари билан қишлоқдан чиқиб кетаётганида фақат болалар эшикларга чиқиб томоша қилишди. Баъзи кишилар пасқам деворлар устидан мўралашди. Қулаҳмад элликбоши бўлса, ёлғиз катта йўл ўртасида туриб, хон отличларининг қораси йўқолгунча гўдайиб туриб, кейин ҳовлисига кириб кетди.

Учинчи боб

Бибигул бўйи етиб, катта бўлган сари бир ҳуснига ўн ҳусн қўшила бошлади. Баъзан сочларини қамчидек

пишиқ ўриб, дўпписи устига чамбар қиларди. Бир куни Бибигул сочларига гул қадаб, дугоналари билан чақчақлашиб турганида, елкасига обкаш, жадал кетаётган Ниёзмурод йўл устида бирдам тўхтаб, унга тикилди. Қизлар пичирлашиб, бирдан қақ-қақ уриб кулиб юборишди.

— Менга кулманглар, яхши қизлар...— деб Ниёзмурод қизлар ёнига келди.

— Йўлингиздан қолманг, йигит!— бир қиз гап отди.

— Оббо сизлар-е,— Ниёзмурод Бибигулнинг «келманг» деган ишорасини пайқаб, яна орқасига қайтди. Шу лаҳза шаддод Бибигулнинг қўшиғи эшитилди:

Чувиқ суқиб даштда гўзал боғ атдим,
Дўрт йигитний дўрт ёнима тоғ атдим,
Дўртасинан биттасиний ёр атдим,
Учтасиний қадамимо зор атдим...

Бирдамдан кейин қизлар қишлоқ четидаги майсазор томон югуриб кетишди. Ниёзмурод қайтиб келганида уларни кўрмади, уёқ-буёққа аланглади-да, яна ҳовлига кириб кетди.

У икки пақир сувни ҳовли ўртасидаги лойхона ёнига қўяётганида, кўзи уста ёнида турган Қулаҳмад эллиқбошига тушди. Қўл қовуштириб салом берди-да, лойга пақирдаги сувдан шакароб бера бошлади. Инисининг олазарак бўла бошлаганини сезган Қулмуҳаммад Ниёзмуродга қаради:

— Уғлим, бу сувни лойхонага тўкинг-да, яна икки пақир сув олиб келинг.

Ниёзмурод сувни лойхонага тўкиб, дарҳол ташқарига чиқиб кетди. Шундан сўнг, Қулаҳмаднинг кутилмаганда кириб келиши, қандайдир юқоридан келадиган бир хабарни айтмоқчи бўлганини сезган Қулмуҳаммад чарх устидан гурс этиб сакраб тушди-да, лой қўлларини этагига артиб, укаси ёнига чўкди.

— Қулаҳмад ўзини кибор тутар, ҳатто, ўзининг бир туғишган акаси ёнида ҳам чўтир башарасини танқайтириб, осмонга қараб, қўнғир мўйловини силаб, одам юзига боқмай, терс қараб гапирарди. Унинг сўзини диққат билан тингласангиз, «Фармони олий», «Ҳазрати олий» деган гапларни кўп ишлатишини пайқамай

иложингиз йўқ. У ўзининг кичкина одам эмаслигини ҳаммавақт билдиришга тиришар, агар бирон «фаросатсиз» ҳамқишлоғи пайқамаса, унинг ўзи очиқ айтиб, билдириб қўя қоларди. Бу «фаросатсиз» лар кўпроқ ёш-яланг ичидан чиқарди. У ёш-ялангдан ерга эгилиб салом беришларини истар, баъзилари шундай қиларди ҳам, лекин кўпчилик асло эгилмасди. Бу эса Қулаҳмад элликбошининг дарғазаб бўлишига сабабчи бўларди. Унинг наздида, худонинг ердаги сояси — Асфандиёрхон, Асфандиёрнинг сояси — Қулаҳмад элликбоши эди. Қишлоқдаги одамлар тахминан майдачуйда қурт-қумурсқалардан иборат ғимирлайдиган жониворлар эди. «Ҳазратнинг Жайронқочдидаги мўнтабар сояси»га икки букилиб салом бермаган ёшларни шумтака деб, обдан калтаклагиси келарди.

— Оға, қалай, тузалиб кетдингизми? — супачага енгилгина ўтирган Қулаҳмад гап қотди.

— Шукур...

— Ҳа, ишқилиб саломат бўлинг.

— Баъзида жароҳатим зирқираб оғрийди, чидайман...

— Бу томони ёз. Ёзга чиқиб олсак, кунлар исиб кетса, жароҳат ҳам битиб кетар.

— Иншоолло.

— Идишлар ўтиб турибдими?

— Ҳа, бир нави. Хурмача тузук ўтапти-ю, тоғораларнинг бозори касод. Анча тахланиб қолди.

— Ҳазрати олийлари яқинда менга бир от-арава иноят қилиб, қишлоққа юборибдилар. Он ҳазрат Жайронқочди фуқароларидан, ҳаммамиздан мамнундилар. Янги аравани ҳовлига киритиб қўйибман. Идишлар йиғилиб қолган бўлса, аравамни олинг-да, Ҳазораспгами ёки бу томони Дорғонотагами, олиб бориб сотиб келинг. Қўйнидан тўкилса, қўнжига, дейдилар. Инилар қаттиқ кунда қайишмасалар, инилик қаёқда қолди. Ишлар билан банд бўлиб, сизнинг аҳволингиздан вақтида хабар ололмадик. Уша кун хон ҳазрати «Сарбоз омонмилар» деб сизни йўқладилар...

— Саломат бўлғайлар, давлатлари зиёд бўлсин, — деди дуо қилиб. Кейин, — агар от-аравангни бериб турсанг, Ҳазораспга идиш олиб борардим, — деди.

— Марҳамат, бугун десангиз — бугун, эрта десангиз — эртага: қачон хоҳласангиз от-арава ихтиёрингизда. Номига меники бўлиб тура берсин-да, ўзингиз ишлата беринг. От-арава сизники. Отни бекорга боқиб

ёта беришнинг ҳам хосияти йўқ. Ишлаб тургани маъқул.

— Тўғри айтасан. От ҳам жиндак юриб турса, яхши бўлади. Аравани ҳам ўзим жуда эҳтиёт қиламан. Ахир, мана бу йиғилиб қолган идишларни дон-дунга алишсам, ёки сотсам, сенга ҳам бир нафи бор, менга ҳам.

— Идишларингиз анча йиғилиб қолгандир, деб ўйловдим-а, тўғри чиқди... Арава сизники!

— Барака топ, иним!

Ука аканинг кўзига аллақандай бир шамчироққа ўхшаб ярқираб кўринди. У ичида «ҳарна қилса ҳам жигар, ёғ ютганда — ёт яхши, қон ютганда — қариндош...» деб қўйди. Бир неча ҳафтадан буён ечилмаётган чигилнинг учи топилиб, бирданига ечилиб кетгандай бўлди. У бениҳоя хурсанд. Ахир, қийналган ночор кунларида яна ўша «ёмон» бўлса ҳам чўтир иниси яради. Бетоблигида келмагани билан, мана барибир келди-ку! Ахир у жигар! Бунинг устига қишлоқ оқсоқоли, ишлари кўп. Шундоқ бўлса ҳам, оғаси ҳолидан хабар олиб от-арава бериб турганини — қаттиқ кунда қайишиш, деб айтадилар. У, кечиб кетган амалдор иниси — кечмаган экани ва ёлғиз қизидан бўлак жигари ҳам бор эканини пайқаб, Қулмуҳаммад анча тетикланди.

Қулаҳмад яна гап бошлади:

— Қизимиз Бибигул ҳам катта бўлиб қолди. Ога, қизимиз бахти ҳақида ҳам мундоқ ўйлаяпсизми?

— Ҳа. Лекин фарзанднинг катта бўлгани отага билинмас экан. Назаримда, ҳали ҳам гўдакка ўхшайди. Қилган ишларига мундоқ қараб туриб гўдакнинг ўзи дейман. Уйинқароқ, менга озгина қарашади-да, кейин қизлар билан чопишиб, чиқиб кетади. Баъзан ранжийман... Майли, бечора етимлик билан ўсди, ўйнаса ўйнай қолсин, дейман.

— Жойи чиқса, топшириб қутулиш керак!

— Менинг ниятим ҳам шундоқ. Жуманиёзникидан совчи келган эди...

— Э-э-э! — деди бирдан кўзларини чақчайтириб Қулаҳмад, — қўйинг уларни! Улар ёмон одамлар. Улар устидан хонга арз бор.

— Ёп-пирай, шундоқми?

— Шундоқ.

— Бизлар ҳам «қизимиз ёш, қола берса бир йигит-

га бешиккертти қилинган» деб ипини узиб юбордик. Энди, ука, ўзингдан ўтадиган гап йўқ: мана шу Ниёзмурод ночор-камбағал бўлса ҳам ёмон бола эмас. Заҳматкаш, қувликни билмайдиган тўғри йигит. Бунинг устига унинг ҳам ҳеч кими йўқ, етим бола. Ўғил қилиб олай деган ниятим бор. Идиш ясашга ҳам анча қўли келиб қолди. Шу бўлмаса мен ёлғиз чарх теполмайман. Бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда... ҳаммаси ўзингга маълум, ука. Биз дунёдан ўтсак, ҳунарни гўр-га олиб кетмайлик. Ҳунаримиз ёруғ дунёда қолсин. Мундоқ бошни қашлаб танамга ўйлаб қарасам, нафсиламрига шу йигит ёмон йигит эмас. Улар икковлари бир-бирлари билан оға-инидек... Тушунгандирсан-а?

— Оға, ўйлаш керак!

— Нега? Хўш? Сенинг фикринг қандай?

— Гап мундоқ...— гап бошлади Қулаҳмад ўрнидан қўзғалиб, сўнг бир нарсани ўйлагандай бўлиб,— сабр қилинг, ўйлаб кўрамиз! Бу ишда кўп шошманг!— деди.

— Йўқ, асло шошмаймиз,— деди ялинчоғлиқ билан Қулмуҳаммад — мана, ўзинг борсан, ука ўзинг билан маслаҳатлашмай бир иш қилмаймиз. Ахир сен ҳам отасан...

— Ўйлаб кўрамиз. Мен ўзим яхшилаб бир ўйлаб, кейин сизга айтаман. Хайр!

— Хайр, иним!

Қулаҳмад ётигини ғарчиллатиб ташқарига чиқиб кетди.

Эртасигаёқ Қулмуҳаммад сафар анжомларини ҳозирлашга тутинди. Селгиган идишларни наридан-бери тарош қилиб, уч кишилашиб жадал офтобга теришди. Хумдондан чиққан идишларни Қулаҳмад аравасига похол билан яхшилаб жойлаштирди-да, шанба куни тонготарда Қулмуҳаммад билан Ниёзмурод ҳайё-ҳув деб Ҳазорасп томон жўнади. Бибигул икки дугонаси билан уй пойлаб қолди. Орадан уч кун ўтгач, кечга яқин уста билан шогирд сафардан қайтишди. Уларнинг кайфи чоғ, ўзларида йўқ шод эдилар. Арава устидаги икки қоп дон, Бибигулга олиб келинган парча-парча гуллик мато, қолаверса Қулмуҳаммад белбоғидаги бир неча червону танга-чақалар идишларнинг бозори чаққон бўлганидан дарак берарди.

Арава устига Қулаҳмад оти учун йигирма-ўттиз боғ кўк беда сотиб олиб, ортиб келишганди.

Қулмуҳаммад билан Ниёзмурод отни ечиб, ҳовлига киритиб қўйгандан сўнг, шу кеча обдан дам олиб, эртасига эрталабдан бошлаб катта ғайрату иштиёқ билан идиш ясашга киришиб кетди. Ниёзмурод қора терга ботиб лойларни хамирдек ийлаб, лўмбоз қилиб берар, уста бўлса, эртадан-кеч тинмай чарх тепиб, товоғу тоғорача ясай берди. Бир ҳафталик ишни уч кунда қилиб қўйишибди. Қулмуҳаммад ота кайфиятининг яхшилигини ва бунинг устига Ниёзмуроднинг бу хонадонда берилиб ишлаб, отага тирак бўлаётганини сезиб юрган Бибигул ич-ичидан қувонар, дугоналари ёнида эркаланар, бахтли хонадон қизларидек бошини кўтариб, андек бижиллаб мақтаниб ҳам қўярди. Унинг кўз олдида давангир Ниёзмурод завқ билан ишлар, лой етказиб устани шошириб қўярди. Уста Қулмуҳаммад ҳам баъзан тили тагига нос ташлай туриб ер остидан Ниёзмуродга кўз ташлар, йигитнинг тоғни урса талқон қиладиган йўғон билакларига, тепадек кифтларига боқиб завқланар, бемадор оёқлари билан бирдан чархни тепиб, чириллатиб айлантитарди. Офтоб сояси ҳовли ўртасига етгач, Бибигул пақирни кўтариб тошқудуқ томон жўнар, сув келтириб қора қумғонни қайнагарди. Ҳовлининг бир томонида Қулаҳмад оғанинг тўриқ оти ер тепиниб кишнарди.

Қулмуҳаммаднинг назарида гўё кунлар осойишта, шоду хуррам ўтарди. У жароҳати битгани, бозори юришиб тургани учун ҳар куни худога минг қатла шукур қилиб, яшай берди...

Лекин орадан икки ҳафта ўтди деганда, Қулмуҳаммад, Ниёзмурод навкарликка олинибди, деган хабарни эшитиб дилгир бўлди. Ниёзмурод зудлик билан Хевага жўнаб кетди. Шу кундан бошлаб бу уйдан яна хуррамлик қочди. Тақдирга тан бериб Қулмуҳаммад беш-олти кун қўли ишга бормаи, кўчага чиқиб, чўққайиб ўтирди. Ундан сўнг секин-аста яна ишлашга тутинди. Ниёзмурод билан бир кунда қиладиган ишни бир ҳафтага чўзди.

Бу воқеа Бибигул бағрига ништардек қадалди. Қувноқ, шаддод қиз юзига сўлғинлик чўкиб, ғоятда ҳаёлпараст бўлиб қолди. Қўшни қизлар — дугоналарига ҳам қўшилмай уйда ётар, ҳовлиларни ҳам супурмас, чор-ночор отасига қарашиб қўярди. Негадир, илгаригидек ортиқча ювиниб-таранмас эди, сочлари ҳам чигаллашиб кетди.

«Чувиқ суқиб даштда гўзал бог атдим,
Дўрт йнгитний дўрт ёнимо тоғ атдим...»

деб ашула айтаётган дугонасини ҳам жеркиб солди. Қизлар Бибигулни дарғазаб кўриб, ҳайрон бўлишди.

Шу аҳволда кунлар ўта бошлади. Эндигина барг ёзаётган баҳор, илиқ шамоллар, чийиллаб учган қушчалар, кўкаламзорлар... бари бир кунда Ниёзмурод билан бирга ғойиб бўлди. Жайронқочдида яна илгаригидай тақир сап-сариқ дала қолгандай, баҳор гўзаллиги унинг кўз олдидан тамон йўқолгандай...

Якшанба куни эрта билан, одатдагидек, у яна челақ кўтариб сардобага сувга борди. Ярим қоронғи гумбаз ичига киргач, пақирини сув бўйига қўйиб, харсанг деворга суялди. Худди шу ерда Ниёзмурод унинг белларидан маҳкам қучоқлаб, типирчилаганига ҳам қарамай ўпиб-ўпиб олган эди... Бирдамдан сўнг Бибигул девордаги ғадир-будир харсанг тошни қўллари билан силаб, кейин челагини сувга ботирди-да, битта-битта қадам ташлаб ташқарига чиқиб кетди.

Ҳижрон... Чинакамига ҳижрон кунлари бошланди. Лекин бу содда, қишлоқи қиз ҳижрон сўзининг маъносини тушунмасди. У балки туғилганидан буён бу сўзни эшитмаган бўлиши ҳам таажжуб эмас.

Бибигул ашула айтган дугонасини ўша куни жеркиб берса-да, ўзи ҳам ёлғиз қолганида қўшиқ айтарди. Бу қўшиқни унинг ўзи тўқиган бўлса ҳам ажаб эмас:

Ойлар ўтди, йўқ сандан бирор нишон,
Ишқингда юрак ёнар, жоним, ишон.
Галарсан деб кутдим, кўзларим йўлда
Галмадинг, ёр, нечун қилдинг паришон?..

Бибигул тез-тез тошқудуққа қатнар, ичкарига кириши билан гўё қоронғилик ичида яшириниб турган Ниёзмурод «вах!» деб чўчитиб юборгандай бўларди. Бибигул беихтиёр харсанг деворлар ёнида яшириниб турган Ниёзмуродни қидириб, жовдирарди. У гўё ҳозиргинг ўзидаёқ, қаёқдандир пайдо бўлиб қолгандай туюларди. Бибигул сесканар, яна беихтиёр атрофига аланглар, кимнидир бетоқатлик билан кутарди. Бир зумдан сўнг, у Ниёзмуроднинг бунда пайдо бўлмаслигини, у хон навқари бўлиб, отаси айтганидек, энди шу йўлда умр ўтказажани билиб хомуш бўлиб қолар-

ди. Илгари қушдек енгил бўлган челақдаги сув ҳозир жуда оғир бўлиб, қўлларини узиб юборай дерди. У дунёда ёлғиз, якка ўзи қолгандай бўлди. Тўғрироғи, бу дунё ёруғ эмас, қоп-қоронғи зимистон бўлиб кўринди.

Тўртинчи боб

Жума куни қош қорайишга яқин қум ичидан чиқиб келган уч номаълум суворийни Қулаҳмад элликбоши ўз ҳовлисида кутиб олди. Уларни тошқудуққа сувга кетаётган бир кампир ҳам кўрди. Қулаҳмад оға ўз меҳмонлари отларини молхонага киритиб, ўзларини меҳмонхонага туширди. Элликбоши ош устида улар билан мулоқотда бўлиб турганида, меҳмонлардан бири: «келишдан мақсад...» — деб оғиз очган эди, у: «ҳамма нарса маълум, такрорлашнинг ҳожати йўқ», — деб гапни бўлди. Шундан сўнг у Қушбеги жанобларининг саломатлигини сўраб, гапни бошқа томонга буриб юборди.

— Қушбеги жаноблари бардамлар, — деди бир йигит, — сизга салом айтдилар. «Жайронқочди элликбошини катта мартаба кутиб турибди...» дедилар.

— Иншоолло... Олий ҳазратга хизмат қилиш ҳам-мавақт муддаомиз.

— Элликбоши оға, мусалласдан олиб чиқилсин, ичайлик...

— Бекниёз! — У хизматкорини чақирди.

— Лаббай!

— Мусаллас олиб чиқ!

— Хўп бўлади, — у лип этиб ичкари ҳовлига кириб кетди.

— Хў-ўш, қани менга айтинг-чи, — элликбоши гап қотди, — анави, биздан кетган йигитни нима қилдиларинг?

— Новча йигитними?

— Ҳа.

— У найновни қўрган тепасидаги қоровулхонага қўйдик. Эртадан кечгача қоровулхонадан қумга тикилиб ўтирибди. Янги келган кунлари обдан таъзимни бердик. Бечора дунёга келганига ҳам минг пушаймончи еди. Тақдирга тан бериб, Қўшадарбоза тепасидаги қоровулхонада ўтирибди.

— Уни маҳкам тутинглар. Яна қочиб кетмасин!

— Э, ёшулли, хотиржам бўла беринг. Қочгудай бўл-

са — қазой муаллақ ўз бошида. Қочириб юборгудек бўлсак, ҳазратнинг қиличлари бизнинг бошимизда...

— Биламан, сизлар ерга кирса қулоғидан, осмонга чиқса оёғидан тортиб оладиган навкарсизлар. Тийғи-ғарронларинг, ҳаммавақт чархланган. Сизлар лочин эмас, қарчиғай, балки ундан ҳам кучлироқ бургутсизлар. Бургут ҳам камлик қилади, сизларни ҳумо десаммикан...

— Ҳа-ҳа-хо-оо... Омон бўлинг элликбоши. Ҳамма айтганларингиз тўғри. Лекин, қани мусалласдан қуйилсин! Бу ҳумодан ҳам баланд туради.

— Ҳа-ҳа-хо-о-о.

— Хх-хх-ий... — кулди Қулаҳмад элликбоши. — Бекниёз, косаларга тўлдириб-тўлдириб қуй! Бўлақол, мунча бўшашасан!

— Ҳозир, ёшулли.

— Ҳой иниларим, сизлардан бир нарсани сўрамоқчиман: на сабабдан он ҳазратлари яна навкар тўпламоқдалар?

— Қоровулхоналарни мустаҳкамлаб, навкару қора-чирик тўпламоқда... Ҳазратимизнинг андек ғуссалари бор. Ғуссаи босиш учун ҳам бу савдоларни ихтиёр қилдилармикан-а.

— Э, худойим, ўз паноҳингда асра, — Қулаҳмад илтижо қилди.

— Ёшулли, — маст бўлиб қолган йигит элликбоши кифтини туртади, — оға, қани айтинг-чи, ўша нозанин жуда чиройлими?

— Э-э! Иним, алжиманг!

— Сирасини айтаман-да. Бизнинг ҳам бир бошимиз икки бўлмай ўтиб кетаётимиз. Сомону хашакнинг бозори бор, лолаю гулнинг харидори бор, дейдилар. Хашак бўлганда ўзлари бозорга олиб бориб сотардилар. Ул нозанин гулдирким, бизлар харидормиз. Хар-ридо-ор-миз...

— Бас-бас! Ҳақимангиз ҳазрати олийни дуо қилингиз, хонни дуо қилсангиз, сизлар ҳам қидирганингизни топасизлар. Тавба денглар!

— Тавба, ёшулли таъба...

Эртасига эрта билан Қулмуҳаммад тайёр идишларни эҳтиёткорлик билан серпохол қилиб аравага тахлади-да, намози жумагача Қўтирдалага етиб олиш учун ёлғиз ўзи арава ҳайдаб Ҳазорасп томон жўнади. Бора-боргунча укаси Қулаҳмадни дуо қилди. Тагидаги аждардек тўриқни, орқада гумбурлаб келаётган янги

аравани кўриб қувонар, ич-ичидан тўлқинланар, ҳатто ёлғизлиги ҳам билинмасди. Чол эгарга қия ўтириб чексиз далаларни кесиб ўтувчи илонизи йўлда завқ билан борар, баъзан хиргойи қилиб қўшиқ айтарди:

Ғам кетса нетонг бошима дилдор етушгач
Ким, соя қочар нур баякбор етушгач,
Комим не эрур оби ҳаёту не масихо;
Ўлган баданим руҳ топар ёр етушгач...

Қўшиқ кайфичоғликдан дарак беради. Чол бу қўшиқни ёшлиқдан айтарди. У қўшиқнинг маъносига ҳам ортиқча эътибор бермасди, тўғрироғи, тушунмасди.

Уста Қулмуҳаммад қўшиқ айтиб Ҳазорасп томон кета берсин, энди икки оғиз сўзни Бибигулдан эшитинг:

...У ёлғиз ўзи қолди. Кечга яқин дугонаси ҳам ўз уйига чиқиб кетди. Тахмон тагида жон берган онаси кўзига кўриниб, юраги орзиқа берганидан барвақтроқ чироқни ёқди. Яна қўрқув... Шундан сўнг «ишини» олиб, чироқ ёруғида игна чатишга тутинди. Бу ҳам бўлмади. Унинг кўзига яна озиб-тўзиб кетган, жон бериш азобида хириллаб ётган онаси кўринди. Кейин, аллақандай жину чилтонлар наमत устида липиллаб сакраб, бемор атрофида ўйин туша бошлади. Ора-чора ўша тахмондаги эски сандиқ остида сичқон бир нимани қитирлатарди. Бибигулнинг юраги «шув» этиб орқасига тортиб кетди. Яна бир оз муддат ўтгач, у ўрнидан дик турди-да, даҳлиздаги сопол мўндисини олиб, тошқудуқ томон жўнади. Ташқарига чиқиши билан уй ичидаги қўрқувлари тамоман йўқолди. Кечки салқин шамол юзларига урилиб, ҳув, олисдаги тошқудуқ эшигида яшириниб турган Ниёзмурод кўзларига кўрингандай бўлди. Қиз юрагини шодлик тўлқини қамради. Қишлоқ тепасида турган тўлин ойга, ундан сўнг ой томон сузиб кетаётган туясимон қора булутга қараб қўйди. Ўн тўрт кунлик ой булутлар орасида ярқираб турарди.

Бибигул тошқудуқ эшигидан ичкарига кириши биланоқ қандайдир бир кучли қўл уни маҳкам ушлади. Қўлидаги челагини ташлаб юбориб, дод деган эди, оғзига латта тиқилиб, бир зумдаёқ қўллари боғланди. Типирчилаб, кўзларини ола-кула қилган Бибигул бир оздан сўнг тамоман ҳушидан кетди. У фақат уч соя ва ундан сўнг дукурлаб чопиб кетган отларни пайқа-

ди, холос. Бошқа ҳеч нимани билмади. Бир муддатдан сўнг у кўз очганида, уни уч отлик дала қоронғилигида қаёққадир олиб-кетарди. Отлар жадал юрган сари эгар қирраси Бибигул қовурғаларини синдириб юборгудай эзарди. Отлиқлар қовурғаларини синдириб юборгудай эзарди. Отлиқлар гаплашишмас, фақат ҳар замон отга шилт қамчи босиб, «чув» деб қўйишарди. Чор атроф қоронғи. Баъзида оёқлари қумга ботиб, мункиб кетган от устидаги суворининг дағдағаси, биқинига урилган пошна зарби билан бир сапчиб яна ўзини эплаб олар, туёқларининг қумга ботиб кетмаслиги учун тиришарди.

Ҷрим кечага бориб, суворилар бир манзилга етишди. Бибигулни отдан туширишиб, бир уйга олиб киришди. Липиллаб ёниб турган пилта чироқ торгина уйни аранг ёритарди. Бибигул уй ичига кириши билан тўрда ўтирган кекса бир аёл ўрнидан туриб келиб, қиз қўлларини ечиб, оғзидаги латтани тортиб олди. Суворилар уйга кирмай ташқарида қолди. Кекса аёл очилиб қолган уй эшигини ёпиб, яна ўз ўрнига қайтиб келиб ўтирди-да, Бибигулга илтифот қилди.

— Ўтир, қизим.

Бибигул турган ерида бўзрайиб тура берди. Кафти билан оғзини бекитиб ерга қаради. От эгарлари эзиб, оғритган биқинининг зирқирашига ҳам қарамай, тик тура берди.

— Ўтир, жон қизим,— деди яна кампир,— бир оз дамнингни ол. Ахир одам дунёга бир келади. Сени бу қаҳри қаттиқ кишилар ўғирлаб олиб келишди, ҳаммасини биламан. Кўргулик экан, на иложимиз бор. Ўтир қизим, мана бу кўрпачага ўтир!

Бибигул секин ўтирди. Яхшигина кийинган аёлнинг «иложимиз қанча» деган сўзи, жиндек бўлса ҳам бу хотинга нисбатан ишонч боғлади. Аёл уй бурчагидаги ўроғлиқ дастурхонни олиб, Бибигул олдига қўйди-да, қизни дастурхонга таклиф этди.

— Қизим, хафа бўлма, бошга тушганни кўз кўрар, дейдилар... Мен ҳам худди сендек эканимда бошимга бу савдо тушиб, ҳазратга назира этилганман. Сен ҳам шундай... Эҳтимол, бахтинг очилиб кетар, оллонинг даргоҳи кенг-ку... Отинг нима, қизим?

— Мени қочириб юборинг... Мен эшикдан чиқиб кетай...

— Ёш бола бўлма, қизим! Эшикда аждардек йи гитлар қиличу милтиқ ушлаб туришибди, қочиб бўлмайди. Қаёққа қочар эдик! Чивин бўлсанг ҳам бу ер

даж учиб чиқиб кетолмайсан. Бу гапларнинг ўрнига, сен мендай яхши бир холанинг ёнида эканинга шукур қилгин. Энди тақдирга тан бериш керак. Ҳусн ўлгур одамни не балоларга гирифтор қилмайди дейсан... Қош-кўзларинг мунча ҳам сулув экан. «Қизлар гулга чанг солар, савдогар пулга...» дейдилар. Дунё шундай бевафо, молу мулк бебақо... Қўй, хафа бўлма! Менинг отим Давлатбегим. Ёмон хотин эмасман. Сенинг отинг нима?

— Бибигул.

— Бибигул... Ҳақиқатдан гул экансан. Гулни узиб оладилар, янтоқни ким ҳам узиб оларди.

Бибигул аёлга хўмрайиб қаради-да, кейин ялина бошлади:

— Холажон, мен қочаман. Эшикдан чиқариб юборинг, қоронғилик ичида ғойиб бўламан. Менга ёрдам беринг, холажон. Етимман... Отамнинг ёлғизи...

Бибигул ўрнидан тура бошлади. Аёл қизнинг этагидан тортиб ерга ўтқазиб қўйди.

— Бундоқ қила кўрма, қизим, — у заҳарханда қилди, — агар бундай қилсанг, менинг ҳам бошим кесилди. Бундай хаёлларни калладан чиқариб ташламоқ керак! Мен сенга боя, тақдирга тан бериш керак, деб айтдим-ку, тушундингми?

Шу пайт уй эшиги ғирчиллаб очилиб, шоп мўйловли бир киши бошини тикди.

— Арава тайёр, чиқинглар!

Аёл дик ўрнидан турди-да, каттакюн бўхчани қўлтқлаб, бир қўли билан Бибигулни етаклаганча ташқарига чиқди. Ташқарида отлар ер тепсиниб кишнашар, йигитлар ўраб олган «мўрдак арава»¹ тайёр ҳолда ўз асирасини кутиб турарди.

Мўрдак арава орқасига қўйилган кичик шотига тирмашиб ҳалиги хотин аравага чиқди. Йигитлар бўхчани ҳам арава ичига итқитдилар. Ундан кейин Бибигулнинг оқ-воҳ қилиб ўзини ерга ташлаганига қармай, қўлтигидан кўтаришиб, мўрдак арава устига кўтариб олиб қўйдилар.

Бир нафасдан сўнг ўн чоғлиқ суворилар орасида мўрдак арава катта йўлга чиқиб, Хева томон жўнади.

Бибигулнинг ғойиб бўлганини ҳаммадан аввал дугонаси билди. Қўшни қизи эрта билан ҳовлига кириб, овозининг борича Бибигулни чақирди. Жавоб бўлма-

¹ Безатилган соябон арава.

гач, ухлаб ётибди хаёл қилиб, ичкарига кириши билан аччиқ ис димогига урилди. Токчадаги чироқ шишаси қорайиб, лоп-лоп қилиб турарди. Бибигул уйда ҳам йўқ. Яна овозининг бориचा чақирди. Уй эшигини лангиллатиб очиб, токчадаги чироқни пуфлаб ўчирди. У жуда таажжубланди. Боши гаранг бўлиб, югурганича ташқарига, ундан сўнг кўчага чиқиб, тошқудуқ томон тикилди. «Наҳотки у офтоб чиққанда ҳам чироқни ўчирмай сувга борса?» Унинг юрагига гулгула тушди. Нима гап?.. Унинг сабри ортиқ чидамади — югурганича ўз уйига бориб, бу воқеани гапирди. Қизнинг онаси ийлаётган хамири устини ёпди-да, ўрнидан туриб Бибигуллар ҳовлисига чиқди. Дарҳақиқат, ўлик чиққан уйдег ҳамма ёқ ҳувиллаб ётибди. Қиз бошқа қўшниларга ҳам хабар берди. Бирдамдан сўнг қўшнилар кул-лол ҳовлисига йиғилишди. Ҳамма ҳайрон...

— Сабр қилиш керак, — деди бир кекса. — Қулмуҳаммад уста бундан уч-тўрт кун аввал Ҳазораспга кетган эди. Қизи бирон уруғиникига кетгандир.

— Ҳа, шу орада бўлиши керак, — деди бир хотин, — ёш нарса, зерикиб ўйнаб кетгандир.

— Чироғи ёқиқ қоладими? — деди дугонаси. — Ахир ўт кетиб қолай дебди. Бибигул унақа бесаранжом қиз эмас-ку!

— Бир оз сабр қилайлик.

— Ё тавба! — деди чол бош қашлаб, — қиз боланинг мана шундоқ юриши ҳам яхши эмас-да! Ота бечора тирикчилик деб юрса-ю, қиз уйида ўтирмаса... Ёшларда ҳаё йўқ!

— Элликбошига хабар қилайлик!

— Элликбоши йўқ, — деди чол. — Қулаҳмад ёшул-ливинг Хевага кетганига уч-тўрт кун бўлди.

Одамлар уй-уйига тарқалиша бошлади. Кимдир: «Уста Қулмуҳаммадни худо уриб қўймаган бўлса яхши бўларди», деб пичирлади. Чол кўчага чиқатуриб, қўшни қизига шу орада хабардор бўлиб туришни, Бибигул келиб қолгудай бўлса, тезда хабар бериб, кўнглини тинчитиб қўйишни тайинлади.

Бибигулдан дарак бўлмади. Кўни билан ҳовли бўм-бўш ётди. Ҳар замон-ҳар замон аллақандай қўрқув ичида кўзлари олазарак бўлган қўшни қиз ҳовлига кириб-чиқиб, кун бўйи остонада ҳақ деб ўтирди... Эртасига чоштвоҳга яқин уста Қулмуҳаммад янги от-арава-ни гумбурлатиб, қишлоққа кириб келди. У отдан тушиши биланоқ, одамлардан икки кундан буён Бибигул-

нинг йўқлигини эшитиб, ҳангу манг бўлиб қолди. Аввал қизининг бу «ишидан» ғазабланди. Бирдамдан сўнг, ғазабни ақл енгди; оёқ-қўлидан дармон кетиб, қалтираб остонага ўтирди. Утирган ерида бир оҳ тортиди-да, пешонасига шарақ этиб урди.

— Эллиқбоши йўқ эди,— деди бир одам.— Шу топда келибди, юринг, бориб айгайлик! Эл сўрайдиган бўлгандан кейин чорасини қилсин!

— А-а?..— деди гангиб қолган Қулмуҳаммад бақрайиб.

— Юринг, борайлик.

— А-а? — у зўрға ўрнидан турди.

Улар уч-тўрт киши бўлиб Қулаҳмад эллиқбоши ҳовлисига боришди. Эшик олдига чиқиб турган қўшни хотинлар уларни хомуш кузатиб, бир-бирлари билан пиचирлашдилар.

Ҳовлига кириб келган одамлар ичида ранги оқариб, довдираб қолган акасини кўрган Қулаҳмад, амалдор чопонини елкасига солиб, сохта ҳайратланиб, акаси ёнига келди. Бибигулнинг йўқолган хабарини эшитгач, бирдан «ғазабланди».

— Ия! Бу қандай гап! — у бақриб гапирди, — лаънати туркман қароқчилар бизни қўядими-қўймайдами! Хон ҳазратлари ғазабидан қўрқмай, шундоқ ҳам ёмон ишлар қиладиларми, лаънатилар!

Одамларнинг хаёли бир зумдаёқ қумликлар томон — туркман уруғлари сари югуриб, юракларда адоват ўтлари алангаланди. Хоннинг доимий қувғинига мубтало — бу атрофдаги бечора туркманлар яна айбланди.

Эллиқбоши яна ўшқириб, фармономиз гаплар айта бошлади:

— Ҳой, ким бор! Бекниёз! Отни эгарла, милтигингни осиб ол! Ясовулни ҳам чақир! Менинг отимни ҳам олиб кел! Қумга жўнаймиз!

Бирдамда эллиқбоши ҳовлини бошига кўтариб, бақриқ-чақриқларни кучайтириб юборди. Унинг ҳаддан ташқари ортиқ ҳаракатлари, куюнишлари, туркман уруғлари — «такаёвмит»ларни ҳақорат қилиштини кўрган ҳамқишлоқлари ағрайиб қолишди. Унинг бу дағдағасидан сўнг, ҳозироқ Бибигул топилиб қоладигандай, Қулмуҳаммад юраги тинчиди.

Эллиқбоши сохта ҳаракатлар қилиб, шоп қиличини осилтириб, икки қароли билан қумга от чоптириб кетди. Кечқурун улар қизни «топиша олмай» қайтиб келишди. Эртасига Тошовуз томонга от чоптиришди, яна

топа олмай қайтишди. Шундан сўнг ҳамманинг ҳафсаласи пир бўлиб, ташвиш торта бошладилар. Қўшни қизлари ҳам кўчага кам чиқадиган бўлишди. Қизи бор уйлар ўз қизларини маҳкам тутдилар. Қулмуҳаммад бўлса кўксини захга бериб ётди. Бундан бошқа яна нима ҳам қила олади. Эллиқбоши бўлса бу ҳодиса ҳақида Хевага хабар бериши, амалдорлар орқали қизни қидиртирмоқчи эканини акасига айтиб, уни сабр қилишга чақирди.

Кунлар, ҳафталаб ўта берди. Бибигул бўлса шу бедарак кетганича кета берди.

Бешинчи боб

Мўрдак аравадаги Бибигул темир қафас ичидаги қуш эканини, париллаб ўзини симга ура бергани билан бузиб чиқолмаслигини пайқагач, бармоқларини тишлади. Уйқу босиб мудраётган Давлатбегимга ҳам қарамади. Барибир у мудраб ухлаётгани билан арава атрофида уч-тўрт навкар қонга ташна тигларини белларига боғлаб, чор атрофга аланглаб кетаётганини кўрди. Бирдан у қуш бўлиб қолса-ю, қанот қоқиб учиб кетса. Ана шунда бу тутқунликдан қутулиш мумкин эди.

Тепалик ер келганда аравакаш отни қамчилаб қолди. Кучаниш, «ҳа, чу-чу»лаш Давлатбегимни чўчитиб, уйғотиб юборди. У бойқуш кўзидек чақчайган кўзларини Бибигулга тикди. Қиз ёнида ўтирганини билгач, дарҳол бўҳчасини ушлаб кўрди. Ҳамма нарса жойида. Шундан сўнг кўнгли хотиржам бўлиб, Бибигулга гап қотди:

— Бир чойнаккина чой бўлганда ичардим. Кўнглим айнаб кетяпти, Бибигулбека... — Хон хотинларига ўхшатиб унинг номига «бека»ни жўрттага қўшиб айтди. — Айланай қизим, бир оз мизгиб ол, йўл олис. Мен йигирма йилча Моҳпарча ойимларнинг хизматларини қилганман. Саид Темирғози тўрам тўққиздан ўнга қадам қўйдилар. Валеаҳд тўрамнинг тарбияларида анча хизматим бор. Давлатбегим десангиз мени бутун Нуруллабой¹да биладилар. (Дарҳақиқат уни билишар, лекин уни сарой аъёнлари «Далла — маҳдола» деб атардилар.)

Бибигул бошини қуйи солгани ҳолда индамай, истар-истамас унинг гапларини тингларди.

¹ Хон ўрдаси. Ҳарам ҳам шу ерда.

— Ҳазрат мени иззат қиладилар. У киши ёшлигимда шўхликларимни кўрганлар, юракларида меҳрим бор... Бундан икки ҳафта аввал бир осий канизни мушук билан қопга солиб, калтаклашаётганида гуноҳини ҳазратдан сўраб, ўлимдан қутқариб қолдим. Кўп одамларга яхшилигим теккан. Сен ҳам измимда бўлсанг, бошингга тушган балони қайтараман. Худойназар пошшоб¹ ҳам мен билан яқин...

— Қари отам бор. Онам ўлган... Отамнинг мendan бўлак фарзанди йўқ. Менга шафқат қилинг, хола, мени озод қилиб юборинг, сизни ўла-ўлгунимча дуо қиламан.

— Хў-ў-п!

— Илоҳим умрингиз узоқ бўлсин...

— О-мин! Айтганинг келсин!

Бибигул жон-жаҳди билан юзига фотиҳа тортди.

— Хевага борганимиздан кейин, сени ҳарамда яхшилаб ясантираман, қошларингга қалам, кўзларингга сурма тортаман. Дунёда йўқ тиллою ёқут, зумраду забаржадларни бўйнингга осаман. Бир кеча ҳазратимнинг кўнглини оласан. Бутун нози карашма, жамийки қилиқ-эркаликларингни аямайсан... Ундан сўнг, қанча сарупола билан сани озод этиб, балки кўнглинг хоҳлаган ёққа ўзим элтаман...

— Вой-й ўлай!!!

— Қўрқма, аввал шундоқ кўринади, кейин ҳеч гап эмас. Ҳазратим бўри эмаски еб қўйсалар... Бир кеча минг кеча эмас, қанчалаб канизлар ёнида ётишга зору... Ҳа, бечоралар эркак десаю ютиб юборгудай бўладилар!

— Бундан кўра ўлганим яхши! Ўзимни ўзим ўлдираман, лекин бундай иш қилмайман! Ахир мен бир йигитга унаштирилганман.

— Ким у? Ёлғон!

— Йўқ, рост.

— Рост?

— Рост! Ахир у хон навқари. Менинг отам ҳам хон навқари бўлган. Хон бу гапни эшитса, мени тезда бўшатиб юборади. Унга айтиш керак! Жуда тез айтиш керак!

— Навқар дегин?

— Навқар!

— Оти нима?

¹ Пошшоб — соқчиларнинг бошлиғи.

— Оти Ниёзмурод. Менинг отамнинг исми Қулмуҳаммад. Улимимга розиман, аммо Ниёзмуродга бевафолик қилмайман!

— Гап мундоқ дегин?

— Шундоқ! Мени бу балодан асранг, қўйиб юборишин. Айттинг, холажон, мени қўйиб юборишин!

Мўрдак арава яна тепаликка кўтарилди; аравакаш билан навкарлар «ха-ха»лаб отга қамчи уришди. Ундан кейин арава настлик томон қалдираб чопиб кетди. Давлатбегимнинг юраги шигиллаб, гапириб турган гапи бўғзида қолди. Бир нафасдан сўнг от-арава тинчиб, секин юра бошлаганида гапини давом эттирмоқчи эди, нима демоқчи бўлган фикри ёдидан кўтарилди. «Бир чойнак аччиқ чой бўлганда маза қилиб ичардим», деб қўя қолди.

Мўрдак арава гилдираклари туни билан кимсасиз саҳрода қалдираб айланди. Тонг отишга яқин Ҳазораспга кириб бордилар. Бунда нонушта қилиб, отларни сугориб, яна йўлга тушишди. Куни билан жадал йўл юриб, кечга яқин Хевага етишди. Мўрдак арава олдига ташлаб қўйилган қора парданинг жиндак очилиб қолган еридан узоқда қад кўтариб турган кўк минор кошинлари ярқираб кўринди. Бибигулнинг юраги бир арзиқиб тушди. Арава Қўшадарбоза ичидан гумбурлаб, Ичонёпнинг букир кўприги устидан ғирчиллаб ўтди. Бибигул юраги кўкрак қафасини ёриб юборгудай гурс-гурс урар, чодир тирқишидан осмонга бўй чўзган минораларга, мадрасаларнинг баланд пештоқига тикиларди. Кўз олдидан бир-бир ўтаётган кўҳна қаср деворлари, Тошқовли кунгуралари, Польён Маҳмуд мақбараси тепасидаги яшил гумбазию тор кўчаларда юрган отлиқ ва пиёда кишилар, четан арвалар, нонвойлар, мешқобчилар... унинг диққатини ўзига тортмади. Буларнинг бари шарпадек, боши ҳам, охири ҳам бўлмай, кўз олдидан чарх уриб айлана бошлади.

Орадан кўп ўтмай арава Нуруллабой ўрдага етиб келиб, пишиқ ғиштдан ишланган кунгурадор катта қаср дарвозаси ёнида тўхтади. Катта дарвозанинг икки ёнида қидиқ осиб турган икки навкар аравага шоти қўйиб, Давлатбегимни қўлтиқларидан ушлаб, авайлаб ерга туширдилар. Мўрдак арава атрофидаги отлиқ навкарлар ҳам ерга сакраб тушдилар. Шу фурсат юзларига қора тўр парда тутган Бибигулни ҳам ерга туширдилар. У: тушаётганида, бошидаги қора

тўр пардага қадалган олтин пистонлар йилтираб, жила сочди. Ярим эгилган, беҳол Бибигул Давлатбегим билан бирга қаср дарвозасидан ўтиб, ичкарига — қарамга кириб кетди. Отлиқ навкарлар мўрдак аравани қаср дарвозаси ёнидан айлантириб, бошқа томонга олиб кетишди.

Қаср дарвозасидан ўтгач, Давлатбегим яна каттакон бўхчасини қўлтиқлаб, бир қўли билан Бибигулни етаклаб олди. Улар каттакон ҳовлига киришди. Ҳовли атрофида гир айланган уйлар, олдига баланд гулдор устунлар қатор терилган катта айвонлар гилам нусха гуллар кашф этган эди. Ҳовли ерига текис қилиб япалоқ гишт ётқизилган. Уч-тўрт катта гужум дарахти ҳовли сатҳига соя ташлаб турибди. Ҳовлида юрган хотинлар Давлатбегим етаклаб келаётган қизга тикилиб ҳайратланишар, баъзилари истеҳзо билан кулиб қўярди. Ҳовли ўртасида турган ёш бир жувон бурнини қийшайтириб ҳам қўйди.

— Бибигулбека, — деди Давлатбегим қайрилиб қараб, — булар канизлар, яъни хон ойимнинг чўрилари...

Улар узун йўлаклардан ўтиб, яна бир катта ҳовлига чиқдилар. Бу ҳовли, ҳам ўзининг кўрки, ҳашамати билан аввалги ҳовлидан қолишмасди. Кунгурадор, кўркама айвонда ўтириб дутор чертаётган ёш бир жувонга кўзи тушган Давлатбегим бош қимирлатиб, имо қилди.

— Яна ўғирлабсанлар-а... — деди ёш жувон дуторини бир зум тўхтатиб.

— Ҳа шундоқ тилингиз кесилсин, сулув каниз.

— Ҳа, Далла!

Давлатбегим канизакнинг бу гапини эшитса ҳам, ўзини эшитмаганликка солиб, ўтиб кетаберди.

Бибигул қушхонага судраб олиб кетилаётган эчкидек аъзойи бадани титраб, тўрт томонга жовдирар, аранг қадам ташларди. Учтинчи ҳовлига ўта беришда рўпарадаги йўлакдан чиққан бир жувон уларнинг йўлини тўсди.

— Мановини олинг, — жувон Давлатбегим кафтига бир танга қўйди.

— Бахтинг очилсин, Ёқут каниз, — у тилла тапгани дарҳол пешматининг ички дўнтакига тикди, — қа, бугун ҳовузга чиқиб чўмилувдиларингми?

— Ҳа...

— Нечук мен йўғимда ҳовуз базмини ихтиёр қи-

либдилар... Астаъфирилло! Танганинг кўпими ким олди?

— Шахло каниз.

— Шахло каниз?

— Ҳа. Тунов куни айтганим ёдингиздан чиқмадимми?

— Йўк.

Давлатбегим билан Бибигул узун, қоронғи гиштин йўлакдан ўтиб, учинчи ҳовлига чиқишди. Бу ҳовли ҳам ўзининг ҳашамати, ярқираб турувчи сирли деворлари, ўймакор оқ мрамор тошлар устига ўрнатилган баланд, кунгурадор устунлари, нақшин пештоқу ганч тоқчалари билан аввалги ҳовлилардан қолишмас эди. Бибигул хаёли ўзида эмас, у етти қават жаҳаннамнинг тагига тушиб кетаётгандек бўларди. Баъзан ҳовлилар атрофини ўраб олган бир терак бўйи баланд деворлар тепасига қараб қўярди. Эҳтимол, бу қўрғонлар орқасида қилич тутган навкарлар кечаю кундуз кўз юммай қоровуллик қилсалар керак. Баланд тик деворлар унга қараб: «Қуш бўлсанг ҳам бундан учиб чиқиб кетолмайсан», дегандек бўларди. Зиндонни кўрмаган Бибигул «зиндони шу бўлса керак», деб хаёл қилди.

Улар узун, ярим қоронғи йўлакдан ўтиб, тўртинчи ҳовлига чиқишди. Бу ҳовли аввалгиларига қараганда анча кенлиги, сатҳидаги турли-туман гуллар, шафтоли, ўрик дарахтлари, ундан кейин ўртадаги чорси тошдан ясалган ҳовузи билан ажралиб турарди. Бу ҳовлининг кунчиқар томонида ердан уч газ баланд қилиб катта шийпон қурилган. Шийпоннинг орқа томони бир-бирига туташ, биридан бирига кирадиган, европача хоналар ичига чўғдек туркман гиламлари ёзиб қўйилган. Айвоннинг ўнг томонида яна зиналар билан кўтарилиб, ичкарига кирадиган уйлар. Бу кичик хоналарда канизаклар яшайди. Ҳовуз рўпарасидаги баланд айвон панжаралари ёнига қалин қилиб мпак кўрпачалар, духоба болишлар ташлаб қўйилган. Айвон устунисида бир кимхоб тўн ҳамма вақт осиглиқ турарди. Канизаклар мана шу қуруқ кимхоб тўнга тикилишиб, хафақонлик билан умр ўтказардилар.

Давлатбегим Бибигулни ҳовуз бўйидан олиб ўтиб, зиналар ёнига олиб келди, «гулларни қара, қандай чиройли очилибди», дегандай қизга имо қилди. Бибигул гулларга ҳам, Давлатбегимга ҳам қарамай жомуш бошини эгди. Улар зинапоялардан кўтарилиб, яна бир

ихчамроқ ҳовлига киришди. Узун айвонларда ясаниб ўтирган ёш жувонлар ялт этиб Бибигул билан Давлатбегимга қарашди. Беш-олти қадам босгандан кейин, Давлатбегим чапга бурилди-да, эшик олдида тўхтади.

— Мана бу сенинг хонанг.

Бибигул жавоб бермади.

— Қани, кирайлик,— у Бибигулнинг қўлидан тортиб уй ичига олиб кирди-да, қўлтиғидаги бўхчани тап этиб ерга ташлади.

— Яхшими? Қара, жуда яхши. Бундай уй ҳеч кимда йўқ. Утир, бир нафас дамнингни ол, кейин ҳаммомга тушамиз. Мен сени ясантираман. Мен уйимга кириб чиқай, каниз ўлгурлар титкилашмадимикан...

У ташқарига чиқиб кетди. Тутқун Бибигул уй ўртасида туриб атрофга аланглади. Шиплари гулдор тоқи, деворлари ганч, гилам, тахмонда қават-қават кўрпа, кўрпачалар. Тошойна ёнида турли-туман безаклар: сурмадон, тароқ, упа, тиллақош, сочпопук...

Нима қилиш керак? Наҳот унинг ёшлиги, муҳаббат бирданига поймол бўлса! Наҳотки одамлар шундай ёмон! Наҳотки Саид Асфандиёрхон ўз навқарининг қизини ўғирлаб кетса! Наҳотки у шундай уятсиз, беҳаё! Эрта ё индин Ниёзмурод билан учрашганда юзига қандай қарайди?! Учрашармикан?..

Бибигул хаёлга чўмди. Қошлари чимирилиб, кўзлари бир нуқтага қадалди. Унинг кўз олдига мункайиб, қариб қолган отаси, ундан кейин бошини қуйи солиб турган Ниёзмурод лоп-лоп кела бошлади. Тошқудуқ ичидаги шўхликлари ҳам, Ниёзмуроднинг маҳкам қучиб, лабларидан ўпиб олгани ҳам хаёлидан ўтди. У беихтиёр тошойна ёнида турган учли қайчини қўлига олди-ю, уни енгига яширди. Бир нафасдан кейин юрагига яна бир гулгула тушиб қўрқув босди. Даҳлиздан кимнингдир, қадам шарпасини эшитгач, қайчини яна ўз жойига қўйди. Шарпа ўтиб кетди. Бибигул уй ўртасида қаққайиб тура берди. Кўзи эшик орқасидаги қўл ювадиган мис кўзачага тушди. Бу унинг сопол мўндисига жуда ўхшар экан. Унинг мўндичаси ўша кун булоқ ёнида қолди. Синмадимикан?.. Бир дамдан кейин у яна қайчини олиб, липласига яширди. Шу орада даҳлизда яна оёқ шарпаси эшитилди.

— Бибигулбека!— эшик очилиб Давлатбегим кирди,— қани, юр бўхчани ҳам кўтариб ол. Ҳаммом ҳам иссиқ экан, сени бир чўмилтириб олай!

Улар яна ҳовлида, бир неча уйлар эшигини босиб ўтиб, бурчакдаги қорайган пастқам уйга киришди. Туйнуклардан буғ чиқиб турибди. Давлатбегим бўҳчани намат устига қўйиб, тош супача ёнига келди.

— Қани, ечин! Тезроқ бўла қол! Менинг сендан бошқа ишларим ҳам бор.

Бибигул индамай турган эди, Давлатбегимнинг зардаси қайнади. Жеркиб солмоқчи эди, бир гап ёдига тушди: у яна мулойим бўлиб, сохта ялинчоқлик билан Бибигулнинг кўйлак тугмачаларини ечиб, бошидан кўтариб олди. Ундан сўнг липпасига қўл урган эди, бир нарса ерга тушиб, жаранглаб кетди. Давлатбегим ярим қоронғилик ичида эгилиб, ердан тигдор қайчини олди..

— Бу нима қилганинг? Қани менга айт-чи, бу нима қилиқ?!

— Шундай. Мен бевафолик қилмайман!

— Кимга!

— Сизга уни айтганман..

— Эсингни ебсан! Сен ҳазратга вафо қил, у кишидан вафодор киши бу дунёда йўқ! Агар тиг сақлаганингни билиб қолсалар, калланг кетади. Қопга солиб тепкилашади...

— Мен ўзимни ўзим ўлдираман.

— Хи-хи-хи-хи... нодон! Ёшлик — нодонлик, мен ҳам шундоқ ёшимда неча бор ўзимни ўзим ўлдираман деган эдим.

— Ҳа, каломулло урсин!

— Ҳаммом ичида каломуллони гапириб бўлмайди! Қўй хафа бўлма, биз хотинларнинг қисматимиз ҳамма вақт шундай... Мен ҳам сендек аспраман, қандоқ қилай, пешонам экан. Мен ҳам бир йигитга кўнгил қўйган эдим, у ҳам қолиб кетди. Кейин эшитсам, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, ўша йигит бошқа-бир қизга уйланиб олибди. Юрагим совиди. Йигитлар бевафо. Агар сен ўлсанг, эртагаёқ ўша Ниёзмурод бошқа қизга уйланади. Гапимга ишонавер!

— Мурувват қилинг, мени қочириб юборинг, — Бибигул унинг оёқларига осилиб йиғлади.

— Бас. Қани, устингдан сув қуй!

Олгинчи боб

Ниёзмурод Хевага келгандан сўнг, бошқалар қатори у ҳам бир ҳафтача Қўшадарбоза юқорисидаги карвон саройда ётди. Шундан сўнг у навкар анжомлари

тақиб, ўткир қилични белга осди. Катта майдонда ҳарбу зарб машқлари ҳам бошланиб кетди. Машқ куни анча кексайиб қолган сарбоз унинг йўғон гавдасига бир зумгина тикилиб туриб, кейин ёнига чақирди:

— Қумда от чоғанмисан?

— Ҳа.

— Қўлингни тушир, қийшайма!— Сарбоз дўқ урди,— навкар ёшулли билан қандай мулоқотда бўлмоғини ўнбоши айтмадимиз?!

— Афв этинг ёшулли.

— Қаердан келгансан?— сарбоз катта чўғирма бошиб турган бошини тик тутиб сўради.

— Жайронқочди қишлоғидан.

— Деҳқонмисан?

— Кулолман.

— Абжир йигит кўринасан... Қилични тўғри сол. Сен қилични ён солаётирсан, шу сабабдан новда узилмай, ағанаётир, тушундингми?

— Тушундим.

— Чопиб келаётганингда тақиминг билан отни қис. Ундан сўнг от жиловини торт, у икки оёғини кўтариб, душман отига сапчийди. Бу аснода сен «оллоҳу акбар» деб ғаним бошига қилич сол! Тушундингми?

— Ова, ёшулли.

— Бор энди, отингга мин!

Нийёзмурод лапанглаб, чанг кўтариб чопаётган ётликлар томон жўнади.

Орадан икки ой ўтар-ўтмас, қўшин орасида: «Эрнаввар олагўз»¹ яна бош кўтарибди», деган миш-мишлар тарқалди. Аввал бу миш-мишларга унча ишонгиси келмаган сардор, шанба куни эрталабки саломдан сўнг, Ашур маҳрамдан хон чорлаганини эшитиб, шу куни тўпга яқин Асфандиёр қабулига борди. Бу ерда «миш-мишлар»нинг ҳақиқат эканини билди. Дарҳақиқат, хон Хўжайли устига қўшин юборажагини, тезликда уч юз навкарни бекаму кўст тайёрлашни, ўттиз чоғлиқ навкар амалдор ёнида бўлиб, милтиқлар билан қуроллансинлар, деб айтди. Қолган навкарларга машқ — таълим беришни бўшаштирмаслик, қоровулхоналарда ҳам ҳушёр туришни, зиндонбонлар ихтиёрига ҳам бир неча иш кўрган навкарлардан юбориш лозимлигини таъкидлади. Ундан сўнг Бадркентда (ҳозирги Тахта қиш-

¹ Хева хонига қарши курашган қорақалпоқ халқ қаҳрамони.

лоғи) Жунайд кучайиб «фуқаро бошига не шўриши говғоларни» солаётганини, Хевага ҳам таҳдид қилмай иложи йўқ эканини тушунтирди. Хон бу гапларни гапириб бўлиб, «яна бошқа гап бормиди?» дегандай ишора билан Ашур маҳрамга қаради. Маҳрам қўл қовуштириб: «Йўқ, ҳамма гапни айтдингиз»,— деб қуллуқ қилди. Хон яна сардорга қаради.

— Милтиқ ҳунарини ҳам навкарларга ўргатинг. Оқ подшодан яна милтиқ сўрадим.

Сардор қуллуқ қилиб бош эгди.

— Уч юз навкар сафарига укам Саид Абдуллохонни сардор этиб, фармон бердим. Ашур маҳрам ҳам Саид Абдулло ёнида боради. Сиз Хевада, менинг ёнимда бўлғайсиз. Жунайд такаёвмитларни йўқотишда мен сизга суянаман. Бўлғуси ҳарбу зарбдан сўнг, сиз сермартаба зотга «ғозий» унвонини бериб, эл-юртни шоду ҳуррам қилғаймиз. Бу сафар Хевада қолинг.

— Хизматингизга жоним фидо, улуг ҳазрат,— деди қўл қовуштирган, боши қуйи сардор. Лекин унинг ҳарбий юришга қатнашмаётганидан кўнгли малул бўлаётгани сезилиб турарди.

Хон Ашур маҳрамга қараб кўз қисиб қўйди. Маҳрам тавозе билан бош қимирлатди. Кекса сардор ружияси хонни кулишга мажбур этди. Хон хириллаб кулди-да, одатдагидек аччиқ ҳазил қилди.

— Отга тақа қоқса, буроқ ҳам оёқ кўтарар экан...

— Буроқ эмас, эшак денг, ҳазратим, майли, мен эшагингизман. Биз эшаклар хизматингиздамиз, деди сардор ярим ҳазил, ярим заҳарханда билан.

Хон юзидаги табассум учиб кетди. У андак ўйлаб қолди-да, сўнгра Ашур маҳрамга қаради. Ашур маҳрам бўлса билинар-билинимас бош чайқади, бу эса «қизишманг» ишораси эди.

— Бас, сардор, хафа бўлманг. Яқин кунларда яна бир фармон чиқарамиз, шоду ҳуррамлик сизни ўз канирига олади. Ишни пухта қилиб, навкарларга яхши таълим беринг. Бу сафар укамни юбормай иложим йўқ,— деди хон ва шу аснода яна Ашур маҳрамга ялт этиб қаради.— Гурландан келтирилган қизни, сардор, сизга бердим, ўша соҳибжамол чўрингиз бўлсин.

— Э, қуллуқ, қуллуқ,— сардор хурсанд бўлиб кетди. У яна бир карра хонга қуллуқ қилди. Шундан сўнг Ашур маҳрам, сардор хон билан хайрлашиб, то эшик олдигача орқалари билан юриб, ташқарига чиқиб кетдилар.

Душанба куни хон фармони билан Саид Абдуллохон тўра ҳамда Ашур маҳрам бош бўлган уч юз отлиқ шитоб билан Хўжайли томон жўнади. Бу ўбдан яхши қуролланган навкарлар ичида Ниёзмурод ҳам бор эди. Отлиқлар қанча муддат йўл юриб, қанча манзилу мароҳилни тай этиб, Қўшкўпирдан, ундан сўнг Бадрхонқалъасини ёнлаб ўтиб, эртасига кечга яқин Тошовузга кириб боришди. Тошовузда тунаб, эртасига саҳар пайтида яна йўлга тушишди. Йўлда Саид Абдуллохон Кўҳна Урганч йўли яхши бўлганлиги, йўлда қудуқлар кўплиги, жайрон ови қилиб, кейин Кўҳнадан Хўжайлига шитоб билан от суришни гапириб, Ашур маҳрамга мурожаат этди. Ашур маҳрам бўлса, шу оннинг ўзидаёқ Саид Абдуллохон тўрага эътироз билдирди:

— Тўрам, асло!— деди мағрурова бош қимирлатиб, бир оз жимликдан сўнг у ўзининг эътирози кескин бўлганлигини пайқаб, уни юмшатишга ҳаракат қилди.— Улуғ тўрам, сиз айтган тadbир ҳам гоятда оқилона. Биз шундоқ қилиб, Кўҳна Урганчдан Хўжайлига от суришимиз мумкин. Лекин, аввало ҳазрати олий, қушбеги, икки иноқ, амлакдорлар ва яна қола берса фармончию сардор Муҳаммад Яздон паноқ, олий ҳазрат салтанатининг мартабалик аъёнлари ҳамжиҳат бир қарорга келгандурмизки, бу қарор ила Тошовуздан сўнг ҳам қум усти билан тўғри Хўжайлида бош кўтарган қароқчилар бизнинг келишимиздан воқиф бўлмагайлар. Жайрон овидан алҳазар, тўрам!

— Эҳ-хи, ҳа-ха-а... Ашур маҳрам, тасанно, тасанно!— Саид Абдуллохон изва бўлганини яшириб кулди,— оғам салтанатининг ўткир қиличисиз, пайқадим. Фикрда Афлотунсиз... Офарин, офарин!.. Лекин, бир нарсага ҳеч тушунмайман, оғам не сабабдан Исломхўжа ҳазратларига салтанат калитини, хазина эшигини очиб қўйибдилар? Ахир у тиллоларнинг барини шамолга совураётир?

— Лаббай?

— Тўғрисини айтсам, бу ишларга ақл бовар қилмай қолди,— Саид Абдуллохон тўра Ашур маҳрам билан Исломхўжа ўртасида кўздан низо борлигини яхши биларди. У ўзининг ноқулай тadbири бекор қилиниб, изва бўлгандан сўнг, Ашур маҳрамни ҳам ўт олдирмоқ учун Исломхўжадан гап очди. У яна савол берди.— Оғам дарҳақиқат уни хуш кўрурларми? Бу, мендан кўра кўпроқ сиз жанобга маълум?

— Хуш кўрганда қандоқ, тўра?

— Лаббай?

— Шундоқ. Ахир киши ўз қайнотасини ҳам хуш кўрмайдими?

— Оғам хуш кўрсалар ҳам, мен хуш кўрмаймак, маҳрам. Сиз бу фикрни оғамдан пинҳон тутмоғингизни ўгинаман. Исломухўжа салтанатимизга тушган қурт.

— Далил керак тўра!

— Далил?

— Далилсиз айтеангиз яхши бўлмас. Гарчи сиз, Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон улуг ҳазрат, жаннат маконнинг азиз фарзандларидирсиз. Лекин, бу замонда оғайнингизнинг аркони давлатлари у Исломухўжа калладароз қўлидадир. Биз бўлсак, бир маҳрам, содиқ қул. У бўлса, аёнлараро ва яна қола берса фуқаро ичида ҳам катта обрўю эътибор қозонган. Уйлаб гапиринг, тўра, у сизни аждардек ўз комига тортиб ютиб юбормоғи ҳам мумкин.

— Астаъфирилло. Чунонам таъриф қилдингизки, бу Хоразм музофотида ул калладароздан ўзга каттароқ одам йўқ, бир ишончли кишининг айтишича, Исломухўжа бошқа мамлакат жосуси бўлиб, оғамни тахтдан тобутга тортиш инъатида эмиш... Бунга нима дейсиз?

— Бу гаплар ростми?

— Рост.

— Нега ҳазратга айтмадингиз?

— Айтаман, найти келиб қолар.

— Айтинг, азиз тўра, мен сизнинг сўзларингизни тасдиқлайман, тушундингизми?

— Тушундим.

— Сиз аввал айтганингиз айни муддао. Ундан сўнг у ёгини менга қўйиб берасиз. Ахир, олий ҳазрат мен айтган сўзларга ҳам унча-мунча эътибор қилишларини билсангиз керак?

— Тушунаман.

— Бу калладароз, бадкирдорни ўртадан кўтариб ташлайлик. Мамлакатимиз осойишталик топади. Хазинамиз ҳам соврилмайди. Сизнинг замонангизда ўзим хизмат қилолмасам, ўғлим содиқ қулнингиз бўлиб, хизматингизни қилар.

— Ташаккур, маҳрам. Саломат бўлғайлар!

Отлиқлар қум тепаликлари оша чанг кўтариб олға юра бошлади. Чарчаган, сувсираган отлар кишнашиб сўлиг чайнашарди. Кун қайтишига яқин отлиқлар дарё томон йўл олди. Узоқ-узоқлардан баланд тепалик — Назлимқон-слу қабристони, ундаи нарида пардадек

қўнғир туман ичида Гавур тепалиги ҳам худди соядек кўринарди. Қўшин ичидан аллакимлар Назлимқон-слу тепалигига қараб бу ердаги Шибли авлиё мақбарасига қараб, от жиловини қўйиб юбормаган ҳолда, бир қўллаб юзларига фотиҳа тортдилар. Бировлар бепарво ўтиб борарди. Бирдамдан сўнг кимдир Шибли авлиё қабрининг узунлиги қирқ газ эканлиги, уни ўз кўзи билан кўргангани ва яна Назлимқон-слу тўғрисидаги ривоятларни ҳаяжонланиб гапирарди. Хўжайлига бир тош йўл қолганда отлиқ навкарларнинг бостириб келётганини эшитган Қорақалпоқ бийи ёнига икки оқсоқолни олиб, уч отлиқ бўлишиб Саид Абдуллохон тўра билан Ашур маҳрам истиқболига чиқди. Улар икки юз қадамча нарида отдан тушиб, пиёда юриб келиб, салом бериб, итоат ила таъзим қилишди.

— Олий ҳазрат фармонларига бўйсунмай, қароқчилик қилмоқдан мақсад надир?—Саид Абдуллохон тўра от устида турган ҳолда ўзининг ингичка овози билан бийга савол қилди.

— Солиқларни тўламасликдан мақсад надир?!— Ашур маҳрам ҳам савол берди.

— Салиқлардан беремиз,— деди бий, сўнг ёнидаги кексаларга қаради,— але муддет бир шигар?

— Муддат ўтди!— Ашур маҳрам зарда билан гапирди.

— Эрназар олагўз ва яна бошқа қароқчиларни тутиб берасан!— деб хитоб қилди тўра.

— Эрназар олагўз жўққўй, тўрем. Анов, биздинг қипчақ, бешсари, ўдан сўнг мойли — болта уругимиз ишинде келисмевшилик шикти,— деди қалтираб бий,— келисмевшиликти басдиқ, оға...

— Тўрем, жигитларингмен қўноқ бўл,— деди бий ёнидаги кекса,— Хўжайли элинде мереке жасайиқ.

Текис қумликлар устида шамол гувиллаб учарди. Янтоқ ва жинғил шохлари титрар, отлиқлар атрофида пайдо бўлган тўда қора қарғалар қумга қўнишар, дам чағиллашиб осмонга кўтарилиб, бир-бирини қувлашарди. Чарчаш натижаеида сафни ҳам текис тутишга унча риоя қилмаган навкарлар эгилишар, бир-бирлари билан гаплашардилар. Сувсираган отлар ер тепиниб, қўпол туёқлари билан қумни ковлашар, пишқириб, кишнашиб, ёнларидаги отлар билан тишлашарди. Отлиқларнинг кўзи тўрада. Лекин кўп йиллардан буён навкарлик қилаётган кишилар Саид Абдуллохон тўрадан кўра кўпроқ Ашур маҳрам руҳиясини кузатарди.

лар. Чунки, ҳамма иш шунинг қўлида эканини, тўра эса «хўжа кўрсин»га юрганини, унга фақат ота-боболари олган «баҳодирхон» деган унвон олиш зарурлигини билишарди.

Саид Абдуллохон тўра бир лаҳзалик сукутдан сўнг гешонасини қоплаган қўнғир чўғирмани андак кўтариб қўйди-да, Ашур маҳрамга қаради. Бу пайт унинг чўғирмасига — манглайига қадалган кумуш нишон қуёшда ярқираб кетганини пастда турган уч қорақалпоқ кўриб турарди. Чўғирма тепасида ҳам яна бир нима ялтираб кўриниб кетди. (Саид Абдуллохон тўрани хеваликлар — «жиғали телпак» лақаби билан аташарди.)

— Қандай қарорга келдик? — секин шивирлади тўра.

— Булар ёлгон сўзлайди, — деди пинагини бузмай Ашур маҳрам.

— На қилдик, айтинг оталиқ?

— Эрназар олагўзининг ҳазратга қарши бош кўтаргани маълум, солиқни тўламаганлари ҳам маълум. Ҳазрат бизни мунда юборишларида бир сиёсат кўришиб қўйинглар, токи салтанатимиз мустаҳкам бўлиб, тоабад барқарор бўлсин, дедилар. Иккиламчи, шайхулжелом зоти поклари Хўжайли эли намозу ниёзни вақтида қилмайдурлар. Беш вақт намозни дашти қипчоқ, Хўжайли эли ёддан чиқариб, олло-таолога мункир келибдурлар, деб айтдилар. Ундан сўнг, сиздек улуғ тўра баҳодирхонлар нўмига номуносиб иш қилиб орқага қайтмоқлиги тўғри эмас! Биз андоқ қилмоғимиз керакдурким, бу тўмонда — Чимбой, Тахтақўпир, Қораўзан, Кегейли, юқори томонда — Қўнғирот, Ушсой, Қозонкетган қолаберса — Шуманай, Кўҳна Урганч, Бадркент эллариға намуна бўлиб, олий ҳазрат салтанатларини қиёматгача унутмағайлар! Бийга айтинг, бизлар мунда бир муддат кутгаймиз, бу лаҳзада улар ўз элатларига бориб, қароқчи Эрназар олагўзни йиғитлари бирла тутиб гетурсинлар! Солуқларни ҳам гетурсунлар! Йўқса, Хўжайли элини чопгаймиз!

— Бий! Гапимга қулоқ сол! — деди дўқ уриб Саид Абдулло тўра. — Бизлар мунда бир муддат тургаймиз. Бу пайтда сен ўз элатингга бориб, қароқчи Эрназар олагўзни йиғитлари билан тутиб гетур! Йўқса, Хўжайли элини чопгаймиз!

— Вой-буй, — деди йиғламсираб, ердаги уч пиёда, — шафқат қил, тўрем, жевур қилма...

Шундан сўнг улар орқаларига қайтиб, отларига

миндилар-да, ўз элатлари томон кетдилар. Тўра билан Ашур маҳрам навкарларни дарё бўйига олиб бориб, нонушта қилишни, отларни суғоришни буюрди. Беш отлиқни пойлоққа қўйди.

— Дажжол!— деди бир дамдан кейин Ашур маҳрам бир ўрта яшар навкарни ёнига чақириб,— ҳунарингни кўрсат; отни ўнбошига топшириб, саллоқларингни ечиб, подачи тўнни кийиб, соқолингни ёпиштир. Бий кетидан қорама-қора бориб, эл ичига кир, на гап! Бизга тезда хабар қил!

— Фармонингизга тайёрман, оталиқ.

«Дажжол» лақабли киши сипоҳ — навкарлар ичида айёрлик ҳунари билан ном чиқарган эди. У ҳамма вақт саркардадан кейин, Мадраимхон туҳфа қилган кумуш сопли ханжарни камарига қистириб юрарди. Хуржун ичига турли-туман кийимлар ва айёрлик анжомларини солиб олган эди. У отдан сакраб тушиб, тўн кийиб, энгагига соқол ёпиштирди-да, жингилзэр ичи билан Хўжайли томон жўнади.

Орадан бир чой ичишлик вақт ўтди. Бийдан дарак бўлмади. «Демак, Эрназар олағўзни йигитлари билан тутиб бермади, солуқни ҳам гетурмадилар», дегандек ишора қилди Саид Абдуллохон тўра Ашур маҳрамга. Шу замон навкарларга отга миниб, тайёр туриш ҳақида фармон берди. Қалъа томондан энтикиб келган «Дажжол» бий бир уруғ билан бирга Мўйноқ томон қочганини маълум қилди. Шу он тўра ва маҳрам, уч юз отлиқ Хўжайлига қараб чопди. Саҳрода чанг-тўзон осмонга кўтарилди, отлар чинқириб, сўлиғларини чайнаб, олдинга сапчирди. Қишлоққа киришдаги ўтовлар оёқ остида қолиб кетди. Итлар вовиллади, кимнингдир чинқирган овози эшитилди. Қишлоқ ичига кириб бормасданоқ қиличлар ҳавода ярқираб, бир неча одамни чопиб ташлади. Бошидан қон оқиб, ерда чўзилиб ётган аёлга кўзи тушган Ниёзмурод, беихтиёр, ёнидагиларга қичқирди:

— Эрназар қочибди, авомни чопманглар!

Ниёзмуроднинг ёнида бораётган навкар ҳам атрофидаги йигитларга қараб бақира бошлади:

— Эрназар йўқ, халқни чопманглар, худонинг қаҳри келади!

Унг. ёнда келаётган Ашур маҳрам оти бошини қайириб йигитлар орасига кирди-да, қилични осилтириб келаётган Ниёзмуроднинг башарасига қамчи билан шарт эткизиб урди. Унинг башараси қоп-қора қон бўлди.

— Қилични кўтар, хунаса! — деди у кўзининг олакуласини чиқариб.

Ниёзмурод жонҳолатда бир қўли билан юзини ушлади. Ундан сўнг маҳрамнинг осмонда ялтираб турган қиличига кўзи тушди. Аъзойи бадани жимирлашиб, сесканиб кетди. Бейхтиёр у ҳам қилични кўтарди. Шундан сўнг, гўдиллаб сўкинган маҳрам белидаги узун тумшуқли тўппончасини тўғрилаб қўйди-да, тўда ичидан ўнг қанотга чиқиб кетди.

Ниёзмурод даҳанига оқиб тушаётган қонини енги билан артди. Совуқ еган кишидек дағ-дағ қалтирарди. Отлиқларнинг ўнг қанотига — Ашур маҳрамга яширинча бир қараб қўйди. Иккинчи қарашга юраги дов бермади; назарида ҳозир маҳрамнинг ўткир қиличи бўйнига шилтта тушиб, калласини учуриб юбораётгандек бўлди.

Еттинчи боб

Бибигулнинг бир кечада ғойиб бўлгани Қулмуҳаммад отани қон қақшатиб қўя қолмай, Жайронқочди қишлоғидаги барча қизлик ҳовлилар юрагига ларза солди. Шанба куни Қўтирдала томонда кўтарилган чанг одамларни ваҳимага солиб қўйди. Қизлари юзига таппи-тезак суркашиб, охурларга, тандиру пичан ора-ларига тикиб яширишди. Бир нафасдан сўнг, деворлар тепасидан Қўтирдала томон мўралашган эди, чанг кўтариб бостириб келаётганлар такаёвмит ҳам эмас, хон навкарлари ҳам эмас — юз чоғлиқ қорамол подаси экан. Пода қишлоққа яқинлашиб, орқада келаётган кал чўпон болани ҳам ўз кўзлари билан аниқ кўрганларидан, сўнг қинидан чиқаётган юраклар яна ўз жойига тушди.

Уч кун деганда, элликбоши Қулаҳмад оғанинг хабар қилишича, Бадрхон томондан келаётган бир отлиқ туркман йигитлари қиз ўғирлаб қум ошиб кетаётганини ўз кўзи билан кўрганини айтди. Улик чиққан уйдек ҳувиллаб, ёқимсиз бўлиб қолган ҳовлида қуриган тоғоқларни тарашлаётган Қулмуҳаммад ортиқ чидаб туролмади. Амалдор укасининг, «оғир бўлинг, мен ўзим йигитларни юбораман», дегани, ундан сўнг «Хевага, мартабали амалдор Худойназар пошшобга нома юбориб, тафтиш этиб, қизни топтиришга фармон бердириш»ни ҳам кутиб ўтирмай, қизини излаб йўлга чиқ-

моқчи бўлди. Ҳовлида қўл қовуштириб, эликбоши оғзига қараб турган икки кекса ҳам нима дейишини билмай, серрайиб турардилар. Кўзлари ичига тушиб кетган Қулмуҳаммад ошналарига қаради:

— Ҳайронмиз,— дейди тақачи Пирназар ота.— Сабр қил десак, бағринг ёниб, ўзингни ўзинг еб қўяётирсан. Бор, қидир десак, қаёққа борасан... Ақл бовар қилмай қолди.

— Жунайднинг ўғиллари Урозгалди ва Эшши ёмон қароқчи чиқди,— деди Қулаҳмад.— Ҳазрати олий ҳовлимда меҳмон бўлганларида, фуқаро эҳтиёт бўлсин, қумда Жунайд қароқчи авж олаётир, дедилар. Яқин муддатда қўшин тортиб қароқчиларни орамиздан кўтариб, фуқарони бу ёмонлар шарридин халос қиламан. дедилар. Мен ўзим Қўтирдала атрофларини қидирдим. Икки йигитни то Бадрхонгача юбордим, лекин улар қизимиздан дарак топмадилар. Яна қидирамиз. Қўймаймиз. Лекин бу кеча Дошқудуққа келган бир йўловчи отлиқ, қумда қиз олиб қочаётган туркман йигитларини кўрибди...

— Бораман!— деди Қулмуҳаммад кўзлари чақнаб.

— Бораман? Қаёққа?

— Тўппа-тўғри Бадрхонга — Жунайдга бораман.

— Эсингни едингми!— деди қўшниси Пирназар.

— Қизимни қайтариб бер, дейман. Мендан на ёмонлик кўрдингки, ёлғиз қизимни ўғирлаб кетдинг? Қайтариб бер ё бўлмаса ўзимни ҳам чопиб ташла, дейман!..

— Ҳой, сарбоз,— деди яна Пирназар ота,— у бир бадавий, сенинг ёмонлик-яхшилигингни биладими! У сени нобуд қилиб қўяди, борма!

— Ҳа-а...— деди иккинчи чол,— борма! У сенга шикаст ётказди. Ахир Жунайднинг беадат навкар тўплаётганидан хабаринг йўқми? Ахир у манглайи қородан ҳазратнинг ҳам зил кетишларини тушунмайсанми? Бир оғиз гапинг учун ҳам у сени омон қўймайди. У бадкирдор ёлғиз худованддан қўрқмаса, бандасидан қўрқмайди...

— Тўғри-ю, лекин Қурбон сардор (Жунайдхоннинг асли номи) оғамни танийди,— деди гапга аралашиб Қулаҳмад.— Оғам йигирма йил Саид Мадраим баҳодирхон қойилмақом салтанатига хизмат қилдилар. Кўп баҳодирликларни кўрсатиб, элга машҳур бўлганлар. Хевада, Худойназар пошшоб маҳкамасига маълум бўлишича, бундан бир қанча вақтлар муқаддам Қур-

Бон сардор оғам баҳодирликларини эшитиб: «Киши баҳодир бўлса, шунча бўлур», деган сўзни айтибдур. Оғам борсинлар, майли. Полвон ёнига полвон келса, ахир, номардлик йўлини тутиб, чанг солмас-ку... Шояд юрагида тангилик пайдо бўлиб, бир оғиз сўз ила қизини қайтариб берса.

Бу гапни эшитган Пирназар ота данг қотиб қолди. Қулаҳмад «йиртқич полвон»ни «ювош қўй» қилиб тавсифлаганидан ҳайрон бўлишди.

— Бораман, отингни бериб тур, — деди Қулмуҳаммад укасига, — шу бугун ҳозир жўнайман.

— Отни жиянингиз миниб, Ҳазораспга кетган эди, — деди у. — Ҳозир мен бориб Худойберган карвонинг отини юбортираман.

Қулаҳмад эллиқбоши акаси ҳовлисида чикиб кетди. Унинг ўғли бугун Ҳазораспга кетмаганини, бу гап ёлгон эканини Пирназар ота пайқаб турарди. Лекин у бу сирни тилига чиқармади. Оғанини бир-бирга ёмон кўрсатиб қўйиш гуноҳ деб ўйлади. У хайрлашиб, ҳовлидан чиққандан сўнг Қулаҳмаднинг на сабабдан акасини Жунайд ёнига юбораётганига таажжубланди...

Шу куни Қулмуҳаммад Ниёзмуродга ҳадя қилган эски қилични уйдан олиб чиқиб, белига осди. Ундан сўнг қўшнисини Худойберган карвон отини яхшилаб суғориб, эгарлади-да, Қўтирдала оша қумдаги сўқмоқ билан Бадркент томонга жўнади.

Офтобда қизиб ётган қум тепаларининг тапти нафасга урарди. Эрталаб бўладиган кучсизгина салқин шамолни ҳам аллақачон қайноқ ташна қумлар сувдек симириб юборган. Тик келган қуёш Қулмуҳаммаднинг икки елкасини куйдириб, ачиштирарди. Лекин у йўрға байтал устида хомуш хаёл суриб, қуёш таптини, елкасининг ачишиб оғриганини мутлақо сезмасди. Қуёш музни эритар, лекин дил ғамини эрита олмайди. Қулмуҳаммаднинг дилидаги музни эритишга қуёшнинг ҳам ҳарорати ўтмасди. У беҳад жимжит дала ўртасида бир оҳангда лопиллаб, узоқ Бадркент қишлоғи томон борарди. Бу ерда гўё унинг асира қизи Бибигул оҳу фиғон чекмоқда. Отасининг келиб, озод этишига интизор. Қулмуҳаммаднинг юраги бирдан шопириб кетарди-да, отга қамчи босарди. От илдам чошиб, яна бир оздан сўнг илгаригидай бир меёрда йўрғалар, сўқмоқ четларида бошини кўтариб, қоққан қозиқдек гўдайиб турган сариқ юмронлар от етиб бориши билан лип этиб инига кириб, кўздан ғойиб бўларди. Қулмуҳаммаднинг

кўзи баъзан лананглаб чопаётган эчкиэмарга, баъзан осмонда доира ясаб айланиб юрган чўл қушларига тушарди.

Қулмуҳаммад йўл-йўлакай, хаёл суларди, қонхўр Жунайид ёнига боришига укасининг рози бўлгани, наинки рози бўлсин, балки даъват этгани — лаққа чўғ бўлиб ётган юрагига совуқ томчи бўлиб тушди-ю, шу оннинг ўзидаёқ «жаз» этиб совуқ томчи парга айланиб кетди. Мункайнё қолган акани у каллакесар ёнига юбориши қалбини эзди. Ичида, «ана меҳру оқибат...» деб қўйган бўлса ҳам, қизи Бибигул эсига тушиши билан яна юрагида газаб, ўч алангаланарди. У, Жунайид эмас аждархонинг оғзига кириб чиқишга ҳам тайёр! Унинг назарида, қизини деви аҳраманд олиб қочиб, жоду билан тошга айлантириб қўйгандек. Қулмуҳаммад ўша нопок куч — деви аҳраманднинг яширинган жойини топиши керак! Агар у етти қават ернинг остига, қумларнинг орасига ёки чангали мазандарондаги йиртқичлар, илонлар уяси ёнидаги чинор шохига осиб қўйилган бўлса ҳам, барибир топади! Илонлар орасига ҳам киради. Девни ўлдириб, Бибигул қизини озод этмай қўймайди!

Қулмуҳаммад қум оралаб мўл юрди. Бадркентга икки тошча масофа қолганда қум ичидаги сўқмоқда бир отлиқ йўлиқди. Отлиқ ўттиз-ўттиз икки ёшлардан ошмаган, мўйловли, норғил туркман йигити бўлиб, бошидаги янги чўғирмаси, белига осиб олган қиличи сипоҳ одам эканини билдириб туради. Улар тикилиб келишди-ю, хўмрайиб бир-бирининг ёнидан ўтиб кетишди. Қулмуҳаммад туркман йигитининг салом беришини кутган эди, бундай бўлмади. Таажжубланиб, «ёмон тарбият топган экан», деган гап кўнглидан ўтиши ҳамон, бир оз йўл ўтган йигит отининг жиловини тортиб, орқасига қаради:

— Эй қарт, қаера боржақсан?

Қулмуҳаммад бу гапни эшитгач, орқасига қайрилиб қаради-да, отининг жиловини тортди. Лекин унга жавоб бермай, от устида хўмрайиб тура берди.

— Қаера боржақсан? — у ўз сўзини андак сиёсат билан яна такрорлади.

— На ишинг бор!

— Жавоб бер! — туркман йигити оти биқинига пошчаси билан бир туртиб, Қулмуҳаммад ёнига келиб, чолга бургут қараш қилди.

— Ешулли эдомга салом бермоқ даркор! Сен одоб-сизга одоб ўргатмабдилар...

— Сен хон навқари кўринасан, қайга боржақсан? Жавоб бермасанг, бошингни оламан!

— Мен хон навқари эмасман. Жунайда ишим бор.

— Қурбон Муҳаммад сардор оғо, деб айт, эй ўзбек! Сани Бадркентга юбормайман, орқанга қайт!

— Бу сўзларни айтмоққа на ҳаддинг бор!

— Қурбон Муҳаммад сардор оғом сани чорламагон, орқанга қайт, бўлмаса чопиб ташлайман!

— Худодан қўрқмайсанми?

— Қарри, орқанга қайт! Яна бир сўз айтсанг, қиличимни суғуриб, бўйнингни узама! — у даргазаб Қулмуҳаммадга қаради.

— Гап шундоқми! — Қулмуҳаммад бир ҳаракат қилиб, қиличини ғилофидан суғуриб олиб, оти жilовини тортди. Кўзларида ўт чақнаб кетди. Туркман йигити ҳам дарҳол қиличини суғуриб қўлига олди-да, Қулмуҳаммадга яқинлаша бошлади.

Икки суворининг ғайри-табиий ҳаракатини сезган отлар пишқириб, олдинги икки оёқларини кўтариб, бир-бирларига човт қила бошладилар. Улар қумнинг чангини кўтариб, бир-бирларига қилич солиш учун пайт пойлаб айланардилар. Қулмуҳаммад эски ҳунарларини ишга солди. Даргазаб йигит от жilовини андак бўшатиб, Қулмуҳаммаднинг бошини мўлжаллаб тўсатдан қилич солди. Қулмуҳаммад от жilовини қаттиқ тортган эди, қилич от туёқларини ёнлаб ўтди. Сипоҳ йигит ўз зарби билан от устида андак мункиб, қиличини яна баландга кўтараётганида, Қулмуҳаммад пайт пойлаб йигитнинг гарданига зарб билан қилич урди. Йигит от устидан қулаб тушиб, қум устида чалқанча ётгани ҳолда кўзи олая бошлади. Оғзидан қон келди. Оти бўлса ҳуркиб, сўқмоқ бўйлаб чопа кетди.

Қулмуҳаммад қиличини ғилофига тикди. Ерда «шайтонлаб» жон бераётган йигитга бир кўз ташлади-да, ичида: «Мана сенга орқага қайтиш!» — деди. Шундан сўнг Бадркент қишлоғига — Жунайд ёнига от чоптириб кетди.

Қош қорайишига яқин у қишлоққа кириб борди. Қурбон Муҳаммад сардор ҳовлисига яқин ерда отдан тушиб, отни гужум дарахтига боғлади, эшик ёнида турган йигитларга назар-писанд қилмади. Туркман йигитлар ранги оқариб, лаблари титраб турган бу кекса қиличли сдамга тикилиб ажабланишди. У гурс-гурс

ураётган юрагини андак босиб олиб, олисдан келаётгани, сардорга арзи бор эканини айтди. Эпик олдидаги кишиларнинг гурунгини эшитган норғил бир йигит ичкаридан чиқиб келди. У этиги қўнжига қамчи тиқиб, белидаги айилдек камарига маузер осиб олган, мўйловлари текисланиб қирдирилган, кийимлари қадди-қоматига ярашган эди. Қулмуҳаммад бир қарашдаёқ, уни Жўнайднинг катта ўғли Урозгалди эканини билди. Чол салом берди. Урозгалди яқинроқ келиб, Қулмуҳаммадга қўл узатди. Улар саломлашиб кўришдилар. Қулмуҳаммад ўзини танитди. «Қулмуҳаммад сарбозни эшитганмиз», дегандай қилиб, Урозгалди кулимсираб қўйди. Шундан сўнг у чолни ичкарига олиб кириб, оқ наMAT ёзиб қўйилган супа устига ўтиришга таклиф этди. Кимгадир чой келтиришни буюрди. У сарбозни, хондан айнаб келди, хаёл қилиб хушомад қила бошлади:

— Отам бетоб, на гап? Менга айтавер, ёшулли.

Қулмуҳаммад бирдам ўйлаб тургач, Бибигул қизининг йўқолгани, бошқа ҳамма гапларни бир-бир айтиб, ўртага солди. Сўзининг охирида, Қурбон Муҳаммад сардорга ёлвориб, раҳм-шафқат қилишларини ўтиниб келганини ҳам айтди. Охирига яна қўшиб қўйди:

— Қизимни бир кўриб кетай...

— Ёшулли, сен на сўзлар айтаётирсан!

— Тақдирга тан бераман. Лекин сен баҳодир Урозгалди, менинг арзимга қулоқ сол. Бибигулни менга кўрсат, бир кўрай. Ахир, ўликми-тирикми, билай. Барим ёниб адо бўлдим-ку!

— Ёшулли, санинг қизинг бунда гатирилмаган.

— Ноумид қилма, қари одамман. Бир кўриб кетай. Ахир, ёшимни ҳурмат қил! Ун тош йўлни босиб, ҳориб келдим.

— Рост сўзлаётирман, санинг қизинг бунда гатирилмаган. Биронта одамимиз бундай иш қилмайди, агар бирон номаъқул иш қилинган бўлса, шу куниёқ хабар қилинади.

— Йўқ?

— Шундай. Нега сан биздан гумон қиласан, ёшулли? Агар саннан ўзга одам бу гапни айдиб, туркманлардан гумон қилса, мана шу топнинг ўзидаёқ отиб ташлаяжақ эдим. Сан ёшулли, қари одамсан...

— Астаъфурилло!

— Ким санга деди?

— ...

— Нега бунда галдинг?

— Сўраб кўрай дедим.

— Сўраб галан бўлсанг, жавоб шу: кизингни бирон туркман олиб қочган бўлса, санга тўғриси айтишдан қўрқмайжақмиз. Олло бор, ёлғон гап эр кишига ярашмайжақ! Қизингни бизнинг кишилар олмаган, сан янглишиб юрибсан.

— Ё тавба!

— Ёшулли, сан қизингни Хевадан қидир.

— Худо ҳаққи, ростми гапларинг?

— Худо ҳаққи, рост!

— Ё, қудратингдан. Бу қандай кун!..

Қулмуҳаммад бир пиёла чойни ичар-ичмас юрагига гулгула тушди. Унинг кўз олдига қумда қонга беланиб «шайтонлаб» жон бераётган туркман йигити келди.

Чолнинг кўзлари бежо, ҳовлиққанини Ўрозгалди яхши сезиб турарди. Лекин у қиз йўқотган отанинг бу алфозга тушиши табиий эканини пайқаб, чол аҳволига ачиниб ҳам қўярди. Бир нафасдан кейин Қулмуҳаммад Ўрозгалди билан хўшлашиб, тезда ҳовли ичидан ташқарига чиқди. Гужумга боглоғлиқ отини ечиб, сакраб устига минди-да, ичкари Қўшкўпир йўли билан жадал жўнади. У бир зумдаёқ қоронғилик ичига кириб йўқолди. Эшикда турган новча Ўрозгалди ва яна бир тўда туркман йигитлари чол орқасидан тааж-жубланиб қараб қолдилар.

Қулмуҳаммад қоронғилик ичида отга устма-уст қамчи босиб, чопиб борарди. Унинг кўз олдига қумда ўлаётган йигит турарди. У ўрнидан туриб, барханлар орасида эгасини қидириб юрган отини тутиб, қайтадан миниб олиб, ўтқир қиличини баланд кўтариб Қулмуҳаммаднинг қувиб келаётгандай кўринарди. Уликнинг орқасида Ўрозгалди ва яна бир тўда чўғирма кийган Жунайд йигитлари ҳам кўриниб, уни тутиб олиш учун шамолдек тез бостириб келаётгандек бўлардилар. Баъзан тарс-турс милтиқ овозлари ҳам қулоғига эшитилгандек бўларди...

Чол шу алфозда Қўшкўпирга етиб келди-да, тўпа-тўғри Мадраҳим доволзон деган ошнасиникига тушди. Қаттиқ чарчаган Қулмуҳаммад дастурхон устида бошига тушган мусибату сарсон-саргардон бўлиб юрганни, Ўрозгалди билан учрашганини, қум ичида туркман йигитини чопиб ташлаганини гапириб туриб, кўзи тиниб, кўнгли оза бошлади. Ранги оқариб безовта бўлаётганини сезган Мадраҳим доволзон дарҳол

Қулмухаммад ёнига ўзигинг кир бўлиб кетган ёстигини олиб келиб, уни ётқизди. Бир оздан сўнг Қулмухаммад еган томоғини қайт қилиб ташлади. Пешонасила иссиги ҳам бор эди. Туни билан қийналиб чиқди. Сахарлаб йўлга тушмоқчи бўлган эди, чоғи келмади. Қулмухаммаднинг беморлигини сезган ошнаси ҳам йўлга чиқишга рухсат бермади.

Эртасига Қулмухаммад ўрнидан ҳам туролмай, ётиб қолди. Индинига ҳам. Шундай қилиб, мана ҳафта ўтди, лекин у ерпарчин бўлиб ёта берди. Ун кун деганда Мадраҳим доволзон: «Дошқудуқ. Қўтирдала томонда ўлат тарқалибди...» деган даҳшатли хабарни топиб келди. Иситма ичида кабоб бўлиб, ҳаллослаб ётган Қулмухаммад ошнасига бақрайиб қаради.

Саккизинчи боб

— Бас, қани устингдан сув қуй!— деди яна Давлатбегим афтини буриштириб, яланғоч уялиб турган Бибигулга тикилиб,— бўлақол! Менинг бошқа ишларим ҳам бор, сенга қараб ўтиришга ҳеч вақтим йўқ. Йўл юриб келдим, чарчадим... Қани, тезроқ устингдан сув қуй..

— Хўп, сиз чиқиб туринг бўлмаса.

— Йўқ, мен чиқмайман!— Давлатбегим қўлида ўйнаб турган қайчини енгига тиқди,— қондаси шундай, сен ҳали бу ернинг пасти-баландини билмайсан, ёнинг-да юриб, ўргатиб қўймасам бўлмайди.

Бибигул ён томонини Давлатбегимга тўғрилаган ҳолда ерга қараб турар. Шарм ва қўрқувдан титрар, отга мингаштирилиб, олиб қочилган пайтда ечилиб кетган сочлари чиройли елкаси бўйлаб сочилиб ётарди. Биқинида озгина ери мўматалоқ бўлиб кўкарибди. Бунга Давлатбегимнинг ҳам кўзи тушди-да, бир дам қизнинг нафис келишган оппоқ баданига маҳлиё бўлди. Эллиқбоши Қулаҳмаднинг «туҳфаси» катта бўлганини, ҳазрат унга катта мартаба иноят қилишини ҳам кўнглидан ўтказиб қўйди. У хаёл ичида яна Бибигулга қаради. Ярим яланғоч қиз янги қор тагидан чиққан гунафшадек бош эгиб, шарм ичра титраб турарди. Агар, бу саҳифаларни ёзувчидан бўлак адиб тасвирламоқчи бўлганида, уни шубҳасиз юнон устаси ясаган гўзал ҳайкалга ўхшатиши тургач гап эди...

Бирдамдан сўнг Бибигул белигача тутиб турган лунгини ташлаб юборди-да, икки-уч қадам юриб жез

жомни қўлига олди. Сув қиз елкаларидан сочилиб қора сочларини баданига чиппа ёпиштирди.

Давлатбегим ҳам бу ичида намчил тортиб ўтира бермай, кўйлагини ечиб, ўз устидан ҳам сув қуйиб, енгилгина чўмилди. Унинг беўхшов қомати тўнкага ўхшарди. Этлари бурма, қават-қават осилиб тушган эди. У наридан-бери чўмилиб, Бибигулнинг қўлидан ушлаб бериги хужрага олиб чиқди. Каттакон чойшаб билан қизнинг баданларини артди, янги кийим кийгизди, катта ҳовли четидан юриб бояги тошойнага уйга олиб кирди. Ҳовли четидаги уйлар деразасидан канизлар қараб қолди. Ҳовлини супураётган ўрта яшар бир чўри ҳам бирдан уларга аграйиб қаради-да, тошойнага уйга кириб кетишаётганини кўргач, «янги каниз — чўри келганини» пайқади.

Давлатбегим Бибигулни етаклаганича уйга олиб кирганидан сўнг, уни катта тошойна ёнига ўтқазиб қўйиб, токчадаги ихчамгина қутисини олиб ерга қўйди. Қути ичида тароғу упа-элик, сурмадону атирлар... анвойи хил пардоз-андоз анжомлари бор эди. У аввал Бибигулнинг нам сочини тараб, иккита қилиб ўриб қўйгандан сўнг, юзига қаради. Рўпарадаги ойнага ҳам товлаб қаради. Туташ қора қошига яна қора бўёқ суришнинг ҳожати бўлмагани учун қизнинг юзларига андак упа суртди. Рўмолчани тилига текизиб намлаб, упа остида қолган лаб остидаги холни очди. Қайчи билан тирноқларини олиб қўйди. Тишларини яна бир карра рўмолча билан ишқалаб артишнини Бибигулнинг ўзига буюрди.

Орадан кўп ўтмай, бир чўри хотин уй ичига дастурхон олиб кирди. Давлатбегим пардоз ишларини андак тўхтатиб, дастурхондаги таомлардан емоққа тутинди. Бибигулнинг ҳам уялмай тез-тез овқат ейишини, устидан чой ичишини қайта-қайта айтиб турди. Эрта билан қуймоқ пишириб беришини ҳам маълум қилиб қўйди. Бибигул бўғилган, иштаҳаси йўқ, лекин силласи қуриб, боши айланаётганини сезгач, ноилож овқат еди, чой ичди. Овқатдан сўнг Давлатбегим яна пардозни бошлади. У Бибигулга чиройли шоҳи кўйлак, ёқаларига зардўз тикилган қизил духоба нимча кийгизди. «Булар сеники» дегандек Бибигулнинг кифтига қоқиб ҳам қўйди.

— Қандоқ ярашди, Бибигулбека, — деди у қизнинг пешонасига ёқут, олмос кўзли тиллақошни боғлардан, — бир ҳуснинг минг ҳусн бўлиб кетди.

— Ҳусним ерда чирисин!— Бибигул газаб билан пешонасидаги тиллақошни олиб ерга урди,— сизнинг бу ишларингиз бефойда! Қўлингиздан ҳеч иш келмайди!

— Лаббай? — Давлатбегим ердан тиллақошни олди.

— Бефойда!

— Арзингни хонга айтасан! Мен арз эшитмайман, жон эшитади, тушундингми! Менинг ишим сени ясан-тириб, чимилдиққа киритиш!

— Қўшмачи!!!

— Қўшмачиман... Ҳа, қизимни хонга қўшиб бераётирман...

— Мен сенинг қизинг эмасман!

— Бўлмаса додлама! Пешонангда бор экан, бир кеча хон отангинг қучоғида ётасан. Қанча саруло инъомлар оласан. Бахти маржонга ботасан. Бу ерга сенга ўхшаган суҳсурдек қизлар киради. Пешонанг ялтираган экан, бир манглайи қора қишлоқи эмас, ҳазратдек улуг зот сени эркам деб қучади. Шукур қил, тавба де!..

— Пешонам қурсин!

— Қўй йиғлама, Бибигулбека, фойдаси йўқ! Тақдир... Пешонага ёзуғлигини ҳеч ўчириб бўлмайди. Бу ёғи, ишқилиб, омонлик бўлсин. Қани, бошингни олиб кел, тиллақошни тақай... Агар сен гапларимга қулоқ солиб жим ўтирсанг, эртага эрта билан Жайронқочди қишлоғига — отангга бу ердан элчи юбориб, сенинг бу ерда эканлигингни хабар қиламан. Агар сен мана бундай номаъқул гапларни айтиб, гапимга қулоқ солмай, олтин безакларни ерга отсанг, отангга хабар қилдирмайман, ўзинг ҳам бу ерда ёта берасан. Ахир бу зеб-зийнатлар қимматбаҳо моллар эканини биласанми? Бундай ерга отишингда ёқут кўзи учиб кетса нима бўлади? Бу битта тиллақошнинг баҳосини сенинг бутун қишлоғингни тўлаб ҳам узиб бўлмайди. Эҳтиёт қилиб тақ!

Бибигул индамай ерга қараб ўтира берди. Давлатбегим тиллақошни олиб, яна унинг пешонасига тангиб боғлади. Ундан сўнг икки чаккасига бодомойни осди. Бодомой шокилдаларига қандайдир бир неча соч толалари осилиб ётган экан, Бибигул бу соч толаларини суғуриб олди-да, кафтига қўйиб тикилди.

— Ташла, қаёқдан ёпишибди, — деди Давлатбегим Бибигулнинг кафтига пуфлаб.

— Қайси бечоранинг сочлари бу жодига ёпишибди экан...

— Тавба-йе-е, қизим, мунча бетоқатсан. Оғирроқ бўл, ҳаммаси ўтиб кетади. Оғир бўлган одам ҳамма вақт ютиб чиқади.

Давлатбегим бир қадоқча келадиган уч бурчакли олтин шокилдали сингсилани қиз кўксига осди.

— Биз келинлигимизда сингсила йўқ эди. Бахтинг бор экан, мана сингсила ҳам тақдинг. Ўлмаган қул ҳамма нарсани кўра берар экан. Фақат ўлганлар кетади. Ҳо, ишқилиб ўлим бўлмасин.

У қақшаб жодугардек авраб-савраб Бибигулнинг бўй-бошига, сочларига зулфитилло, шовкалла, давод тузи, калит боғи, ўқёй тузи, қулоғига сирға, бўйнига дур-марварид, қўлларига билагузук тақди-да, Бибигулни ўрнидан тургазиб, қоматига боқди. У маликаларга ўхшади. Шундан сўнг, Давлатбегим Бибигулга бир пиёла чой узатиб, ташқарига чиқиб кетди.

Пиёлани лабига олиб борган Бибигул Давлатбегим эшикдан чиқиб кетиши билан уни яна ерга қўйди. Ўрнидан туриб, дераза ёнига келиб, ҳовлига қаради. Ҳовлида ёш жувонлар юришар, кимдир овқат пиширар, баъзи бирлари айвончага ёзилган намат устига ҳадеб игна чатарди. Ундан сўнг, тошойна ёнида турган пардоз қутиси ичини очиб, упа-эликларга кўз ташлади. Сурмадон ичига солиб қўйилган дуг чўпни қўлига олиб кўрди-да, яна жойига солиб қўйди. Қайчини қидирди. Қайчи йўқ (Давлатбегим яширинча олиб чиқиб кетган эди.) У бирдам ерга ўтириб, сўл қўли бармоғини тишлаб, ўз-ўзича хаёл сура бошлади. Кўзлари бир нуқтага — дераза илгакларига қадалган эди. Бир нафасдан сўнг у дик ўрнидан туриб, яна дераза ёнига келди. Тирсаги билан дераза ойнасини бир урди. Ойна чил-чил синиб, ярми ташқарига, ярми уй ичидаги гиламга тушди. Бибигул шу фурсатнинг ўзидаёқ пичоқ шаклидаги учи ингичка бир қарич ойна синиғини дераза ромидан суғуриб олиб, липпасига қистирди. Қарсиллаб синган ойна овозини эшитган икки хотин югурганича келиб уйга кирди. Бир нафасдан сўнг Давлатбегим ҳам кавушини киймай яланг оёқ ўз хонасидан наридан-бери чиқиб, Бибигул хонасига югурди.

— Ҳа, нима бўлди?

Бибигул индамай тура берди.

— Ҳовлида юрган эдик, — деди икки чўри, — бирдан ойна қарсиллаб синди...

— Ойнани нега синдирдинг, сендан сўраяпман?

— Мана буни тўғрилаётган эдим,— деди Бибигул кўксидаги сингсилага қараб,— тирсагим тегиб кетди.

— Ҳм-м...— деди ғижиниб Давлатбегим.— Юрагинг сиқилиб, аламингни ойнадан олибсан-да... Бу нодонлик! Дурдонабека, қани, серрайиб турмай, гилэмдаги ойналарни териб ол! Ҳовлидагисини ҳам сўпуриб ол. Сен, Зухрабека, менга чой дамлаб кел! Нариги уйда кавушим қолибди, олиб кел! Мана шу ерда ўтираман. Сиз Бибигулбека, кўрпачага ўтиринг.

Бибигул қовоғини солганича, миқ этмай турди-да, кейин кўрпачага чўкди.

— Қилай деса — иши йўқ, ўлай деса — гўри йўқ... бўлаётганга ўхшайсиз,— деди пичинг қилиб Давлатбегим,— сабр қилинг, эрта-индин сизга ҳам иш топилиб қолади.

Бибигул миқ этмади.

Қош қорайиб, Хевадаги баланд миноралар, мадрасалар, дабдабали қасрлар устига оқшом қоронғилиги чўка бошлади. Хон ҳарами ичида ҳам ҳар кунгидек жимжитлик. Канизлар ўз хоналарига кириб, чироқларни ёқдилар.

— Қани, туринг, нариги уйга борамиз,— деди Давлатбегим ўрнидан туриб.

— Қаёққа?

— Туринг ўрнингиздан, Бибигулбека, нариги уйда бирга овқатланамиз.

Бибигул ўрнидан турди. Бўйнига, сочларига осиб олган тилла безаклар шовдираб, уларнинг акси катта тошойнадан ярқираб кўринди. Давлатбегим Бибигулни етаклаб ҳовлига олиб чиқди-да, қоронғи йўлақлардан ўтиб, мрамар тош ётқизилган ҳовуз юқорисидаги ишратхонага олиб кирди. Ҳовлида фонарлар ёниб турибди. Ипак ва духобалардан безатилган каттагина уй ўртасида ёлғиз симкалавот турарди. Симкалавотдан бир оз нарида гилам устига дастурхон ёзилиб, уч-тўрт анору олма, чинни идишда мусаллас ва яна икки шиша вино турарди. Уй шипида катта қандил чироқ. Давлатбегим билан Бибигул дастурхон ёнига бориб ўтиришди.

— Бир нафасдан кейин ҳазрат келадилар,— деди чордана қуриб ўтирган Давлатбегим,— мен чиқиб кетаман. Ҳазратнинг айтганларини қилгин! Ҳамма ишинг ўнгидан келади. Агар, номаъқул иш қилсанг, оқибати ёмон бўлади. Яхшилаб таниннга ўйла! Бир кеча-

га ейлиб қолмайсан. Ҳазратим ҳам анча бемадор...
Тушундингми?

Бибигул юзини ўгирди.

Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай айвонда киши пайдо бўлди. Давлатбегим дик ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди. Бибигул ҳам ўрнидан сапчиб туриб, югурганича эшик ёнига борди-да, бурчакка сиқилиб турди. Эркак киши томоқ қириб йўталди, ундан кейин Давлатбегимга қисқачагина сўз деди-да, уй эшигини очиб, ичкарига кирди. Бибигул рўпарасида устига юпқагина чопон, бошига ҳаво ранг дўппи кийган, ориққина оқ чўтир, соқол-мўйлови анча сийрак, ўрта яшар киши пайдо бўлди. Бу — Саид Асфандиёр Баҳодирхон эди.

Хон ичкарига кириши билан эшик ёнида бурчакка тикилиб турган Бибигулга ялт этиб қаради. Уч-тўрт қадам юриб, дастурхон олдига келди-да, бир оз ўнгга бурилиб, Бибигулга бошдан-оёқ тикилди. Бибигулга илтифот қила бошлади:

— Бери кел...

Бибигул индамади. Унинг пешонасидаги тиллақош шокилдалари, бўйнига осиб олган сингсила, қулоғидага сирганинг олтин шокилдалари титрай бошлади. Бутитроқ эса қиз юрагининг тўқмоқдек гурс-гурс ураётганидан эди. У хоннинг юзига тик қарашдан қўрқди.

— Бери кел, уялма! Бу ерда иккимиздан бошқа кимса йўқ...

— Шафқат қилинг, мен етимман, — Бибигул титроқ аралаш ёлвора бошлади.

— Ахир, бери кел деяпман!

— Қўйиб юборинг... Қўйиб юборсин...

— Мана, қўлимдан ол. Бир пиёла... шунини ичгин, қўйиб юборамиз... Қўйиб юборадилар... — Хон кулимсиради.

— Мен ичмайман. Сизни дуо қиламан, умр бўйи дуо қиламан.

— Дуо қилмасанг ҳам майли. Сени қўйиб юборамиз, ҳа, ўзимиз аравада қишлоғингга олиб бориб, отангга топширамиз. Ахир сенинг таърифкигни эшитиб, бу ерга олиб келиш учун қанча азият чекдик. Сен буларни тушунмоғинг керак. Отанг қари экан, мен унга шафқат-мурувват қиламан. Унга қанчалаб мол-саруполар юбораман... Ўзинг ҳам хоҳласанг қайтиб борсан. Пиёлани ол... Менинг гапимга қулоқ солмасанг, мени иззату икром қилмасанг, унда қандоқ иш бўлади?

— Сизни ҳаммамиз ҳурмат қиламиз,— деди андак бошини кўтариб Бибигул,— сиз ҳаммамизнинг отамиз-сиз...

— Ҳа, шундоқ.

— Ота ўз қизига қандай қилиб...

— Нима?!

— Сиз отасиз! Қайси ота ўз қизига бу гапни айтади?

— Ҳали шундоқми?

— Мен бир йигитга унаштирилганман. Бевафолик қилмайман.

— Ким у йигит?

— Унинг номи Ниёзмурод.

— Ниёзмурод дегин...— деди Асфандиёр ва пиёлага мусалласдан қуйиб, симириб ичди. Яна қуйиб ичди, шундан сўнг қизга тикилди.— Анча гаплашиб олдик. Энди етар, бас. Келиб ўтир!— Хон жаҳл билан Бибигул ёнига келиб, қўлларидан ушламоқчи бўлган эди. Бибигул енгига ханжардек ойна синигини маҳкам ушлаб, хонга ўқталди.

— Шундоқми?

— Менга тегманг!

— Йўқол, чиқиб кет!

Бибигул узун учдор ойна синигини маҳкам қисмлагани ҳолда югурганича ташқарига чиқди. У айвонда икки қадам босиши биланоқ қаердандир пайдо бўлиб қолган Давлатбегим унинг ёнига келди-да, девордек оқарган юзига, титраётган лабларига ва қўлидаги ойна синигига бирдам қараб туриб, қулочини ёзиб Бибигул юзига қарсиллатиб туширди. Бибигул «вой» деди-ю, ойна синигини ташлаб юбормай, икки қўли билан юзини беркитди.

Бибигул бояги тошойнали уйга қайтиб келиб, тақиб олган безакларини ечиб, кўрпача устида мукка тушиб ётди. Унинг ёнида Давлатбегим ҳам қоровул бўлиб ўтирди. Шу аҳволда орадан ҳафта ўтди. Ҳамон Бибигул хона ичида ёта берди. Давлатбегим ҳам ҳеч қаёққа жилмади. Давлатбегимдан бошқа уч айгоқчи хотин ҳам киши билмас Бибигулни зимдан пойлаб юрдилар. Яна кунлар, ҳафталар ўта берди...

Тўққизинчи боб

Қулмуҳаммад Мадраҳим полвон уйида роса ўн беш кун ётди. Ўн олтинчи куни бир қадар руҳи очилгандек

бўлган эди, белига кулча боғлаб, ошнаси билан хайрлашиб қишлоғига жўнади.

У қишлоғига кириб келаркан, уни «ўлди»га чиқарган ҳамқишлоқлари кўриб таажжубланишди. «Умринг дароз бўлади», деди қўшниси у билан омонлашиб. Шу лаҳзанинг ўзидаёқ қизининг ҳамон топилмаганини пайқаб, таассуф билдиришди. Не-не қирғинлардан омон қайтган Қулмуҳаммаднинг бу сафар ҳам «бўри индан саломат чиққани»ни айтишиб, бу иш қандоқ бўлганини батафсил билишга қизиқишарди. Пирназар ота ён қишлоқда ўлат бўлиб ўтгани-ю, бу томонда ҳам ўн-ўн беш кишини ҳафта ичида олиб кетганини Қулмуҳаммадга маълум қилди. Улар дарҳол юзларига фотиҳа тортдилар. Шу орада Пирназар ота беш туркман отлиғи қишлоққа кириб, уни суриштирганини ҳам маълум қилди. Қулмуҳаммаднинг юраги орқага тортиб, эти жимирлашди. У қумда туркман йигити билан олишиб қолганини, уни чопиб ташлаганини айтиб берди. «Яна ўртага катта адоват солибсан», деди бош чайқаб Пирназар ота. «Унинг ўзи айбдор, менда гуноҳ йўқ...» — деди бўшашиб Қулмуҳаммад. Лекин, барибир бу ҳалокат икки кексани ҳам фаромуш қилиб, бўшаштириб қўйди. «Бу низо қишлоғимизга катта фалокат келтирмаса яхши эди» дегандек қилди, Пирназар ота. Хаёлот дарёсига ғарқ бўлиб ўтирган Қулмуҳаммад бир лаҳза ўзига келиб, Урозгалдининг самимий мулоқоти, «сен қизингни Хевадан қидир, қарт» деганини ҳам айтиб берди. Икки кекса «наҳотки» дегандек кўзларини чақчайтириб, бир-бирига қарашди. Урозгалди асло ёлғон сўзламаслигини, танти йигит эканлигини хаёлига келтириб, Бибигулни такаёвмитлар олиб қочганига ҳеч ишонмайман», деди у қатъий...

Кечга яқин Қулмуҳаммад ҳовлисига укаси Қулаҳмад кириб келди. У ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин, туркманлар ҳақида гап сўради.

— У ярамаслар ёлғон айтган, — деди кескин қилиб Қулаҳмад элликбоши, — бу атрофда ҳам негадир, яна беш-олти йигити айланиб юрибди. Ҳазорасп беига хабар қилиб, бизнинг қишлоқдан воқиф бўлиб туринглар, дедим.

— Уларда гуноҳ йўқ! Бибигулни улар олиб қочмаган, — деди Қулмуҳаммад гапни бўлиб.

— Бундоқ дөмонг оға, бу гап сиёсатга мос келмайди. Такаёвмитлар ёмон!

— Бировнинг ёмонлигини кўз билан кўрмай, нега ёмон дерканман!

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Бошқалар нима қилаётган бўлса, мен ҳам шунини қиламан, иним. Бирваракайига икки фарзандимдан айрилиб, бағрим қиймаланди. Мана шу кўкрагим тағи билан ўйиб ташланиб, ковак бўлиб қолганга ўхшайди, — Қулмуҳаммад йўғон бармоқлари билан кўксини қаттиқ чангаллади...

* * *

Энди гапни Хевадан эшитинг!

Ушш куни кечаси Асфандиёрнинг таъби тирриқ бўлиб, бошқа канизларнинг нозу карашмаси, эркалашлари газабини босолмади. Эрта билан маҳрамлардан тортиб то қушбегигача хоннинг сарғиш, дарғазаб башарасига тикилишди. Кекса сарой аъёнлари Асфандиёрнинг отасига ўхшамаганини, баджаҳл, кекчилигини кўп синаб, озгина асаб билан давлатнинг катта ишларини кунпаякун қилиб юбориши, қанчалаб маҳбусларнинг жаллод қўлига тушишига сабабчи бўлишини билишган эди.

Асфандиёр ўзининг махсус ҳаммомидан чиқар экан, ишрат либосини ечиб, олий хилқат — зардўз чопонини кийиб, бошига тож жигадор салласини қўндирди. Сўнгра битта-битта қадам босиб, ҳарам ҳовлиси — чорси ҳовуз бўйидаги гулзордан ўтиб, ташқарига — ўрдасига чиқди. Мармар тошлар ётқизилган ҳовли четида қатор қўл қовуштириб турган, хонликнинг юқори мартабадор аъёнлари бўлмиш амирул умаро, қушбеги, оталиқ, меҳтар, иноқ, қозикалон, ясовулбоши, сардор, мингбоши ва бошқа казо-казолар ёнидан ўтиб бориб, айвонга кўтарилди. Сўнг нақшин уйга, ундан кейин доира шаклида қурилиб, тўрт томонига тўрт баҳайбат тошойна, қўйилган уйга кириб, тахтга чиқди. Бир нафасдан сўнг катта амалдорлар, сардору саркардалар бирин-кетин саломга кира бошладилар.

Хоннинг дарғазаблигини пайқаган Берди маҳрам дарҳол ташқарига чиқди-да, қушбеги жанобларига бир нимани шивирлаб айтди. Саломга келганлар бир-бир кириб чиққач, Берди маҳрам яна ичкарига кириб, Асфандиёр ёнидан ажрамади. «Оғир қарвон» — Муҳаммад Яздонпаноҳ ҳам чиқиб кетгач, уйнинг холи қолганини кўрган хон маҳрамни ўз ёнига чақирди.

— Мунда келинг!

Берди маҳрам яқин келиб, қўл қовуштириб турди.

— Саид Абдуллодан хабар борми?

— Саид Абдуллохон тўрам фармонингизни бажо келтириб, ул нобакорларнинг адабини бериб, қанча ўлжалар бирла қайтаётган эмиш. Ашур маҳрамнинг ёзгон номасига кўра, душанба куни эрта билан, қўшин музаффар туғни кўтариб, Хевага қайтармишлар...

— Ногора-карнайлар билан қарши олмоқ лозим,— у салмоқланиб гапирди,— қушбегининг хабари борми?

— Хабарлари бор.

— Яна бир карра айтиб қўйинг!

— Хўп бўлади.

— Исломхўжа жаноблари саломдан сўнг ўрдадан чиқиб кетдимми?

— Шундай.

— Меҳтар билан гаплашдимми? Гапимга тушунгандирсиз-а, маҳрам... Яна нима гаплар? Бу ишни мен Худойназар пошшобга топширмай, сизнинг ўзингизга топширганман. Пайқадингизми?

— Пайқаганман... Кеча кечаси Исломхўжа мингбоши ҳовлисидаги зиёфатда бўлган. Бу ерда меҳтар билан икковлон ёнма-ён ўлтириб, ғалати сўзларни айтиб, қаҳ-қаҳ уриб кулишганлар. Айғоқчилар чандон уринсалар ҳам бу сўзларнинг маъносига тушуниб етмабдилар. Ундан икки кун муқаддам шифохона иморатини қураётган жойда Исломхўжа куни бўйи айланиб юрган. Устоларга назир унинг ваъда қилган. Авом халқ қўлини фотиҳага очиб, Исломхўжани якбора дуо қилганлар. Кеча эрта билан Нақиб Оллоназар ҳожи Исломхўжа ҳовлисига кириб, бир муддат унда ўтириб, сўнгра маҳкамага келган. Нақибнинг Исломхўжа ҳовлисида бундан аввал ҳам уч бор бўлгонини айғоқчилар қайд этганлар. Бугун саломдан сўнг, у шитоб билан юриб, ташқарида тайёр тургон отига миниб жўнади. Унинг кетидан олти айғоқчи қўйгонман. Улар изидан жўнадилар. Кечга томон сизга яна хабар бергаймен...

— Ишни пухта қилинг, ҳеч кимса воқиф бўлма-син!

— Шомдан сўнг Қурбон бўзчи ёнимга келади...

— Қурбон бўзчи амри фармонимизни ўрнига қўярми ва ёки бизни ёмон гапларга мубтало қилурми, на дейсиз?

— Қурбон бўзчи ёнида Меҳтарбоди ялдо бирлаи Гардонкашон ип эшолмади. Агар у махов амрингизни қойилмақом қилмаса, у маховнинг иккаласи биз маховнинг қўлимиздадир, ҳазратим...

— Биламан. Лекин сиз тилга эҳтиёт бўлинг! Исломуҳжа салтанатимиз душмани. Ул фуқарони чалғитиб, менинг шаънимга ёмон сўзлар айтибдур. Петроградларга бориб, оқ пошшо ҳазратларининг мартабадор кишилари билан тид бириктириб, бизни тахтдан тобутга тортиб, ўзи мамлакатни идора қилмоқчи. Шайхулилом зоти поклари ҳам ул шахсинг баъзи ишлари куфр бўлуб, кофиристон манфаатларини кўзламоқда, деб айтдилар.. Бас, шундоқ экан, биз ўз бағримизда кулча бўлиб ётган илондан эҳтиёт бўлмоғимиз керак. У бир кун эмас-бир кун чақиб, заҳарлайди. Ул шахс хазинани ҳам шамолга совурди... Сиз бу ишларни пайқаётирсизми? Ёки мен васваса бўлиб қолдимми?

— Йўқ, улуғ ҳазрат, сиз жуда тўғри айтдингиз. Бу зот кўп қабиҳ ишлар қилдиким, уни илон демоқ мумкин...

Сўхбат тугагач, маҳрам ташқарига чиқиб кетди. Хон ёнига қушбеги билан Раҳмонқул оталиқ киришди. Тушки чойдан сўнг Қурбонбой бўзчи деган газзоб ҳам ўрдага келиб, ичкарига кириб кетганини одамлар кўрибди. Газзобнинг бунда ўралашиб юрганга тааж-жубланибдилар...

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, кунлардан бир кун эрта билан Хева мотам тусини олди. Барвақт — тонг отишда Хевадаги жамийки юқори мартабали зотлар Нуруллабой қасрига тўпландилар. Бу фавқулодда тўпланишнинг боиси — бу кеча номаълум шахслар томонидан Исломуҳжа жанобларининг ўлдирилиши эди. Қора чопон кийиб чиққан Асфандиёр амалдорлар билан комуш саломлашиб бўлгач, тахтга ўтирди. Хон ёнида турган, оқ салла ўраган қушбеги хоннинг мусибатли ахборномасини ўқиб эшиттирди:

— «...Бу кеча, рамазон ойининг чоршанба куни, ярим кечаси «ўғлон азиз» қабристони ёнида уч бебок номаълум қароқчи киши йўл устида пайдо бўлиб, вақтни ганимат билиб, Исломуҳжа улуғ зотларига ул бераҳм жаллодлар ханжар бирла бир неча захм уриб, даражаи шаҳодатга етқуздилар. Улуғ зотнинг бадани латифлари қон бирла бўялиб, отлиқ аробалари ичиде қолубдир. Чун бу хабари нурушуб ва ҳодисаи азият...

дин фуқаро воқиф бўлиб, фарёд ва фиғон қилиб Раҳмонқул оталиққа, парвоначига хабар юбориб, сўнгра бу зотлар бизларни ҳам хабардор қилдилар. Парвоначи от чопиб қайнотамиз Исломхўжа ҳазрат ҳовлисига келиб, марҳумнинг бола-чақаларини огоҳ этди. Нонлож қазога ризо бўлдилар. Соатдин кейин мен умаролар бирла келиб бу ҳодисани кўриб ҳайратда қолдим. Ул зотни бугун — пайшанба куни иззату обрў билан Эшон даҳмаларига элтиб дафн қилунгай. Валлоҳу аълам биссаваб...»

Бу қонли воқеа 1913 йил 12 августда юз берди. Юқорида қайд этилган хон саройининг ахбороти ҳаммаёққа юборилиб, маълум қилинган бўлса ҳам, барибир халқ бу тараққийпарвар амалдорнинг қотили Асфандиёрнинг ўзи эканини билди, бу воқеа эл ичида турли-туман гаплар тарқалиб кетишига сабабчи бўлди. Кўп ўтмай хоннинг уч амалдори Бухоро томонга қочиб кетди. Бу уч амалдор ичида меҳтар Бекниёз ҳам бор эди. Меҳтар кетидан Ҳазорасп, Жайронқочдигача айғоқчилар қувиб бориб, қўлга тушира олмадилар.

Хевалик кекса бир меъморнинг айтишича, Кўкминор минг икки юз тўқсон иккинчи йил — ҳижрий, барот оий ўрталари қурилиб тамомланишига бир ҳафта қолганида Уста Юсуф арбобнинг ҳам паймонаси тўлиб, даражаи шаҳодатга етибди.

Кунлардан бир кун, Полвон Маҳмуд зиёратгоҳи ёнида фавқулодда пайдо бўлган уч нафар хон навқари минора тагида тўхтаб, одамларнинг «пўшт пўшт, гишт тушади!» деганига ҳам қарамай, ганч қораётганларга қаради. Улар тезда минора тепасидаги Уста Юсуф арбобни чақириб тушишларини буюрди. Бир муддатдан сўнг, Уста Юсуф ганч бўлган қўлларини этаги барига артиб, айланма зинапоялардан ерга тушди. Кўкминор эшигидан чиқиши биланоқ, уни навқарлар саломаликсиз ҳибсга олиб, қўлларига кишан урди. Ҳайғу манг бўлиб, жомакорини ҳам ечолмай қолган устани шитоб билан зиндонга — Кўҳна Арк томонга ҳайдаб кетдилар. Уша куни устанинг ўғли ҳам ҳибсга олинди. Эртасига, жума куни қўлларига кишан урилган ота-болани Кўҳна Арк ичкарасига, Саид Асфандиёрхон ёнига олиб кирдилар. Бу ерда шайхулислом билан қози калон ҳазратлари ҳам чўкка тушиб, қўл қовуштириб ўтирарди. Пастда, доира шакллик баланд супа атрофида ҳовли деворлари тагида усталар, ўй-

макор наққошлар ва яна бошқа минору мадраса қурилишидан ҳайдаб олиб келинган ўттиз чоғлиқ киши бошларини қуйи солиб, хомуш турардилар.

Саид Асфандиёрхон даргазаб кўзларини Уста Юсуф арбобга тикиб ўшқирди:

— Сен, монглои қоро бадкирдор, на сабабдан мундоқ ёмон сўзларни элга торқотдинг?!

Тик, кишанли қўлларини қовуштириб турган Уста Юсуф ва унинг ўғли Юнус бир лаҳза сукут сақладилар. Бу бир лаҳза ичида хон айвони пастида турганлар хаёлидан, бундан бир ҳафта муқаддам «вазири тараққий, меъморлар ҳомийси Исломхўжа зоти сермартабаларининг номаълум одамлар томонидан ханжар уриб ўлдирилганлиги халқ ичида кўп шов-шувларга сабаб бўлиб, «уни хоннинг ўзи ўлдиртирди», деган гап кўнгилларидан чақмоқдек шиддат билан ўтди.

— Мен ҳеч сўз айтганим йўқ, — деди даг-даг қалтираб Уста Юсуф.

— Салтанатимиз душмани, бул бадкирдорни сўйиб ташла! Ҳукм шундоқ! — Хон ясовуллардан бир қадам олдинда турган усун мўйловли, қотма Худойназар пошшобга буюрди.

— Ҳазрати одий, шафқат қилинг! Ахир гуноҳимиз нима? Шафқат қилинг...

Жума куни ҳукмнинг фавқулодда бўлиб қолганлиги ва яна бунинг устига Бойпучуқ, Жуманиёзпучуқ деган жаллодларнинг йўқлиги сабабли, Худойназар пошшобнинг ўзи бозор бошига бориб, Маткарим қасобнинг пичоғини олиб келган эди. Худойназар пошшоб этиги қўнжидан пичоқни чиқариши биланоқ устанинг ўғли Юнуснинг кўзи ола-кула бўлди.

— Вой, отажон, нима қилмоқчилар... Отажон... — у Худойназардан қўрқиб, отасининг нариги ёнига ўтди. Лекин Худойназар пошшоб юриб бориб, боланинг ёқасидан маҳкам ушлаб, олдига тортди. Ерга йиқилиб тушган бола дод солаётганига қарамай, уни икки оёғи орасига олиб, мушук боладек биғиллатиб, тақимлари билан маҳкам сиқди.

Уста Юсуф титроқ ичида бақирди: «Шафқат қилинг... шафқат... шафқат!...»

Шайхулислом: «Одлоҳу акбар», деб юзига фотиҳа тортиши биланоқ, Худойназар пошшоб тақимларни орасида эзилиб ётган боланинг бошини қайириб, кеккиртагига пичоқ тортиб юборди. Тизиллаб отилган қон ерга сапчиди, отаси Уста Юсуфнинг этикларига-

Ча сачраб кетди... Шу дамнинг ўзидаёқ, Худойназар бошшоб сапчиб Уста Юсуфнинг елкасидан ушлаб, ерга агдарди-да, тиззаси билан устанинг елкасидан босиб, бошини орқага тортди. Сўнг бўйнига пичоқ санчди. Қип-қизил қонга бўялган ота-бола бир муддат ҳовлида типирлаб ётиб, жон бердилар.

Одамлар тарқалди. Ислохўжа ҳақидаги мишмишлар ҳам бу қонли фожиадан сўнг босилди. Шу кундан бошлаб Маткарим қассобдан ҳеч кимса гўшт сотиб олмади. Сабаби — «одам сўйилган пичоқда қўй сўяр эмиш...» Қассоб синди...

Аза кунларида Хевада об-ҳаво жуда яхши бўлди. Кўкни қоплаб турган қўнғир булутлар чок-чокидан сўкилиб, Амударё гомон сузиб кетдилар. Эртасига баланд миноралар тепасида, мадрасаларнинг кўк кошин пештоқларида қуёш нури ярқиради. Қумликлар билан ўралган Хева шаҳри олов устидаги товадай қизий бошлади.

Эртасига Асфандиёр тушга яқин арз сўрашни тўхтатиб, ўз қабулхонасидан чиқди-да, ҳарамга кириб кетди. Баъзи ишларини қушбегига топширди. Ичкарига кириши билан, баланд кўк айвон зинасида турган Давлатбегимга икки оғиз гап айтиб, зинапоялардан кўтарилиб, ишратхонага кирди. Мартабадор чопони, жигадор салласи, этиги, чопонининг ичкари чўнтагидаги Ислохўжа Петрограддан олиб келган тўппонча ва бошқа анжом-асбобларини ечиб, қоziққа илди. Ички қўйлаги устидан юпқагина ипак тўнини елкасига солиб, сарпойчанг, оқ иштон кийиб айвонга чиқди. Қалин ипак кўрпачалар устига ўтириб, айвон ёқасида ўтирган Дурдона канизга имо қилди. Каниз дик этиб ўрнидан туриб, чилим олиб келди. Аввал ўзи бир-икки тортиб, кейин хонга тутди. Бу ёшгина жувон хон чилим чекаётганида ўзини ҳар оҳангга солиб, чиройли жозибали кўринишга уринарди. Хон унга ортиқча қарамади ҳам. У чилимни олиб кетгач, канизлар ҳовлисидан чиққан, рашкдан қошлари чимирилган Давлатбегим гулзор ичидан ўтиб, зинапоя ёнига келди. «Айтдим, ҳозир чиқишади» ишорасини қилиб, айвон пастида турган эди, хон ўз ёнига имлади.

— Унинг аҳволи қалай?

— Кўникади... Иложи қанча... Ёдингизда борми, Зухро ҳам аввал шунақа қилиб, кейин тақдирга тан берган эди. Беш-олти кун сабр қиламиз, ширинроқ бўлади...

— Ҳушёр бўл, ўзини ўлдириб қўймасин.

— Мен бу ёввойи макиённо андак ром қилиб, қўй-нингизга солиб қўймасам, юрган эканман!

Унингчи боб

Қоронғи кечалардан бирида макр билан сархуш этилган Бибигул номуси ишратхонада поймол этилди... Шоҳи кўйлак ёқалари йиртилган, маржонлари узилган бу тутқун қиз эрта билан кўз очиб, ўзини дубоба тўшакда ётганини кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. Хонада унинг ўзидан бошқа ҳеч кимса йўқ эди. У сапчиб туриб, атрофига аланглади; хона қайиқда тургандек лопиллаб, яна тўшакка йиқилиб тушди. Утирган ерида бармоқлари билан юзини тимдалади. Заҳар ичган одамдай кўкси бурдаланиб, ловуллаб ёна бошлади. Шу лаҳза у ўхчиб-ўхчиб қусди ҳам. Кўксига бир нима тиқилиб, ёндира бошлади; у дастурхон устини тимискилаб пичоқ қидирди. Бир ўткир пичоқ бўлса-ю, кўксига тарчча тиқиб олса... Унинг кўксини ёриб чиқолмай турган заҳар чиқиб кетса. Дастурхон устида ҳеч қандай пичоқ йўқлигини билгач, ўрнидан туриб, гандираклаб дераза ёнига қелди. У яна деразани муштуми билан ураётган эди, айвонда турган Давлатбегим ҳайҳайлаганича кириб, Бибигул қўлларини ушлади. У судрагундек қилиб Бибигулни уйдан олиб чиқди-да, ўз ҳужрасига киритди. Бибигул мажруҳ одамдай кўрпача устида чўзиллиб ётди. Ҳеч нима емади. Ҳовлида канизлар кулгисини эшитиб, эт-этини еди. Давлатбегим олиб кирган овқатни тепиб юборди...

Орадан уч кун ўтгач, Бибигулнинг руҳан ўзгариб, ўч олиш пайига тушганини аёллар орқали билиб, ўзи ҳам пайқаб юрган Давлатбегим, бу ҳақда хонга шипшитиб қўйди. Кўп ўтмай Асфандиёр Бибигулни қушбегига чўри қилиб, бериб юборди. Бибигул паранжида ҳарамдан чиқарилиб, қушбеги ҳовлисига келтирилди. У қушбеги хотинининг чўриси бўлиб юрди... Ички-ташқи ҳовлидаги қаттиқ қоида, дарвозада турадиган қуролли кўса навқар бу ҳовли сатҳига бегона қуш учиб келиб қўнишига, ҳатто бу ҳовлидан чумолининг чиқиб кетишига ҳам йўл қўймасди. Бу бичилган кўса қулнинг тиғи ҳаммавақт шай турарди.

Бибигул бўйнидаги шода-шода дурлар, ипак кўйлаklar, кимхоблар... бари ҳарамдан чиқаётганида

ешиб олиниб, ўзининг кўрпа чит кўйлаги билан бу ҳовлига келган эди. «Худо, олло», дейдиган Давлатбегимнинг ҳамма иши қўшмачилик, пасткашлиқдан иборат эканини, бу алдам-қалдам хотиннинг разиллигини ҳам кўз олдидан бир ўтказиб қўйди. Ҳовли супурганда ҳам, ўчоқ кулини тозалаянда ҳам хаёлот дарёсига ғарқ бўлиб, ўтириб қоладиган Бибигулни бу зонадондагилар зимдан кузатишарди. Бир даста хитой пиёласини олиб келаётиб ерга тушириб юбориб, чил-чил қилган Бибигулни бека амри билан кўса навкар ҳужрага олиб кириб тоза савалади. Сочларидан ушлаб биқин-биқинига тепди. Унинг бақириқлари, оҳ-войлари ҳужрадан ўтиб ҳовлига чиқди, холос.

Калтакланган Бибигул ҳужрада чўзилиб ётганида ҳовли юзида туриб, гаплашаётган икки аёлнинг сўзига беихтиёр қулоқ осди. Уларнинг бири бека, иккинчиси яна бир мартабадор кишининг хонадонидан чиққан кексагина аёл эди. Бека, Жайронқочди қишлоғининг элликбошиси янги мартабага ўтаман деб, ўз оғасининг қизини ўғирлатиб ҳарамга юборгани-ю, қиз хонга ёқмай, қушбегим оиласига чўри қилиб юборилганини битталаб тушунтирарди. Жайронқочди элликбошисининг бу иши саройда ҳам гап бўлиб, ҳали ҳам мартабага чиқолмай ўтирганини айтишиб, кулишаётганини, эри—қушбеги «бундай моховларга» амал бермаслигини айтганини ҳам керилиб сўзлашарди...

Шу лаҳзанинг ўзидаёқ Бибигул амакисн Қулаҳмад элликбоши ҳақида ўйлай бошлади. Наҳотки ўз амакиси бундай қабиҳ ишларни қилса? У ётган еридан бош кўтариб, ҳужра эшигига сурилиб келиб, димоғ билан гапираётган беканинг сўзларига диққат билан қулоқ солди. У энди аниқроқ тинглаётганида, кўса навкарнинг «пўшт-пўшти» гапнинг белига тепди. Беканинг сўзлари бўлиниб қолиб, улар уйга кириб кетишди.

Бибигул ўрнидан туриб, бу даҳшатли гапни яна ҳам аниқлаб олиш қасдида, илгаригидан ҳам яхши ишлаб, бека атрофида парвона бўла бошлади. Лекин орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас қушбеги «бу чўри қизни» сарой амалдорларидан бирига ҳадя қилиб юборди. Кўса навкарнинг: «Ҳуснинг бошингга етди. Бўлмаса бу улуг зот ҳовлисида семириб, хизмат қилиб юрардинг, манглайи қора!»— деганидан бека уни эридан рашк этиб жўнатганини пайқади. Ҳасрат ичида ҳам одам

баъван кулади. Бибигул беканинг қартайиб, шалвираб қолган эрини қизғанганидан кулди.

Бибигул икки хотинли, чақмоқ мўйлов бир амалдор ҳовлисига чўри бўлиб келди. Шу куннёқ амалдор Бибигулни яхшилаб кийинтириб, бошдан-оёқ тикилди. «Катта опанг, кичик опанг хизматини қилгин» деди-ю, ундан сўнг Бибигулни холи меҳмонхонасига чақириб, тегиша бошлади. Ёввойи қушдек чўчиб, париллаб, ўзини деразага урган Бибигулни амалдор яна ҳовлига чиқариб юборди. Кечқурун амалдор яна бир нарсани баҳона қилиб, «чўри қиз» ни меҳмонхонага чақирди. Хонага кирган Бибигулга ялиниб-ёлвориб, билакларидан ушлаб, қучмоқчи бўлганида, у бирдан дод сола бошлади. Чўри фарёдини эшитган ҳовлидагилар томоқ қириб, «бечорани қўйиб юборинг!» дегандек қилишди. Амалдор ноилож меҳмонхонадан Бибигулни чиқариб юборди. Эртасига у қаҳр-ғазаб билан сиёсат қилди. Кечқурун меҳмонхонага кириб, кифтидаги бодига айниқ ёғи суриб қўйишни буюрди. Илгариги, вафот этган чўри кифтини уқалаб қўйишини, унга қимматбаҳо маржон олиб берганини эслатди.

Эртасига ярим кечада Бибигул соядек бешовқин лип этиб ҳовлидан ўтиб, дарвозага келди. Дарвоза занжирини ҳам оҳиста чиқариб, ташқарига чиқди-да, тор кўчалар бўйлаб юра бошлади. Ой нурида ярқираб турган Кўкминор, ундан бир оз наридаги Калтаминорни мўлжал қилиб, кўчалардан-кўчаларга ўта бошлади. Иағиб юрган кўппаклардан ўзини четга олди. Калтаминор тагига боргач, Қўшадарвоза ёнидаги қабристон сари юрди. Азонгача бунда ётиб, тонг отиши билан юз-кўзини рўмоли билан ўраб, ҳасса ушлаган Бибигул рўмолчасидаги нонини қучоқлаб, Қўшадарвоза ёнида қаторлашиб турган аравалар кетидан ташқари чиқиб кетди. Дарвозабон ҳам чувринди аёлга унча эътибор бермади.

Бибигул дарвозадан ўтиб олгач, қафасдан чиққан қушдек, орқасига қарамай, кенг дала ўртасидаги карвон йўлида пилдираганича жўнади. У бир тош йўлни бир лаҳзада босиб ўтиб, анча жойдан орқасига бир қараб қўйди. Хева миноралари олисда, жимжилоқдек бўлиб турарди... Бир лаҳзадан кейин, бу митти миноралар орасидан чиқиб, борган сари катта бўлиб, хунук башараларини бужмайтириб турган ажувза — Давлатбегим орқасидан қувиб келаётгандек бўларди. «Қаёққа қочаянсан, чўри!» деган овоз ҳам қулоғига эшитилиб

кетгандай бўлди... Олисдаги миноралар, баланд гиштин деворлар орасида бадмаст Асфандиёр яланғоч хотинлар орасида карахт ўтиргандай, серсоқол совуқ қушбегию ялинчоқ сур амалдор ҳам кўзларига кўриниб кетди. У яна олдинга интилиб, шатиллаганича юриб кетди. Бир муддатдан кейин эшак миниб келаётган Мўйсафиддан: «Шу йўл билан Ҳазораспга бораманми?» — деб сўради. Чол тасдиқлади. Ундан сўнг Бибигул яна қўшиб қўйди: «Жайронқочди қишлоғига Ҳазораспдан ўтиб бораманми, ота?» Чол эшагини бир лаҳза тўхтатиб, унга қаради. «Ҳазораспга етмай, берироқда уч гужум бор, шу ердан йўл ўнгга — қум ичига кириб кетади. Бу йўл тўғри Жайронқочдига олиб боради... Сен пиёда етолмайсан-ку? — деди таажжубланиб. — Ҳазораспга ҳам етиб боролмайсан, болам, қандай қилиб Жайронқочдига етасан...» Бибигул жавоб бермади. Чол таажжубланиб йўлида давом этди.

Чексиз ва кимсасиз дашт узра офтоб ёйилди. Осмондан бир тўда қушлар чағиллашиб ўтиб кетишди. Эҳтимол, улар сув ичгани Амударё томон боришаётгандир... Бибигул дамо-дам орқасига қараб, кучининг бэрича жадал юрарди. Уч тош чамаси йўл юриб, бу муддат ичида бирон йўловчини ҳам учратмади. Унинг истиқболига фақат юмронлар чиқиб турарди.

Қуёш тиккага келганида у анча йўл босиб, ҳориб, йўлдан андак четга чиқди-да, дўнгликка ўтириб, туғиб олган кулчадан ушатиб, чайнай бошлади. Қушлардек серхавотир — бир чўқиб, икки қараб қўярди. Бу ердан энди Хева миноралари-ю, девори баланд мадрасалар, қасрлар тариқча бўлиб ҳам кўринмади. Бу унинг юрагига андак таскин берди. Унинг назарида миноралар бош кўтариб турган аждарларга ўхшаб кўринарди.

Шу лаҳза ўнг томонда, қум устида бир нима қимирлагандек бўлди. Ҳаво хумдондек қиздирарди. Қумлар ҳам қизиган, янтоқлар остида тинмай чигирткалар чириллар... Бутун бир чексиз даштда сукунат қукмрон. Нон чайнаб ўтирган Бибигул қум устида гимирлаб келаётган нарсага қаради: у бир лаҳзадаёқ дик ўрнидан турди. Ун қадамча нарида йўғон илон бошини бир қарич ердан кўтариб, Бибигул сари лапанглаб келарди. Бибигулнинг аъзойи-бадани жимирлашиб, туклари тиккайиб кетди. Бир лаҳзада ранга қам қув ўчиб, этагидаги кулчани ҳам ташлаб юбориб,

қатта йўл томон қочди. У йўлга тушиб, бир муддат олға юргач, яна андак тўхтаб орқага қараган эди, ўша илон яна беш-олти қадамча орқада лапанглаб қувиб келаётганини кўрди. Бибигул беихтиёр қичқириб юборди. Унинг қичқириви ҳам жуда беўхшов, ғайритабиий эди. У шамолдек яна югуриб кетди. Чопа-чопа анча жойга бориб яна орқасига қаради, илон ҳам қувиб келарди-ю, у энди эллик қадамча орқада қолган эди. Бибигул жон-жаҳди билан яна югурди. Юрагининг гурс-гурс уриб кетганига ҳам, кўзлари қоронғилашиб, оёқларини чўгиртақлар ёриб юборганига ҳам қарамай олдинга югурди. У яна қайрилиб орқасига қарашдан қўрқиб, катта илон оёғи остида келаётгандек туюлиб, югура бошлади. У шундай тез югурдики, умрида ҳеч қачон бунчалик тез чопмаган эди. У ҳолдан кетиб, йиқилиб тушди — ётган ерида бош кўтариб орқасига қаради. Орқада илон ҳам, Хева миноралари ҳам кўринмасди. У бир муддат ўрнидан туролмай, беҳуш ётиб қолди. Ҳуши ўзига келгач, яна дик ўрнидан туриб, олдинга югурди. Орқадан бош кўтарган илон йўқ, чор атроф мзористондек жимжит. У қўрқув ичида чарчаганини ҳам сезмай, ҳалдослаб юриб кета берди.

Кун қайтишга яқин йўлда қаққайган бир туп гужум учради. Лекин бунда айрилиш — икки йўлни кўрмагач, яна олдинга интила берди. Йўлда ўткинчининг тушиб қолган таёғини топиб олиб, яна олға юрди. Ташналик уни бўғарди. Лекин илон қўрқуви ташналикни ҳам хаёлидан кўтарди. Қош қорайишига яқин чол айтган уч гужумга етди. Бир лаҳза тўхтаб, уёқ-буёққа аланглади-да, қоронғига қолмай қишлоғига етиб оладигандай, ўнг томонга — қум ичига бурилган йўл билан кета бошлади. У, ҳали қишлоғигача саккиз тош йўл борлигини-ю, пиёда етиб бориш мушкул эканлигини мутлақо билмасди. Ўздан тинқаси қуриган Бибигул гўё ҳув анови дўнглик орқасидаги қишлоғига тезда етиб олаётгандай, ҳамма уни бетоқатлик билан кутиб тургандай, кучининг борица интиларди. Унинг назарида, отаси эшикка чиқиб: «Кела қол қизим, илдамроқ юр!» — деяётгандай бўларди. У ўзини отаси бағрига ташлаб, ўпкаси тўлиб йиғлаб: «Амақимлар мени бу ҳолга туширдилар!» — дегандай бўларди.

Ой мис баркашдек қизариб уфқда турарди. Осмонда юлдузлар милтирарди. Кун бўйи қизиган қум

ликлар устида андаккина шамол айланмоқда. У, энди югуришга ҳам мажоли қолмай, қўлидаги таёғига тиралиб юра бошлади. Амалдорнинг ошхонасидан яширинча олган, латталарга ўралган пичоқни яланғочлаб ушлади. Йўлдан четга чиқиб кетмаслик учун ҳар ўн-ўн беш қадамида оёқ остига қарар, арава изларига кўзи тушгач, олдинга интилар, узоқ-узоқларга тикиларди. Бир муддат йўл юрганидан кейин, олисда милтираб чироқ кўринди. Унинг юрагига шодлик тушиб, озгина бўлса ҳам мадор берди. Йиқилай-йиқилай деб турган Бибигул ўзини тутиб олиб, милтираб турган чироқ томон юрди. «Агар бу уйдагилар мени тутиб олиб, Хевага элтишса нима бўлади?!» — Бибигулнинг юрагига ларза тушди. — «Бу ерда хон одамлари бўлса қандоқ қиламан!...»

У тўхтаб хаёл суриб қолди: «Эҳтимол, бу уй чўпонларникидир... Чўпонлар — яхши одамлар, сув сўрайман...» У яна ўзига-ўзи далда бериб, милтираётган чироқ сари юрди. Уни ташналик сиртмоғи ҳам бўғиб, қақраб, тупук ютолмай қолган томоқлари, лаблари бир-бирига ёпишиб, кўз олдида бир коса сув лимиллаб айлана бошлади. «Эҳ, сув қандай яхши нарса! Бир коса сув! Лойқа бўлса ҳам майли!» У яна қадамни тезлатди. Яқинлашган сари чироқ кичрайиб борарди. Бора-бора милтиллаб турган чироқ узукнинг кўзидек бўлиб қолди. Бибигул чироққа тахминан беш-ўн қадам яқин келиб тикилди. Рўпарасида ярми қулаган кўҳна пахса девор турарди. У деворга яқин бориб, қўллари билан деворни ушлаб чироққа тикилди. Чироқ йўқ... Кичкинагина ёнар қурт пахсага ёпишиб ётарди. Бибигул кўзларини уқалаб, гўё «девор деразасидан кўринган чироқ»қа қаради. Чироқ йўқ! Дарҳақиқат, кичкина ёнар қурт думини йилтиратиб ётарди... У деворга пешонасини тираб, кўзларини юмди. Девор тагига қулаб тушганини ҳам ўзи пайқамай қолди. Анчадан сўнг яна кўзини очиб, ўрнидан турди. Ой нурида бу вайрона жуда хунук кўринди. У яна йўлга тушиб, кучи етганича юра бошлади. «Чўри бўлмайман деганнинг ҳоли шунақа! — деди у яна ўзига-ўзи. — Майли, ўламан, лекин чўри бўлмайман!»

Уни алдаган ёнар қурт ҳам, қулаган пахса девор ҳам анча орқада қолиб кетди. Яна чексиз дашт...

Орадан қумғон қайнагунча вақт ўтгач, орқадан шаталоқ отиб югуриб келаётган кучукка кўзи тушди.

Бу кучук амалдор ҳовлисидаги пакана итга жуда ўхшаб кетарди. Бибигул тўхтаб, қўлидаги таёғини осмонга кўтариб, кучукка дўқ урди. Лекин у ит эмас, чиябўри эканини пайқаб, бадани зириллаб кетди. Чиябўри ҳам ўн қадамча нарида чўққайиб ўтириб, тумшугини осмонга кўтариб, улий бошлади. Унинг товуши гўдак йиғисига ўхшаб кетарди. Бибигул икки қадам юриши билан чиябўри ҳам чопқиллаб кела бошлади. У Бибигулнинг этакларига яқин келиб, кучукден сакраб ўйнаётганга ўхшаб этакларига ёпишганида, таёқ билан урди. Чиябўри ёнига йиқилиб, ўрнидан тураётганида, қарсиллатиб бошига урди. Иккинчи зарб чиябўрига қор қилдими, у беш-ўн қадамча орқага қочиб бориб, яна улий бошлади. Бибигул юриши билан у ҳам эргашар эди. Бу сафар таёқ билан урганига ҳам қарамай этакларига ёпишиб, талай бошлади. Бибигул жон аччиғида қўлидаги пичоқни санчди. У бўрининг қаерига санчганини ҳам билмади. Чиябўри бир ёнига қийшайганича судралиб қоча бошлади. У яна чийиллаб улиётганида Бибигул уларнинг кўпайиб кетишини пайқаб, ердаги таёғини олиб, фавқулодда бир куч билан югура бошлади. У қўрқув ичида қўлидаги пичоғи сопини бармоқлари билан маҳкам сиқди. Орадан кўп ўтмай, орқада яна икки чиябўри пайдо бўлганини кўрди. Улардан орқароқда бояги яраланган чиябўри ҳам судралиб келарди...

Ун биринчи боб

Вазири аъзам Исломхўжа ўлдирилганидан кейин, эл ичидаги ҳамма норозиликларни дарҳол битириб, фожиани хас-пўшлаш мақсадида Асфандиёр бу ҳақда огиз очган баъзи казо-казоларни жаллодга топширди. Кейинчалик ўз фармони билан Исломхўжага тиг урганларни ҳам, у ишдан воқиф бўлган маҳрамни ҳам йўқотиб юборди. Хевада одамлар Исломхўжани яхши деб ҳам, ёмон деб ҳам айтолмас эдилар...

Шу хафақон, чалкаш, мотамсаро кунларнинг бирида Асфандиёрнинг яна икки катта амалдори қочди. Уларнинг бири — Нақиб Оллоназар ҳожи, иккинчиси — Исломхўжанинг амакиваччаси, ёш сарбоз Матёқуб эди. Бу қочоқлар Ҳазорасп, Дорғонота орқали Чоржўйга етиб олмоқчи, ундан сўнг, Асфандиёр-

дан шикоят қилмоқ учун Петербургга жўнашмоқчи эди.

Улар тунда Ҳазораспга тушмай, уни ёқалаб ўтиб қум ичидаги Жайронқочдига боришди. Бу режани Матёқуб ўйлаб, Нақибни ҳам ўз кетидан эргаштирди. Унинг айтишича, бир сирли гапни бу ердаги бир одамга айтиб кетмоғи жуда зарур экан. Буниңг устига у Ҳазорасп беги, Жайронқочди элликбошиси сотиқ эканлигини айтиб, тун билан Дорғонотага етиб олишлари лозимлигини гапирди. Кекса Нақиб рози бўлди, чунки рози бўлмай иложи ҳам йўқ эди.

...Ярим кечада Қулмуҳаммад эшиги тақирлади. Чўчиб уйғонган уста, «туркманлар қасос олгани келди» хаёл қилиб, деворда осиглиқ қиличига ёпишди. Бир лаҳзалик жимликдан кейин эшик яна тақирлади. Эшикни қамчи дастаси билан тақирлатишаётганини ҳам пайқади. У бир лаҳзалик хаёлдан сўнг, қилични яна жойига илиб «майли, ал-қасосул минал ҳақ...» деди-да, сарпойчанг эшик очди. Дарҳақиқат, рўпара-сида икки отлиқ турарди.

— Ассалому алайкум, сарбоз! — деди отдан гушиб Матёқуб. Нақиб отдан тушмай салом берди. Қулмуҳаммад алик олгач, ишнинг зуд эканлиги, икки оғиз гап айтиб, жўнашажагини маълум қилишди. Нима гап эканлигига тушунмай турган Қулмуҳаммад саросимада қолди. Уларни ҳовлига таклиф қилди. Нақиб ҳовлига кирганидан сўнг отдан тушди. Отлар боғланиб, улар учовлон ичкари хонага киришди. Чироқ ёқилди. Бир лаҳзадан сўнг Қулмуҳаммад ҳовлига қайтиб чиқиб, дарвозани занжирлади, отларга беда ташлади. Хумдаги сувдан пақирда олиб, иккала отга ичирди-да, яна уйга қараб кетди. Уй бурчагидаги қумғонга ўт ёқмоқчи бўлган эди, меҳмонлар эътироз билдиришди. Совуб қолган чойдан пиёлага қуйиб берди.

— Бизнинг мунда келганимизни инингиз асло билмасин, — деди Матёқуб, — биз жаноби Нақиб билан бошимизни олиб кетяпмиз... Раҳматли отам ҳам, амаким Исломхўжа жаноблари ҳам сизнинг яхши сарбоз эканлигингизни айтишарди. Сизни «Музрафшоҳ» деганларини эшитганман...

Қулмуҳаммад ота йиртиқ кўйлақда бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Жаноб ҳожи мустасно, мен бир сирнинг гувоҳиман. Мен атай ўша сирдан сизни огоҳ қилгани бун-

да келдим. Сизнинг ёлғиз фарзандингизни Асфандиёр ўғирлатиб олиб кетди. Қиз ҳозир қушбеги ҳовлисида. Қизингизни инингиз — элликбоши Қулаҳмад оға хонга инъом қилиб навкарларга бериб юборган...

— Ё тавба! Ё алҳазар! — Қулмуҳаммад ота ўрнидан туриб кетди.

— Оғир бўлинг, сарбоз! — деди Нақиб Оллоназар ҳожи Қулмуҳаммаднинг елкасидан босиб.

— Қизни олиб кетган навкарлардан бири мента қарашли одам эди, ҳамма гапни айтиб берган. Улар элликбоши ҳовлисига келиб тушишган...

— Ё парвардигор, бу қандоқ кун!

— Қизингизни Асфандиёр қушбегига ҳадя қилиб юборганини саройда эшитдим. «Хон бир чўрисини қушбегига инъом қилибди», деган гап тарқалди. Сардор Муҳаммад ҳам бу гапдан воқифлар. Бугун-эрта Саид Абдулло тўра билан Ашур Маҳрам талон-торождан қайтади, Хевада тантана...

— Элликбоши Қулаҳмад менинг иним эканини биласизми? — кўзлари ола-кула бўлиб, кетган Қулмуҳаммад Матёқубга қаради.

— Эшитганман. Шунинг учун ҳам атай келдим. Бундоқ одамлар Хоразм тупроғида кўпайиб бормоқда. У Ҳазораспга бек кўтарилмоқ учун бундоқ ярамас ишларни қилаётгани Хевада баъзи бир одамларга маълум бўлиб қолди. Қизингизни хон ишратхонасига жўнатган — ў! Каломилло ҳаққига қасам ичаман! Ўртага сукут тушди. Улар учовлон ҳам жим, фаромуш бўлишди. Матёқуб ўзи ҳақида ҳам гапирди. Асфандиёрнинг боши янчилмагунча Хоразмга қадам қўймаслигини, хон қабоҳатга юзтубан кетганини, эътиборли одамларни қувгин қилаётганини ҳам айтиб берди. Халқдан йиғиб олинган солиқларни амалдорлар ўғирлаётгани, бунга хон айшу ишрат сураётганини ҳам гапирди.

Қулмуҳаммаднинг озгина овқат тайёрлайман деганига ҳам қарамай, икки сувори ўринларидан туришди.

— Қизингизни қутқариш қўлимдан келмади, сарбоз, — деди Матёқуб ўрнидан туриб, — унинг хабарини беролдим, холос... Чорам йўқ, ота...

Қулмуҳаммад ҳўнграб юборди.

— Сарбоз, қўйинг, йиғламанг! Жафоларга қилич урар пайти ҳам келиб қолар...

— Мен ҳозир малъун инимни чошиб ташлайман! Ундан сўнг, Асфандиёр аблаҳнинг бошига қилич сола-

ман! Ҳа! Ё у мени чопиб ташлайди, ё мен уни! Икки-сидан бири бўлади. Мен унинг отасига, унга хизмат қилган эдим-а! Охири шу бўлдими! Менинг ҳалол хизматларимга қилган мукофоти шу бўлдими, хоннинг! Иним билан қиличбозлик қилиб ўтирмайман, мен уни чопиб ташлайман. Ҳозир, шу кечанинг ўзида чопаман! Азонни кўрсатмайман!..

— Йўқ!— деди Нақиб ҳам, Матёқуб ҳам эътироз билдириб,— биз сизга хабар етказдик. Қизни аввал Хевадан олиб келинг! Инингизнинг мурдорлигини исбот этиб, халқ олдига судраб чиқинг! Ана ундан кейин нима қилсангиз ҳам бўлади.

Икки сувори хайр-маъзур қилиб, қоронғи кечада анча дам олгач, отларига миниб, шитоб билан жўнашди. Қулмуҳаммад эшикни ёпиб, қайтиб уйга кирди. Хона ўртасида гўдаиб турганича турди-ю, ўтира олмади. У ҳозироқ инисини чопиб ташлаш, ундан сўнг Хегага от чоптириб боришни кўзлади. Ўйлаб-ўйлаб яна ўзини босди. Бир лаҳзадан кейин тўнини елкасига солиб кўчага чиқди-да, Пирназар ота эшигини қоқди. Данг қотиб ётган чол сапчиб туриб, чироқ ёқди. Ярим тунда уйга кириб келган Қулмуҳаммадни кўриб: «Тинчликми, сарбоз?— деб сўради. Ғазабнок Қулмуҳаммад индамай кўрпачага чордана қуриб ўтирди. Ҳозир бўлиб ўтган воқеани бошдан-оёқ гапириб берди.

— Ё тавба!— деди Пирназар.

— Қаридим, энди қон тўкмайман деган эдим, ошна. Яна қон тўкадиган бўлдим. Тўкаман! Тўкаман! Тўкмай қўймайман!

— Сабр қилинг!

— Худо ўзи кечирсин... Қиличим қонспраяпти!

— Ё қудратингдан!

— До-од дегим келяпти... До-о-од!— у кўксини тимдалади.

— Узингизни босинг, сарбоз! Ётинг, ёстиққа бош қўйинг, тонг отсин, эрта билан қишлоқ кексаларини тўплаймиз.

— Ётолмайман, қандай қилиб ётаман, биродар!

— Жуманиёзни айтиб чиқайми?

— Айтиб чиқинг! Ҳаммани айтиб чиқинг! Лекин инимни айтманг! У менинг иним эмас, ундоқ инини танимайман!

Пирназар ота уйда тўрт кекса азонгача гаплашиб чиқиб, тонг оттиришди. Даҳшатли воқеадан воқиф бўлган кексалар бошидан уйқу қочиб кетди.

— Асфандиёр — аждар, етим-есирни комига торт-
япти, десам жаҳлингиз чиққан эди, сарбоз! Оз бўлма-
са бошимизни чошиб ташлай деган эдингиз... Оқибат-
ни кўрдингизми?! Унинг жабрини тортганлар кўп...

— Ярамга туз сепа берманг!

— Тўғри гапнинг тўқмоғи бор, биродар. Майли,
ўтган ишга салавот. Лекин кўзингиз кеч очилапти...

Эрта билан тўрт кекса юз-қўлини юшиб келиб,
намоз ўқиётганида, ташқарида бир аёлнинг қичқир-
ғи эшитилди. Қулмуҳаммад ота дарвозасининг беўх-
шов тақирлаётганини, одамларнинг: «Нима гап, ни-
ма гапи» кексаларни жойнамоз устидан қўзғалишга
мажбур этди. Қулмуҳаммад билан Пирназар ота
ҳаммадан аввал отилиб ташқарига чиқишди. Че-
лак кўтарган кекса бир аёл кўча ўртасида ўтириб
олиб:

— Мусулмонлар, бу ёққа! Бу ёққа-е! — деб бақи-
рарди. Қулмуҳаммад, Пирназар ота, яна ўнга яқин
ёш-яланглар кампир атрофини ўраб олишди. У сўз
айтолмай гўдилларди. Ранги девор бўлиб оқариб, соч-
лари тўзиб кетган эди. У одамларни бошлаб тошқу-
дуқ томон олиб кетди. Йигитчалар кампирни орқада
қолдириб, сардоба томон чошиб кетишди.

Сардобага кира беришда, бесўнақай харсанг тош-
лар ёнида кўйлаклари бурда-бурда бўлиб узилган,
юзлари, оёқлари қип-қизил қонга беланган бир аёл
чўзилиб ётарди. Юзларидаги қон-тупроқ чаплашиб,
сочлари бетини қоплаб олгани сабабли бир қарашда
унинг ким эканини билиб бўлмасди. Ундан беш-олти
қадам нарида ўткир пичоқ ерга санчилиб ётарди. Пи-
чоқдан яна беш-олти қадамча нарида юлғун таёқ ҳам
ерда ётарди. Ердаги қон-тупроқ изидан аёл бу ерга
судралиб аранг келганини пайқаш мумкин эди. У,
Бибигул эди... Бибигул шунча интилгани билан ҳам
сардоба харсангига — ўша туя калласига ўхшаш тош-
га етолмабди. Фақат бир қўлининг учигина аранг
тошга тегиб турарди...

Қулмуҳаммад ота югурганича бориб, қизи боши-
ни кўтарди: «Вой, отанг ўлсин болам сенга нима бўл-
ди! Мен ўлсам бўлмасмиди, болам!»

— Қулоқ солинг, юрагига қулоқ солинг, сар-
боз! — деди жонҳолатда Пирназар ота, — томирини
ушлаб кўринг. Ҳой, йигитлар, биттакг сув олиб чиқ!

Пирназар ота Бибигул ёнига чўкка тушиб, биллак
томирини ушлади.

— Худога шукур, худога шукур! Қиз ҳаёт, Қулмуҳаммад, фарзандингиз ҳаёт!

— Юзига сув пурканлар! — деди кампир сардобадан олиб чиққан ярим челак сувни Қулмуҳаммад ота ёнига қўйиб. — Қизни шу ҳолга солганлар балога гирифтор бўлсин! Одамнинг уволи тутмайдими!..

Қишлоқда кўтарилган шовқин барчани ўрнидан қўзгатди. Катта-кичик тошқудуқ томон югуришди. Бир соат ичида бу ерга юздан ортиқ одам тўпланди. Янги тўнини, катта чўғирмасини кийган Қулаҳмад элликбоши ҳам: — «Нима гап ўзи!» — деб, ҳаллослаб югуриб келди. Сардобага келишга мажоли етмаган бир касал хотин судралиб эшиги тагига чиқиб ўтирарди.

Бибигулнинг юзларини андак ювиб, оғзига сув томизишди. Сочларини тўғрилаб, ердан кўтаришаётганида у кўзини очди.

— Бибигул, Бибигул, қизим! Сенга нима бўлди, болам! — деди оҳиста такрор-такрор Қулмуҳаммад ота. Бибигул отасига тикилди.

— Амаким... — деди эшитилар-эшитилмас.

Қулмуҳаммад ота бош чайқаб қўйди. Унинг ёнида турган Пирназар ота ҳам ялт этиб қараб, нима деяётганига тушунгач, «бу қандай нобакорлик...» — деб кўзларини ола-кула қилди. Бибигулни кўтариш олди-дан, унга Пирназар ота пақирдаги сувдан ҳовучида озгина ичирди. Бибигул сувни ютди. У кўзларини очиб, одамларга қаради. Лекин бошини кўтаришга мадори етмади. Қизни кўтариб, қишлоққа олиб келишди. Ҳовлига олиб кириб кетишаётганида, Қулаҳмад акасига яқин келиб. — «На гап, оға?» — деди.

— Сендек иним йўқ, йўқол, жувонмарг!

Қулаҳмад ранги ўчиб, орқага тисланди. У шу тисланганча одамлар ичидан суғурилиб чиқиб, ҳовлисига жўнади. То тушгача қишлоқ кўчасида ғала-ғовур тўхтамади. Эллиқдан ортиқ ёш-яланг, кексалар Қулмуҳаммад ота эшигидан кетишмади. Тўпга яқин элликбоши отини эгарлаб қилич осиб, Қўтирдала томонга кетганини айтишди. Бу гапни эшитиб Қулмуҳаммад билан Пирназар югурганича ташқарига чиқишди. Пирназар ҳовлисига кириб, от миниб чиқди: ёнига, яна бир йигитни олиб, икки отлиқ жадаллик билан Қулаҳмад изидан қувиб кетишди. Улар кун бўйи чопишиб, қувишиб, кечаси Ҳазораспга етмай берироқда отини суғораётган Қулаҳмадни ушлашиб, қўлини орқасига

боглаб, эртасига эрта билан қишлоққа олиб киришди.

Қўли боғлоқлиқ, бош яланг Қулаҳмад қишлоқ ўртасидаги майдонда гўдайиб турарди. У бошини эгиб, одамларга қарамасди. Унинг атрофида — каттадан кичик, бутун қишлоқ. Одамлар оломон қилиб, калтаклаб юборишга ҳозирланарди.

— Худодан қўрқмадингми, лаънати, бу қабиҳ ишни қилгани?— деди Пирназар ота Қулаҳмадга.

Қулаҳмад миқ этмади.

— Солиқларни уч баравар ошириб, ярмини ўзинг чўнтагинга урганингни ҳам билар эдик! Жаннат холанинг қизини ҳам Хевага тортиқ қилиб юборганингни билардик... Шундай қабиҳлик билан Ҳазораспга бек бўлгандан кўра ўлганинг яхши эмасми!

— Мен бундоқ қилганим йўқ, Пирназар ога,— деди Қулаҳмад йиғламсираб.

— Отимни атама!

— Ога, мени кечиринглар,— деди у Қулмуҳаммадга мурожаат қилиб.

Қулмуҳаммад ога миқ этмади. Бутун тумонат унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турарди. Шу лаҳза оқ чит кўйлак кийиб, эшикдан чиққан Бибигул битта-битта босиб, оломон ёнига келди. Унинг юзлари шилиниб, қонталашиб ётарди. У одамларни ёриб, Қулаҳмад ёнига келди.

— Аблах!— деди у бутун вужуди титраб. У билган ёмон сўзларнинг энг ёмони мана шу эди.

Шу лаҳза узоқда бир тўда-отлиқлар пайдо бўлди. Оломон отлиқларга тикилди. Қулаҳмадга ҳам жон кирди. У Хевадан навкарлар келиб қолиб, қутқаришнинг кутиб турарди. Қуролли отлиқлар чоғанича келиб, оломонни ўради. Қотма бир туркман йигити, оломонга қараб туриб, ўғри ушлашибди хаёл қилди. У оломонга унча эътибор бермай:

— Қулмуҳаммад сарбоз ким?— деди.

— Мен,— деди Қулмуҳаммад ота ранги оқариб, отлиқ ёнига борди.

— Сен менинг оғамни чопиб ўлдиргансан, қонга — қон!

Қулмуҳаммад кўксини очиб, отлиқ йигитга тутди:

— Мана, чоп, иним! Лекин мен уни ўлдирганим йўқ, қизимни қидириб юрганимда тўқнашиб қолиб, арзимаган гап билан қиличбозлик қилишдик. Шунда менинг қиличим тегиб кетди...

Пирназар ота дарҳол ўртага тушиб, овозининг бо-рича отлиқларга бўлиб турган воқеани тушунтира-кетди. Бутун оломон отлиқларга бу даҳшатли воқеа-ни чувиллаб айтиб, Қулмуҳаммадда гуноҳ йўқлиги-ни, жабрдийда чол не-не азоблар билан кечагина қи-зини тоганини айтишарди. Отлиқлар анча шахдидан қайтиб, бир-бирига қарашди. Улар масалага тушуниб, отдан тушишди. Қотма туркман йигити «яна тарвузи қўлтигидан тушган» Қулаҳмад элликбоши ёнига ке-либ, унга ўқрайиб қаради.

— Ёшулли,— деди ўша йигит Пирназар отага қа-раб,— мен оғам қони учун қон олишга қасам ичган-ман. Қулмуҳаммад сарбозда айб йўқлигини ҳам бил-дим. Эл сўзига ишонаман... Лекин қон тўкишга қасам ичганман!

Пирназар ота бир лаҳза ўйлаб қолди. Кейин у туркман йигитга қарарди.

— Қиличингни ғилофидан чиқар, иним! Қиличинг учи билан Қулмуҳаммад манглайини озгина тилиб юбор, бир томчи қон ерга томсин...

Қулмуҳаммад бошидан чўгирмасини олиб, туркман йигит ёнига келди. Йигит қиличини яланғочлаб, Қул-муҳаммад ота манглайига эҳтиётлик билан теккиз-ди. Икки томчи қон ота манглайдан милтираб чиқиб, ерга томди. Шундан сўнг, туркман йигити ўз қўли би-лан Қулмуҳаммад манглайини артиб қўйди. Шу лаҳ-занинг ўзидаёқ улар иккови қучоқлашиб кўриша ке-тишди.

Шу пайт оломон ичида турган Жаннат хола отилиб чиқиб, элликбоши Қулаҳмад юзига чанг солди. Қўли боғлиқ элликбошининг типирчилаганига қарамай, юзини тимдалай бошлади. Одамлар: «Қўйиб беринг-лар» деб ажратишмади. Сарбоз Қулмуҳаммад иниси Қулаҳмад ёнига келди. Чақчайиб турган кўзларига жирканиб қаради. Жаннат кампир бир қадам тисари-лиши билан қиличини суғурди. Қулаҳмаднинг ялиниб оҳ-воҳ қилаётганига қарамай, ўткир исфихонни қулоч-кашлаб чунонам зарб билан урдик, Қулаҳмад боши сапчадек узилиб ерга тушди.

Оломон яна кенгайиб кетди. Қулмуҳаммад ота-нинг назарида бутун қишлоқ ғазабга келиб, Амударё-дай қалқиб чайқалиб турарди. Бибигул воқеаси икки-кун мобайнида оғиздан-оғизга, ҳовлидан-ҳовлига кў-чиб қишлоқни оёққа турғизган эди. Яқин-йироқдаги туркман уруғлари ҳам, суворилар ҳам бу воқеадан

огоҳ бўлиб, бу исён ичидан чиқиб кетиша олмади. Пирназар отанинг фикрича, кўпдан алангаланиб турган ғазаб, шу паллада тошиб, Бибигул фожиаси бунга бир сабаб бўлган эди. Одамлар ўч пичоғини яланғочлаб туришарди. Солиғу ҳақоратдан силласи қуриган халқ жонидан тўйиб, бир марднинг: «Қани, менинг орқамдан юринглар,» — деган нидосини кутарди.

Худди шундай бўлди.

Дарғазаб Қулмуҳаммад қиличини яланғочлади.

— Эй, халойиқ, ҳамма иллатнинг боши Хевада! Бу жабру ситамларни кўтара бериб тоқатимиз қолмади. Одамзод қуртдан ҳам хор бўлиб кетди...

— Олдинга туш, сарбоз! — деди Пирназар ота Қулмуҳаммадни туртиб. — Одамлар, сарбозга от келтиринглар! Кимда-ким эр бўлса, зулмни парчалаб ташлайман деса, Қулмуҳаммад орқасидан юрсин!

Паншаха, сўйил, қилич ва ўроқ, нимаики одам ўлдиришга ярайдиган бўлса, ўшани кўтариб олган оломон Қўтирдала йўли билан Хева томонга жўнади. Туркман отлиқлари ҳам уларга қўшилиб кетди. Қотма туркман йигитини Қулмуҳаммад ўз ёнига чақирди. Икки отлиқ ҳаммадан олдинда боришарди. Жаннат қола кимнингдир отини етаклаб чиқиб, оломон ичида пичоқ ушлаб кетаётган Бибигулга тутди: — Мин, қизим! Дугона! Ҳумагул учун ҳам ўч ол! — Бибигул отга миниб, оломон олдига ўтди. Кимдир Бибигулга ўз қўлидаги қиличини узатди-да, унинг қўлидаги пичоқни олди. Бибигул Пирназар отага етиб олиб, одамлардан икки қадам четда борарди.

Юзга яқин отлиқ ва пиёда оломон шу куни кечга яқин Ҳазораспга етиб бориб, бек ҳовлисига ёпирилиб киришди. Бу оломондан ғофил бек шошиб қолиб, бир сўз айтгунча ҳам қўймай, уни қилич билан чопиб ташлашди. Бунда ҳам ситамкор кишиларни от миниб, қилич тақиб чиқишга чорладилар. Оломон яна кўпайди. Бунда мешкобларда сув, нону намак ғамлаб, шу куниёқ Хевага юриш қилишди. Ҳазорасп ва Хева йўлида уч отлиқ навкар рўбарў келди. «Қора чирик» исёнини олисдан кўрган отлиқ навкарлар чопиб келишиб, оломон олдида келаётган Қулмуҳаммадга салом беришди. Сарбоз ҳам, туркман йигити ҳам бу хон навкарларини кўриши биланоқ, қиличинини суғуриб олиб тайёр туришди. Рўпарадаги яраланган бурнини латта билан боғлаб олган навкарга тикилишди. Ярадор навкар от суриб келиб, Қулмуҳаммадга қучоқ очди. Аз-

вал ҳайратланиб турган Қулмуҳаммад ота бир лаҳзадан кейин у Ниёзмурод эканини билиб, у билан қучоқлаша кетди. Ниёзмурод бегуноҳ қорақалпоқ элини талон-торож қилиб, одамларни чопган хондан юз ўгириб, йигитлар билан бош олиб келаётганини айтди. Бегуноҳ халқни қилич билан чопгандан кўра, ўлганимиз афзал деб, Асфандиёрдан айнадик деб қўшиб қўйди. Қулмуҳаммад ота вақтнинг жуда қисқалигини ҳисобга олиб, бўлган воқеаларни Ниёзмуродга лўнда қилиб айтди. Қулаҳмаднинг боши узилгани-ю, Бибигулнинг оломон ичида келаётганини ҳам айтди. Уч сувори навкар ҳам оломон билан бирга яна орқага қайтишди.

Ниёзмурод от чоптириб бориб, орқароқда келаётган Бибигулга салом берди. Бибигул ҳам унга салом бериб, ҳеч нарса рўй бермагандек ҳол-аҳвол сўради. Ниёзмурод Бибигул юзидаги қонталашган чақаларни кўрди-ю, Қулмуҳаммад ота айтган гапларнинг рост эканига ишонди. Бибигул оқ рўмолчасини Ниёзмуродга узатиб: «Юзингиздаги жароҳатни боғлаб олинг, чанг қўнмасин», — деди... Шундан сўнг яна улар саҳро чангини кўтариб, олдинга юра бошладилар.

Ҳаво яна қизигандан қизиб кетди. Суворилар пиёдалардан ажралиб қолмаслик учун жиловни тортиб от қадамини секинлатишар, газаб, интиқом вужудини қоплаган оломон чарчашни билмай, олдинга интиларди. Кимдир бир лаҳза тўхтаб, мешкоб орқалаб олган одам қўлидаги пиёлани олиб, сув қўйдириб ичар, кимдир белидаги нонидан ушатиб олиб, йўл-йўлакай нон чайнади. Даштда, икки йўл четида қаққайиб турган сада-гужумга етишганида бир муддат тўхтаб, нонушта қилиб олишди. Нонуштадан сўнг, Қулмуҳаммад пиёда келаётган ҳамқишлоқлари орасига кириб, одамларга тикилди:

— Жигарларим, биз Хевага, хон саройига ҳужум қиламиз. Қаттиқ жанг бўлади... Кимда-ким хоҳламаеа, шу ердан қайтсин! Асфандиёрнинг қўшини бу кунларда Хўжайли, Қўнғирот ерларини талон-торож қилиб юрибди. Лекин Хевада навкарлари ҳам кўп. Биз қулай пайтни мўлжаллаб юриш бошладик. Биз, Пирназар, Ниёзмурод, Хидир ва яна мана бу биродарлар қайтмаймиз! Бир бошга, бир ўлим — хон истибодини емириб ташлаш учун Хевага бостириб борамиз! Қайтишни хоҳлаганлар ҳозир қайтсин.

Оломон ичига сукут тушди. Одамлар миқ этмай тура берди.

— Ёшулли, сиз менга қараяпсиз,— деди паншаха кўтарган бир одам,— мен қайтмайман!

— Биз ҳам қайтмаймиз!— дейишди мўйлови сабза урган йигитчалар қўлларидаги найзаларини тик тутиб.

— Бу йўлда қайтиш йўқ, ёшулли!— деди қора яғриндор оғанини обжувозчилар.

— Бултур қазувда икки бегуноҳ биродаримни хон осиб юборди,— деди яна бир одам...

Оломон отлиқлар кетидан эргашиб, дашт ўртасидаги йўлда боришарди. Уларнинг қадамлари ҳам, кийимлари ҳам, қуроллари ҳам бир-бирига ўхшамас, лекин ҳамма одамларнинг қалби бир хил интиқом ўти билан ёниб, гурс-гурс урарди.

Кун қайтишга яқин ғарб уфқида қизғиш булутлар пайдо бўлди. Ҳарорат яна кўтарилиб, дим ҳаво бўғиб, дамо-дам сув ичилаётган бир пайтда узоқдан чанг кўтарилди. Қулмуҳаммаднинг тахминича бундан то Хевагача уч тошча йўл қолган эди. Одамлар кафтларини соябон қилиб, олисда кўтарилган гард-чангга тикилишди. Баъзи бировлар пода келаётганини, баъзилар қуюн кўтарилганини айтишиб, кўз узмай туришди. Орадан бир лаҳза ўтгач, ғубор орасидан отлиқлар от чоптириб келаётганини кўришди. Қулмуҳаммад, Хидир туркман ва Ниёзмурод олдинга ўтиб, обдан яхшилаб кузатишгач, маслаҳатлашиб, орқадаги оломонга қарашди:

— Дўстлар, хон отлиқлари келяпти, ҳозирланиб, туринглар! Қочиш йўқ! Ё шу ерда ўлиб кетамиз, ёки Асфандиёрни янчиб ташлаймиз. Бошқа йўл йўқ!

Оломон уч қаторга тизилиб, йўлни тўсиб турди. Отлиқлар Қулмуҳаммад билан ёнма-ён туриб, эллик қадамча олдинда ёвни кутиб туришди. Хевадан ўқдек отилиб келаётган сувори навкарлар яланғоч қиличларини осмонда ўйнатиб бостириб кела берди. Улар жуда яқин келиб қолганида, Қулмуҳаммад билан Ниёзмурод, ундан кейин Хидир билан Бибигул, Пирназар, обжувозчи оғанилар душманга от солишди. Хон навкарлари билан оломон бир-бирига аралашиб, тарақатуруқлар, қиличларнинг жаранги, отлар кишнаши дашт сукунатини бузиб юборди. Қулмуҳаммад бир лаҳзанинг ичидаёқ икки отлиқни чопиб ташлади. Биринчи дуч келган отлиқнинг калласи шарт узилиб туш-

ганини кўрган Пирназар ота билан Хидир туркман икки суворини чопиб қулатишди. Паншаха билан отдан узиб олиб, оёғи остида босиб турган бир кекса одам пичоғини қинидан шошмай суғуриб олиб, навкар қорнини ёриб ташлади... Лекин хон отлиқлари икки қанотга бўлиниб, оломонни ўрай бошлади. Сон жиҳатидан анча кўп бўлган отлиқ навкарлар ўқ ёй кўтариб, ёгочни найза қилиб олган ёш йигитчаларни бир лаҳзадаёқ чопиб, ерга қулатишди. Бибигул Ниёзмурод билан олишаётган отлиқ орқасидан бориб, бошига қилич урди. Сувори отдан ағанаб тушди. Бир неча эгасиз отлар кишнашиб, даштда чопиб юришарди. Қонга беланиб ерда ётган Қулмуҳаммадни кўрган Ниёзмурод Пирназарни ҳалқага олиб, қилич солаётганлар тўпига ўзини урди. Бир лаҳзанинг ичидаёқ Пирназар билан обжувозчи ака-укалар ҳам отдан қулади. Ниёзмурод ҳам ҳалқага олинди. У қиличбозлик қилаётганида, чопиб ташланган Бибигулни ҳам кўрди. У от устида туриб бир навкарга сапчиб, биқинига қилич тикди. Улар иккови ҳам отдан қулаб тушишди...

Ярим соатларга чўзилган бу тўқнашувда Жайронқочдидан чиққан оломон тамоман қирилиб, чопиб ташланди. Паншаха, найзаларини ташлаб қочаётган бешолти деҳқон орқасидан от чоптириб борган навкарлар, уларнинг оҳ-воҳига ҳам қарамай, қилич билан чопиб ташлашди.

Бош кўтарган бир одам қолмаганлигини кўрган навкарлар ердаги аслаҳа-анжомларни йиғиштириб, эгасиз отларга юклаб, ундан сўнг боши учиб кетган сардор Муҳаммад Яздонпаноҳ жасадини ҳам отга ортиб, Хива томонга жўнашди.

Қорнига қилич санчилган Ниёзмурод ётган ерида андак бош кўтариб, даштга сочилиб ётган одамларга кўз ташлади. У иккинчи бор бошини кўтариб, қорнидаги қилични суғуриб олиб ташлади. Учинчи бор бош кўтариб, ўзидан ўн беш қадамча нарида ётган Бибигулни кўрди. У судралиб, уннала-уннала Бибигул ёнига етиб бориб, юзларига қаради. У ҳеч нарсани сезмай, қонга беланиб ўлиб ётарди... Ниёзмурод бошини кўтариб, мурда лабларидан ўлди. Унинг кўксидан бетўхтов қон кетарди. Нарироқда бир йигитча анчадан бери «оҳ, оҳ...» деб ётарди. Орадан бирор соат ўтгач, у йигитчанинг ҳам овози тинди. Ниёзмурод яна бош кўтариб, чўзилиб ётган одамларга қаради. Тирик жон нишонасини сезмагач, яна Бибигул кўксига бош қўйиб,

ўлимни кутди... Унинг қулоғига узоқдан, жуда узоқдан Бибигулнинг шўх қўшиғи эшитилгандай бўлди:

Чувиқ суқиб даштда гўзал бог атдим,
Дўрт йигитни дўрт ёнима тоғ атдим,
Дўрттасинан биттасиний ёр атдим,
Учтасини қадамимо зор этдим.

Кўзлари қоронғилашиб, нафаслари оғзига тикилиб келаётган Ниёзмурод яна бошини кўтарди. Бу сафар унинг қулоғига олисда — Хева томонда чиябўриларнинг увиллаган товушлари эшитилди. У бошини ерга қўйиши билан, бу товушлар ҳам тинди...

Шарқ осмонида қонга беланган ой мис баркашдек, қумликлар устидан кўтариларди. Ой кўзи очиқ қолган, усти ёпилмаган, чопиб ташланган жасадларга қараб кўз ёш тўкаётгандай бўларди...

ХОТИМА

Қадим Хева шаҳридан жанубга томон икки карвон йўли кетарди. Уларнинг бири — Амударё ёқалаб Дорғонота орқали Чоржўйга, иккинчиси — Қорақумни кесиб, Соғажа қудуғи усти билан тўппа-тўғри Марвага борарди. Қумдаги бу қадимий карвон йўлининг баъзи қисмини ҳозир ҳам учратиб қолиш мумкин.

Биз энгил машинада, Соғажа йўлидан бордик. Йўлдошимнинг айтишича, кеча бу ерларда қаттиқ шамол бўлиб, ўнг томондаги қум тепалари қаёққадир ғойиб бўлибди. Баъзи жойларда йўлни шамол ялаб, кенг ва чуқур ҳовузлар пайдо қилибди. У, машина ойнасидан атрофга тикилиб, таажжубланарди; яқин йилларда бунчалик қаттиқ шамол бўлмаганини айтарди. Орадан бирор соат ўтгач, биз сайҳон ерга келдик. «Бу ерлардаги баланд қум тепалари қаёққа учиб кетибди...» — деди йўлдошим кафтларини пешонасига соябон қилиб, олис-олисларга тикиларкан. Дарҳақиқат, бу ерларни шамол ялаб кетгани сезилиб турарди. Сайҳон қумликда сочилиб ётган инсон суяклари диққатимизни дарҳол ўзига тортди. Қовурғалар, қўл-оёқлар, жағсиз каллалар тўнкарилиб ётарди... Бу ерларни яхши билувчи йўлдошим ҳам диққат билан суякларга тикилди. «Бу ердаги баланд қум тепаликлари остида инсонлар жасади қолиб кетганини билардик, — деди у таассуф билан. — Ҳали биз яна бир оз юргач,

вэйрон бұлган қишлоқ харобаларини ҳам кўра-
ми(з...)

Устихонлар орасида қорайиб кетган таёқлар, занг-
лаган паншахалар, баъзан синиб, соплари чириган
қиличлар ҳам ётарди. Йўл-йўлакай йўлдошим бу
фажиани ҳикоя қилиб берди. Йўлдошим сабаб бў-
либ, мен бир йил мобайнида бу воқеани ўргандим.
Зулм хазон қилган севги-ю, беному нишон қирилиб
кетган инсонларни, онайизорларни саодатли кунла-
римизда эслаб қўймоқликни фарз билиб, ушбу китоб-
ни ёзишни лозим топдим.

1956 йил

ИСКАНДАРИЯ КУРФАЗИ

1

Салоҳиддин эчки боғлаб қўйиладиган тўнкага ўтирди-да, хаёл суриб ер чиза бошлади. У атрофдаги баланд хурмо дарахтларини чайқаб учаётган шабадани, қўтослар маърашини, осмонда доира ясаб, кечки салқин тушишини қутлаётган қирғийлар қийқиригини, дарёдан қайтиб келаётган балиқчилар гурунгини. . ҳеч нарсани эшитмасди. Пастаккина уй дарвозасидан мўралаб турган қўшни қизи Монани ҳам кўрмас эди. У бир нафасдан сўнг ўйлаб-ўйлаб дунёнинг тагига етгандек, сапчиб ўрнидан турди-да, ошнаси, чатишиб кетган қариндоши Абдулрахмон ар Рашад ўйига жўнади. У сафарга рози бўлганини билдириб, Абдулрахмон фикрлари дарҳақиқат тўғри эканини, бу ерда узун кириб, узун чиқиб юрмай мавсумда пул ишлаб олиш маъқул эканини айтмоқчи бўлди. Бунга унинг қартайган онаси ҳам рози бўлибди. Бу ерда ҳаммолчилик қилиб яхши ишлаган одам, бир кунда йигирма беш пиастр топади. Ундачи: бир кунда бир фунт, баъзан бир ярим фунт топиш мумкин эмиш. Шундоқ бўлгандан сўнг кампирни ёлғиз ташласа ҳам боргани маъқул. Агар у жуда қийналиб қолса, қўшнилари қарашиб турар. Кампир бўлса кўзлари хиралашиб қолганига қарамай, ҳали анча тетик. У ҳам ўғли Салоҳиддиннинг борганини маъқул кўрибди-ю, лекин совур ойига қолмай барвақтроқ қайтишини, бу йил шамол кўп бўлишини қайта-қайта таъкидлабди.

Шундай қилиб, Салоҳиддин Абдулрахмон ар Рашад билан бирга Гунадан чиқиб узоқ Искандария шаҳри томон йўл олди. Енгилгина тугунни елкаларига ташлаб Нил бўйигача пиёда, дарёдан ўтиб Луксор шаҳри вокзалида бир кун тунаб, поезд билан Қоҳирага, ун-

дан сўнг эрта билан Искандарияга жўнашди. Бир ярим кун деганда Искандарияга етиб келиб, улкан шаҳар кўчаларида бир муддат томоша қилишгач, ар Рашад қанчалаб тер тўккан жойи — кўрфазга йўл олишди. Африка қитъасининг шимолидаги чексиз, қўнғир саҳро билан беҳад ложувард денгиз бир-бирига қўшилган жойдаги арабларнинг гўзал ва қадимий шаҳри Искандария не-не одамларга шифо берган. Лекин бу йигит шифо олмоқ учун эмас, ризқ излаб келди.

Унг ва сўлда ари ини каби катак-катак кўп қаватли бинолар, ҳашаматли қасрлар, тропик боғлар, турли-туман ҳайкаллар. Кўрфазнинг ғарб томонида олти-етти қават биноларга тенг келарли улкан пароходлар хомуш турибди. Баъзан уларнинг дўриллаган йўгон овозлари кўрфаз бўйлаб ёйилади. Шарқий кўрфаз атрофи узундан-узоқ чўмиладиган қумликлар, соябон хоналар, ҳар турли катта-кичик чиройли қайиқлар, елканлар билан тўлган... Ундан нарироқда, денгиз бўйида Фуаднинг ёзлик, қишлик қасру саройлари, турли-туман гуллар, баланд хурмо дарахтлари билан ўралибди. Бепоеъ сариқ саҳролар оша келган одам бирданига кўк денгиз қирғоғига келиб, беихтиёр денгиз тўлқинлари остидаги жаҳаннамий чуқурликни унутиб, бепоеъ қумликларга улкан зилол шиша ташлаб қўйибди деб хаёл қилади. Бу ерларда тоғ йўқ — саҳро-ю, денгиз баб-баравар, кафтдек текис турибди. Ўрта Ер денгизи нақадар улкан, қанча тикилманг бирор қирғоқни кўриб бўлмайди. Денгиз устида булутларнинг сояси сузиб юрибди. Олис-олисларда улкан пароходлар писта пўчоқдек қалқимоқда. Денгиз пишқириб, серқум қирғоқлар оша югуриб келади-да, яна орқасига томон қайтиб кетади. Бир оздан сўнг яна югуради, яна қайтади... Улкан, беҳаловат денгиз кимгадир талпиниб ётибди. Бу ерда, қирғоқ қумлари устида яланғоч ётган гўзал Нагуага... Қудратли, беқарор денгиз бор кучи билан талпинади, лекин у чиройли Нагуага етиб келолмайди. У яна тисланади, жуда бўлмаганда Нагуанинг оппоқ оёқларига бир марта бош уриш учун ўзининг бор денгизий қудратини тўплаб, қумлар оша югуради-ю, яна ета олмайди. Ҳансираб, орқага қайтади. Нагуа бўлса қўсин нурлари аро ухлаб ётган маликадек яланғоч, эркаланиб ётибди.

Нагуа ёнбошлаб, кўзидаги қора кўзойнакни олдида, бошига ёстиқ қилиб қўйгани — қалингина китобни варақлаган бўлиб атрофига аланглади. Беш қадамча нарида новдадан тўқилган креслода унинг эри — Тавфиқ ал Ҳамадоний бутилкага найча солиб «Coco solo»¹ ичиб ўтирибди. Нагуанинг кўз ташлаганини сезган Тавфиқ ал Ҳамадоний, унга қараб навозиш ила табассум қилди.

Нагуа атрофида ётган бошқа одамларга ҳам билинар-билинмас кўз қирини ташлаб қўйди. Ҳув ана, ўнг томонда беш-олти европалик рафиқалари билан яланғоч ётишибди. Хонимнинг қўлида бамбук новдали қармоқ; унинг иштиёқу шижоатидан одамдек балиқ тутмоқчи бўлаётгани сезилиб туради. Нагуанинг нигоҳи тушишини кутиб турган Тавфиқ ал Ҳамадоний оғзини кўвача қилиб, инглиз тилида «Coco solo» ичасизми, хоним? — деб сўради. Бир вақтлар Миср ёшлари орасида инглизча гаплашиш жуда мода бўлиб, Нагуа йўталган кишига ҳам бир қулоч инглизча сўз билан жавоб қилгуси келарди. Кейинги пайтларда она тилида гаплашиш қадрлироқ, чиройлироқ кўрина бошлади. Илгари инглизча гапирган одам ақллироқ кўриниб, арабча гаплашганлар маданқятсизроқ кўринарди. Ҳозир жуда унчалик эмас. Нагуа эри Тавфиқ ал Ҳамадонийга на инглизча ва на арабча жавоб қайтарди.

Нагуа чап томонга ағдарилиб, офтобда қизариб кетган семиз сонларига боқди-да, кейин нозик бармоқлари билан уни оҳиста силаб қўйди. Бирдан кўзи ўзидан нарироқда бир-бирини қувиб, қийқиритиб юрган йигит билан қизга тушди. Ёнгинасидан ўтиб кетаётган норғул йигитни кўриб, кейин унга қараб қолди. Бу Салоҳиддин эди. У тўпигигача қумга ботиб, бепарво, тўппа-тўғри бориб, қирғоқда қалқиб, лопиллаб турган қайиқча ёнида тўхтади. Дарҳол эшакларни олиб қум устига қўйди-да, пачақ бир челақ билан қайиқча ичига тушган сувни олиб ташлай бошлади. Нагуа бўлса яланғоч, кўкракдор Салоҳиддиннинг келишган қоматига маҳлиё бўлиб, узоқ тикилди. Бир муддатдан кейин бошқа ёнига ағдарилиб эрига мурожаат қилди.

— Хўжам, анови қайиқчини чақиринг. Мени қа-

¹ «Coco solo» — (Коко-коло) лимонадга ўхшаш ичимлик.

йиқда бир айлантириб келсин. Ёнигизда майда пу-
лингиз борми?

— Пул бор,— деди Тавфиқ ал Ҳамадоний,— тўл-
қин бўлиб турибди, қўрқмайсизми, хоним?

— Қўрқмайман. Қумда ҳадеб эчкиэмарга ўк-
шаб ёта бераманми? Чақиринг!

— Ҳо, Ялло! Ялло!— Тавфиқ ал Ҳамадоний қўл
кўтариб, Салоҳиддинни чақирди.

Салоҳиддин қумдаги мўйсафидга ялт этиб қа-
раб, пачақ челагини қўйиб, югуриб келди.

— Бўшмисан?

— Ҳа, бўшман.

— Хонимни қайингизда сайр қилдириб кел. Эҳ-
тиёт бўл, қўрқитма.

— Хўп бўлади, жаноб.

— Мана буни ол,— у бир томонига эҳром сура-
ти солинган қоғоз пул узатди.

— Ташаккур... Миннатдорман...— Салоҳиддин қў-
лини кўксига қўйиб, қуллуқ қилди.

У югуриб бориб, қайиқ эшкакларини ўз жойига
ўрнатди, хонимнинг келишини кутди. Нагуа ўрни-
дан туриб яланғоч ҳолича қайиққа тушди-да, Сало-
ҳиддиннинг рўпарасига ўтирди. Бир оз уялиб, ерга
қараб қўйди.

Салоҳиддин қайиқни силжита ётиб, Нагуанинг
оқ каптар кўксидек бўртиб чиққан кўкраги, оппоқ
ва келишган баданларига бир кўз ташлади-да, сўнг-
ра хонимни хижолат қилмаслик учун унга қарай
бермади. У жон-жаҳди билан эшкакларни сувга бо-
тириб, қайиқни қалқитмай бир меъёрда олиб кетди.
Нагуа бўлса йигит нигоҳлари узоқ уфқларда эканини
кўргач, секин ер тагидан унинг тарам-тарам бўлиб
турган кўкрак пайларига, сапчадек бўртиб, ажралиб
турган билак мускулларига обдан тикилиб қаради.
Бир дамдан сўнг у Салоҳиддиннинг қош-кўзлари, ин-
гичка мўйловига ҳам тикилди. Барини сезиб турган
Салоҳиддин, секин мийигида кулиб қўйди. Нагуа бу
кулгини сизди-да, безовталаниб сўради.

— Нега куласиз, йигит?

— Кулганим йўқ.

— Кулдингиз.

— Кулганим йўқ, хоним.

— Бирон ерим...— Нагуа бадани, қўлларини қя-
рай бошлади.— Бир нима тегибдими?— У ўз қомати-
ни буралиб, ҳар оҳангга солиб, Салоҳиддин олдида
намоиш қила бошлади.

Иўи, хоним, ҳеч нима теккан эмас. Ҳамма из топ-тоза.

Хайрият,— деди ёқимли кулиб Нагуа.— Менинг м Нагуа,— деди бир дамдан кейин яна у.

— Жуда чиройли исмингиз бор экан, хоним.

— Сизга бу исм ёқадими?

— Ҳа, чиройли исм.

— Сизнинг исмингиз нима?

— Салоҳиддин.

— Салоҳиддин?

— Ҳа.

— Сизнинг исмингиз ҳам чиройли экан.

Шу пайт улар денгиз ўртасида бирдан қаҳ-қаҳ уриб улишди. Бу кулгини уларнинг икковларидан бўлач еч кимса эшитмади.

Қайиқча сузиб борар; кўрфаз сувлари жимирлар; бир томон — чексиз уфқларгача кетган кўм-кўк денгиз, бир томон — қатор ҳашаматли оқ бинолар, турли хил миноралар билан тўлган Искандария шаҳри қирғоқлари. Қум устида ўтирган Тавфиқ ал Ҳамадоний ҳам жуда узоқларда пашшадек бўлиб кўриниб турарди. Қайиқча яна бир оз сузгач, бу «пашша» ҳам кўзга илинмай қолди. Олис Қибрис оролларида келган қатор тўлқинлар қайиқчани лопиллатар, йигит эшакларни кериб мувозанатни сақлашга қанчалик уринмасин, барибир қайиқчани кўтариб-кўтариб ура бошлади.

— Қайта қолайлик,— деди Нагуа юрагига қўрқув тушиб.

— Утиб кетади, қўрқманг, хоним.

Қайиқча қия бўлиб, шиддат билан чайқалиб кетди. Нагуа ўзини қайиқча ўртасига ташлаб, Салоҳиддиннинг оёқларига маҳкам ёпишиб олди. Бир оздан сўнг, чиройли бошини Салоҳиддиннинг тиззаларига қўйиб, қўрқув аралаш юзига тикилди. Салоҳиддин қайиқчани буриб кўрфаз томонга шитоб билан суза кетди. Тўлқинлар ўтиб кетиб, қайиқ анча тинчиганига ҳам қарамай, Нагуа ҳамон Салоҳиддиннинг тиззаларини маҳкам қучоқлаганича ўтирарди. Бу ўтириши фиръавн Тутмос ҳайкалига жуда ўхшаб кетарди.

— Хоним, туриб ўтиринг,— деди Салоҳиддин мулоҳимлик билан,— тўлқинлар ўтиб кетди. Қирғоққа яқинлашаётирмиз...

Нагуа ўрнидан туриб, ўз жойига ўтирди. Атрофи

га аяанглаб, олисларда сузиб юрган қайиқчаларни кўрди.

— Сиз мени Нагуа денг, хўпми?

— Сиз нима буюрсангиз, биз итоат қиламиз, Нагуа хоним.

— Эртага, кундуз соат ўн иккида бизникига келсангиз, сизда гапим бор. Исмоил пошшо мусофирхонаси, олтинчи қават, ўнинчи уй...

— Ҳозир айта қолинг. Бу вақтда мен қайиқчада бўлишим, тирикчилик қилишим керак. Бирон иш бўлса, буюринг, мен бажо келтирай. Бирон нарса олиб келиш бўлса, айтинг, эрта билан етказаман.

— Сиз менга ёқиб қолдингиз, Салоҳиддин... Пул топилади, одам топилмайди. Эртага келинг...

— Нагуа хоним, мен бир фаллоҳ йигитман, тирикчилик важидан бу ерларда юрибман.

— Тушунаман. Эртага келинг. Гап тамом!

3

Чиройли қайиқча тўлғана-тўлғана қирғоққа етиб келди. Нагуа қум устида, соябон остида ўтирган эри Тавфиқ ал Ҳамадонийга жўрттага эшиттириб, Салоҳиддинга «яхши сайр қилгани» учун ташаккур билдирдида, оҳудек бир сакраб қайиқчадан қум устига тушди. Салоҳиддин ҳам «хаммавақт хизматингизга тайёрман» дегандек қўлини кўксига қўйиб, миннатдорчилик билдирди. Ахир у атиги ярим соатгина айлантириб эҳром тасвири солинган уч фунт олди-ю, миннатдорчилик билдирмайдими? У ўзида йўқ шод; дам ўтмай эшакларни қўйиб, белига тугиб олгани уч фунтли қоғозни қўлига олиб, бир кўриб, яна эҳтиёткорлик билан буклаб, жойига тугиб қўяди. Қайиқчасида ўтирган икки ёшнинг сўзларига ҳам, шўхликларига ҳам эътибор бермайди. Хаёлида эртанги кун, Исмоил пошшо мусофирхонаси... «Борсамми ёки бормасамми?» Бу фикр кун билан аридек ғувиллаб миясини ғовлатди. Уйлаб-уйлаб ўйининг поёнига етолмасди. Кечаси билан ҳам ўйлади. Кечки овқат вақтида иниси Абдулраҳмон ар Рашад «кўп хаёл сураётгани»ни айтиб, таажжубланди. Лекин Салоҳиддин бу гапни унга айтмай, яширди.

Эртасига эрта билан яна қайиқчасининг ёнига келиб, эшакларни ўрнатди, сайр қилувчиларни кутди. Негадир ҳеч ким келмади. Соат ўн иккига яқин био киши денгиз сайрини ихтиёр қилиб, унинг ёнига келди.

Салоҳиддин хаёл суриб, иккиланиб, охири бетоб эканлигини айтди-да, эшкакларни йиғиштириб, Исмоил пошшо мусофирхонасига жўнади.

У ҳашаматли бинонинг гиламлар ташлаб қўйилган зинапояларидан юқорига кўтариларкан, мусофирхона хизматкорлари — қора суданликлар унга таажжубланиб боқишарди. Йирик бойлар, ажнабий амалдорлар тушадиган бу мусофирхонада бошига хатта-иқол¹ солиб, устига ғалабия кийиб олган оддий бир арабнинг гиламларни бепарво босиб юриши улар диққатини ўзига тортган эди.

Бир нафасдан сўнг у олтинчи қаватга кўтарилиб, ўнинчи хона эшигини чертди. Шу дамнинг ўзидаёқ эшик очилиб, обдан пардоз қилиб ясанган Нагуа Салоҳиддинни очиқ чеҳра билан кутиб олиб, ичкарига таклиф этди. Салоҳиддин ичкарига кириши билан бир нечта чиройли хоналарга кўзи тушди. У ўз ичида «Бундоқ ажойиб уйларда фақат подшоҳлар туриши мумкин» деб қўйди. «Ёки бу Нагуа хоним подшоҳ Форуқнинг қизимикан?...» деб ҳам ўйлади. Бир хонадан ўтгач, Нагуанинг таклифи билан иккинчи кенг хонадаги қизил духоба креслога ўтирди. Нариги хона шоҳи пардалар билан тўсилган, парда қиясидан ичкарида икки каравот ёнма-ён турганини ҳам кўрди. Нагуа аввалдан тайёрлаб қўйилган дастурхон устини очиб, кичик, новвот ранг рюмкага коньяк қуйиб, Салоҳиддинга узатди.

— Раҳмат, мен ичмайман, Нагуа хоним. Гапим бор, юмушим бор деган эдингиз, мана келдим.

— Жуда яхши. Лекин сиз меҳмонсиз, дастурхонга қаранг, марҳамат.

— Ёлғиз ўтиришимиз қандоқ бўлади? Ахир сизнинг...

— Мен уни бир ерга юбордим, кечгача банд бўлади. Эрим олтмиш ёшда. Мен уни севмайман. Агар сиз билишни истасангиз; мен Муҳаммад ал Ҳаммуднинг қизиман. Икки пахта тозалаш заводимиз бор, бир фабрика... Бир сабаб билан Тавфиқ ал Ҳамадонийга тегиб қолиб, бахтсиз бўлдим. Францияда ўқиб келганман... Мана, ҳаммасини айтдим, тушундингизми?

Салоҳиддин «тушундим» дегандек секин бош қимирлатиб қўйди. Таажжуб билан гўзал Нагуага қаради. «Подшоҳ қизича бор» дегани тасдиқланди.

— Салоҳиддин, қани рюмкани олинг, ичинг! Мен

¹ Хатта-иқол — арабларнинг миллий бош кийими.

аёл киши бўла туриб уялмаётирману, сиз йигит нарса нимадан уяласиз. Олинг.

Салоҳиддин бу гаждан сўнг коньякни ичиб юбориб, овқатлардан ҳам ейишга тутинди. Нагуа яна гап бошлади.

— Салоҳиддин, дўст бўлайлик. Сиз менинг тенгдошимсиз. Билмадим, ўзимга ўзим ишонмаётирман... Мен сизни севиб қолганга ўхшайман. Туни билан ухламай тўлганиб чиқдим. Ҳеч уйқу келмади... Хайрият келдингиз, кўриб қувондим...

— Нагуа хоним, қўйинг...

— Салоҳиддин, зора мен бахтимни топсам. Тавфиқ ал Ҳамадоний қари, саноқли йиллари қолган... Сиз уйланганмисиз?

— Йўқ, Нагуа хоним,— деди Салоҳиддин боши айланиб.

Нагуа ўз креслосини Салоҳиддиннинг ёнига яқин суриб, қўлларидан ушлаб кўксига беш қўйди. Қайфи ошиб қолган Салоҳиддин Нагуанинг сочларини силаб, ширин лабларидан ўпиб, беихтиёр қучоқлади...

Кечга яқин Салоҳиддин Исмоил пошшо мусофирхонасидаги зинапоялардан яна битта-битта босиб пастга тушаётганида оёқ пайлари оғриб, қалтирарди. Мусофирхонадан ташқарига чиқиб, чўнтагига қўл солган эди, букланган қоғоз борлигини сезди. Олиб қараса, беш фунтлик пул.

Эртасига эрта билан кўрфазга бориб, қайиқчаси ёнида турган икки кишини олди-да, сузиб кетди. Кун бўйи қўли иш қилди-ю, мияси ўй ўйлади. Индинига ваъдага мувофиқ яна соат ўн иккида мусофирхонага борди. Ундан сўнг, орадан бир кун ўтгач, яна борди... Мусофирхона хизматкорлари ҳам уни таниб қолишди. Нагуа бўлса кимгадир уни «ўз оғам», деб айтибди. Уларнинг юз тузилишларида қандайдир бир ўхшашлик бор эди.

Тавфиқ ал Ҳамадонийни бу ишдан тамоман гофил деб бўлмайти. Илгари уни жеркиб, камситиб гапирадиган Нагуа кейинги кунларда она сутига тўйган қўзичоқдек сакраб ўйнар, ўзига оро берар, қари эрига ялинар, эркаланар, ғоят эҳтиром қиларди. Қари эр ёш хотинининг муғомбирлик қилаётганини сезса ҳам, индамайди, лекин жуда ҳаддидан ошиб кетмаслигини, ал Ҳамадоний ва ал Ҳаммудлар шаънига доғ тушириб қўймаслигини таъкидларди. Баъзан Нагуанинг Францияда «қилган қилмишларини» имо-ишора билан

ёсига солиб, «гап-сўз» бўлмасликка чақирарди. Нагуа бўлса «хўп бўлади» дегандек қуруқ ёғоч бўлиб қолган эри Тавфиқ ал Ҳамадонийнинг бўйнига осилар, шунда чол гандираклаб кетарди...

Салоҳиддин Нагуага жуда ўрганиб қолди. Тўғрироғи, у Нагуани севиб қолди. «Қуруқ ёғоч» эрини қисобга олмаганда, улар эру хотиндек бўлиб қолишди. Қоҳира устунларидан бири бўлган ал Ҳаммуднинг гўвал қизига эга бўлгани — осмондаги ой гўё унинг қўйнига яширингандек бўлди. Салоҳиддин бу воқеани тақдир деб билиб: «менинг софдил, заҳматкаш бир мусулмон эканим худога ёқиб, бахт муяссар этди» деб ўйлади. Гурнадаги Мона ҳам унинг ёдидан кўтарилди. У, мана икки ой бўлди, янги уйланган йигитлардек сурункасига айшу ишрат сурмоқда. Ёнида анча-мунча пул ҳам бор. Қайиқ ҳайдаш ҳам малол келиб қолди. Нагуа бўлса негадир қайиқ ҳайдашни ташламаслигини, лекин қайиққа ёш хотинларни солмаслигини, қиз-ғанажагини ҳам айгиб қўярди.

Ҳадемай орадан икки ярим ой ўтди. Искандария кўрфазига салқин тушиб қолди. Кунларнинг бирида, Нагуа Салоҳиддинга қисқагина қилиб, эртага эрта билан Қоҳирага жўнашини, кузатиб қўйишининг ҳожати йўқлигини ҳам айтди. Сабаб эри Тавфиқ ал Ҳамадоний Нагуадан жуда шубҳалана бошлаган эмиш. Салоҳиддин индамади. Нагуа жўнаб кетгандан сўнг, бу ер унинг назарида ҳувиллаб қолгандек бўлди, қўли ишга ҳам бормаи қолди. Абдулраҳмон ар Рашад бундан бир ҳафта илгари бир пароходга ёлланиб ҳаммолчилик қилиш учун Искандария портидан Порт-Саидга кетибди. Икки ҳафтадан сўнг Искандарияга қайтиб келмай, шунақаси Гурнага жўнармиш. Бу йил у бир ойча илгари қишлоққа қайтармиш. Кексаларнинг айтишича, ибис қуши барвақт бола очибди, кузда шамол кучли бўлармиш...

— Искандария кўрфази Салоҳиддиннинг назарида кимсасиз саҳрога ўхшаб қолди. У зерикди, бир ҳафтадан кейин пудратга олган қайиқчани эгасига топшириб, поезд билан Қоҳирага жўнаб кетди.

Қоҳира...

Салоҳиддин поезд деразасидан узоқ-узоқ далаларга тикилар, хаёл сурар... Бу улкан далаларнинг нариги томонида, «Нилу муборак» бўйида Қоҳира шаҳри бор. Қоҳира шаҳрининг ўртасида бир чиройли уй бор. Бу уйда унинг севиклиси Нагуа яшайди. Нагуа Салоҳид-

диннинг йўлига интизор бўлиб кутмоқда. Унинг «Салоҳиддин, мен сени севиб қолдим. Сен билан бирга бўлиш қандай яхши-а, биз энди қиёматда ҳам бир-биримиздан ажралмаймиз...» деган сўзлари, ёқимли товуши яна қулоғига эшитилгандай бўлди. Назарида поезд секин юраётганга ўхшайди, у бўлса поезднинг қушдек учиб кетишини, тезроқ Қоҳирага етишини истайди. Қалби гурс-гурс уради, ошиқади, севикли ёр томон интилади...

Салоҳиддин Қоҳирага етиб ҳам келди. Кўчаларда югурган машиналар, баланд бинолар, миноралар «Хуш келибсан, Салоҳиддин!» деб, унга табассум қилгандек туюлди. У бошидаги хатта-иқолини тўғрилаб, бир қўли билан ғалабия этақларини кўтариб, бир қўли билан Искандарияда сотиб олгани — тахта чамадонини кўтариб, улкан бинолар остидаги одамга тўла йўлкалар бўйлаб юриб кетди. Нил устидаги узун кўприкдан ўтгач, тош арслонлардан сал нарироқдаги «Семирамис» мусофирхонасига кириб, хона берилишини илтимос қилди. Мусофирхона хизматчиси уни бошдан-оёғигача бир кўздан кечириб, «бу ерда хоналар жуда қиммат, яхшиси ал Азҳардаги мусофирхонага борсанг, яхши бўлади» деб, қуруққина жавоб қилди. Лекин Салоҳиддин унинг гапига қулоқ солмай, суткасига икки фунт тўланадиган номерни олди. У обдан ювиниб-тараниб, кечга яқин ал Бўстон кўчасига бориб, қатор икки қаватли кўркам уйлар ёнидан ўтиб, мрамор зинапоялар, панжаралар, ҳовлиларда чаман бўлиб очилиб ётган гулларни томоша қилди. Бу кўчада севикли Нагуанинг ёшлиги ўтган. Унинг айтишича, бу чиройли биноларнинг учинчиси — қаҳва ранг деворлар узра қирқоғайни гули чирмашиб ўсгани, фонтан ичида танига илон чирмашган — Лаокоон¹ ҳайкали қўйган ҳовли — Муҳаммад ал Ҳаммуд хонадонидир.

Салоҳиддин Нагуанинг ота ҳовлиси атрофида бир соатдан мўлроқ вақт айланиб, томоша қилиб юрди.

Салоҳиддин бир дам ҳайрат билан ҳовлига қараб тургач, қоровулнинг ўз кийимларига тикила бергани гашига тегди-да, у билан қуюқ хайр-маъзур қилиб, мусофирхонага жўнади. Шу куни дам олиб, эртасига ал Сарват кўчасига борди. Бу ердаги икки қаватли, ал Ҳаммуд ҳовлисидан қолишмайдиган, кўркам бино-ю, гулзор атрофида айланди. Бу бино Тавфиқ ал Ҳамадо-

¹ Лаокоон — қадимги юнон афсонаси бўйича ишланган ҳайкал.

нийники. Бу ерда Нагуа яшайди. Аллақандай суратлардаги афсонавий қасрларга ўхшаш бу бино қариб қолган ал Ҳамадонийдан кейин Салоҳиддинга қоладигандай кўринди...

Салоҳиддин кўчадаги йўлкада туриб, темир панжаралар орасидан ҳовлига узоқ тикилди. Лекин гулзорни ўтоқ қилиб юрган хизматкор билан гаплашишга журъат қилолмади. Бино деразаларига тикилди. Назарида бу деразаларнинг биридан Нагуа унга қараб тургандек туюлди. Бу ерда ҳам бир соатдан мўлрақ айланиб юрди-да, кейин Иброҳим пошшо майдони томон жўнади. У ерда қатор кийим-кечак магазинлари бор. Ал Ҳамадоний ҳовлисining қоровули унинг хатга-иқоли билан ғалабиясига қарай бергани камситишдек туюлди унга. Искандария кўрфазида эканида, бир кун Нагуа: «Агар сиз костюм кийсангиз, бу қадди-қоматингизга жуда ярашарди», дегани ҳам хаёлидан ўтди. У катта магазинга кириб, олти фунтга жигар ранг костюм сотиб олди. Шундай қилиб, у бир неча кун сурункасига ал Сарват кўчасига қатнади, лекин севикли ёр жамолини кўришга муяссар бўлолмади. Ўйлаб-ўйлаб, ал Ҳамадоний ҳовлисining қоровули билан гаплашишга қарор қилди. У эрталабки чойдан сўнг яна ўша дарвоза ёнига келиб, қоровулни чақирди.

— Ассалом алайкум, ота!

— Ваалайкум ассалом!

— Мен бир мусофир кишиман... Нагуа хонимда гапим бор эди, чақириб берсангиз.

— Лаббай? — чолнинг кўзи ола-кула бўлиб хонасидан чиқаёзди. — Бундоқ гапни демоғлик айб бўлишини билмадингми?

— Маъзур тутсинлар, — деди Салоҳиддин бир оз ўйланиб, — мен Нагуа хонимнинг қариндошларидан бўламан. Исмин — Салоҳиддин.

— Бундоқ дегин, — деди чол Салоҳиддинни ҳовлидаги скамейкада ўтиришга таклиф қилиб, кейин Нагуа хонимга унинг келганини хабар қилиш учун ичкарига кириб ғойиб бўлди.

Бир замондан сўнг, у ичкаридан бўшашиб қайтиб чиқди-да, «Хоним йўқлар, бир ерга кетганлар» деди.

— Қай маҳалда бўлишларини айта олмайсиэми?

— Айтолмайман.

— Кечқурун келайми?

— Билмадим.

— Эртага-чи?

— Келиб кўр...

Салоҳиддин қоровул чол билан қуюқ хайрлашиб, яна «Семирамис» мусофирхонасига қайтди. Юмшоқ каравотда чалқанча ётиб, Нагуанинг: «Салоҳиддин, азизим, сен Қоҳирага кел, бизникида меҳмон бўласан» деган гапларини, эркаланиб кулишларини эслади.

Эртасига у жигар ранг костюмини кийиб яна ал Ҳамадоний ҳовлиси томон жўнади. Мусофирхонадан чиқаверишда хизматкор унга яна тўрт кун учун саккиз фунт тўлаб, квитанциясини олишни эслатди. Салоҳиддин дарҳол ҳамёнини очиб, саккиз фунт пул тўлади. Шундан сўнг ал Сарват кўчасига жўнади.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

— Бир оғиз гапим бор эди...

— Тушунаман...Лекин мен сенга бир гапни айтиб қўй: сен хонимни кўра олмайсан! Менинг маслаҳатим, мусофир бўлсанг, ўз юртингга жўна! Бунда юришдан фойда йўқ!

— Бир кўрсам, отахон...

— Хоним бугун театрга борадилар. Бу гапни ҳам айтмаслигим лозим эди, лекин сен яхши йнгит кўринасан, сенинг учун айтдим.

Шундан сўнг, Салоҳиддин қоровул билан хайрлашиб, қайтиб келди. Мусофирхонада ёта бермай, ал Азҳар бозорига бориб, уни-буни кўрди, онаси учун бир фунтга тўрт метр бўз сотиб олди. Бозордан қайтишда опера театри кассасига бориб, уч фунтга ўртача баҳодаги билетдан бир дона сотиб олиб, мусофирхонага келди. Кечқурун яна ювиниб-тараниб, янги костюмини кийиб театрга борди. Италия операси бошланишидан аввал, ҳаммаёқни айланиб, Нагуани қидирди. У йўқ. Спектакль бошланди: саҳнада аллақандай пари хотинлар рақс эта бошладилар. Салоҳиддиннинг кўзи олмакесак териб, олдинги қаторларни, ложаларни қидира бошлади. Нагуа йўқ. Бир вақт бундай қараса ўнг томонида — духоба пардалар тutilган ложада унинг учун энг қадрли бўлган киши — гўзал Нагуа ўтирганини кўриб қолди. Хайрият қоровул чол алдамаган экан. Нагуанинг ёнида ўша кўзойнакли ориқ, қари эри — Тавфиқ ал Ҳамадоний ўтирибди. Салоҳиддиннинг шодликдан юраги гурс-гурс ура бошлади. Ҳозирнинг ўзидаёқ ўрнидан сапчиб туриб, юурганича бориб Нагуа билан саломлашмоқчи бўлди. Соғинганини, бир неча

қафтадан бұён ёниб қовжираб юрганини гапирмоқчи бўлди. Лекин ҳозир пайти эмаслигини, танаффусгача сабр қилиш лозимлигини ўйлади.

Танаффус ҳам бўлди. Залдагилар секин-аста коридорларга, кенг хоналарга чиқиша бошлади. Салоҳиддин Нагуа йўлини тўсиб кутиб турди. Бир нафасдан сўнг эри билан ёнма-ён келаётган Нагуа ялт этиб Салоҳиддинга қаради. У яқинлашгач «салом» ишорасини қилиб, бошини билинар-билинмас қимирлатиб, Салоҳиддин ёнидан ўтиб кетаётган эди, Салоҳиддин бирикки қадам юриб келиб, Нагуа ва унинг эрига қўл қовуштириб, қуюқ салом берди.

— А... Тавфиқ, сен бу кишини танийсанми? — деди Нагуа эрига мурожаат қилиб. — Искандария кўрфазида дам олганимизда, бу киши қайиқ ҳайдарди, қайиқчи...

— Эслайман.

— Театрга тушдингизми? — Нагуа Салоҳиддинга гап қотди.

— Ҳа, Нагуа хоним... Саломатмисиз?

— Яхши. Тавфиқ, менга экстра шоколад олиб кел, — деди у эрига таманно билан. Ал Ҳамадоний буетга кетди. Нагуа ёлғиз қолгач, «хўш?» дегандек Салоҳиддинга қаради.

— Нагуа, икки қафтадан бери сени бир кўраманми деб ёниб, кабоб бўлиб юрибман. Ҳижрон азоби қийнаб юборди мени. Илгари унча эмас эди, ҳозир сени шундай қаттиқ севиб қолдимки, агар бугун кўрмаганимда жинни бўлиб қолишим аниқ эди. Хайрият кўрдим, худога шукур... Мен ҳар куни ҳовлингга бордим, лекин сен уйда эмас экансан, учратолмадим. Ҳар куни сени тушимда кўраман... Сенга шундай ўрганиб қолибманки, энди биз қиёматда ҳам ажралмаймиз. Қани менга айтчи, ўзингнинг тан-жонинг соғми? Мени ҳам эслагандирсан... Мен белсам ҳаммавақт сени эсладим. Чиройли номингни ҳамма вақт тилимдан қўймадим. Сени саломат бўлгин деб ҳар кун дуо қилдим...

— Салоҳиддин, сиз бу гапларни бир айтдингиз, иккинчи айтманг, — деди Нагуа секин, атрофдаги одамлар пайқамаслиги учун. У сохта кулиб ҳам қўйди, — мен қиз бола эмасман, эрим бор. Эрим — Тавфиқ ал Ҳамадоний, тушундингизми! Бу кераксиз гапларни қўйинг... Хайр!

У битта-битта қадам ташлаб, нозу таманно билан

буфет томон юриб кетди. Салоҳиддин бўлса турган жойида ҳайкалдек қотиб қолди...

Салоҳиддин шу кеча босинқираб чиқди. Эрталаб юз юваётганида, Қоҳирада унинг учун ҳеч нима йўқдай, улкан шаҳарнинг ўзи ҳам аллақандай қоғозлардан ясалгандай, ҳамма нарса қалбаки — кўз боғловчилар ишига ўхшаб кўринди. Ҳаммаёқ фирибгарлар билан тўлгандек, ҳатто Қоҳира ўртасида турган фиръавн Рамзес II нинг минг пудлик мармар ҳайкали ҳам қоғоздан ясалгандай бўлиб кўринди. У шу кунини мусофирхона билан ҳисоб-китоб қилиб, чўнтагида қолган биргина беш фунтлик қоғоз пулни чангаллаб Қоҳира — Луксор поездига миниб қишлоғи Гурнага жўнади. Абдулраҳмон ар Рашад бу уч ой ичида кам деганда олтмиш фунт ишлаб олган бўлиши керак. Унинг чўнтагида фақат беш фунт бор. Беш фунт...

У Луксорга келиб, поезддан тушиши биланоқ шум хабар эшитди: кеча Англия, Франция ва Исроил қўшинлари Мисрга ҳужум бошлаб, Порт-Саид, Ғазнани бомбардимон қилибди... Сувайш каналида ҳаракат тўхтабди. Салоҳиддин симёғочларда бақираётган радио карнайларидан ҳам бу сўзни эшитди. У ғазабланди, муштумини қисди. Яна бунинг устига бир ҳафтача бурун Нилнинг нариги томонида қаттиқ шамол туриб, қанчалаб далайлари, қишлоқларни қум босибди. Шамол уч кун бетўхтов қум сочибди. Луксор минораларидан юз баробар катта гирватлар осмонга устундек кўтарилиб, саҳро қумларини қишлоқлар устига тўкибди. Баъзи ерларда осмондан калтакесагу илонлар ҳам тушибди...

Шу кунини Салоҳиддин Нилдан ўтиб, Гурнага югурди. «Фиръавнлар водийси» деган тепаликларни ошиб ўтиб сайхонликка чиққанида, узоқ-узоқларга тикилиб, ям-яшил бўлиб турадиган Гурнасини қидирди. Гурна йўқ. У тахта чамадонини елкасига олиб, арава йўлидан жадал кун ботиш томон юрди. Бир муддатдан сўнг арава йўли ҳам қумлик орасига кириб йўқолди. У тахминлаб, қум саҳроси оша кетаверди. Тушида арслон қувган кишидек чопа олмас, оёқлари қумга ботиб кетарди. Бир соатлардан сўнг қум остида қолган вайрона уйлари кўрди. Хурмо дарахтлари ҳам синиб кетибди. Вайронада ундан бошқа ҳеч кимса йўқ эди. У тикилиб, тахминлаб ўз уйини ҳам топди. Қўшниси Мона уйини ҳам. Эчки боғлайдиган тўн-

кани ҳам... Бутун қишлоқ қўнғир қум остида қолибди. Одамлар қани? Унинг онаси қани?..

Салоҳиддин тахта чамадонни ерга қўйди-да, шапалоғи билан пешонасига қарсиллатиб бир урди. Сўнгра қумга ўтириб, ёш болалардай ўкириб йиғлай кетди... Унинг носини қум тепаликларидан бўлак ҳеч кимса эшитмасди.

Бир муддатдан сўнг у яна ўрнидан туриб, Луксор томон кетди. Унинг юрагида — тезда иниси Абдулраҳмон ар Рашадни топиб, унга ҳамма гапни айтиб бериб, сўнгра қурол олиб, Порт-Саидга югуриш нияти алангаланар эди.

1958 йил, Қоҳира — Тошкент

МУТИЛАЛ

Серқатнов, кўркам Ражпур кўчасидан Садар бозорига борувчилар ўртадаги вокзал кўпригидан ўтмай иложлари йўқ. Бу баланд темир кўприкка қирқдан ертиқ зинапоя билан чиқилади. Сўнгги беш зинапоя қолганда ҳар қандай одамнинг ҳам ҳаллослаб қолиши турган гап. Кўприк остида қанчалаб темир излар, вагонлар бор; паҳлавон Рамага ўхшаб, бир қора паровоз вокзалда уёқ-буёққа ўтиб, пишқириб юрибди. Паровоз кўприк остига яқинлашганда ҳаммаёқни тутун қоплаб, қоронғилик ичида қуёш ҳам кўринмай қолади. Паровоз тутуни йўқолиб, бир муддат ҳаво мусаффо бўлганида бу баланд кўприк устида турган киши Ямуда дарёси бўйидаги қадимий Қизил қалъа кунгураларини, Жома масжиди минораларини, Лакшминарайн ибодатхонаси қуббаларини бемалол кўради. Шу баланд темир кўприк зиналарида уч-тўрт ярим яланғоч болалар ҳам йўловчилар оёғи остида ўралашиб юришарди. Уларнинг тетикроғи, сочлари баррадек йилтираб турадиган саккиз яшар Мўтилал, қоялардан қояларга сакраб юрадиган кийиклардек, ҳамма учун машаққат бўлган айланма зинапояларда пилдираб юрарди. У баъзан йўловчиларни бир лаҳза тўхтатиб ашула айтиб берар, баъзида эса тўғридан-тўғри кичик ва ориқ панжаларини чўзиб садақа сўрарди. Мабодо бирон велосипед минган киши кўприкка яқинлашар экан, Мўтилал югуриб бориб велосипедни ушлар; уни кўприкдан ўтказиб берай деб жон-жаҳди билан илтимос қиларди.

Мўтилал кўчада ётиб, кўчада туради. Унинг ётиги ҳам йўлкадаги бир чинор таги. Тошлар устидан от-аравалар босиб ўта берганидек, у чўзилиб ухлаб ётганида, унинг устидан ҳам одамлар ҳатлаб ўтиб кетаверишади. Унинг онаси бир неча йил бурун шу

вокзал атрофидаги йўлкалардан бирида қазо қилди. Шундан бошлаб, Мўтирал кимсасиз. Яқин-яқиндаги на унинг отаси дҳоби¹ эканини кўча қоровулидан билди.

Мўтирал велосипед минган киши орқасидан эргашиб, ялиниб-ёлвориб зил велосипедини унинг қўлидан олдида, елкасида, кучанганича зинапоялардан олиб чиқиб кетди. Велосипед эгаси икки қадамча пастда, Мўтирал кетидан битта-битта қадам ташлаб юқорига кўтарила бошлади. Бу йўғон одамнинг устида жужун кўйлак, бошида икки айри салласи бўлиб, гўштдор юзларини қора соқол босганди. У бошини мағрур тутиб, ён-атрофига қарамай борарди. Мўтирал тепага чиқиб олгач, бу жанобнинг велосипедини эҳтиёткорлик билан гилдиратиб борди-да, пастга тушишда уни яна елкасига кўтариб олди. Унинг суяклари қирсиллаб кетарди. Не машаққат билан пастга тушиб олгач, Мўтирал, юраги гурсса-гурсса уриб, ҳаллослашига қарамай табассум билан жанобга велосипедни топширди. Жаноб жужун кўйлаги чўнтагига қўл тиқиб, беш пайсалик гангачани Мўтиралнинг кафтига ташлади-да, яна велосипедига миниб Садар бозори томон жўнади. Мўтирал, тангачани сиқимлаганича, зингиллаб, зинапояларга қоқилиб юқорига чиқди. Кўприкдан ошиб ўтиб ўртоқлари ёнига келди-да, тангачани кўрсатди. Ундан сўнг яна шу ерда — ўртоқлари ёнида туриб велосипедчилар келишини кутиб ўтирди.

Орадан кўп ўтмай, юпунгина бир йигит бўёқлари ўчиб кетган эскигина велосипедини зингиллатиб келиб, кўприк ёнида тўхтатиши биланоқ зинапояда ўтирган Мўтирал дик ўрнидан турди-да, велосипедини ушлади.

— Соҳиб, рухсат этинг, мен олиб чиқиб бераман.

Йигитча Мўтиралга кулиб қаради:

— Мен соҳиб эмасман.

— Бабу, рухсат этинг...

— Мен «бабу» ҳам эмасман!

— Сер², рухсат этинг.

— Мен «сер» ҳам эмасман.

¹ Дҳоби — хўрланган кишилар, улардан йирганадилар.

² Сер — инглизча жаноби олий демак.

— Мистер...— Мўтирал яна илтижо қилди,— рух-сат этинг.

— Мен ҳеч нарса эмасман!— йигит жилмайди.

Мўтиралнинг ёниб турган кўзларига тикилган бу йигит липпасидаги кир рўмолчани очиб, беш-олти чақалардан бирини Мўтиралга узатди-да, велосипедни ўзи азот елкасига кўтариб, инқиллаб, зиналар оша юқорига чиқа кетди. Беш пайсалик чақани сиқимлаган Мўтирал ва унинг ўртоқлари йигит орқасидан таажжуб билан қараб қолишди. Болалардан бири:—Ўз фойдасини билмаган, нодон!»— деб гап отди.

— Нима-а!— деди Мўтирал, бу гапни айтган боланинг юзига бир шапати уриб,— шундай яхши одамни сўкасанми?

Улар яна зинапояларга сочилишиб, хомуш ўтиришди. Мўтирал калтак еган болага секин ер остидан қараб қўйди. Зинапоялардан қаторлашиб чиқиб кетаётган йўловчилар уларга қарашмас, бундай дарбадар болаларни ҳамма ерда учрата берганларидан бўлса керак, улар баланд ва ҳашаматли бу кўприк зинапояларига сочилиб қолган тошларга ўхшашарди — йўловчилар фақат қоқилиб тушмаслик учун баъзан ҳатлаб, баъзан ёнларидан ўтиб кетишарди. Кун ўрталарига бориб, олдида ойнаси, орқасида юк ортадиган савати бор, чиройли велосипед минган қора соқолли, бошига икки айри қилиб малла ранг салла ўраган бир сингх жаноблари келиб қолди. У зина ёнида тўхтаб, Мўтирал илтимосини кутиб ўтирмай, велосипедни берди-да, ўзи битта-битта қадам ташлаб юқорига чиқаверди. Мўтирал велосипедни дон тортаётган чумолидек жон-жаҳди билан юқорига судради. Кўприк тепасига чиқиб олган баланд бўйли сингх пастда инқиллаб, кучаниб келаётган Мўтиралга бир дам тикилиб турди. Велосипед тепага анча яқинлашгач, сингх яна бамайлихотир йўлида давом этди. Мўтирал юқорига чиқиб олиб, андак нафасини ростлаётган эди, ўн қадамча олдинда турган жаноб «юра қол!» дегандек ишора қилди. Мўтирал дарҳол велосипедни гилдиратиб юра кетди. У эшитилар-эшитилмас ўзича сўкинарди. Ойнали, саватли велосипед шу қадар оғир бўладики, бу лаънати асфальт шиббалайдиган трактордан ҳам оғир бўлиб кетади. Мўтирал велосипедни эсон-омон ерга олиб тушиб бергач, соҳиб

унинг қўлига беш пайсалик тангача ташлади-да, велосипедига миниб жўнади. Мўтиллал пулни чангаллаб, ўртоқлари ёнига қайтиб келди. Унинг оёқлари қалтираб, елкаси ачишиб оғрирди.

Қош қорайгунча у яна тўрт велосипедни кўприкдан ўтказиб, кейин Садар бозорига борди, чангалидаги танга-чақаларга накура¹ олиб еди. Шундан сўнг, Ражпур кўчасидаги йўлкада — ҳар куни ётиб ухлайдиган ўз жойида, тонг отгунича хуррак тортди. Кўчада юрган дайди сигирлар унинг ёнидан ўта туриб, ҳидлаб, юзларини ялаб кетганини ҳам мутлақо пайқагани йўқ.

Шундай қилиб, кунлар ўта бошлади. Кичкина Мўтиллал кўприкдан велосипед ўтказиб қўйишни ўзига ҳунар қилиб олди. У ҳатто шу йўсинда пул тўплаб, қути, икки чўтка, сариқ ва қора мой сотиб олиб, ботинка мойлашни ҳам орзу қилган вақтлари бўлган. Бунинг учун кам деганда саккиз рупия пул топиши керак. Агар унинг чўткалари бўлганда, у, албатта «Империал» мусофирхонаси эшигига бориб ўтирарди.

Якшанба куни Мўтиллал эрта билан юз-қўлини ювиб «ўз ишига» кетаётиб, Лакшминараийн ибодатхонаси ёнида бир дам тўхтади. Бу ибодатхонани томоша қилиб юрган аллақандай оқ танлилар ёнига бориб, садақа сўраб қўл чўзди. Ажнабийлар унга қайрилиб боқишмади ҳам. Мўтиллал ва унга ўхшаш қора болалар чуғуллашиб сайёҳлар атрофида ўралашаверди. Шу пайт, баланд бўйли, бақа кўз бир одам ёнидаги шеригига Мўтиллални кўрсатиб: «The Hindies re neerer tonhe monkeus than tothe Englishmen...» — деди. Мўтиллал диққат билан қулоқ солиб туриб, бу гапнинг маъноси «Ҳиндилар инглизлардан кўра маймунларга яқинроқ» деяётганини пайқади. У бир лаҳза новча инглизга еб қўйгудек бўлиб тикилиб турди-да, кейин сўкиниб вокзал томон жўнади.

Кунларнинг бирида кичкина Мўтиллал ўзидан катта велосипедни ортмачоғлаб зинапоялардан юқорига чиқаётганида ҳаддан зиёд толиб, кўзи тиниб йиқилиб тушди. Қўлидаги ойнали, орқасида савати бор янги

¹ Накура — нўхат ва ловиядан қилинган таом.

велосипед зиналар устида сакраб-сакраб, қарсийлаб ерга урилди. Велосипед эгаси зинапоянинг темир қирраларида ўрнидан туrolмай, тўлганиб ётган Мўтиллалга бир хўмрайиб қараб, устидан ҳатлаб ўтди-да, югурганича пастга тушиб, велосипедни ердан кўтарди. Ойнаси синиб, ғилдираклари қийшайган велосипедни бир болага кўтартириб жўнади. Юқорида инграб, чўзилиб ётган Мўтиллал анча вақтгача ўзини уёққа-буёққа ташлаб, инқиллаб ётди. Атрофини ўраган ўзига ўхшаш болалар унга ҳеч ёрдам бериша олмади. Бир муддатдан кейин ўткинчи бир киши Мўтиллални кўтариб, пастга олиб тушди-да, йўлкага, девор тагига ётқизиб қўйди. Унинг ўртоқлари зинага сочилган учтўрт тангасини йиғиб, Мўтиллал ёнига қўйишди. Бир бола югурганича бориб, Ражпур кўча йўлкасидаги увада одеялини олиб келиб, Мўтиллал устига ёпиб қўйди. Узи ҳам бу кеча шу ерда — Мўтиллал ёнида тунади.

Тун жуда оғир ўтди: деярли тонг отгунча Мўтиллал инграб, бақириб чиқди. Унинг ўнг оёғи буралиб кетиб, тўпиғи шишиб чиқибди. Унг биқини зина қиррасига тушиб шилиниб кетибди. Ўртоғининг эски-туски латталар билан боғлашига қарамай, барибир сирқиб қон оқарди. Биқинидан кўра ҳам тўпиғи азоб бериб оғрирди. Тонг ёришишига яқин кўча супураётган киши Мўтиллал тепасига келиб, уёқ-буёғини очиб кўрди. Оёғига қўл тегизган эди, у чинқириб юборди.

— Эҳ, бечора, сенга жабр бўлибди. Кийикдек дикллаб юрувдинг,— деди у киши ачиниб.

Бирор соатдан сўнг рўпарадаги боққол дўкони очгач, у бир парча латтага мой суриб Мўтиллалнинг ярасини боғлаб қўйди-да, сопол товоқда овқат келтирди. Шундан сўнг у: «Қандоқ қилай, қўлимдан келгани шу, етим бола», дегандек термилиб турди. Мўтиллалнинг овқат еяётганини кўриб, гўё ўз ватандошлик бурчини бажаргандай, кўнгли таскин топиб, бу ердан кетди.

Мўтиллал шу ётганича роса бир ой ётди. Бир ойдан сўнг у таёққа суяниб ўрнидан турди. Узун таёқ тепасига чиллак қоқиб, обдан уни латталар билан ўраб, қўлтиқ таёқ қилиб олди-да, ўнг оёғини ерга теккизолмай ҳақкачаклаб юра бошлади. Биқинидаги яра ҳеч қотмай маддалай бергач, одамлар бу яра Гангда чўмилмагунча тузалмаслигини айтишди. У албатта

Банорас шахрига бориб, Ганг дарёсида чўмилиши, сўнгра ибодатхонага кириб, Шивага сизиниши ловим эмиш. Бу гапларни эшитган Мўтиллал шу кундаёқ муқаддас Банорас шахрига жўнади. Поездда тиланчилик қилиб, икки кун деганда Банорасга етди. Ганг дарёсига тушаверишдаги зинапойларда ўтирган мажруҳ одамлар билан бирга дарё сувидан олиб, баданини ювди. Ундан сўнг кўплар қатори ибодатхонага кириб, Шивага сизинди. «Соҳибни шафқатсиз, ёмон одам деган бўлсам, тавба қилдим, Соҳиб яхши одам» — деб Будда қаршисида чўкка тушганча икки кўлни жуфтлаб, йиглаб, илтижо қилди.

Мўгилал бир ойча Банорасда қолиб, ҳар куни Ганг дарёсида ювиниб турди, ибодатхонага бориб сизинди. Лекин унинг яраси тузалмай, оёқларини боса олмай юраверди. Бир куни шу ерлик ғариб кишилардан бири: «Бу ишдан ҳеч фойда йўқ. Мен ўн йил сизиндим, лекин чўлоқ оёгимни тузата олмадим. Яхшиси, сен Бомбайга бор. У ерда бошқа мамлакатлардан келган катта докторлар бор эмиш. Ялиниб, тузалсам ўлгунча хизматингизни қиламан десанг, сени дори билан тез кунда тузатиб қўядилар», — деди. Бу гапни эшитган Мўтиллал, ҳайё-ҳувв деб, юк ортилган вагоннинг бир каталагида Бомбайга жўнади.

Икки кундан сўнг, эрта билан уйқудан уйғонган эди, кўз олдида сершовқин вокзал пайдо бўлди. У қўлтиқтаёгини тўқиллатиб вокзалдан чиқди-да, буюк шаҳарнинг серҳашамат бинолари остидаги асфальт йўлкалардан боши оққан томонга юра бошлади. Кўчаларда машиналар шу қадар кўп эдики, чорраҳаларда у томондан бу томонга ўтиш учун анча вақт кутиб туриш керак. У денгиз қирғоғи бўйлаб олисларга чўзилган кўркам кўчада, қалин мрамар тошлардан ишланган йўлкада туриб узоқ вақт тўлқин отиб, кўпириб ётган денгизга тикилди. Ундан кейин Малабар деб аталган тепаликдаги «Боғи муаллақ» қа борди. Кечгача бу ерни айланиб, қорни очганини ҳам билмай қолди. Оёқлари зўриқиб, биқини огрий бошлагач, бу азим шаҳарда «игнадан тортиб филгача сотиб олиш мумкин» бўлган катта бозор томон жўнади. Бу шаҳарда қоровулдан то дўкондоргача, ҳамма инглизча гаплашади. «Тавба, ҳинди ҳинди билан ҳам инглизча гаплашади-я!» — деди ичида Мўтиллал туюқиб.

Эртасига эрта билан Мўтирал сўрай-сўрай катта бир доктор эшигига борди. Гулзор ҳовлига кириб, икки четига тувакларда самбит гул қўйилган мрамар зинапоялардан чиқиб, айвончадаги сават стулга ўтирди. Ҳовлида юрган хизматкор Мўтирал орқасидан келди-да, дўқ урди: «Хўш, қани ўрнингдан тур!»

— Доктор жанобларида ишим бор. Оёғим чўлоқ бўлиб қолди...

— Пулинг борми?

— Мен доктор жанобларига хизмат қилиб, қарзимни узаман...

— Жўна! Жўна дейман сенга!— ҳовли хизматкори ўшқирди.

Капалаги учиб кетган Мўтирал дик ўрnidан туриб, кўчага чиқиб кетди. У хомуш бўлиб, анча жойга боргач, яна орқасига қайрилиб, доктор ҳовлисига тикилди. У ноумид бўлмай, суриштириб, яна бир доктор уйини топиб келди. Бу доктор катта бинонинг бешинчи қаватида тураркан. У айланма зинапоялардан аранг юқорига чиқдида, эшик қўнғироғини босди. Бир зумдан кейин қия очилган эшикдан узунгина бир бурун чиқди — кўзойнакли сариқ бир одам эшикни очди-да, бир оёқлаб, ҳаллослаб турган чувринди Мўтиралга қараб: «Хўш?»— деди.

— Доктор, оёғимни кўринг, биқиним яра...— У кўйлагини кўтариб, биқинини оча бошлади.

— Доктор, пулга кўради. Пулинг борми?

— Хизматингизни қиламан, ундан кейин дуо қиламан...

Кўзойнакли одамнинг энсаси қотиб, эшикни ёпаётган эди, Мўтирал «ёпманг» дегандак қилиб, орқадан тортди. Кўзойнакли сариқ одам заҳарханча билан «The animal!»¹— деди-да, куч билан эшикни қарсиллатиб ёпди. Мўтирал яна секин-аста зинапоялардан пастга туша бошлади. Зинапоялардан тушиш чиқишдан ҳам оғир — машаққат бўлиб кетди. Шу куни у яна бозорга қайтиб келиб, тиланчилик билан тамадди қилди. Чарчаган экан, қош қорайиши билан бозор четигаги йўлкада ухлаб қолди. Эрта билан водопроводда юзқўлини ювиб, шундай катта шаҳарда бирон шафқатли доктор бўлмаслигига ачиниб, яна кўча изғиб кетди.

¹ Инглизча, ҳайвон дегани.

Яна уч доктор эшигини қоқди. Уч докторнинг бири кўриб, рецепт ёзиб бериш учун ўн олти рупия тўлашини айтиб, секингина эшикни ёпди. Бошқалари унга болдан-оёқ бир тикилиб тўғридан-тўғри ҳайдаб чиқаришди.

Мўтирал Бомбайда ўн беш кун саргардон бўлиб юриб, кейин яна юк вагонларига тирмашиб, Деҳлига қайтиб келди. Чунки бу шаҳарда ўсиб катта бўлган эди. Онасининг арвоҳи ҳам шу ерда изғиб, Мўтирални қидириб югандай эди. Бундан ташқари, Ражпур кўчасида чинор ётоғи, вокзал кўпригида чопқиллаб юрган ўртоқларини ҳам соғинди. Кўча супурадиган қоровул билан боққолни ҳам соғинди. Унинг Мўтирал эканини шулардан бошқа ҳеч кимса билмас эди...

ХОТИМА

Яқинда биз, бир гуруҳ сайёҳлар, бу ажойибот ва гаройиботларга тўла азим мамлакатни саёҳат қилиб юрганнимизда, «Овами адора» деб аталувчи тўқимачилар клуби бизни таклиф этиб, ишчилар маҳалласидаги оддийгина залда аллавақтгача суҳбатлашдик. Одамлар ичида ўтирган қўлтиқ таёқли бир қора бола ўрнидан туриб: «Сизларда докторлар касални текинга кўрар эмиш. Шу гап ростми?» — деди.

— Ҳа, рост, — дедим мен.

У яна жойига чўкди-да, ёнидаги кишига бир нима деб пичирлади. Бир лаҳза ўтар-ўтмас шериги: «Жаноб, бу ошнам сизнинг гапингизга ишонмаяпти. Ҳамма ерда докторлар пулга кўради-ку?.. — деди.

— Бизда тиббий ёрдам текин. Бу — ҳақиқат! — дедим.

Жон қулоғини тутиб, сўзларимизни эшитиб ўтирганлар таажжубланишди. Улар қалбидаги ҳавас юзларидаги илиқ табассумдан сезиларди. Суҳбат охирида савол берган қўлтиқ таёқли қора бола менинг ёнимга келиб, исмимни сўради. Мен унга исмимни айтиб, значок тухфа қилдим. Бола, бу учрашувни ҳеч қачон унутмаслигини қайта-қайта айтиб, ўзининг исми Мўтирал эканини, гарчи оёғи чўлоқ бўлса ҳам, ўзи қимматбаҳо эканини, яъни ҳиндийчада Мўти — марварид, лал — ёқут эканини айтди. Шундан сўнг у юқорида ёзганларимизнинг ҳаммасини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

1960 йил, Деҳли — Тошкент

ГУРБАТДАГИ ОДАМ

Гурбатда гариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш,
Олгун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

Навоий

I

Ҳамал кирди — амал кирди... Ердан ниш уриб чиққан майсалар ясси, қўнғир қирларни яшил бахмал билан қоплади. Наврўз ойининг ўрталарига бориб бу яшиллик яна ҳам қуюқлашди. У тиззага етганида қуёш олов пуркаб, далани қовжиратмоқчи бўларди. Худди шундай пайтда деҳқонлар яна осмонга қарайдилар. Узоқда, денгиз устида пайдо бўлган парча оқ булут кўзларга тўтиё.

Уша бир парча булут гўё сарбон — орқасидан нор туялардек булутлар карвонини тортиб кела берди. Кечга томон осмон юзини булут қоплаб, шамол учиб, ёмғир чунонам қуйиб бердики, табиатнинг бу саховатидан юракларда севинч жўшди. Ёмғирда шалаббо бўлган деҳқон болалари сакраб, ўйинга тушишарди, ош билан нон-ку бу! Деҳқонга бундан ҳам аъло мурувват борми!

Баъзилар саховатли Чоудхури ёда қилди, деди. Баъзилар бу йил Хоб дарёсининг тошмагани об-ҳавонинг муътадил бўлишидан дарак беради, деди. Яна бировлар Жомногар шаҳридан келадиган жулдир девонанинг Зин қишлоғида ўйин тушгани, дарахтларни қучоқлаб, кучаниб, ердан сугуриб оламан дегани яхшилик бўлди, дердилар...

Ёмғирдан ўзини четга олиб турган бўлса ҳам,

юраги шаррос ичида чарх уриб юрган новча, юнун йигит — Лутфулла оёгидаги ҳаққа кавуши пошналарини ерга ботириб, шарросга тикиларди. Орқасида уада бўз кўйлаги этакларини ямлаётган туморли өчкига ҳам парво қилмай ёмғирга боқар: унинг хаёли ҳув анови ясси қирлар бағридаги — чегараси беш харсангтош билан ажратилган саккиз таноб ерда! Хона ичидан қўшни билан можаролашиб чиққан тажанг кампирнинг: «Ҳа, ўз тилим бор! Қарга бўлганимда ҳам ўз тилим — ўз қагиллашим ўзимга ёқади!» деб қақшаётганига ҳам қулоқ солмасди. «Яна Чоудҳурилар билан чиқишмай қолибдилар-да..— ўйлади Лутфулла,— онам бу гапни ҳиндига, ҳиндлар эса инглизга айтади!» Лекин савалаб ёгаётган ёмғир қалбдаги бу губорни тарқатиб юборгандай бўлди.

Лутфулла тўнкага ўтирди. Агар унинг кучи етганида қир этакларидаги жилғалардан айқириб оқаётган сувларни ҳам ҳовучлаб-ҳовучлаб бугдойларига сепарди.

— Зин — эгар демак. Қишлоқ Мекрон тоғлари этагидаги эгарсимон тепаликка жойлашганлиги учун ҳам уни «Зин» деб атаган бўлсалар керак. Қишлоқдан бир тошча нарида, пастликдан ўтадиган Хоб суви атрофига қиё боқмай, чуқур жарликлар ичра илондек буралиб, улкан денгиз томон югуради. Зин қишлоғи бор-йўғи эллик хонадондан иборат бўлиб, чолдевор-гўшаларда батай¹—деҳқонлар яшайди. Уларнинг деярли ҳаммаси хари ва дхобилар². Эркин ерларининг ҳаммаси заминдор Аббосхонга қарайди. Заминдор Карачи яқинидаги ўз боғида туради. Қишлоқ кулбалари четида қўққайган мачит ҳам бор. Тепаликдаги улкан қабр — «қадамжо» шайхлару, келди-кетдилар билан доимо гавжум; у гўё бу атрофдагиларнинг паноҳидек.

Лутфулла ҳамон ёмғирга, кўлмакларда пайдо бўлаётган пуфакчаларга завқ билан тикиларди. Дунёга келиб, эҳтимол, биринчи марта шунчалик завқланаётгандир. Унинг хаёлини сарсон-саргардон кунлари олиб қочди.

¹ Ерни ижарага олиб ишловчи қашшоқ деҳқонлар.

² Қашшоқ табақалар.

Бундан ўттиз беш йил муқаддам тошкентлик Убайдулла бойвачча олтинига ишониб, хотини ва олти яшар ўғлини етаклаб Афғонистонга қочиб кетди. Бир муддат Кобилда, ундан сўнг Пешовар орқали Дехлига ўтиб дўкон очди. Лекин кўп ўтмай синиб Бомбайга жўнади. «Келгинди авом маҳалласи» — нурсиз, пасқам бир кўчадан бошпана топиб, баққоллик қилди. Шу йиллари у узоқ бетоб ётиб дунёдан ўтди. Ота вафотидан кейин сармойани оилага ишлатиб юбориб, Лутфулла ҳам синди. «Қуёшни ойга алиштириб, хурсанд бўлма» — гурбатда оҳ-воҳ уриб юрган онаси ҳам озиб-тўзиб касалга чалинди. У ночорликдан «Вест оп отел¹» мусофирхонасига ишга кирди. Бир ой ўтар-ўтмас маст инглиз амалдорини сўккани учун ҳайдаб юборишди. Ундан сўнг яна бир бой ҳовлисини супуриб юрди. Инглиз хонимнинг олтин билагузуги йўқолиб, Лутфулладан кўришди. Ғазабнок хоним унга қарата инглиз тилида «бу ҳайвоннинг қўлидан ҳар иш келади» деганини ҳам пайқади. Индамай юрган бўлса ҳам, бари бир ҳайдашди. Кейинчалик билагузукни хонимнинг ўз синглиси ўғирлагани бошқа хизматкор орқали Лутфуллага маълум бўлди. Дастлабки йиллари — Бомбайнинг денгиз қирғоғидаги «Марин Драйв» кўчаси, Чаупати майдонида сайр этиб, «Малабар боғи» (Боғи муаллақ) ни томоша қилган чоғлари қайда қолди! Кейинги пайтларда улкан шаҳарнинг гадой топмас кўчасидан асло чиқа олмади. «Таги кўрган, бойвачча» эканлигини гапиргудай бўлса, кулгили кўринарди. У дхобилардан ҳам тубан эди. «Шелл» — бензин колонкасига ишга кириб, ғариблик кунларини ўтказаетганида яна тақводор, тўнг онаси азиз-авлиёларга сиғиниш, шояд бахт топишни маслаҳат бериб, Фотеҳпур Секри шаҳрига кўчиб келишди. Сағаналарга бошини уриб, азиз-авлиёлар қабри тупроғини кўзига суртиб, тангрига илтижо қилди. Лекин бундан ҳам нажот тополмади. Бу ерда бир ҳинди билан дўстлашиб, Чотеҳпур қалъасини томошалагани келган туристларга қалъанинг баланд деворларидан «Ван рупий»² деб бармоғини кўрсатар-

¹ Ғарбий мусофирхона.

² Бир рупий беринг.

ди. Шундан сўнг, баланд қалъа кунгурасидан гурсса ерга сакрарди. Бир муддат ўрнидан туролмай ўтирар: белини аранг кўтариб, сайёҳларга сохта жилмаярди. Кимдир унга бир рупий узатиб, ачиниш ва бош чайқаш билан жўнарди.

Оддим ошиқ — гард келди, рўзгоримга дард келди... бўлди, Лутфулла қалъа деворидан сакраб, оёғи чиқди. Узоқ вақт ётиб, кейинчалик таёқ билан юрарди. Фотеҳпурда ҳам иш юришмагач, яна дарбадарлик бошланди. Офтоб ҳамма ерга бир хилда нур сочгани билан бир ерда гул, бир ерда сассиқ алаф ўсиб ётарди... Уларнинг ғариб, аянчли ҳолларига ачинишга ачиниб, ёрдам бера олмайдиган қашшоқлар тўлиб-тошиб ётарди. Улимдан бўлак ҳамма яхшиликнинг барвақт келгани маъқул, деб она-бола изғий берди. Бомбайда ўрнашиб олган инглизлар, «Инсон юрса мақсад билан юради, ҳайвон бемақсад юради. Лекин бу ердагилар на унга ва на бунга киради...» деб ҳақоратлайдилар. Ҳар ким ўзига тааллуқли гапни қайси тилда айтилмасин сезар экан. Бу ҳақорат ҳиндилардан кўра ҳам кўпроқ келгинди-беватанларга тегарди.

3

Она-бола яна бор-йўғини сотиб, ҳайё-ҳувв, деб отасининг бир ошнадини паноҳ қилиб, Амритсор шаҳрига жўнашди. Бу кезларда буюк халқ ўзи хоҳламаган ҳолда бировларнинг амру хоҳиши билан иккига бўлинарди. Оға-инининг бир бутун оиласини иккига бўлиш даврида Лутфулла тирикчилигим яхши бўлиб кетади деган хаёл билан Покистонга ўтиб, Пешовар шаҳрига келди. «Энди омадимиз келиб, ишимиз юришиб кетади...», деган кампир яна тилини тишлаб қолди. Таёқни ташлаб, оёғини қинғир босишини яшириб, Лутфулла америкаликларнинг «Стандард вакуум ойл компани» деган нефть тозалаш заводига ишга кирди. Заводга унинг «ишчи кучи» лигидан кўра ҳам «асли туркистонлик» экани қўл келиб қолганини кейинчалик пайқади. У бу ердан ҳам ҳайдалмаслик учун қора мойга беланиб, яхши ишлашга тиришарди. Унинг чўлоқроқ экани, яхши ишлолмаётганини пайқасалар ҳам нечундир индамасдилар. Ажабо!

Бу ерда у бошқалардан кўра ҳам кўпроқ пул тушира бошлади.

Кунлардан бир кун директор чақиртирди. Катта ва ёруғ хонада уни директор эмас, бошқа бир паст бўйлик, ранги совуқ одам кутиб ўтирарди. Нотаниш одам Лутфуллага бошдан-оёқ қараб, тўсатдан ўзбек тилида гапира кетди. Лутфулла ҳангу манг бўлиб қолди. Бу тилда у фақат ўз онаси билан гаплашарди. Тумов одамнинг гўнгиллашидек — инглизларнинг сергаплиги жуда меъдасига урган. Нотаниш одамнинг таклифи билан диванга чўкиб, оғзига тикилди. Нотанишнинг номи Бақоҳўжа, асли Қўқон шаҳридан эканини, кўп вақт Мюнхен, ундан сўнг Нью-Йоркда тургани, ҳозир Пешоварда истиқомат қилишини билдирди. Кутилмаганда бу кишини кўриши, она тилда гаплашиши, унинг ҳеч кимга шу вақтгача керак бўлмаган саломатлиги билан қизиқиши Лутфулланинг кўнглини кўтарди. Бақоҳўжа ўзини «жаноб» эмас «мулла ака» деб аташни, бўш вақтларда унинг ҳовлисига боришини айтди. У гўё «бунда бир ўзбекнинг ишлаётганини» эшитиб, ҳолини сўрагани келганини маълум қилди. Завод инженерларидан бири — новча, сариқ америкалик ҳам Лутфулла билан негадир илиқ сўрашиб юрарди. Ўз иши юришиб кетаётган Лутфулла кўчада қаторлашиб юрган гадоларга, заводдаги бошқа ночор, ўта камбағалларга ҳам парво қилмай қўйди. Онаси ҳам Бақоҳўжани, новча америкаликни дуо қилди. «Бақоҳўжани бизга хизр юборди...» деб хурсанд бўларди. Ватандошни кўриш, бунинг устига она-боланинг қорни тўйгани Лутфулла ёдига Бомбайда сотиб олгани — ҳозир эски чамадонда муқоваси йиртилиб ётган бир китобни солди. У дик ўрнидан туриб, Кришан Чандр китобини олди. Бу китобни у анчадан бери кўтариб юрарди. Бу китоб Совет Иттифоқининг тараққиёти, Ўрта Осиё республикаларининг, айниқса Ўзбекистоннинг юксалишини, озод меҳнат, бахтли кишилар ҳаёти ҳақида ҳикоя қиларди. Лутфулла баъвида китобдаги фотосуратларни узоқ томоша қиларди.

4

Бир ҳафта ўтгач, кечга яқин иттифоқо Лутфулла эшиги тақиллаб, рўпарасида Бақоҳўжа пайдо бўлди.

У қўярда-қўймай уйга олиб кириб, дастуркон ёзди, курсанд бўлиб кетганидан босар-тусарини билмай қолди. Кришан Чандр китобини ва аллақайси журналдан йиртиб олган Тошкент манзарасини ҳам кўрсатди. Лекин негадир Бақоҳўжанинг таъби тирриқ — билинар-билинемас бурнини жийирди. У китобу суратларга қайрилиб қарамай, кампир билан ҳасратлашди: «Э... қандоқ замонлар эди... раҳматли Убайдулла қори»ни эслаб, юзига фотиҳа тортди. Бақоҳўжа кетаётганида Лутфуллага қараб: «Лутфуллобек ука, буларни ташланг, булар ташвиқот... бўш вақтларда мана бу китобни ўқинг», деди у ёнидан бир китоб чиқариб. У яна қайтадан ўз ҳовлисига тақлиф этиб жўнади. Лутфулла Бақоҳўжани кузата туриб, «Мулла ака, бу гурбат жонимга тегди. Ўз юртимга бориб, бир кунгина яшаб ўлсам майли эди...», — деди. Бақоҳўжа Лутфулланинг юзига тикилиб, кулиб қўйди.

Иккинчи ҳафтадаги учрашувда, Бақоҳўжа Лутфулланинг Мюнхен шаҳрига бориб, ундаги махсус мактабда таълим олишини айтди. Бу гапни эшитган Лутфулла ҳайрон бўлиб, қўлидаги қаҳва тўла нозик чинини курсига қўйди. Бақоҳўжа берган китобга ҳам хаёли кетди; бу китобни ўқиб, жуда таъби тирриқ бўлиб, боши қотган эди. У кимга ишонишини билмади, бош чайқади:

— Мен ҳеч қаёққа бормайман, мулла ака. Мен тирриқчилигимни яхшиламан... Узоқда қолган Ватаним олдида айбдор эмасман. Вақти келиб, юртимга қайтаман...

— Бу хомхаёл! — деди Бақоҳўжа кескин. У Лутфулланинг ҳаяжонидан энсаси қотиб, — ҳа, борасиз... лекин бошқача йўл билан!

— А? — деди Лутфулла ўйламоғи, кейин масалага тушунди. — Мени қўйинглар, мулла ака, мен сиз айтган нарсаларни қила олмайман. Мени қўйинг! — у Бақоҳўжа билан совуққина хайрлашиб чиқиб кетди. Уйга келиб, бўлган гапларни кампирга айтиб берди. «Кўзимга ғалати кўринган эди-я, — деди кампир муштумини чакагига тираб, — Бақоҳўжа эмас, бақоҳўжа экану...»

Бу «учрашув»дан кейин, икки кун ўтар-ўтмас, «Стандарт вакуум ойл кампани» хўжайини Лутфулланинг «кавушини тўғрилаб қўйди». Лутфулла уйга келиб, кўксини захга бериб ётганида америкалик билан Бақоҳўжа тили бир эканини пайқади. У жақл

билан тўппа-тўғри Бақохўжаникига бориб, «Бу нима қилганингиз, мулла ака?» деган эди, эшикка сарпойчанг чиққан Бақохўжа: «Еш бола бўлманг, ҳали ҳам гапимизга унанг, бу ёғини тўғрилаймиз. Бўлмаса хор бўласиз...» деди.

— Хор?! Хор, дейсизми? Ҳа, мен хор одамман. Хорлик суяк-суягимга сингиб кетди,— деди аъзойи бадани титраб Лутфулла,— мен ўз юртимга пичоқ кўтариб бормайман! Юртимга ўқталган пичоғим ўз кўксимга қадалсин! Агар сиз айтганни қилиб, хор бўлмайдиган бўлсам, майли, умр бўйи хор бўла қолай!

У юзини ўгириб жўнади. Нарироқ бориб яна орқасига қайрилиб қаради. Қорин чиқариб, тиржайиб турган Бақохўжани кўргач, томоғини қириб, тунурди.

Лутфулла Пешоварда ортиқ туролмади. Заводдан ҳайдалгандан кейин, уйдан ҳам ҳайдаб чиқаришди. Бунинг устига полиция таъқибига учраб, кетидан айгоқчи қўйилганини — изидан юрган турли башараларни кўра бошлади. Бу башаралар бозорда ҳам, кўчаларда ҳам орқасидан юради. Жуда жонига текканидан сўнг, кимнингдир маслаҳати билан жанубга — заминдорлар ўлкасига бош олди. У, ерни ижарага олиб, экин қилиб, тирикчилик ўтказишни мўлжаллади. Мана, у Мекрон тизма тоғлари этаги, Хоб дарёсининг чап томонидаги тепаликларга жойлашган Зин қишлоғида... Бор-йўғини Аббосхон заминдорга бериб, саккиз таноб ерни ижарага олди.

5

Лутфулла шариллаб қуяётган ёмғирга ҳамон завқ билан тикилиб турарди...

Эртасига ёмғир тиниб, ҳаво очилди. Зағчақўз Бақохўжанинг бадкирдорлигидан юрагини олдириб қўйган кампир Зин қишлоғида ҳам ҳаммадан ҳадиксирарди. Ўғлини жосус қилмоқчи бўлган қўқонлик Бақохўжа Зинга ҳам келиб қолмасмикаш деб чўчирди. Зиндаги «қадамжо» шайхлари ва қишлоқ руҳонийтақводорлари тез-тез хонадонларга «ташриф буюриб» турардилар.

Ҳаво чарақлаши билан қишлоқ имоми, ундан кейин домла ва бошқа казо-казолар янги кўчиб келган Лутфулла уйига келишди. Лутфулла бор-йўғини тўкиб

солди. Бу зотлардан сўнг тепаликдан шайхлар ҳам тушишарди, ундан кейин мачит мутаваллиси билан сўфи, ундан кейин ғассол, ундан кейин яна бир неча художўй кишилар келишарди. Бир ой ичида бу атрофдаги руҳонийлар қора мўри-малахдек ёпирилиб, бор-йўгини шилиб кетишди. Лутфулланинг кулбаси қуриб, қўлга илинадиган ҳеч нарса қолмади. Уёқдан-буёққа кўтариб юришгани — эски шолчани ҳам сотиб ейишди. Кейинчалик сут бериб турган эчки ҳам сўйилиб кетди. Она-боланинг кўзи қирдаги буғдойда. Бунинг ҳам ярмиси заминдорники...

Иссиқ кунларнинг бирида, иттифоқо, қишлоқни қоронғилик босгандай бўлди. Осмон юзини қоплаган қуюқ сарғиш чанг ерга чўкди. Куннинг ўрталарига бориб одамларнинг ҳайқириқ-бақириғи эшитилди. Қумликдан учиб келган чигирткалар далаларга ёпирилди. Бир муддатдаёқ қишлоқ дарахтлари яланғоч бўлиб қолди. Қишлоқилар нима қилишини билмай, яна худога ёлборишди. Эртасига эрта билан кўм-кўк қирлар ҳам сарғайиб қолди. Шу кунни Карачидан берилган хабарга қараганда, Жанубий Эрон қумликларидан учиб келган чигирткалар галасининг узунлиги ўн олти, эни етти километр бўлиб, пойтахтдаги ҳамма дарахт, экинларни, денгиз бўйи қишлоқларни ҳам қуришиб, Лакхпат орқали Кач текислиги томон кетибди. Чигирткалар тўққиз соат ичида Карачи атрофидаги ҳамма экинни тамоман еб битирибди. Кейинчалик газеталарнинг ёзишича, чигиртканинг келтирган зарари ўн миллион рупийдан ҳам ошар эмиш...

Лутфулла югурганича қирга борди. Тизза бўйи барра буғдой ўриб олингандек — баъзи ерлар кал — ҳаккам-дуккам бўлиб ётарди. Унинг кўзи қоронғилашиб, йиқилиб тушди. Анча вақтгача қирда беҳуш ётди. Кимдир елкасидан кўтараётганида кўз очди: тепасида раҳмдил қўшнилари Чоудхури билан онаси турарди. Ранги оқариб, қалтираётган кампир ўғли бошини кўтариб, телбаларча «субҳон обло»... дерди. У тўрт томонга жавдирар; тўрт томонни ҳам чигирткалар еб, қуришиб кетган эди.

Бу даҳшатли воқеани «қадамжо» шайхлари: «гумроҳ бўлибмиз, бу — облонинг ғазоби» деб атади. «Осойишта турган Зин — туркистонлик гумроҳ касофати билан бундай бебахтликка учради...» деган гап ҳам тарқалди. Лутфуллага мурувват кўрсатиб юрган баъзи деҳқонлар ҳам юзини тескари қилди. Чигиртка

Бизрилган кундан кейин бир ҳафтача ўтгач, кампир дувёдан ўтди. Чоудҳури ёрдамида онасини кўмиб, Лутфулла қишлоқдан яланг оёқ чиқиб кетди. Баъзиларнинг айтишича, у Кхевра туз конларида ишлагани жўнаган эмиш...

6

Биз бир гуруҳ совет кишилари кўҳна ва тарихан бой хорижий Осиё шаҳарларидан бирини томоша қилиб юрардик. Бошимда янги чуст дўппи, фотоаппаратимни елкамга осиб, бобирийлар қурган ажойиб ёдгорликни диққат билан кўрардим... Тўпимиз четида ориқ, жулдур бир одам айланишиб юрарди. Биз тарих обидаларини, у одам бизни томоша қиларди. Жулдур кийимликка бу мамлакатдаги гадоларнинг бири деб қарардик. Эртасига бу одамнинг меҳмонхона рўпарасида — йўлакда чўққайиб ўтирганини ҳам кўрдик. Куннинг ўрталарида бозор орқали музейга бордик. Жулдур кийимлик киши, орқамиздан эргашиб музейга ҳам борди. Лекин ичкарига кирмай, дарбозадан чиқишимизни кутиб ўтирди. Бу — тиланчиликми, нима эканини билмадик. Шаҳардан жўнаётганимизда у одам яна пайдо бўлиб, ҳаммамизга маҳлиё бўларди-ю, лекин гунг кишидек садо чиқармасди. Баъзи хатти-қаракатларидан, девона бўлиб қолганга ҳам ўхшарди. У менинг бошимдаги дўппига тикилиб, узоқ кузатди.

— Бир нима демоқчимисиз, биродар, марҳамат... — дедим мен таажжубланиб.

— Мени биродар дедингизми? — деди у бирдан чақнаб ўзбек тилида, кейин анча яқин келиб, — мени шундай деб атадингизми, ҳурматли жаноб? Сиз, Туркистонданмисиз?

— Ҳа, ўзбекистонликман...

У костюмим барини кўзларига суртиб ҳўнграб йиғлаб юборди. Қўлларимизни юз-кўзларига, пешонасига суртарди. Атрофдаги одамлар тўпланишиб келиб, жулдур кийимликка қарашди. Биз уни ердан кўтардик. У ҳаммамизга жавдираб қаради. Диққат билан разм солиб, бу одам узоқ йиллар йўқотиб юрган азиз кишисини топгандек, ҳаяжонланарди, жавдирарди. Агар ўртада расмият бўлмаганда, яхшироқ кийинганида бизларни қучмоқчи ҳам бўлаётганини пайқаб турардик.

— Мен сизлардан садақа сўраш учун келганим йўқ, — деди у, — тўғри, мен гадоман, лекин мен сизларни кўриб, узоқда қолган ўз еримни — туғилиб ўсган юртимни кўргандек бўлдим. Туғилиб ўсган юртимга борармиканман, агар уни бир кўриб ўлсам майли эди. Агар борсам, тупроққа бош қўйиб ўпардим...

Биз унинг аянчли ҳолига ачиниб, таассуфландик. Бу одам — Лутфулла, юқоридаги ҳамма гапларни айтиб берган ғурбатдаги одам эди. Лутфулла бизни автобусга чиқариб, юкларимизгача ташиб берди. Қўйнидан икки-уч откритка чиқариб кўрсатди ҳам. Уларда Москва, Тошкент манзаралари бор эди. У олисда бўлса ҳам ҳаммавақт юртини ўйлашини гапирди. У кўз ёшларини артиб, ўз қайғуси билан руҳимизни туширмаслик мақсадида бўлса керак, чеҳрасини очиб кулимсиради.

Автобус юраётганда у мамнуният билан, ўнг қўли кўксида таъзим қилди. Автобуснинг қораси йўқолгунча у кўча ўртасида туриб қўлларини жуфтлаб, қалбидаги самимиятни изҳор қиларди.

1963 йил.

Ҳикоялар

Сурат	6
Ҳаётга қайтиш	9
Дорбозлар	16
Созанда	23
Яширинган куч	27
Қумри ва Таманно	33
Занглаган қилич	39
Қуламас қоя	44
Шўралаган ҳусн	51
Бир хумча тилла	55

Чет эл афғор халқлари ҳаётидан ҳикоялар

Ал Маҳдий ¹	62
Бир газал тарихи	70
Жабрдийда	73
Мона	76
Онаизор	81
Машриқий ҳаёти	85
Нил устида ой	91
Илон ўйнатувчи	100
Йўқолган жавоҳир	106

Ҳажвий ҳикоялар

Ҳибилажибон	114
Ясама гул	118
Иғвогар у дунёда	120
Югурдак	125
Феълан кучсизлик	128
Чоҳ	131
Мусича одам	135

Ҳужжат	137
Юзида ниқоби бор	140
Тирик товон	142
Қурумсоқ	147
Фаришта	150
Супургига сажда	154
Кўринмас халқа	158
Утирса ўпоқ, турса сўпоқ	162
Сўгал	164

Қиссалар

Оқ мармар	170
Чўри	196
Искандария кўрфазн	283
Мўтирал	298
Фурбатдаги одам	306

На узбекском языке

МИРМУХСИН

12345
Собрание сочинений

в 4-х томах. Т. IV

1234 7890
РАССКАЗЫ И ПОВЕСТИ

1234567890
Редактор *Х. Майсурова*

Рассом *Т. Сагдуллаев*

Расмлар редактори *А. Бобров*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *М. Гафурова*

ИБ № 1868

Босмахонага берилди 29.11.82. Босишга руҳсат этилди 01.03.83.
Формати 84×1081/32. Босмахона қоғози № 2 Мактаб гарнитураси.
Юқори босма. Шартли босма л. 16,8+0,42 вкл. Нашр л. 17,53+0,3
вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1516. Ваҳоси 1 с. 50 т.
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129,
Тошкент. Навоий кўчаси, 30

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича
ЎзССР Давлат Комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб
чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент, Навоий
кўчаси, 30.

Мирмуҳсин.

Асарлар: 4 жилдлик. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

4- жилд. Ҳикоялар. Қиссалар. 320 б.

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти лауреати Мирмуҳсин (Мирсанов Мирмуҳсин) «Асарлар»нинг тўртинчи жилдига турли йилларда ёзилган ҳикояларидан ва қиссаларидан киритилди. Уларда муҳаббат, садоқат, мардлик, қақғўйлик билан бирга ҳаётимизда учраб турадиган нуқсонлар ҳам қажв этилади. Адибнинг кўпгина асарлари хорижий Шарқ халқлари ҳаётига бағишланган.

Мирмуҳсин. Собрание сочинений. В 4-х т. Т. 4. Рассказы. Повести.

Уз 2